

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
Волинська державна сільськогосподарська дослідна станція
Інституту сільського господарства Західного Полісся

Житомирський національний агроекологічний університет

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ
ТЕРИТОРІЙ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

За редакцією доктора економічних наук
В.І. ТКАЧУКА

Житомир – 2014

УДК 332.122:338.43(066)

ББК 65.32в6

С 69

Авторський колектив: Ткачук В.І. (загальна редакція, пп. 5.1, 5.2); Голій О.В. (передмова, пп. 2.3); Соколова А.О. (пп. 1.4, 1.5, 3.4, 3.5, 5.2); Пузняк О.М. (пп. 2.1); Дудченко Н.В. (пп. 1.2, 1.3, 2.2); Пахольчук К.С. (пп. 1.1); Рушак В.М. (пп. 2.1, 3.1); Голій Н.П. (пп. 3.1, 3.2, 3.3); Кільницька О.С. (пп. 1.3, 1.4); Куцмус Н.М. (пп. 5.5); Світличин І.І. (пп. 2.4); Матюха М.М. (пп. 5.4); Ратошнюк Т.М. (пп. 2.3, 5.3); Божидарнік Т.В. (післямова, пп. 4.3); Морохова В.О. (пп. 2.5); Здрілюк В.Б. (пп. 2.5); Горбенко Ю.М. (пп. 4.2.); Гасуха Л.О. (пп. 4.1, 4.2, 4.4, 4.5).

Рецензенти:

Малік М.Й.

доктор економічних наук, професор, академік НААН України (ННЦ «Інститут аграрної економіки» НААН України, м. Київ);

Голієн В.А.

доктор економічних наук, професор (Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», м. Київ);

Ходаківський Є.І.

доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (Житомирський національний агроєкологічний університет, м. Житомир).

Соціально-економічні проблеми розвитку сільських територій: регіональний аспект: кол. монографія / [В.І. Ткачук, А.О.Соколова, О.В. Голій та ін.]; за ред. В.І. Ткачука; Видавництво ПП «Рута», 2014. – 353 с.

ISBN 978-617-581-217-4

У колективній монографії досліджено комплекс науково-методологічних та практичних проблем соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області. Проаналізовано сучасний стан демографічної ситуації в сільській місцевості; досліджено особливості та здійснено оцінку ринку праці на селі; визначено тенденції розвитку сільськогосподарських підприємств та їх основні завдання на сучасному етапі; виявлено ряд соціально-економічних проблем функціонування особистих селянських господарств та обґрунтовано перспективи їх розвитку на основі кооперації і агропромислової інтеграції; проведено аналіз й здійснено оцінку сучасного стану рівня оплати праці та її продуктивності в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання; проведено дослідження основних тенденцій рівня й структури сукупних доходів і витрат сільських домогосподарств; проведено оцінку фактичного рівня продовольчої безпеки в регіоні та обґрунтовано вибір стратегій щодо її забезпечення.

За допомогою проведеного SWOT-аналізу зовнішнього і внутрішнього середовища процесу формування зайнятості сільського населення на Волині розроблено стратегічні напрями вирішення соціально-економічних проблем сільського розвитку на основі диверсифікації аграрного підприємництва й розвитку зеленого туризму на селі, відродження соціальної інфраструктури, підвищення ролі сільських громад та використання європейського досвіду.

Для науковців, керівників і спеціалістів аграрного сектору, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування, викладачів, студентів, докторантів, аспірантів та усіх, хто цікавиться проблемами соціально-економічного розвитку сільських територій.

Рекомендовано до друку вченою радою Волинської ДСТУС ІСТЗП НААН України (протокол №1 від 10 січня 2014 р.) та Вченою радою Житомирського національного агроєкологічного університету (протокол №5 від 23 січня 2014 р.).

© Волинська державна сільськогосподарська дослідна станція
Інституту сільського господарства Західного Полісся НААН України
©Житомирський національний агроєкологічний університет

ЗМІСТ

	Стор.
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, ТЕРМІНІВ, УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ	5
ПЕРЕДМОВА.....	6
 Розділ 1	
СУЧАСНИЙ СТАН І ОЦІНКА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	11
1.1. Поселенська мережа та демографічні тенденції розвитку сільської місцевості регіону.....	11
1.2. Особливості міграції сільського населення Волині та її основні напрями	29
1.3. Особливості та оцінка сучасної кон'юнктури ринку робочої сили сільських територій Волинської області.....	34
1.4. Аналіз рівня зайнятості і безробіття сільського населення.....	42
1.5. Вплив соціальної інфраструктури на розвиток сільських територій регіону.....	50
 Розділ 2	
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ РЕГІОНУ ТА ЇХ ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ.....	55
2.1. Оцінка забезпеченості та рівня використання виробничо- ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств.....	55
2.2. Аналіз використання робочої сили в аграрних формуваннях.....	68
2.3. Оцінка сучасного стану мотивації праці в агропідприємствах корпоративного сектору	74
2.4. Соціально-економічні проблеми функціонування фермерських господарств Волинської області.....	90
2.5. Вплив трансформаційних процесів на результативність розвитку аграрного сектора економіки області.....	97
 Розділ 3	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ВОЛИНІ.....	114
3.1. Аналіз та оцінка сучасного стану функціонування ОСГ області.....	114
3.2. Необхідність удосконалення соціального захисту та фінансової підтримки власників ОСГ.....	125
3.3. Оцінка сукупних доходів, витрат та рівня життя сільських домогосподарств.....	136

3.4. Роль сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у підвищенні ефективності функціонування господарств населення.....	150
3.5. Формування умов для інтеграційного розвитку особистих селянських господарств Волинської області.....	158

Розділ 4

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ.....	164
4.1. Моніторинг рівня продовольчої безпеки регіону, її основних складових та загроз.....	164
4.2. Оцінка продовольчого забезпечення Волинської області.....	176
4.3. Розвиток агропромислового комплексу Волині як необхідна умова забезпечення продовольчої безпеки регіону.....	189
4.4. Інтегральна оцінка продовольчої безпеки регіонів України.....	194
4.5. Механізм забезпечення продовольчої безпеки на державному та регіональному рівнях.....	204

Розділ 5

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ.....	213
5.1. Необхідність диверсифікації аграрного підприємництва.....	213
5.2. Зелений туризм як фактор зростання добробуту сільського населення	223
5.3. Стратегічні напрями підвищення рівня зайнятості сільського населення	238
5.4. Підвищення ролі сільських громад у соціально-економічному розвитку сільських територій.....	254
5.5. Європейський досвід вирішення проблем сільського розвитку...	263
ПІСЛЯМОВА.....	579
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	287
ДОДАТКИ.....	301
ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ.....	342
ПЕРЕЛІК РИСУНКІВ.....	348
ПЕРЕЛІК ДОДАТКІВ.....	350
АНОТАЦІЇ РОСІЙСЬКОЮ ТА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВАМИ.....	351

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, ТЕРМІНІВ, УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ

АПВ	– агропромислове виробництво
АПГ	– агропромислова група
АПК	– агропромисловий комплекс
ВВП	– валовий внутрішній продукт
ВРХ	– велика рогата худоба
ДП ЕДГ	– державне підприємство експериментально-дослідне господарство
ДЦЗ	– державний центр зайнятості
ЄС	– Європейський Союз
МОП	– міжнародна організація праці
НААН	– Національна академія аграрних наук
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ОСГ	– особисте селянське господарство
ПОСП	– приватно-орендне сільськогосподарське підприємство
ПП	– приватне підприємство
САП	– спільна аграрна політика
СВК	– сільськогосподарський виробничий кооператив
СОК	– сільськогосподарський обслуговуючий кооператив
СОТ	– світова організація торгівлі
СРФ	– сімейна родинна ферма
СТОВ	– сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю
США	– Сполучені Штати Америки
ФАО	– Продовольча та сільськогосподарська організація ООН
%	– відсоток
€	– євро
в.п.	– відсотковий пункт
г	– грам
га	– гектар
грн	– гривня
дол. США	– долар США
кг	– кілограм
к.од.	– кормові одиниці
к.с.	– кінська сила
люд.-год	– людино-година
млн	– мільйон
од	– одиниця
р.	– рік
т	– тонна
тис.	– тисяча
ц	– центнер
шт.	– штук

Волинь... Прадавня українська земля, край небесно-чистих озер і віковічних лісів, батьківщина талановитих і працьовитих людей. Тут на кожному кроці подих історії. Нині область – це вікно в Європу на північному заході України.

Волинське село споконвіку було і лишається взірцем працьовитості, виваженості, мудрості і терпіння, оберегом кращих якостей та чеснот народу. Тут коріння його духовності та культури, давніх і добрих традицій. І тут основа достатку регіону, його продовольчої безпеки.

ПЕРЕДМОВА

Найбільш впливовим явищем сучасної світової економіки є процес її економічної інтеграції та глобалізації. Прагнення України інтегруватись до світового економічного простору зумовлює необхідність здійснення виваженої державної політики в різних галузях економіки, у т.ч. в аграрному секторі. Визначальним є соціальне значення галузі сільського господарства, як економічної бази забезпечення життєдіяльності третини населення країни та незамінного виробника продуктів харчування і сировини для промисловості. Одне робоче місце у сільському господарстві дає змогу організувати близько 10 робочих місць, а вироблена 1 гривня – одержувати понад 12 гривень продукції в інших галузях; сільські території є місцем оздоровлення жителів країни, а сільське населення – оберегом національних звичаїв і традицій.

Розвиток процесів глобалізації і формування в Україні соціально-орієнтованої економіки вимагає вирішення стратегічного завдання – створення потужного аграрного сектору, адаптованого до ринкових умов. Розвиток сільського господарства повинен базуватись на основі гармонійної єдності економічних, екологічних та соціальних складових задля повноцінного використання виробничо-ресурсного потенціалу сільської місцевості. Проте ці завдання не будуть досягнуті без формування та ефективного використання однієї з найважливіших складових сукупного економічного потенціалу села – людського капіталу. В процесі глобалізації аграрної економіки України центральне місце повинно належати людському капіталу, тому що ефективні заходи, які направлені на збереження і розвиток людських ресурсів, сприяють як політичному, так і економічному успіху будь-яких перетворень. Статистичні

розрахунки всесвітньовідомих вчених-економістів Дугласа і Солоу свідчать, що найважливішим фактором виробництва є праця. У трудовому процесі, звичайно, необхідні і праця, і капітал. Але 1 % збільшення витрат на персонал, як виявили Дуглас і Солоу, розширить випуск продукції у три рази більше ніж 1 % приросту капіталу. Один з найвідоміших і найвизначніших підприємців світу Г. Форд, визначаючи значення праці в житті людини, говорив, що праця є в нашому житті основною умовою здоров'я, самоповаги і щастя. Це той наріжний камінь, на якому стоїть світ.

Непродуманість аграрних реформ у 90-х роках ХХ сторіччя зумовила спад виробництва, призвела до загострення соціально-економічних проблем, найгострішими серед яких є: безробіття та бідність, які зумовлюють міграцію працездатного сільського населення в інші країни; занепад соціальної інфраструктури; рівень оплати праці, який понад десять років залишається найнижчим серед інших галузей; звуження сфери прикладання праці; втрата інтелектуального потенціалу села; дефіцит висококваліфікованих кадрів й недосконала система прогнозування потреби у робітничих професіях та фахівцях з вищою освітою; низький попит на продукцію сільського господарства та продовольство через недостатню платоспроможність населення; набагато нижчий рівень життя сільського населення порівняно з міським; високий показник самозайнятості селян в особистих селянських господарствах та інші.

В умовах низького рівня трудових доходів та наявності перекосів у їх диференціації не може не поглиблюватись криза мотивації трудової діяльності, наслідком якої стає низька трудова активність, недовикористання трудового потенціалу, зниження ролі праці та її повне чи часткове виключення з основних життєвих цінностей. Як наслідок – поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. Кожного року з карти України зникає 20 сільських населених пунктів, а чисельність сільського населення зменшується в середньому на 200 тис. осіб. Аналогічна ситуація притаманна сільським територіям Волинської області, де стан аграрного сектору є визначальним фактором економічного зростання регіону та рівня добробуту значної частини його населення. Основні соціально-економічні показники Волині свідчать про аграрно-промислове спрямування економіки досліджуваного регіону. За виробництвом валової продукції сільського господарства на одного жителя Волинська область у 2012 р. посіла в державі 12 місце, за темпами виробництва – 6. Крім того, сільське господарство області надає робочі місця більш як для 250 тис. осіб і є основним джерелом доходу для існування сільського населення. У зв'язку з цим, постає важливе завдання наукового обґрунтування та розробки практичних рекомендацій розвитку і відтворення трудового

потенціалу, забезпечення продуктивної зайнятості в сільській місцевості, підвищення мотивації праці та рівня добробуту селян, забезпечення продовольчої безпеки й вирішення інших соціально-економічних проблем розвитку сільських територій. В цих умовах істотно зростає значення науково-дослідних робіт щодо зайнятості та мотивації сільського населення, регіональних особливостей демографічного та соціально-економічного стану на селі, проблем і перспектив функціонування особистих селянських господарств тощо.

Дослідженню соціально-економічних проблем розвитку сільських територій присвячені наукові роботи Д.П. Богині, О.М. Бородіної, О.Г. Булавки, О.Д. Гудзинського, В.С. Дієсперова, В.К. Збарського, Т.О. Зінчук, Г.І. Купалової, В.І. Куценко, Е.М. Лібанової, С.Д. Лучик, М.Й. Маліка, Л.І. Михайлової, О.М. Могильного, О.М. Онищенка, М.К. Орлатого, І.В. Прокопи, К.В. Прокопишак, В.П. Рябоконея, П.Т. Саблука, М.П. Сахацького, В.К. Терещенка, Л.А. Шепотько, К.І. Якуби та інших. Проте, динамічні зміни умов життя та господарювання в сільській місцевості на етапі поступового економічного зростання в умовах глобалізації економіки вимагають поглибленого вивчення регіональних соціально-демографічних, організаційно-економічних та інших проблем розвитку сільських територій.

Метою пропонованої роботи є дослідження теоретико-методичних основ та практичних аспектів соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області як складової частини регіону Західного Полісся України. У колективній монографії, на основі глибокого аналізу існуючих соціально-економічних проблем розвитку сільських територій Волинської області, доведено необхідність теоретичного та практичного вирішення завдання обґрунтування нової державної і регіональної соціально-економічної політики на селі, направленої на підвищення природного приросту населення, формування раціональної зайнятості, скорочення безробіття, зростання рівня матеріальної мотивації праці працівників аграрних формувань, підвищення продуктивності аграрної праці, забезпечення продовольчої безпеки і, на цій основі, агропромислового виробництва в цілому, збільшення доходів селян, підвищення рівня їх життя.

Монографія складається з передмови, п'яти розділів, післямови, списку використаної літератури, додатків. У передмові визначається актуальність теми дослідження. В *першому розділі* «Сучасний стан і оцінка соціально-демографічного розвитку сільських територій Волинської області» проаналізовано поселенську мережу та демографічні тенденції розвитку сільської місцевості регіону; визначено особливості міграційних процесів; здійснено комплексну оцінку ринку робочої сили в регіоні; проведено аналіз

рівня зайнятості і безробіття; виявлено міру впливу соціальної інфраструктури на розвиток сільських територій.

У *другому розділі* «Тенденції розвитку аграрних підприємств регіону та їх основні соціально-економічні проблеми» зосереджено увагу на забезпеченості сільськогосподарських підприємств виробничо-ресурсним потенціалом; проведено аналіз використання робочої сили в аграрних формуваннях; здійснено оцінку стану рівня мотивації праці в агропідприємствах корпоративного сектору; виявлено соціально-економічні проблеми функціонування фермерських господарств Волинської області; визначено міру впливу трансформаційних процесів на результативність аграрного сектора економіки області.

У *третьому розділі* «Соціально-економічні проблеми і перспективи функціонування особистих селянських господарств Волині» проведено аналіз сучасного стану функціонування ОСГ області; оцінено рівень сукупних доходів, витрат та якості життя сільських домогосподарств; визначено місце і роль сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у розвитку господарств населення; окреслено умови агропромислової інтеграції особистих селянських господарств Волинської області доведено необхідність удосконалення соціального захисту та фінансової підтримки власників ОСГ.

В *четвертому розділі* «Сучасний стан та особливості формування продовольчої безпеки регіону» проведено дослідження регіональних аспектів продовольчої безпеки: здійснено аналіз та оцінку продовольчого забезпечення Волинської області, проведено моніторинг продовольчих загроз регіону; розроблено комплекс дій (стратегії) щодо забезпечення продовольчої безпеки регіону.

У завершальному, *п'ятому розділі* «Стратегічні напрями розвитку сільських територій регіону» доведено необхідність диверсифікації аграрного підприємництва, яка дозволяє поступово змінювати парадигму ключової ролі сільського господарства на парадигму сільського розвитку за рахунок сприяння альтернативній зайнятості населення, що проживає у сільській місцевості; запропоновано розглядати зелений туризм як фактор зростання добробуту сільського населення; за допомогою *SWOT*-аналізу розроблено стратегічні напрями підвищення рівня зайнятості сільського населення; визначено роль сільських громад у соціально-економічному розвитку сільських територій; обґрунтовано доцільність використання європейського досвіду у вирішенні проблем сільського розвитку в Україні.

У підготовці колективної монографії «Соціально-економічні проблеми розвитку сільських територій: регіональний аспект» брали участь представники:

- *Волинської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту сільського господарства Західного Полісся НААН України* – Голій О.В., директор, к.т.н. (передмова, пп. 2.3); Пузняк О.М., заступник директора з наукової роботи, к.б.н. (пп. 2.1); Соколова А.О., завідувач сектору, к.екон.н., доцент (післямова, пп. 1.4, 1.5, 3.4, 3.5, 5.2); Дудченко Н.В., старший науковий співробітник (пп. 1.2, 1.3, 2.2); Рушак В.М., науковий співробітник (пп. 2.1, 3.1); Голій Н.П., науковий співробітник (пп. 3.1, 3.2, 3.3); Пахольчук К.С., науковий співробітник (пп. 1.1);

- *Житомирського національного агроекологічного університету* – Ткачук В.І., завідувач кафедри, д.е.н., доцент (загальна редакція, пп. 5.1, 5.2); Кільницька О.С., вчений секретар, к.е.н., доцент (пп. 1.3, 1.4); Куцмус Н.М., к.е.н., доцент (пп. 5.5); Світлишин І.І., к.е.н., доцент (пп. 2.4);

- *Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» НААНУ* – Матюха М.М., к.е.н., старший науковий співробітник (пп. 5.4);

- *Інституту сільського господарства Полісся НААНУ України* – Ратошнюк Т.М., к.е.н. наук, старший науковий співробітник (пп. 2.3, 5.3);

- *Луцького національного технічного університету* – Божидарнік Т.В., декан факультету бізнесу, д.е.н., професор (післямова, пп. 4.3); Морохова В.О., к.е.н., професор (пп. 2.5); Здрілюк В.Б., асистент (пп. 2.5);

- *Департаменту агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації* – Горбенко Ю.М., директор (пп. 4.3); Гасуха Л.О., заступник начальника управління – начальник відділу (пп. 4.1, 4.2, 4.4, 4.5).

Авторський колектив монографії, підготовленої за науковою редакцією доктора економічних наук, завідувача кафедри економіки підприємств Житомирського національного агроекологічного університету Ткачука Василя Івановича, висловлює щиру подяку завідувачу відділу соціально-економічного розвитку сільських територій ННЦ «Інститут аграрної економіки», к.е.н. Булавці Олексію Гавриловичу за наукові ідеї та допомогу у проведенні даного дослідження, а також науковому співробітнику Волинської ДСГДС Гонті Наталії Аркадіївні за технічну допомогу в підготовці видання.

Автори монографії не претендують на всебічне висвітлення всіх питань, що стосуються сільського розвитку. Положення, що пропонуються у науковій праці, будуть доповнені в процесі подальших наукових досліджень. Разом з тим, викладені у монографії теоретичні положення, аналітичні матеріали та практичні рекомендації сприятимуть вирішенню соціально-економічних проблем розвитку сільських територій досліджуваного регіону.

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНИЙ СТАН І ОЦІНКА ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1.1. Поселенська мережа та демографічні тенденції розвитку сільської місцевості регіону

У сучасному територіально-адміністративному поділі України виділяються сільські території та сільські поселення, де проживає 16,1 млн чол., або 32,1 % всього населення країни. Поселенська мережа характеризується як сукупність населених пунктів (облаштованих місць постійного проживання людей). Сільська поселенська мережа є не лише місцем зосередження населення, а й певною формою адміністративно-територіального утворення та управління, що диференційовано й органічно поєднує економічний і соціальний потенціали з метою підвищення рівня та якості життя усіх сільських жителів.

Сільська поселенська мережа - це сукупність матеріальних об'єктів та населення на певній території, що в них проживає, яка має певні історичні традиції, обряди, звички тощо. Залежно від характеру зайнятості вона поділяється на такі види:

- *сільськогосподарський пункт* - поселення, де понад 50 % працюючого населення пов'язане із сільським господарством і первинною переробкою сільськогосподарської сировини;

- *агропромисловий населений пункт* - поселення, в якому не менше від 1/3 працюючого населення пов'язане із сільськогосподарським виробництвом і, крім сільськогосподарських, розміщені переробні та інші виробництва;

- *несільськогосподарський населений пункт* - поселення, яке розміщене в сільській місцевості, в якому понад 50 % працюючого населення пов'язане з несільськогосподарськими видами діяльності.

Сільська територія являє собою історично сформований елемент поселенської мережі, що поєднує всю сукупність сільських населених пунктів: селищ, сіл, хуторів, односімейних жилих утворень (фермерські та ін.), які знаходяться під юрисдикцією сільських (селищних) рад. Сільська територія поєднує в собі адміністративно-територіальну (сільські поселення, села, сільські ради) та територіально-функціональну приналежність (сільськогосподарське виробництво, переробка сільськогосподарської та промислової продукції, її зберігання та реалізація).

Сільська адміністративно-територіальна одиниця – законодавчо визначена територія, в межах якої сформовані місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування з метою ефективного виконання повноважень держави щодо покращання рівня життя населення та його життєдіяльності. **Сільське поселення** - це форма територіальної організації (середовища) постійного або тимчасового проживання сільського населення, що включає сукупність об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури для виконання функцій переважно сільськогосподарського призначення.

З огляду на вище вказане, вчені ННЦ «Інститут аграрної економіки» визначають *розвиток сільських територій* як процес, що спрямований на стабільне і збалансоване забезпечення розвитку сільськогосподарського виробництва, сільської поселенської мережі та сільських територій на основі модернізованої системи соціально-економічної розбудови, формування належного екологобезпечного середовища як гарантії надійності та привабливості проживання, праці й відпочинку населення [121, с. 7].

Слід зазначити, що сільські території України мають потужні природний, людський, виробничий та соціальний потенціали, спроможні забезпечити конкурентоспроможне виробництво, стабільне економічне зростання і, відповідно, високий рівень та якість життя сільського населення. Волинська область розташована на крайньому північному заході України, займає 3,3 % території України (20,1 тис. км²), де в 16 районах, містах та селищах міського типу станом на 1.01.2013 р. проживало 1040,0 тис. осіб. Більше 70 % населення сконцентровано у центральних і південних районах області, де щільність сягає 75,5 особи на км² (в середньому по Україні – 75,6). Північна частина Волині заселена рідше – 22,4-36,1 особи на 1 км², а в середньому по області цей показник становить 51,6 особи на 1 км². Найбільший район за чисельністю населення Ківерцівський – 63,9 тис. осіб, а найменший – Шацький (17,0 тис. осіб).

Волинь – агропромислова область, має рівнинний рельєф, порівняно теплий помірно континентальний клімат з достатньою кількістю тепла і вологи, родючі чорноземні ґрунти на півдні і дещо бідніші дерново-підзолисті – у північній частині, великі лісові масиви, густу мережу річок і озер, компактно заселена. Головним завданням сільськогосподарського виробництва було, є і буде одержання стабільних, виправданих з точки зору економіки, високої якості, екологічно чистих врожаїв та продукції тваринництва. Економіко-географічне положення Волині сприятливе для розвитку продуктивних сил. У всеукраїнському територіальному поділі праці область є аграрно-індустріальним регіоном з багатогалузевим сільським господарством. Основні напрями виробництва в галузі рослинництва: вирощування зернових культур,

цукрових буряків, ріпаку, картоплі, овочів, ягід та плодкових культур. Основні напрями виробництва в галузі тваринництва: виробництво молока; м'яса ВРХ, птиці та свинини; яєць.

Відповідно до затвердженої Волинською обласною радою у 2012 р. «Стратегії економічного і соціального розвитку Волинської області на 2012-2015 роки» з урахуванням завдань Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», розвиток аграрного сектора Волинської області має на меті:

- оптимізацію використання природно-кліматичного та аграрного потенціалу регіону для підвищення конкурентоспроможності продукції агропромислового сектора на внутрішньому та зовнішньому ринках на основі нарощування обсягів інвестицій та їх інноваційного, високотехнологічного спрямування;

- поліпшення умов та якості життя мешканців сільської місцевості та досягнення відтворення людського капіталу, формування дієздатних сільських територіальних громад [122].

Область має великі можливості для розвитку аграрного виробництва, перетворення його на вискоелективний сектор економіки, здатний забезпечити основні потреби регіону в продовольстві. Сільське господарство може стати одним з провідних джерел зростання економіки області, оскільки є його сильною стороною (див. додаток А). За експертними розрахунками, зростання валового регіонального продукту, обумовлене зростанням сільськогосподарського виробництва, щонайменше удвічі ефективніше сприяє скороченню бідності, ніж зростання ВВП, отримане за рахунок інших галузей.

Реалізація потенціалу аграрного сектора Волинської області потребує вирішення наступних ключових проблем: низька економічна ефективність аграрного виробництва; деформована структура сільського господарства через переважання у ньому частки господарств населення; падіння родючості ґрунтів і зростання їх ерозії через недостатність природоохоронних та агротехнічних заходів у землекористуванні; низький рівень розвитку соціальної інфраструктури у сільській місцевості, що зумовлює низький рівень життя в селі; погіршення демографічної ситуації і вплив працездатного населення у міста; низький рівень мотивації праці та доходів сільських жителів [122, с. 8].

Сільська місцевість Волині відрізняється особливістю формування кількісних та якісних характеристик відтворення трудових ресурсів, які визначаються соціально-економічними, історичними, кліматичними умовами. Область знаходиться на території трьох природно-економічних зон – Західного Полісся, Лісостепу та Перехідної зони (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Територія і кількість адміністративно-територіальних одиниць у
Волинській області станом на 1 січня 2013 р, тис. осіб**

Область/райони	Територія, км ²	% до загальної території	Щільність населення, осіб на 1 км ²	Населені пункти			Сіль- ські ради
				міста	селища міського типу	сільські населені пункти	
Волинська область, всього, в т.ч.:	20144	100,0	51,6	11	22	1054	379
Міста (Луцьк, Вол.- Волинський, Ковель, Нововолинськ)	123	0,6	3092,7	4	1	-	-
<i>Лісостеп</i>							
Зона Лісостепу, всього, в т.ч. райони:	4491	22,2	43,5	3	6	361	127
Володимир- Волинський	1039	5,1	24,7	1	-	77	20
Горохівський	1122	5,6	47,1	2	2	90	36
Іваничівський	645	3,2	50,5	-	1	58	23
Локачинський	712	3,5	31,9	-	1	53	19
Луцький	973	4,8	63,3	-	2	83	29
Питома вага зони Лісостепу до області, %	22,2	22,2	x	27,3	27,3	34,3	33,5
<i>Перехідна зона</i>							
Перехідна зона, всього, в т.ч. райони:	5270	26,2	32,4	2	7	303	100
Ківерцівський	1414	7,0	45,2	1	2	72	24
Ковельський	1723	8,6	23,5	-	2	91	28
Рожищенський	928	4,6	43,1	1	1	66	28
Турійський	1205	6,0	21,8	-	2	74	20
Питома вага Перехідної зони до області, %	26,2	26,2	x	18,2	31,8	28,7	26,4
<i>Полісся</i>							
Полісся, всього, в т.ч. райони:	10260	51,0	28,6	21	6	390	152
Камінь-Каширський	1747	8,7	36,1	1	-	64	31
Любешівський	1450	7,2	24,8	-	1	46	20
Любомльський	1481	7,4	26,8	1	1	68	22
Маневицький	2265	11,2	24,3	-	2	69	30
Ратнівський	1437	7,1	36,1	-	2	67	22
Старовижівський	1121	5,6	27,4	-	1	46	19
Шацький	759	3,8	22,4	-	1	30	8
Питома вага зони Полісся до області, %	51,0	51,0	x	18,2	27,3	37,0	40,1

Джерело: розраховано за даними [119, с. 24, с. 272-274].

Дослідження проблем демографічного розвитку – один з основних напрямків соціально-економічних наук, оскільки населення є природною

основою формування трудового потенціалу, носієм моралі, психології, політики, культури тощо. Демографічна криза є однією з основних причин напруженості балансу трудових ресурсів в сільському господарстві Волинської області та України в цілому. На сучасному етапі на перший план виступає проблема старіння та вимирання сільського населення. Депопуляція переросла у соціально небезпечне явище, тому що демографічна основа відтворення населення з року в рік звужується, не забезпечуючи навіть простого відтворення трудового потенціалу села. Це явище характерне для України в цілому, і Волинської області зокрема. Абсолютна чисельність постійного населення області за 1990-2012 рр. зменшилась на 23,4 тис. осіб, або на 2,2 % (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Динаміка кількості наявного міського і сільського населення Волинської області станом на 1 січня, тис. осіб

Рік	Все населення	Міське	Сільське	Структура, %	
				міське	сільське
1990	1063,4	529,3	534,1	49,8	50,2
2000	1067,7	544,3	523,4	51,0	49,0
2001	1064,0	538,6	525,4	50,6	49,4
2002	1060,7	533,2	527,5	50,3	49,7
2003	1054,7	529,9	524,8	50,2	49,8
2004	1048,8	526,2	522,6	50,2	49,8
2005	1044,8	526,2	518,6	50,4	49,6
2006	1040,4	527,2	513,2	50,7	49,3
2007	1038,0	528,7	509,3	50,9	49,1
2008	1036,4	530,2	506,2	51,2	48,8
2009	1036,2	532,7	503,5	51,4	48,6
2010	1036,7	535,4	501,3	51,6	48,4
2011	1037,1	537,0	500,1	51,8	48,2
2012	1038,6	539,1	499,5	51,9	48,1
2013	1040,0	541,5	498,5	52,1	47,9
2013 р. до 1990 р., (+,-)	-23,4	12,2	-35,6	2,3	-2,3

Джерело: розраховано за даними [119, с. 272].

Проведений аналіз свідчить про те, що за останні 23 роки суттєво змінилась структура наявного міського і сільського населення Волинської області в сторону зниження питомої ваги сільського населення на 2,3 %. Абсолютне і відносне зменшення чисельності сільського населення спостерігається майже в усіх районах зони Лісостепу та Перехідної зони Волинської області. Станом на 1.01.2013 р. в сільській місцевості Волині проживало 498,5 тис. осіб, що на 5,0 тис. осіб (1,0 %) менше, ніж у 2009 р. – табл. 1.3.

Таблиця 1.3

**Динаміка кількості наявного сільського населення Волинської області,
станом на 1 січня, тис. осіб**

Область/райони	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2013 р. до 2009 р., (+, -)
Сільське населення Волинської області, всього, в т.ч.:	503,5	501,3	500,1	499,5	498,5	-5,0
<i>Лісостеп</i>						
Зона Лісостепу, всього, в т.ч. райони:	162,5	162,0	161,8	161,5	161,3	-1,2
Володимир- Волинський	23,7	23,6	23,5	23,5	23,4	-0,3
Горохівський	39,2	38,9	38,6	38,1	37,8	-1,4
Іваничівський	26,8	26,5	26,2	25,9	25,8	-1,0
Локачинський	19,5	19,2	19,1	19,0	18,8	-0,7
Луцький	53,3	53,8	54,4	55,0	55,5	2,2
Питома вага зони Лісостепу до області, %	32,3	32,3	32,4	32,3	32,4	0,1
<i>Перехідна зона</i>						
Перехідна зона, всього, в т.ч. райони:	115,9	115,2	114,7	114,2	113,8	-2,1
Ківерцівський	39,9	39,8	39,7	39,8	39,8	-0,1
Ковельський	32,4	32,1	32,1	31,9	31,9	-0,5
Рожищенський	25,5	25,3	25,2	24,9	24,7	-0,8
Турійський	18,1	18,0	17,7	17,6	17,4	-0,7
Питома вага Перехідної зони до області, %	23,0	23,0	22,9	22,9	22,8	-0,2
<i>Полісся</i>						
Полісся, всього, в т.ч. райони:	225,1	224,1	223,6	223,8	223,4	-1,7
Камінь-Каширський	50,5	50,6	50,7	51,0	51,1	0,6
Любешівський	30,1	30,1	30,2	30,3	30,3	0,2
Любомльський	27,1	26,8	26,6	26,6	26,5	-0,6
Маневицький	41,2	41,0	40,8	40,6	40,5	-0,7
Ратнівський	38,0	37,8	37,8	37,9	37,5	-0,5
Старовижівський	26,3	26,0	25,8	25,7	25,5	-0,8
Шацький	11,9	11,8	11,7	11,7	11,7	-0,2
Питома вага зони Полісся до області, %	44,7	44,7	44,7	49,8	44,8	0,1

Джерело: розраховано за даними [119, с. 273-274].

Про переважаючу чисельність сільського населення зони Полісся Волинської області свідчать дані таблиці 1.4. Станом на 1.01.2013 р. питома вага сільського населення поліської зони становила 44,8 %, що на 0,1 % вище, ніж в 2009 р., проте на 5,0 % нижче рівня минулого року. Варто відмітити те, що в цілому за період 2009-2012 рр. зростає кількість населення сільської місцевості Луцького району - на 2,2 тис. осіб (на 4,1 %).

Чисельність і структура наявного населення Волинської області

станом на 1 січня 2013 р. *

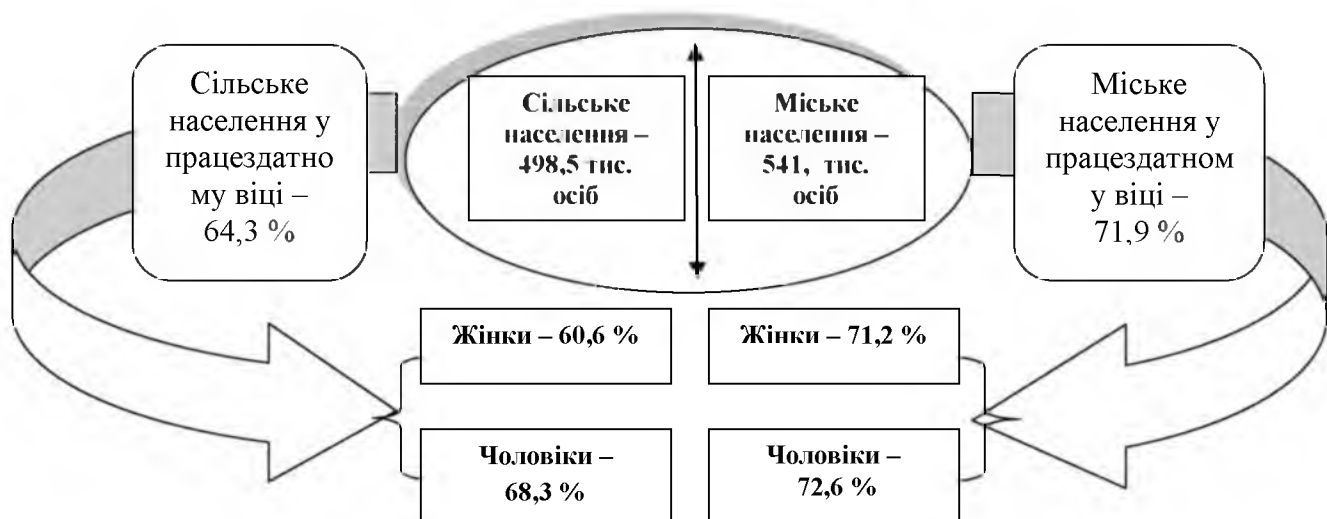
Область/райони	Все населення, тис. осіб	Міське		Сільське	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%
Волинська область, всього	1040,0	541,5	52,1	498,5	47,9
<i>Лісостеп</i>					
Зона Лісостепу, всього, в т.ч. райони:	195,3	34,0	17,4	161,3	82,6
Володимир-Волинський	25,6	2,2	8,6	23,4	91,4
Горохівський	52,8	15,0	28,4	37,8	71,6
Іваничівський	32,6	6,8	20,8	25,8	79,2
Локачинський	22,7	3,9	17,2	18,8	82,8
Луцький	61,6	6,1	9,9	55,5	90,1
<i>Перехідна зона</i>					
Перехідна зона, всього, в т.ч. райони:	170,7	56,9	33,3	113,8	66,7
Ківерцівський	63,9	24,1	37,7	39,8	62,3
Ковельський	40,5	8,6	21,2	31,9	78,9
Рожищенський	40,0	15,3	38,3	24,7	61,7
Турійський	26,3	8,9	33,8	17,4	66,2
<i>Полісся</i>					
Зона Полісся, всього, в т.ч. райони:	293,6	70,2	23,9	223,4	76,1
Камінь-Каширський	63,1	12,0	19,0	51,1	81,0
Любешівський	36,0	5,7	15,8	30,3	84,2
Любомльський	39,8	13,3	33,4	26,5	66,6
Маневицький	55,1	14,6	26,5	40,5	73,5
Ратнівський	51,9	14,1	27,2	37,5	72,8
Старовижівський	30,7	5,2	16,9	25,5	83,1
Шацький	17,0	5,3	31,2	11,7	68,8

Джерело: розраховано за даними [119, с. 273-274].

* – населення в розрізі природно-економічних зон наведено без врахування міст.

Проведене дослідження свідчить про те, що кризові явища і нестабільність в економіці країни та суспільному житті в цілому зумовили інтенсивний спад народжуваності, передчасну смертність, зниження життєвого потенціалу населення Волині. В результаті відбулася кількісна і якісна деградація окремих складових відтворення населення, зміна статеві-вікової структури та інші негативні явища (рис. 1.1, табл. 1.5).

Так, за 2000-2012 рр., відповідно до зменшення загальної кількості населення Волині, скоротилася чисельність чоловіків з 501,6 тис. осіб до 488,3 тис. осіб, або на 2,7 %, та жінок з 562,8 тис. осіб до 548,9 тис. осіб, або на 2,5 %. На жаль, це свідчить про більш інтенсивне скорочення кількості чоловіків, порівняно із жінками.

Рис. 1.1. Склад і структура населення Волині, станом на 1 січня 2013 р.

Джерело: побудовано за даними [119, с. 276-280].

Депопуляція переросла у соціально небезпечне явище, тому що демографічна основа відтворення сільського населення з року в рік звужується, не забезпечуючи навіть простого відтворення людності. Отже, витрати сил демографічно відтворювального контингенту сільського населення спрямовані переважно на утримання осіб похилого віку, а не на поповнення та розвиток молодого покоління сільських мешканців.

Таблиця 1.5

Динаміка і статеві структура постійного населення Волинської області у 2000-2013 рр., станом на 1 січня

Роки	Все населення, тис. осіб	У тому числі		У % до всього населення	
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
2000	1064,4	501,6	562,8	47,1	52,9
2005	1042,0	489,8	552,2	47,0	53,0
2007	1035,3	485,9	549,4	46,9	53,1
2008	1033,7	485,0	548,7	46,9	53,1
2009	1033,5	484,8	548,7	46,9	53,1
2010	1033,9	485,2	548,7	46,9	53,1
2011	1034,4	485,9	548,5	47,0	53,0
2012	1035,9	487,1	548,8	47,0	53,0
2013	1037,2	488,3	548,9	47,1	52,9
2013 р. до 2000 р., (+,-)	-27,2	-13,3	-13,9	0,0	0,0

Джерело: розраховано за даними [119, с. 276].

Варто відмітити той факт, що у 2012 р. в сільській місцевості на 1000 жінок припадає 926 чоловіків, (в містах цей показник складає 856 осіб), а на Поліссі – 950 осіб (табл. 1.6.).

Таблиця 1.6

**Розподіл постійного сільського населення Волинської області за статтю,
станом на 1 січня 2013 р., тис. осіб**

Область/райони	Чоловіки	Жінки	На 1000 жінок припадає чоловіків, осіб
Волинська область, всього, в т. ч.:	488,3	548,9	890
сільська місцевість	241,3	260,5	926
<i>Лісостеп</i>			
Зона Лісостепу, всього, в т.ч. райони:	76,8	85,3	900
Володимир-Волинський	11,2	12,4	903
Горохівський	17,9	20,2	886
Іваничівський	12,3	13,5	911
Локачинський	9,0	10,0	900
Луцький	26,4	29,2	904
Питома вага зони Лісостепу до сільських територій області, %	31,8	32,7	x
<i>Перехідна зона</i>			
Перехідна зона, всього, в т.ч. райони:	54,9	59,8	916
Ківерцівський	19,3	20,6	937
Ковельський	15,2	17,1	889
Рожищенський	11,8	13,1	901
Турійський	8,6	9,0	956
Питома вага Перехідної зони до сільських територій області, %	22,8	22,9	x
<i>Полісся</i>			
Зона Полісся, всього, в т.ч. райони:	109,6	115,4	950
Камінь-Каширський	25,2	26,4	955
Любешівський	15,3	15,4	994
Любомльський	12,8	13,7	934
Маневицький	19,8	21,0	943
Ратнівський	18,5	19,6	944
Старовижівський	12,5	13,2	947
Шацький	5,5	6,1	902
Питома вага зони Полісся до сільських територій області, %	45,4	44,3	x

Джерело: розраховано за даними [119, с. 277-278].

Основні тенденції і закономірності демографічних процесів проявляються у віковій структурі сільського населення. З демографічної точки зору, села Волинської області надзвичайно старі. За демографічними нормативами село вважається молодим, якщо частка вікової групи 60 і більше років у загальній чисельності населення не перевищує 8 %, середнім – 10-12, і старим – більше 12 % [135]. Визначено, що демографічна ситуація є надзвичайно кризовою,

оскільки значення цього показника набуло тенденції постійного зростання і складає – 23 % в цілому по області, а в сільській місцевості – 30 %. Тому заслуговує на увагу розподіл постійного населення Волинської області, яке проживає у сільській місцевості, за віком (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

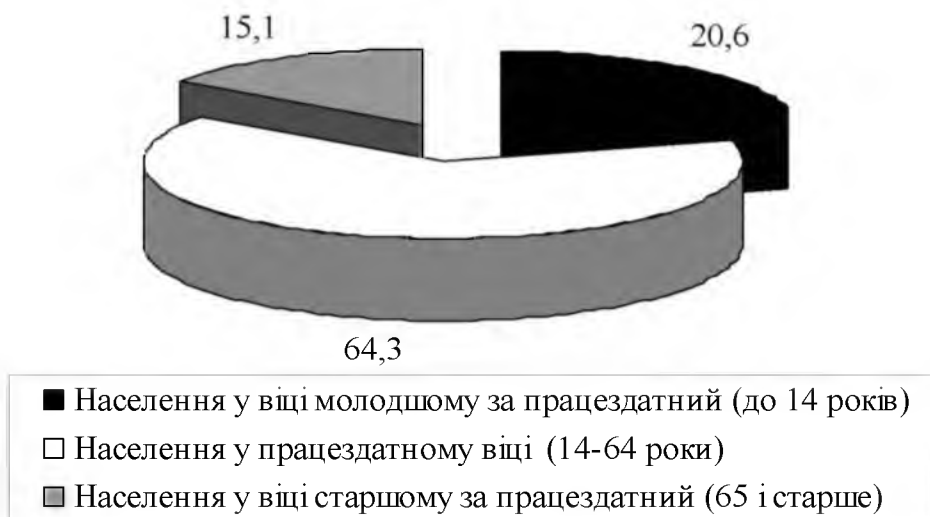
Розподіл постійного сільського населення Волинської області за віковими групами, станом на 1 січня

Вікові групи	2012 р.		2013 р.	
	осіб	%	осіб	%
Все сільське населення, в т. ч. у віці, років	502771	100,0	501831	100,0
- до 1 року	7607	1,5	8021	1,6
- 1-4	30072	6,0	30607	6,1
- 5-9	31903	6,3	32664	6,5
- 10-14	32763	6,5	32114	6,4
- 15-19	35115	7,0	33548	6,7
- 20-24	38337	7,6	37625	7,5
- 25-29	36505	7,3	38414	7,7
- 30-34	34833	6,9	34119	6,8
- 35-39	35018	7,0	34403	6,9
- 40-44	32039	6,4	32829	6,5
- 45-49	30883	6,1	30522	6,1
- 50-54	32935	6,6	32848	6,5
- 55-59	24478	4,9	25796	5,1
- 60-64	22878	4,5	22586	4,5
- 65-69	15740	3,1	15939	3,2
- 70 і понад	61665	12,3	59796	11,9
Із загальної кількості населення у віці:				
- молодшому за працездатний	102345	20,3	103406	20,6
- працездатному	323021	64,2	322690	64,3
- старшому за працездатний	77405	15,5	75735	15,1

Джерело: розраховано за даними [119, с. 279-280].

У віковій чисельності населення досліджуваного регіону виділяється три групи: населення молодше працездатного віку (0-14 років); працездатного (15-64 роки) і старше працездатного віку (65 років і старші). Аналіз вікової структури сільського населення, свідчить про те, що населення молодше працездатного складає 20,6 % (міське населення – 17,5 %), працездатного – 64,3 % (міське – 71,9 %), старше працездатного – 15,1 % жителів області (міське – 10,6 %).

Визначено, що у 2012 р. значно зросла чисельність осіб працездатного віку як сільського так і міського населення, а зменшилась чисельність пенсіонерів у зв'язку із змінами у пенсійному законодавстві України, що відбувались протягом 2011-2012 рр. (рис. 1.2., табл. 1.8).

Рис. 1.2. Вікова структура сільського населення Волинської області у 2012 р., %

Джерело: побудовано за даними [119, с. 280].

Станом на 1.01.2013 р. чисельність сільських дітей та підлітків в області склала 103,4 тис. чол., тобто кожний п'ятий мешканець Волині є представником підростаючого покоління, проте у порівнянні з попереднім роком даний показник знизився на 7,1 тис. осіб.

Таблиця 1.8

Розподіл сільського населення Волинської області за статтю та основними віковими групами, станом на 1 січня 2013 р.

Вікова категорія	Все населення, тис. осіб	чоловіки		жінки	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%
Всього, в т.ч. у віці:	501,8	241,3	100,0	260,5	100,0
- молодшому за працездатний	103,4	53,2	22,0	50,2	19,3
- працездатному	322,7	164,8	68,3	157,8	60,6
- старшому за працездатний	75,7	23,2	9,7	52,5	20,1

Джерело: розраховано за даними [119, с. 280-281].

Сільських дітей дошкільного віку (до 5 років) в регіоні проживає 7,7 % від загального населення; від 5 до 14 років – 12,9 %; від 15 до 19 років – 6,7 %. Зміна структури населення відбувається в двох напрямках: з одного боку, зменшується кількість дітей, підлітків, з другого – зростає чисельність осіб старше 65 років. Це свідчить про старіння населення, зниження темпів демовітворювальних процесів та значний вплив процесів депопуляції на якісну структуру сільського населення, хоча у 2012 р. демографічна ситуація в області дещо покращилась.

Не менш важливим, ніж скорочення населення, є пов'язана з цим проблема старіння населення сільської місцевості Волині. Через низький рівень народжуваності на початку 90-х років минулого століття середній вік населення в області щороку знижується (табл. 1.9).

Таблиця 1.9

**Середній вік сільського населення Волинської області за статтю
станом на 1 січня, років**

Категорії населення	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2008 р., (+,-)
Сільське населення, всього, в т.ч.:	38,0	37,9	37,9	37,8	37,7	-0,3
- чоловіки	35,0	34,9	34,8	34,8	34,7	-0,3
- жінки	40,8	40,7	40,6	40,5	40,4	-0,4
Міське населення	36,8	36,8	36,9	37,0	37,2	0,4
Все населення області	37,3	37,3	37,4	37,4	37,4	0,1

Джерело: розраховано за даними [119, с. 281-282].

Середній вік сільського жителя Волині складає 37,7 роки, причому чоловіків – 34,7, а жінок – 40,4 років. В контексті даного дослідження Лібанова Е. справедливо зазначає, що високий і з постійним зростанням ступінь старіння робочої сили (в середньому в Україні кожна шоста економічно активна особа старша 50 років, а кожна дев'ятнадцята – старша працездатного віку) створює перешкоди для нормалізації процесів її відтворення, зокрема для запровадження новітніх технологій і відповідної перекваліфікації працівників. Ключовим проблемним моментом сучасної демографічної ситуації в Україні лишається відчутна її «завантаженість» кризовими медико-демографічними елементами: незадовільний стан здоров'я населення, що виявляється у значних масштабах його передчасної смертності й інвалідизації переважно в негативних зрушеннях у рівні та структурі захворюваності, накопиченні населенням тягаря хронічних хвороб і результується у низькій (за європейськими взірцями) середній тривалості життя, особливо для чоловіків. Ситуацію не змінили принципово навіть ті зрушення у смертності й тривалості життя населення, які мали місце у нашій країні в останні три роки: чоловіки в Україні допоки мають тривалість життя на 13 років меншу, ніж середня за країнами ЄС, українські жінки – живуть на 7 років менше, ніж в ЄС [96, с. 121-123].

Проведені нами розрахунки свідчать про значне демографічне навантаження на працездатних осіб сільської місцевості Волині, яке на початок 2013 р. становило 555 непрацездатних на 1000 осіб працездатного віку, в т. ч. дітей – 320, пенсіонерів – 235 осіб (табл. 1.10). Таким чином, можна зробити

висновок, що демографічні проблеми призведуть до подальшого погіршення і так складної ситуації на ринку праці досліджуваного регіону.

Таблиця 1.10

Динаміка демографічного навантаження на сільське населення працездатного віку Волинської області осіб, на 1000 осіб працездатного віку припадає осіб непрацездатного

Рік	Загальне навантаження	в. т.ч. особами у віці	
		молодшому за працездатний	старшому за працездатний
1990	1079	519	560
2008	833	399	434
2009	819	395	424
2010	809	393	416
2011	799	391	408
2012	555	320	235
2012 р. до 1990 р., (+,-)	-524	-199	-325

Джерело: розраховано за даними [119, с. 282].

Аналіз показав, що в системі чинників, які зумовлюють кризову демографічну ситуацію в сільській місцевості, особливої уваги заслуговують народжуваність і смертність сільського населення (рівень депопуляції) – табл. 1.11.

Таблиця 1.11

Динаміка народжуваності, смертності та природного приросту, скорочення (-) населення сільської місцевості Волинської області, осіб

Рік	Народилось	Померло	Природний приріст, скорочення (-)	На 1000 жителів		
				народилось	померло	природний приріст, скорочення (-)
1990	7545	7819	-274	14,2	14,7	-0,5
1995	7089	9014	-1925	13,6	17,3	-3,7
2000	6543	8706	-2163	12,5	16,6	-4,1
2005	6587	9680	-3093	12,8	18,8	-6,0
2008	7896	9219	-1323	15,6	18,3	-2,7
2009	7761	8788	-1027	15,4	17,5	-2,1
2010	7677	8461	-784	15,3	16,9	-1,6
2011	7651	8041	-390	15,3	16,1	-0,8
2012	8074	7965	109	16,2	16,0	0,2
2012 р. до 1990 р., (+,-)	529	146	x	2,0	1,3	x

Джерело: розраховано за даними [119, с. 283].

Найнижчі показники, які свідчать про негативні тенденції у динаміці народжуваності і смертності сільського населення Волинської області, спостерігались у 2000-2005 рр. Незважаючи на зниження кількості померлих

селян у 2006-2011 рр., природний приріст має від'ємне значення, тобто на 1000 жителів у 2011 р. народилось 15,3 особи, а померло 16,1. Проте у 2012 р. ситуація змінилась на краще, померли 7965 осіб, а народилось 8074, тобто вперше за останні 22 роки природний приріст сільського населення – додатний (табл. 1.12).

Таблиця 1.12

**Народжуваність, смертність та природний приріст, скорочення (-)
населення сільської місцевості Волинської області у 2012 р., осіб**

Область/район	Народилось	Померло	Природний приріст, скорочення (-)
Волинська область, всього	8074	7965	109
<i>Лісостеп</i>			
Зона Лісостепу, всього, в т.ч. райони:	2416	2504	-88
Володимир-Волинський	371	397	-26
Горохівський	519	646	-127
Іваничівський	285	444	-159
Локачинський	252	319	-67
Луцький	989	698	291
Зона Лісостепу у % до області	29,9	31,4	x
<i>Перехідна зона</i>			
Перехідна зона, всього, в т.ч. райони:	1807	2005	-198
Ківерцівський	662	604	58
Ковельський	525	594	-69
Рожищенський	365	421	-56
Турійський	255	386	-131
Перехідна зона у % до області	22,4	25,2	x
<i>Полісся</i>			
Зона Полісся, всього, в т.ч. райони:	3851	3456	395
Камінь-Каширський	1000	660	340
Любешівський	539	417	122
Любомльський	398	479	-81
Маневицький	662	657	5
Ратнівський	667	549	118
Старовижівський	396	478	-82
Шацький	189	216	-27
Зона Полісся у % до області	47,7	43,4	x

Джерело: розраховано за даними [119, с. 284].

Аналогічна ситуація спостерігається в районах, які відносяться до Лісостепової та Перехідної природно-економічної зони Волині, проте особливої

уваги заслуговують райони, які відносяться до природно-економічної зони Полісся, де природний приріст складає у 2012 р. 395 осіб.

Збільшення народжуваності у 2008-2009 рр. пояснюється в першу чергу соціально-економічними пільгами для вагітних жінок та тих сімей, які утримують малолітніх дітей. Оскільки жінки в сільській місцевості часто не мають можливості працевлаштуватися і рівень запропонованої їм заробітної плати досить низький, вони, керуючись соціальними пільгами, погоджуються виконувати роль матері та домогосподарки у сім'ї.

У міжнародній практиці одним із найбільш ємних показників, що характеризує дієвість соціально-економічної та демографічної політики, вважається показник смертності немовлят (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Коефіцієнти смертності дітей у віці до 1 року у Волинській області, померло дітей віком до 1 року на 1000 народжених живими
Джерело: побудовано за даними [119, с. 292].

Особливою інтенсивністю зростання за період 2000-2012 рр. характеризувався у 2000 р. показник смертності серед немовлят, що народилися у сільській місцевості, коли було зафіксовано його найвище значення – 11,8; тобто із кожної тисячі живонароджених помирало майже 12 дітей. Найнижчий показник спостерігався у 2005 р. – 5,5, однак починаючи з 2006 р., смертність дітей віком до 1 року знову починає зростати, і в 2010 р. зазначений показник у сільській місцевості становив 9,7 із розрахунку на 1000 живонароджених, що на 4,2 нижче рівня 2005 р. (для порівняння у Білорусії цей показник відповідає середньоєвропейському значенню і складає 4,4). У 2012 р. коефіцієнт смертності знизився і становив 7,7. Аналіз показників смертності немовлят у сільській місцевості та містах показує гірше становище сільських жителів.

Значення та головні причини смертності населення Волинської області наведені у додатку Б. Найвищу питому вагу становлять причини, які пов'язані з хворобами системи кровообігу (62,0-67,5 %) й у динаміці спостерігається зростання їх частки. Крім того, значну питому вагу займають причини, пов'язані з онкозахворюваннями та зовнішні причини (нещасні випадки, отруєння, самошкодження тощо).

Зі смертністю сільського населення пов'язана і очікувана тривалість його життя, під якою розуміють кількість років, які в середньому належить прожити даному поколінню народжених за умови, що протягом усього життя цього покоління рівень смертності дорівнюватиме сучасному рівню смертності населення в окремих вікових групах (табл. 1.13).

Таблиця 1.13

**Середня очікувана тривалість життя при народженні населення
Волинської області, років**

Роки	Усього	У тому числі	
		чоловіки	жінки
1995-1996	68,2	62,9	73,7
1999-2000	68,2	63,0	73,6
2002-2003	68,8	63,2	74,8
2003-2004	68,8	63,2	74,8
2004-2005	68,5	62,4	75,0
2005-2006	68,4	62,3	75,0
2006-2007	68,6	62,6	75,2
2007-2008	68,6	62,5	75,3
2008-2009	69,5	63,7	75,8
2009-2010	70,6	65,0	76,2
2010-2011	70,9	65,5	77,0
2011-2012	71,2	65,8	77,3

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики у Волинській області.

Існуюча демографічно-економічна концепція дослідження трудового потенціалу передбачає визначення його через сукупний час трудового життя населення і дає змогу розглянути відтворення трудового потенціалу у взаємодії демографічних та економічних показників. Якуба К.І. наголошує, що в наслідок депопуляції сільського населення, яка з 1979 р. поширилась на всій території України, інтенсивного старіння сільського населення, зайнятого насамперед в аграрній сфері, у сільській місцевості нині існує такий тип відтворення населення, який не можна назвати звуженим [143, с.16].

Рівень тривалості життя не лише характеризує демографічну ситуацію, а й виступає одним із головних індикаторів якості життя населення. Сучасна тривалість життя в Україні – одна з найнижчих не лише в Європі (для

порівняння у Швейцарії та Швеції її рівень становить більше, ніж 79 років), а й на території країн СНД (після Росії та Молдови) [47, с. 107].

Для оцінки демографічного стану розвитку сільської території доцільним вбачається здійснення розрахунку інтегрального багатовимірного індексу. Побудова інтегрального показника ґрунтується на методиці нормованої багатовимірної середньозваженої [135]. Процедура нормування для перетворення різнойменних одиничних показників (X_{ij}) у єдиний інтегральний (Z) передбачає розрахунок відносних величин – коефіцієнтів (Y_{ij}), як співвідношення:

$$Y_{ij} = \frac{X_{ij}}{X_{ic}}, \quad (1.1)$$

де X_{ij} – значення i -го показника в j -му районі; Y_{ic} – середнє значення i -го показника у сукупності, яка аналізується; X_1 – питома вага сільського населення, %; X_2 – припадає жінок на 1000 чоловіків сільського населення; X_3 – середній вік сільських жителів, років; X_4 – кількість народжених на 1000 осіб наявного сільського населення; X_5 – кількість померлих на 1000 осіб наявного сільського населення; X_6 – кількість зареєстрованих шлюбів на 1000 осіб наявного населення; X_7 – кількість розлучень на 1000 осіб наявного населення (табл. 1.14).

Таблиця 1.14

Рейтингова оцінка сучасного стану демографічної ситуації в сільській місцевості Волинської області, (в середньому за 2010-2012 р.)

Райони	Розраховані коефіцієнти (Y_{ij})							Z	Місце
	Y_1	Y_2	Y_3	Y_4	Y_5	Y_6	Y_7		
Вол.-Волинський	1,896	0,975	1,029	0,856	1,065	1,038	1,538	1,199	1
Горохівський	1,492	0,951	1,061	0,863	1,065	0,865	1,230	1,075	9
Іваничівський	1,647	0,971	1,053	0,738	1,018	0,827	1,461	1,102	6
Кам.-Каширський	1,683	1,030	0,918	1,281	0,846	1,192	0,538	1,069	10
Ківерцівський	1,286	0,993	0,992	1,007	0,970	0,942	1,077	1,038	14
Ковельський	1,637	0,962	1,032	1,000	1,142	0,865	1,000	1,091	7
Локачинський	1,722	1,001	1,034	0,797	1,000	1,211	1,385	1,164	2
Луцький	1,869	0,978	0,958	1,078	0,840	0,962	1,385	1,152	4
Любешівський	1,751	1,067	0,937	1,209	0,858	1,000	0,615	1,062	12
Любомльський	1,385	1,017	1,029	0,862	1,159	0,962	0,923	1,048	13
Маневицький	1,531	1,032	0,973	1,045	1,029	1,000	0,846	1,065	11
Ратнівський	1,521	1,038	0,955	1,105	0,935	1,096	0,923	1,081	8
Рожищенський	1,290	0,973	1,024	0,961	1,077	0,885	0,923	1,019	15
Старовижівський	1,726	1,008	1,026	0,954	1,071	1,269	0,692	1,106	5
Турійський	1,386	0,996	1,056	0,895	1,331	0,923	1,538	1,160	3
Шацький	1,419	0,999	1,034	0,784	1,006	0,711	0,692	0,949	16

Джерело: власні дослідження.

Рейтингову оцінку демографічного стану адміністративних районів було здійснено на основі розрахованого багатовимірною інтегрального індексу (Z) за формулою:

$$Z = \frac{\sum_{i=1}^n Y_{ij}}{n}, \quad (1.2)$$

де n – кількість показників, $n=7$.

Проведена рейтингова оцінка районів Волинської області виявила значні відмінності у їх демографічному розвитку. Приміром, у Володимир-Волинському, Локачинському, Турійському, Луцькому та Старовижівському районах багатовимірний рейтинговий коефіцієнт (Z) складає 1,199-1,106, тоді як у Любешівському, Любомльському, Ківерцівському, Рожищенському та Шацькому районах лише 1,062-0,949. Контрасти вражають: за питомою вагою сільського населення від 91,4 % у Володимир-Волинському до 62,0 % у Ківерцівському; за середнім віком сільського населення 40,1 років Горохівському районі та 34,7 років – у Камінь-Каширському; за коефіцієнтом народжуваності: 19,6 на 1000 осіб наявного населення у Камінь-Каширському та 11,3 – у Іваничівському. Здійснена рейтингова оцінка районів Волині за основними демографічними параметрами виявила значні регіональні резерви покращання демографічної основи відтворення трудового потенціалу села та довела необхідність розробки і впровадження регіональної демографічної політики на селі.

Проведене дослідження демографічного стану розвитку сільської місцевості Волинської області, як основи формування трудових ресурсів села, свідчить про необхідність теоретичного й практичного вирішення завдань обґрунтування нової загальнодержавної і регіональної політики на селі, направленої на підвищення природного приросту населення, зниження демографічного навантаження та підвищення показників якісного рівня життя сільського населення. Демографічна політика регіону у відповідності з національними інтересами повинна бути спрямована на вирішення таких гострих проблем сільського населення як регулювання його чисельності, боротьба з неприродним старінням, поліпшення структури населення в напрямі підвищення питомої ваги економічно ефективних генерацій населення на селі. Саме соціальний підхід в демографічній політиці дозволить досягнути такої кількості сільського населення, яка необхідна для розвитку продуктивних сил і якій буде забезпечено оптимальний рівень життя.

1.2. Особливості міграції сільського населення Волині та її основні напрями

На демографічний розвиток сільських територій України, якість його населення, ситуацію на ринку праці суттєвий вплив справляють міграційні процеси. Попри наявність в останнє п'ятиріччя незначного додатного міграційного сальдо, структура зовнішніх міграційних потоків свідчить про збереження тенденцій, які негативно впливають на формування сучасного і майбутнього трудового, репродуктивного й інтелектуального потенціалу населення сільських територій: значне вибуття осіб у групах молодого працездатного віку; збільшення кількості жінок молодого репродуктивного віку у потоках вибуття; збереження відтоку високоосвічених контингентів української молоді за кордон тощо.

Дослідженнями встановлено, що однією з основних причин кризової демографічної ситуації в сільській місцевості Волині виступає міграційний відплив селян. Рівень міграції вираховується як різниця між загальним коефіцієнтом прибуття і загальним коефіцієнтом вибуття населення. Демографічні, освітні, професійні характеристики учасників міграційних процесів визначають ступінь відтворення людського потенціалу. Саме цим пояснюється підвищена увага вчених-економістів до регулювання міграційних процесів.

Міграційні потоки сільського населення слід розглядати у контексті з формуванням демографічних передумов відтворення сільського населення і трудового потенціалу сільських територій Волині. Міграційні процеси впливають на структуру сільського населення області, спричиняючи погіршення демографічної ситуації. Для Волині проблема трудової міграції є особливо актуальною, оскільки її територія входить до транскордонного об'єднання «Єврорегіон «Буг»», область межує із Польщею та Білорусією.

Визначено, що за 2008-2012 рр. найвищий показник міграційних потоків населення області (сальдо міграції) був у 2012 р. і становив 276 осіб (від'ємний) – додаток В. У 2011 р. в області міграційні процеси стабілізувались, сальдо зовнішньої міграції позитивне – прибуло в область 5736 осіб, а вибуло лише 5065. Показник загальної міграції у Волинській області в 2011 р. склав 671 особу, тобто спостерігається міграційний приріст населення. Проте у 2012 р. міграційні процеси відновились, і за всіма потоками міграції у звітному році прибуло 17074 особи, а вибуло 17350 (табл. 1.15).

Таблиця 1.15

Загальна міграція населення Волинської області в розрізі природно-економічних зон у 2012 р., осіб

Область/район	Прибуло	Вибуло	Міграційний приріст, скорочення (-)
Волинська область, всього	17074	17530	-276
Міста області (Луцьк, Вол.-Волинський, Ковель, Нововолинськ)	7800	6687	1113
Міста у % до всього по області	45,7	38,1	x
Лісостеп			
Зона Лісостепу, всього, в т.ч. райони:	3247	3605	-358
Володимир-Волинський	584	633	-49
Горохівський	653	810	-157
Іваничівський	460	450	10
Локачинський	187	288	-101
Луцький	1363	1124	239
Зона Лісостепу у % до області	19,0	20,8	x
Перехідна зона			
Перехідна зона, всього, в т.ч. райони:	2708	3127	-419
Ківерцівський	1118	1299	-181
Ковельський	762	743	19
Рожищенський	296	533	-237
Турійський	532	552	-20
Перехідна зона у % до області	15,9	18,0	x
Полісся			
Зона Полісся, всього, в т.ч. райони:	3319	4231	-912
Камінь-Каширський	706	897	-191
Любешівський	314	477	-163
Любомльський	423	463	-40
Маневицький	725	989	-264
Ратнівський	613	707	-94
Старовижівський	325	446	-121
Шацький	213	252	-39
Зона Полісся у % до області	19,4	24,4	x

Джерело: розраховано за даними [119, с. 297-298].

Проведене дослідження свідчить, що в області переважає внутрішньорегіональна міграція – 65,7 % (11396 осіб); за 2011-2012 рр. на 276 осіб зріс показник зовнішньої міграції; особливо посилилась міжрегіональна міграція (в межах України) – прибуло в область 5080 осіб, а вибуло за її межі – 5693 особи.

Справедливо зазначає Якуба К.І., що в результаті перерозподілу у міста і промислово розвинені регіони мешканці села та працівники аграрної сфери стали їхнім вагомим демографічним донором, а міграційні потоки селян у напрямі «село → місто» досягли масштабів, які підірвали демографічну основу відтворення людності у сільській місцевості [144, с. 60]. Це диктує об'єктивну необхідність визначення суспільно необхідної кількості сільського населення і трудового потенціалу села як постійної компоненти соціально-економічного розвитку суспільства.

На особливу увагу заслуговує статеві-вікова структура сільських мігрантів. Як свідчать дані Головного управління статистики у Волинській області, у 2012 р. в структурі загальної кількості сільських мігрантів частка чоловіків і жінок була майже однаковою. Серед осіб працездатного віку переважають чоловіки, але в найдієдатнішій групі мігрантів (15-28 років) переважають жінки. Відкрита економічна система сформувала активне входження України у світовий простір, а звідти і вільний доступ українських громадян до економік світової спільноти. Це зумовило активний відтік населення як працездатного так і непрацездатного віку в силу різних причин за межі території країни. Процес поглиблювався із врахуванням терміну міграції, що буваючи часто задекларованою як тимчасова, поступово ставала довгостроковою і стаціонарною. Оскільки Волинська область відноситься до прикордонної, на території якої розмішені митні пункти Ягодин і Устилуг, вирішення проблеми міграції є нагальним.

Вище наведені динамічні тенденції міграційних процесів населення сільської місцевості Лісостепової зони Волинської області підтверджують дані Рокинівської селищної ради Луцького району, яка включає 2 населених пункти – смт. Рокині та с. Брище, що знаходяться на відстані 15 км від обласного центру (табл. 1.16).

Із загальної чисельності зайнятого сільського населення (1242 особи у 2012 р.) 52,3 % працює в даних населених пунктах (сmt. Рокині та с. Брище), це на 5,7 % менше, ніж у 2011 р. За досліджуваний період (2010-2012 рр.) загальна чисельність зайнятих склала 1242 осіб, що становить 93,5 % від кількості працездатного. Проведений аналіз свідчить про те, що в регіоні переважає внутрішньообласна міграція: питома вага зайнятих осіб, які працюють у м. Луцьку складає 46,2 %. Разом з тим, серйозною проблемою для області є трудова міграція Волинян до країн СНД (Білорусія, Росія, Казахстан) та Європи (Польща, Німеччина, Голландія, Італія, Чехія, Іспанія та ін.). Можливість отримати роботу за кордоном розглядається мігрантами як додатковий засіб отримання життєвих благ та вирішення проблем працевлаштування. Спочатку це є випадкова зайнятість, яка часто згодом переростає у постійну. Для

багатьох закордонних трудових мігрантів Волинської області та їх сімей, за сучасних умов це є спосіб виживання, оскільки неможливо знайти високооплачувану роботу за спеціальністю.

Таблиця 1.16

Розподіл населення Рокинівської селищної ради за місцем знаходження роботи у 2010-2012 рр.

Показник	2010 р.				2011 р.				2012 р.			
	Населені пункти		Разом по селищній раді		Населені пункти		Разом по селищній раді		Населені пункти		Разом по селищній раді	
	смт. Рокині, осіб	с. Брище, осіб	осіб	%	смт. Рокині, осіб	с. Брище, осіб	осіб	%	смт. Рокині, осіб	с. Брище, осіб	осіб	%
Кількість осіб, що працюють в даному населеному пункті	541	149	690	40,0	667	122	789	56,0	569	80	649	52,3
Кількість осіб, що працюють в обласному центрі, (м. Луцьк)	921	100	1021	59,2	466	110	576	42,6	464	110	574	46,2
Кількість осіб, що працюють в інших областях України	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Кількість осіб, що працюють в Росії	4	-	4	0,2	5	-	5	0,4	5	-	5	0,4
Кількість осіб, що працюють в інших країнах	9	2	11	0,6	11	3	14	1,0	11	3	14	1,1
Разом	1475	251	1726	100,0	1149	235	1384	100,0	1049	193	1242	100,0

Джерело: розраховано за даними Рокинівської селищної ради Луцького району.

Як свідчить результати опитування, проведеного науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. Птухи НАН України, майже дві третини потенційних молодих працівників сільської місцевості вважають, що за нинішніх умов важко знайти будь-яку роботу. При цьому найбільші труднощі виникають при пошуку роботи відповідно до отриманої кваліфікації та з достатнім рівнем заробітної плати. Обмежений ринок праці, один з найнижчих серед галузей економіки рівень оплати праці в аграрній сфері, та інші чинники

призвели до того, що кожен п'ятий молодий працівник села незадоволений своєю роботою [67].

Однак трактування наслідків трудової міграції неоднозначне. Валькована О.В., досліджуючи сучасний стан ринку праці на селі, вважає що з одного боку, трудова міграція призводить до втрати кваліфікації, зниження професійно-освітнього рівня, спричиняє появу або ускладнення проблем зі здоров'ям часто є вирішальним чинником розпаду сімей та бездоглядності дітей. З іншого, – вона сприяє зниженню соціальної напруженості на регіональних та загальноукраїнському ринках праці та збільшує обсяги грошових надходжень, які є вагомою інвестицією в економіку [12, с. 23]. Тому ретельне вивчення впливу міграційного процесу на структуру населення, визначення аспектів їх взаємодії дасть змогу розробити політику держави в цьому напрямі з метою поліпшення якості трудових ресурсів, збереження їх чисельності.

За даними науковців ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України, в середньому лише 60 % сільського населення, зайнятого на підприємствах і організаціях різних галузей економіки, працює за місцем проживання. Більше третини працює в містах та інших населених пунктах. Не менший відсоток трудових мігрантів і серед осіб, які вважаються зайнятими в індивідуальному секторі. Значна їх частина на тривалий час (3-9 місяців і більше) від'їжджає на заробітки у міста та за кордон, а всі роботи в господарстві виконують інші члени сім'ї. Міграція справляє негативний вплив на сімейне життя. За даними останнього обстеження сільських поселень України в 3,6 тис. сіл (12,5 % загальної кількості) упродовж 5 років не народжено жодної дитини, у 3 тис. сіл немає дітей, молодших за 5 років [138, с. 39]. Отже, понад третини зайнятого сільського населення, формально не змінюючи місця свого проживання, заробляють на проживання із відривом від своїх сімей. Найвища міграція із села в місто фахівців таких дефіцитних професій, як будівельники, механіки, електромонтери, робітники з ремонту техніки. Проведене дослідження дає змогу зробити висновки, що на сучасному етапі першочерговим завданням повинна бути розробка і реалізація державної та регіональної демографічної політики на селі, яка передбачає: поліпшення статево-вікової структури населення; подолання процесу депопуляції; поліпшення охорони здоров'я та медичної допомоги сільському населенню; підтримку молодих сімей; створення чіткої системи захисту прав громадян України, що працюють за кордоном; протидія незаконній міграції; підвищення доходів і рівня життя сільських мешканців та ін.

1.3. Особливості та оцінка сучасної кон'юнктури ринку робочої сили сільської місцевості Волинської області

Сучасний ринок праці в Україні характеризується значними динамічними змінами потоків робочої сили сільського населення під впливом різноманітних факторів, які відчутно забезпечують формування кон'юнктури ринку праці. Справедливо зазначають Богиня Д.П. та Якуба К.І., що нині у сфері виробництва, і відповідно у статистичному обліку з'явилися такі категорії як «економічно активне» та «економічно неактивне населення», «зайняті економічною діяльністю», «наймані працівники», «безробітні» тощо. Дедалі частіше поняття сільська місцевість замінюється категорією «сільські території». Але поняття «селянство» як стала сукупність осіб, які постійно проживають у сільській місцевості, годуючи плодами своєї праці все населення, залишається незмінним за сутністю і змістом [9, с. 56].

Згідно з концепцією робочої сили, **економічно активне населення** – це населення обох статей віком 15-70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів та послуг. Економічно активними вважаються особи, зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні. Кількість зазначених категорій та їх характеристики розраховуються на підставі даних вибірових обстежень населення (домогосподарств) з питань економічної активності (далі вибірові обстеження), що впроваджені у практику роботи органів державної статистики з 1995 р. відповідно до рекомендацій Міжнародної організації праці (МОП). Зазначені вибірові обстеження проводяться за місцем постійного проживання населення та охоплюють осіб віком 15-70 років, щодо яких розраховуються оцінки показників економічної активності, зайнятості та безробіття

Економічно неактивне населення (поза робочою силою) – особи, які не можуть бути класифіковані як «зайняті» або «безробітні». До складу цієї категорії населення належать: учні та студенти; пенсіонери; особи, які зайняті в домашньому господарстві; особи працездатного віку, які зневірилися знайти роботу; особи, які вважають, що немає підходящої роботи та не знають де і як її знайти; інші особи, які не мали необхідності у працевлаштуванні, а також ті, діяльність яких не відноситься до економічної (виконання громадських обов'язків, благодійна діяльність тощо).

Економічно активне населення складається з населення віком від 15 до 70 років включно, яке забезпечує пропозицію робочої сили на ринку праці. За матеріалами вибірових обстежень населення (домогосподарств) з питань економічної активності, все населення країни у віці 15-70 років розподіляється

на три взаємовиключні та вичерпні категорії: зайняті, безробітні, економічно неактивні (поза робочою силою) – рис. 1.4.

Рис. 1.4. Склад економічно активного населення

Джерело: побудовано на основі [33, с. 12].

До складу економічно активного населення (робочої сили) входять тільки ті особи, які займались економічною діяльністю, або шукали роботу і були готові приступити до неї, тобто класифікуються як «зайняті» або «безробітні» (у визначенні МОП). Відповідно до правил пріоритетності, зайнятості надається перевага перед безробіттям, а безробіттю – перед відсутністю економічної активності.

Рис. 1.5. Склад і структура зайнятого населення

Джерело: побудовано на основі [33, с. 14].

З 1 січня 2013 р. набрав чинності Закон України № 5067-VI «Про зайнятість населення», який визначає правові, економічні та організаційні

засади державної політики у сфері зайнятості населення, гарантії держави щодо захисту прав громадян на працю та реалізації їхніх прав на соціальний захист від безробіття. Згідно даного Закону, до зайнятого населення належать особи, які працюють за наймом на умовах трудового договору (контракту) або інших умовах, передбачених законодавством, особи, які забезпечують себе роботою самостійно (у тому числі члени особистих селянських господарств), проходять військову чи альтернативну (невійськову) службу, на законних підставах працюють за кордоном та мають доходи від такої зайнятості, а також особи, що навчаються за денною формою у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах та поєднують навчання з роботою [79].

В контексті даного дослідження Рябоконт В.П., справедливо зазначає, що важливою методологічною посилкою формування ринку праці на селі можна вважати наявність двох взаємозв'язаних проблем: соціально-демографічної та виробничої. *Соціально-демографічна* проблема полягає в тому, що село як вихідний елемент територіальної поселенської структури забезпечує оптимальні умови життєпроживання і відтворення лише при певній чисельності населення; *виробнича* – в тому, що аграрне виробництво за техніко-технологічною суттю розвивається з чітко вираженою тенденцією до зменшення робочих місць і різкого скорочення потреб у праці, особливо жінок, із цілорічною зайнятістю [102, с. 96-97].

Варто підтримати Могильного О.М., який наголошує на тому, що робочу силу як здатність людини до праці, слід розглядати невідособлено від сфери застосування праці, інституціонального середовища та особистісних рис її власника. І всі ці чинники позначаються на теперішньому функціонуванні та перспективах розвитку сільського ринку праці. Автор виділяє 4 групи чинників, які формують функціональні особливості ринку праці аграрної сфери:

➤ **I ГРУПА** – *особливості сільського господарства як галузі, яка* включає:

- сезонність виробництва;
- моноструктурний характер зайнятості;
- недостатня диверсифікація виробництва.

➤ **II ГРУПА** – *специфічні особливості аграрного ринку, яка* включає:

– нееластичність попиту за доходами на продукти харчування;

– прагнення міських домогосподарств до самозабезпечення продовольством;

– розміщення галузі сільського господарства на початку маркетингового агропромислового ланцюга;

- досконала конкуренція серед сільських домогосподарств – виробників сільгосппродукції;
- відкритість внутрішнього ринку для імпорту продовольства та конкурентні переваги європейських фермерів;
- невідповідність національних стандартів якості та безпечності продукції європейським вимогам.

➤ **III ГРУПА** – *недосконалість інституційного середовища*, складовими якого є:

- монопсонічний тип ринку аграрної праці;
- втрата землею пріоритетності в сукупних доходах селян;
- невиконання заробітною платою своєї стимулюючої функції;
- неформальна зайнятість та приховане безробіття;
- недостовірні інформація про виробничо-ресурсний потенціал та доходи членів особистих селянських господарств;
- віднесення членів ОСГ до зайнятого населення;
- небажання селянами здійснювати соціальне страхування на добровільних засадах;

➤ **IV ГРУПА** – *унікальність сільського устрою життя*, яка визначається:

- консерватизмом і недостатньою професійною гнучкістю та мобільністю селян;
- прив'язаністю сільських жителів до власного житла і домашнього господарства;
- наявністю у приватній власності домогосподарств земельної ділянки (паю);
- непривабливістю сільської місцевості для проживання, постійного місця роботи й відпочинку, особливо молоді [65].

Відомо, що кон'юнктура ринку робочої сили визначається співвідношенням пропозиції та попиту на неї, оскільки показник зайнятості є похідним щодо них. Так, при перевищенні пропозиції над попитом ціна робочої сили знижується, виникає її надлишок, скорочується зайнятість, з'являються безробітні; при зворотній ситуації – відчувається дефіцит, зростають ціна і зайнятість робочої сили. Вважаємо, що лише врахування вище вказаних особливостей сільського ринку праці, які є визначальними чинниками його кон'юнктури, дозволить визначити першочергові заходи державної і регіональної політики, спрямованої на стабілізацію зайнятості в сільській місцевості.

Досліджуючи проблеми формування та функціонування ринку робочої сили в аграрному секторі економіки, Купалова Г.І. пропонує усі фактори

впливу на кон'юнктуру ринку робочої сили в галузі поділити на дві групи: 1) ті, що формують пропозицію; 2) які формують попит робочої сили [56, с. 72].

Статистичні дані, які відображають динаміку попиту і пропозиції робочої сили на ринку аграрної праці Волинської області за 2000-2012 рр. наведено в таблиці 1.17.

Таблиця 1.17

Попит та пропозиція робочої сили на ринку праці зайнятих в сільському та лісовому господарстві, риборозведенні та рибальстві, на кінець року, осіб

Професійні групи	Роки						2012 р. до 2001 р., (+,-)
	2001	2008	2009	2010	2011	2012	
Кількість зареєстрованих кваліфікованих працівників галузі, які не зайняті трудовою діяльністю	847	1008	387	427	252	296	-551
Потреба підприємств у працівниках галузі на заміщення вільних робочих місць, вакантних посад	34	31	7	5	11	5	-29
Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію, всього	25	33	55	85	23	59	34
в т.ч. працівники сільського господарства	33	33	46	38	20	34	1

Джерело: розраховано за даними [119, с. 307-309].

У Волинській області дуже низький офіційний попит на робочу силу, працівників аграрного сектору. Станом на 1 січня 2013 р. потреба підприємств у працівниках галузі склала лише 5 робочих місць, при цьому навантаження на одне вільне робоче місце 59 осіб, що на 24 особи більше, ніж у 2008 р. На цей період кількість зареєстрованих безробітних в сільській місцевості склала 23,6 тис. осіб працездатного віку, що становить 60,5 % від всіх офіційно незайнятих в області (для порівняння у міських поселеннях кількість зареєстрованих безробітних складає відповідно 15,4 тис. осіб). Набагато краща ситуація спостерігається нині у міських поселеннях області: м. Луцьку, м. Володимир-Волинському, м. Ковелі та м. Нововолинську, де навантаження зареєстрованих громадян незайнятих трудовою діяльністю на одне вільне робоче місце (вакансію) склало у 2012 р. лише 6 осіб. Це пояснюється насамперед тісною співпрацею роботодавців з працівниками центрів зайнятості, а також інтенсивним створенням нових та додаткових робочих місць. Найгірша ситуація на Поліссі, де у 2012 р. навантаження на 1 вільне

робоче місце (вакансію) було 53 особи, що вище середньобласного показника у 7 раз.

В цілому у Волинській області у 2012 р. мали офіційний статус безробітного 10867 осіб, а рівень зареєстрованого безробіття склав 1,9 %. У регіональному розрізі, найвищий рівень безробіття станом на 1 січня 2013 р. зафіксований у Турійському районі (3,7 %), Шацькому (3,4 %), м. Ковелі (2,6 %), Рожищенському (2,5 %) – рисунок 1.6.

Рис. 1.6. Рівень зареєстрованого безробіття за регіонами Волинської області, станом на 1 січня 2013 року, %

Джерело: побудовано за даними [119, с. 315-316].

Рівень укомплектування вакансій в області, за даними Волинського обласного центру зайнятості, у 2012 р. становить 72 %. У середньому по Україні питома вага вакансій із мінімальною заробітною платою становила 31 %, а у двох третинах регіонів ситуація була ще більш складною.

В 11 центрах зайнятості області з 18 питома вага вакансій з мінімальною заробітною платою становить більше половини, зокрема, у Турійському, Маневицькому, Рожищенському, Горохівському, Іваничівському, Шацькому,

Ратнівському, Локачинському, Камінь-Каширському, Старовижівському, Любешівському центрах зайнятості (52-79 %).

Основними причинами незайнятості безробітних віком 15-70 років у 2012 р. виступали: звільнення за власним бажанням (39,9 %), вивільнення з причин економічного характеру (34,9 %), непрацевлаштованість після закінчення навчальних закладів (10,7 %). Природним суспільно-економічним явищем, що поглинає надлишок робочої сили на ринку праці Волинської області, є самозайнятість. Звуження можливостей працювати за наймом змусило активізувати процеси цієї трудової діяльності, для якої в області нині склалися об'єктивні соціально-економічні умови.

Нині термін «самозайнятість» досить широко використовується як у вітчизняній науковій лексиці, так і на міжнародному рівні. Проте серед науковців немає однозначного розуміння та трактування цієї соціально-економічної категорії. Це в свою чергу не дає можливості чітко визначити, які категорії громадян належать до сегменту самозайнятих осіб, визначити його масштаби, оцінити та спрогнозувати рівень, динаміку, структуру та тенденції розвитку цього виду трудової діяльності.

Вважаємо, що самозайнятість як економічна категорія – це складне соціально-економічне явище, засноване на індивідуальній, юридично і економічно самостійній трудовій діяльності власника, який створює робочі місця для себе та інших діючих разом з ним працівників на основі організації і контролю виробничого процесу та доступу до конкурентних ринків постачання і збуту продукції чи послуг. Сектор самостійно зайнятих складається з працюючих не за наймом осіб, тобто роботодавців, а зайнятих індивідуальною самостійною трудовою діяльністю та безкоштовно працюючих членів сім'ї.

Встановлено, що ця соціально-економічна категорія відповідає таким основним характеристикам:

- самостійна економічна діяльність;
- приватна власність, що заснована на власній праці;
- робоче місце, що власник самостійно створив для себе та осіб, які йому допомагають;
- нестандартна (нетрадиційна, гнучка) форма трудової участі;
- основа для підприємництва;
- доход, що складається з прибутку на вкладений капітал і працю, ділові та організаційні здібності та здібності ризикувати;
- розукрупнення виробництва;

Збільшення питомої ваги самостійної зайнятості населення має місце при демографічному зростанні, прискоренні темпів росту робочої сили, високому

рівні безробіття, збільшенні загальної зайнятості у сільському господарстві та сфері послуг, які є інтенсивними секторами для цього виду трудової діяльності. Це пояснюється тим, що відсутність можливості працювати за наймом може змусити окремих людей, що шукають роботу, звернутися до організації своєї справи, тобто самому собі створити робоче місце. Разом з тим вирішується проблема зайнятості, розширюється сфера прикладання праці, формується ефективна регіональна система використання робочої сили з врахуванням її соціально-психологічних, етнічних, демоекономічних характеристик, історичних та територіальних трудових традицій.

Ця форма зайнятості розширює можливості отримання роботи для осіб, вивільнених із сфери суспільного виробництва. Нестандартні форми трудової участі дають можливість задовольнити потреби окремих категорій працівників у гнучкій організації їх праці, поєднувати свою роботу з виконанням інших трудових чи соціальних обов'язків. Для суспільства, завдяки самостійній зайнятості, з'являються умови для працевлаштування найбільш уразливих і найменш конкурентоспроможних на ринку праці верств населення. До них, насамперед, відносять: осіб з обмеженими фізичними властивостями; громадян перед пенсійного віку; пенсіонерів; жінок, які мають багатодітну сім'ю тощо.

Вважаємо, що віднесення членів особистих селянських господарств до зайнятого населення нівелює фактичний стан справ у сільській місцевості, а сільське господарство, як ніяка інша галузь серед інших сфер, акумулює основну частину так званого прихованого (латентного) безробіття. Адже зайняті таким чином громадяни не мають необхідних мінімальних джерел для проживання, не забезпечені державними соціальними гарантіями та пенсійним забезпеченням. В контексті даного дослідження справедливим є твердження Махсми М. про те, що сільське безробіття – це складне багатоаспектне, багаторівневе, соціально-економічне явище, яке тягне за собою безліч наслідків економічного, соціального, психологічного характеру як для окремої безробітної людини, так і для суспільства, держави в цілому [62, с. 35].

Проведене дослідження свідчить про те, що у сільській місцевості Волині існує приховане безробіття, структурні диспропорції між робочою силою і робочими місцями. Створення динамічного ринку праці досліджуваного регіону потребує комплексної діяльності за широким спектром напрямів, базовими з яких є: працевлаштування незайнятих, їх соціальна адаптація та психологічна підтримка; професійне навчання та консультування; підтримка підприємництва і самозайнятості; стимулювання розвитку альтернативних видів зайнятості на селі тощо.

1.4. Аналіз рівня зайнятості і безробіття сільського населення

Відповідно до ринкової перебудови економіки України, роздержавлення й приватизації землі і майна, відбувалась реструктуризація зайнятості в аграрному секторі. Високі темпи вивільнення працівників із сільгосп підприємств та різке зниження попиту на робочу силу у містах, які завжди поглинали необмежену кількість сільських мігрантів, спричинили поширення серед сільського населення безробіття. В самій меті започаткованої у 90-х роках аграрної реформи – підвищення ефективності аграрного виробництва – вбачалось оптимізувати, а точніше скоротити чисельність зайнятих у галузі для зменшення виробничих затрат. Наслідками непродуманих перетворень стали масова незайнятість сільського населення, бідність, апатія, небажання працювати.

Формування розвинутого ринку праці в Україні та Волинській області, зокрема, підтримання належної збалансованості між вільними місцями і вивільненими з виробництва працівниками – одна з основних проблем сучасного періоду. Визначено, що на функціонування ринку праці, крім економічних і матеріально-технічних, впливають також демографічні, екологічні, політичні та соціальні фактори. У Волинській області розвиток ринкових відносин у сфері праці ускладнюється через депопуляцію, старіння, диспропорції у статевому складі сільських жителів. Аналізуючи рівень зареєстрованого безробіття в країнах СНД (табл. 1.18), бачимо що у 2012 р. цей показник був майже однаковим в Україні, Киргизстані, Молдові та Росії. Проте тенденції зміни були різними – в останніх двох країнах рівень безробіття знизився, а в перших (в т.ч. у Волинській області) – підвищився.

Таблиця 1.18

Динаміка рівня зареєстрованого безробіття у країнах СНД, у % до економічно активного населення, на кінець року

Країни СНД	2000 р.	2005 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2000р. (+,-)
Азербайджан	1,2	1,4	1,0	0,9	0,8	0,8	-0,4
Білорусь	2,1	1,5	0,9	0,7	0,6	0,5	-1,6
Вірменія	10,7	7,6	7,1	6,8	5,9	4,2	-6,5
Казахстан	3,7	1,2	0,6	0,4	0,4	0,4	-3,3
Киргизстан	3,1	3,3	2,6	2,6	2,5	2,4	-0,7
Молдова	1,8	1,5	2,8	3,1	2,9	2,1	0,3
Росія	1,4	2,5	2,8	2,1	1,7	1,4	0,0
Таджикистан	2,6	2,1	2,2	2,2	2,5	2,5	-0,1
Україна	5,5	4,3	2,9	2,7	2,4	2,5	-3,0
в т. ч. Волинська область	5,8	4,0	2,1	2,2	1,8	1,9	3,9

Джерело: розраховано за даними [34, с.175; 74].

Порівнюючи динаміку рівня зайнятості населення України та деяких країн Європейського Союзу за останні десятиріччя, бачимо позитивні тенденції його зростання – по Україні навіть більшими темпами, ніж у середньому по країнах ЄС, а у Волинській області – навпаки, рівень зайнятості за останні 12 років знизився на 5,5 % (табл. 1.19).

Таблиця 1.19

Динаміка рівня зайнятості населення в Україні та деяких країнах Європейського Союзу, у % до всього населення віком 15-70 років

Роки	ЄС (27 країн)	Греція	Данія	Італія	Литва	Німеччина	Польща	Британія	Франція	Нідерланди	Україна	в т. ч. Волинська область
2000	51,4	46,4	62,6	42,9	50,7	52,9	47,5	58,5	50,0	61,8	55,8	64,8
2005	51,9	48,0	62,5	45,3	51,9	52,3	45,2	59,3	51,4	61,9	57,7	57,5
2009	52,5	48,7	61,5	44,9	49,8	55,3	50,4	57,9	51,7	64,5	57,7	57,4
2010	52,0	47,2	59,6	44,4	47,8	55,3	50,4	57,6	51,4	62,2	58,5	58,2
2011	52,0	43,8	59,6	44,3	49,9	56,6	50,7	57,4	51,3	61,9	59,2	59,0
2012	51,7	40,1	58,4	44,0	50,1	56,8	50,2	57,7	51,1	61,8	59,7	59,3
2012р. до 2000р., +/-	0,3	-6,3	-4,2	1,1	-0,6	3,9	2,7	-0,8	1,1	0,0	3,9	-5,5

Джерело: розраховано за даними [119, с. 303; 34, с.162-163].

Рівень економічної активності та рівень зайнятості сільського населення України за останні десять років були вищі за такі показники по міських поселеннях. Це пояснюється зростанням рівня зайнятості селян в особистих господарствах. Більша довіра селян до служби зайнятості у питанні працевлаштування зумовлює вищий рівень зареєстрованого сільського безробіття. Одночасно за наявності земельної ділянки селяни позбавлені права на отримання допомоги по безробіттю. Враховуючи, що не всі ділянки придатні для товарного виробництва, варто негативно оцінити наслідки згаданого положення.

У 2012 р. кількість економічно активного населення області знизилась на 11,6 % порівняно з 2000 р. і становила 481,8 тис. осіб. Проте, за останні 5 років найвища чисельність економічно активного населення працездатного віку спостерігається саме у звітному періоді – 2012 р., відповідно зросла чисельність економічно активного населення працездатного віку на 9,7 тис. осіб порівняно з 2010 р. Це відбулося в основному за рахунок підвищення пенсійного віку у зв'язку із змінами в Пенсійному законодавстві а також активізації самостійної зайнятості населення, особливо у сільському, лісовому, рибному господарствах і мисливстві (табл. 1.20).

Склад і структура сільського населення Волинської області за економічною активністю у 2011-2013 рр., станом на 1 січня

Категорії населення	2011 р.		2012 р.		2013 р.		в % до всього населення
	населення, всього, тис. осіб	в т.ч. сільське, тис. осіб	населення, всього, тис. осіб	в т.ч. сільське, тис. осіб	населення, всього, тис. осіб	в т.ч. сільське, тис. осіб	
Економічно активне населення	474,1	246,7	480,0	253,2	481,8	249,4	51,8
- працездатного віку	435,7	218,8	440,4	223,6	445,4	223,3	50,1
Зайняті	433,6	223,1	440,1	227,5	442,8	225,8	51,0
- працездатного віку	395,2	195,2	400,5	197,9	406,4	199,7	49,1
Безробітні	40,5	23,6	39,9	25,7	39,0	23,6	60,5
Економічно неактивне населення	271,3	95,6	266,0	89,6	264,9	93,4	35,3
- працездатного віку	192,5	67,7	186,2	63,3	187,0	66,9	35,8

Джерело: розраховано за даними [119, с. 302-303].

Також поліпшенню ситуації щодо зростання зайнятості та скорочення безробіття на Волині сприяло збільшення обсягів та підвищення ефективності соціальних послуг, які надаються населенню та роботодавцям державною службою зайнятості, у тому числі за допомогою новітніх інформаційних технологій (застосування системи SMS-повідомлень для підбору підходящої роботи; запровадження Інтернет-послуг для розміщення власноруч резюме шукачами роботи та вакансій роботодавцями; розміщення в школах мережі профорієнтаційних терміналів, які централізовано керуються з центрального серверу, тощо).

За даної ситуації в області, коли прямі інвестиції в сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги, у 2012 р. склали 228,2 млн грн (7,0 % до загального обсягу), важко говорити про створення нових робочих місць для сільського населення, яке традиційно працювало на аграрних підприємствах [119, с. 155]. Проте, варто зазначити, що з кожним роком в області зростає сума коштів, яка направляєється на розвиток галузі. У 2011 р. вартість інвестицій в основний капітал досліджуваної галузі склала 196,7 млн грн, що на 70,3 млн грн вище рівня 2010 р.

Проведене дослідження свідчить про те, що для сільського населення характерним є вищий рівень зайнятості серед осіб віком 40-49 років (83,6 %), на другому місці – вікова ланка 35-39 років (81,8 %). Найважче знайти роботу

сільським жителям у віці 15-24 років, де рівень безробіття складає 19,0 %, що на 3,0 % вище середнього показника по області у даній віковій категорії. На сучасному етапі рівень зайнятості сільської молоді у віці 25-34 роки скорочується, а рівень зайнятості населення старше 50 років, та навіть старше працездатного віку, зростає, при чому надто швидкими темпами, що свідчить про загальне старіння сільського населення (табл. 1.21).

Таблиця 1.21

Рівень зайнятості та безробіття сільського населення Волинської області за віковими групами у 2011-2012 рр.

Категорії населення	Всього у віці 15-70 років	У тому числі за віковими групами						
		15-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-70
2011 рік								
Рівень зайнятості населення, <i>у % до всього населення відповідної вікової групи</i>								
Все населення області	59,0	36,7	63,0	74,8	76,9	78,9	61,1	30,6
Сільське населення	66,4	44,6	64,6	80,8	80,5	84,3	70,8	50,2
Рівень безробіття (за методологією МОП), <i>у % до економічно активного населення відповідної вікової групи</i>								
Все населення області	8,3	15,7	15,6	8,9	6,4	4,6	5,5	-
Сільське населення	10,2	19,1	21,5	7,8	12,0	4,3	6,8	-
2012 рік								
Рівень зайнятості населення, <i>у % до всього населення відповідної вікової групи</i>								
Все населення області	59,3	36,5	69,3	73,5	77,0	78,3	59,2	31,2
Сільське населення	65,9	43,5	73,6	75,6	81,8	83,6	66,9	49,2
Рівень безробіття (за методологією МОП), <i>у % до економічно активного населення відповідної вікової групи</i>								
Все населення області	8,1	16,0	10,7	12,4	6,7	4,5	5,0	-
Сільське населення	9,5	19,0	11,8	12,6	10,6	5,1	6,1	-

Джерело: розраховано за даними [119, с. 303-304].

Слід зазначити, що у всіх вікових категоріях рівень зайнятості сільських мешканців перевищує цей показник для міського населення, переважно через самозайнятість в особистому селянському господарстві, оскільки, як свідчить дослідження, на селі сьогодні обмежені можливості з офіційним працевлаштуванням.

Характерною особливістю сільського ринку праці в пореформений період є збереження тривалої негативної тенденції зростання обсягів як відкритого, так

і прихованого безробіття серед сільського населення. Вище наведені дані свідчать про переважаючу більшість сільського населення у контингенті безробітних Волинської області (60,5 % у 2012 р.). Головними причинами безробіття сільського населення на Волині є: падіння обсягів сільськогосподарського виробництва, в результаті зменшення посівних площ та поголів'я великої рогатої худоби як у період трансформаційної кризи, так і в останні роки; низький рівень забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури, відсутність диверсифікації економіки села та ін.

Позитивним є те, що у 2012 р. було працевлаштовано працівників сільського господарства, мисливства та лісового господарства 2798 осіб, це на 243 чол. більше, ніж у 2011 р., при цьому на місця робітників було влаштовано 47,5 % безробітних, посади службовців – 14,7 % та робочі місця, які не потребують спеціальної підготовки, зайняли 37,8 % безробітних (табл. 1.22).

Таблиця 1.22

Склад і структура працевлаштованих працівників сільського господарства Волинської області у 2010-2012 рр.

Категорії працівників	2010 р.		2011 р.		2012 р.		2012 р. до 2010 р. (+,-), осіб
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	
Працевлаштовано працівників с.-г., мисливства та лісового господарства, всього, з них на:	2416	100,0	2555	100,0	2798	100,0	382
- місця робітників	988	41,0	1212	47,4	1330	47,5	342
- посади службовців	284	12,0	324	12,7	411	14,7	127
- місця, які не потребують спеціальної підготовки	1114	47,0	1019	39,9	1057	37,8	-57

Джерело: розраховано за даними [119, с. 313].

На сучасному етапі частково втрачена потенційна можливість виробництва аграрної продукції у високотоварних сільськогосподарських підприємствах, тому економіка Волинської області не в змозі задовольнити потреби в робочих місцях для всіх, хто хоче і може працювати. В результаті це заважає АПК досліджуваного регіону розвиватися і рухатися вперед з врахуванням своїх потенційних можливостей. Про низький рівень соціальної безпеки свідчить підвищення показників захворюваності та поширення хронічного алкогольного синдрому в області – у 2012 р. кількість хворих, яким вперше поставлено діагноз алкоголізм склала 956 осіб, а всього перебуває на обліку 1218,3 хворих на 100 тис. населення у 2012 р. [119, с. 442]. Крім того, вимушена бездіяльність працездатного населення приводить до депресії, втрати

кваліфікації та практичних навичок, зниження моральних цінностей, втрати самоповаги та фізичного здоров'я.

Проведений аналіз свідчить про вкрай незадовільні тенденції зайнятості населення сільських територій Волинської області, особливо у таких поліських районах як Ратнівський та Любомльський. В сучасних умовах процес відтворення кадрового потенціалу аграрного сектора є досить складним, але стратегічно необхідним. Крім того, економічна криза, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні, створила несприятливі умови для розвитку повноцінного ринку праці села. Всі ці проблеми потребують термінового вирішення, оскільки така ситуація суперечить динамічному розвитку ринку праці села не тільки Волинської області, а й України в цілому.

Три моделі державної політики зайнятості пропонує виділити П. Ю. Буряк: перша – європейська модель, яка передбачає скорочення чисельності зайнятих в результаті підвищення продуктивності праці. Така політика передбачає масштабну систему допомоги для великої кількості безробітних. Друга – скандинавська модель – забезпечення майже повної зайнятості шляхом створення робочих місць у державному секторі із середніми умовами оплати праці. Така політика розрахована здебільшого на державні кошти, за дефіциту яких відбувається спад виробництва і зростання незайнятості. Третя – американська модель – орієнтується на створення робочих місць, що не характеризуються високою продуктивністю, для значної частини населення. За такого підходу безробіття зменшується, але збільшується чисельність населення з низькими доходами [11]. У нашій країні поєднуються риси американської та європейської моделей, проте без ефективної системи допомог.

Державна політика зайнятості передбачає адаптацію різних категорій незайнятого населення до вимог ринку праці та соціальний захист безробітних. Зарубіжний досвід свідчить про різні підходи окремих країн щодо розподілу коштів на активні і пасивні заходи політики зайнятості. Наприклад, у Франції, Німеччині та Англії переважають витрати на підтримування рівня доходів населення. Так, у Франції частка витрат на активні (створення додаткових і нових робочих місць) і пасивні (виплата допомоги у зв'язку з безробіттям) заходи дорівнює відповідно 28,4 та 71,6 %, в Англії – 29,1 і 70,9 %, у Німеччині – 44,1 і 55,9 %. Протилежні пропозиції розподілу витрат у Швеції – 67,6 та 32,4 % [36].

За рахунок коштів фонду загальнообов'язкового державного страхування на випадок безробіття фінансуються такі заходи соціального захисту у разі безробіття:

- виплата допомоги по безробіттю у тому числі одноразова її виплата для організації підприємницької діяльності безробітними;
- матеріальна допомога у період професійної підготовки та підвищення кваліфікації безробітного;
- разова матеріальна допомога безробітному та непрацевдатним особам, які перебувають на його утриманні;
- сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом надання роботодавцям дотацій і фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних;
- допомога по частковому безробіттю [79].

Кожна держава прагне сформувати ефективну систему соціального страхування на випадок безробіття, насамперед через функціонування відповідних фондів. Фонд страхування на випадок безробіття формується за рахунок внесків підприємств та громадян. В Україні найменший відсоток відрахувань на такі цілі (табл. 1.23).

Таблиця 1.23

Розміри відрахувань у фонди соціального страхування на випадок безробіття в деяких країнах світу, %

Країна	Розмір відрахувань до фонду страхування на випадок безробіття	У тому числі відрахування	
		по підприємствах (у % до ФОП)	по працівниках (у % до зарплати)
Франція	8,43	5,13	3,3
Канада	7,03	4,13	2,9
Німеччина	6,5	3,25	3,25
США	6,2	6,20	0
Австрія	6,0	3,0	3,0
Нідерланди	7,25	5,05	2,2
Іспанія	7,8	6,20	1,6
Швеція	5,42	5,42	0
Італія	4,41	4,41	0
Японія	1,15	0,75	0,4
Україна	3,0	2,5	0,5

Джерело: розраховано за даними [46].

Стосовно стратегічних державних документів, які визначають політику щодо розвитку аграрного сектора взагалі та сільської зайнятості зокрема, то в Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р. передбачено «створення додаткових робочих місць через стимулювання розвитку підприємництва, здійснення заходів щодо розміщення підприємств легкої, харчової, інших галузей промисловості, сервісних організацій в сільській місцевості» [81].

Поліпшенню стану сільської зайнятості у досліджуваному регіоні, на наш погляд, сприятимуть:

- нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема обсягів її експорту;

- розширення інфраструктури аграрного ринку, зокрема заготівельних, переробних, складських об'єктів, транспортних, постачальницьких, інформаційно-маркетингових, дорадчих структур, розвиток агротуризму;

- розширення будівництва та реконструкції сільських доріг, що сприятиме поширенню в сільських регіонах діяльності «міських» галузей, які переміщуватимуть виробництво в село;

- становлення нових форм територіальної концентрації великотоварного аграрного та промислового виробництва у поєднанні з культурним та соціальним розвитком сільської спільноти;

- формування соціально відповідального власника, заохочення його підприємницької діяльності на селі.

В контексті даного дослідження, варто підтримати вчених Інституту економічних досліджень та політичних консультацій, які наголошують про те, що, оскільки, все суспільство зацікавлене в низькому рівні безробіття, воно повинно допомагати досягненню цієї мети шляхом впровадження активних заходів сприяння зайнятості, які повинні мати ринкову спрямованість [32, с.24].

Вважаємо, що забезпечення зайнятості на селі – першочергова проблема, вирішення якої передбачає створення сприятливих умов для розвитку людського капіталу; реалізації заходів, спрямованих на подолання бідності, збереження та створення нових робочих місць, упровадження результативної політики доходів. Невід'ємною складовою підвищення зайнятості є ефективна демографічна, молодіжна та гендерна політика, модернізація системи освіти, медичного обслуговування й соціальної підтримки найбільш вразливих верств населення; дієвого пенсійного забезпечення. Поряд з цим, реформування системи інфраструктурного забезпечення, створення сприятливих умов для розвитку сільського населення формують основу комфортного, безпечного проживання людини, її всебічного, гармонійного розвитку та становлення соціального капіталу на селі.

1.5. Вплив соціальної інфраструктури на розвиток сільських територій регіону

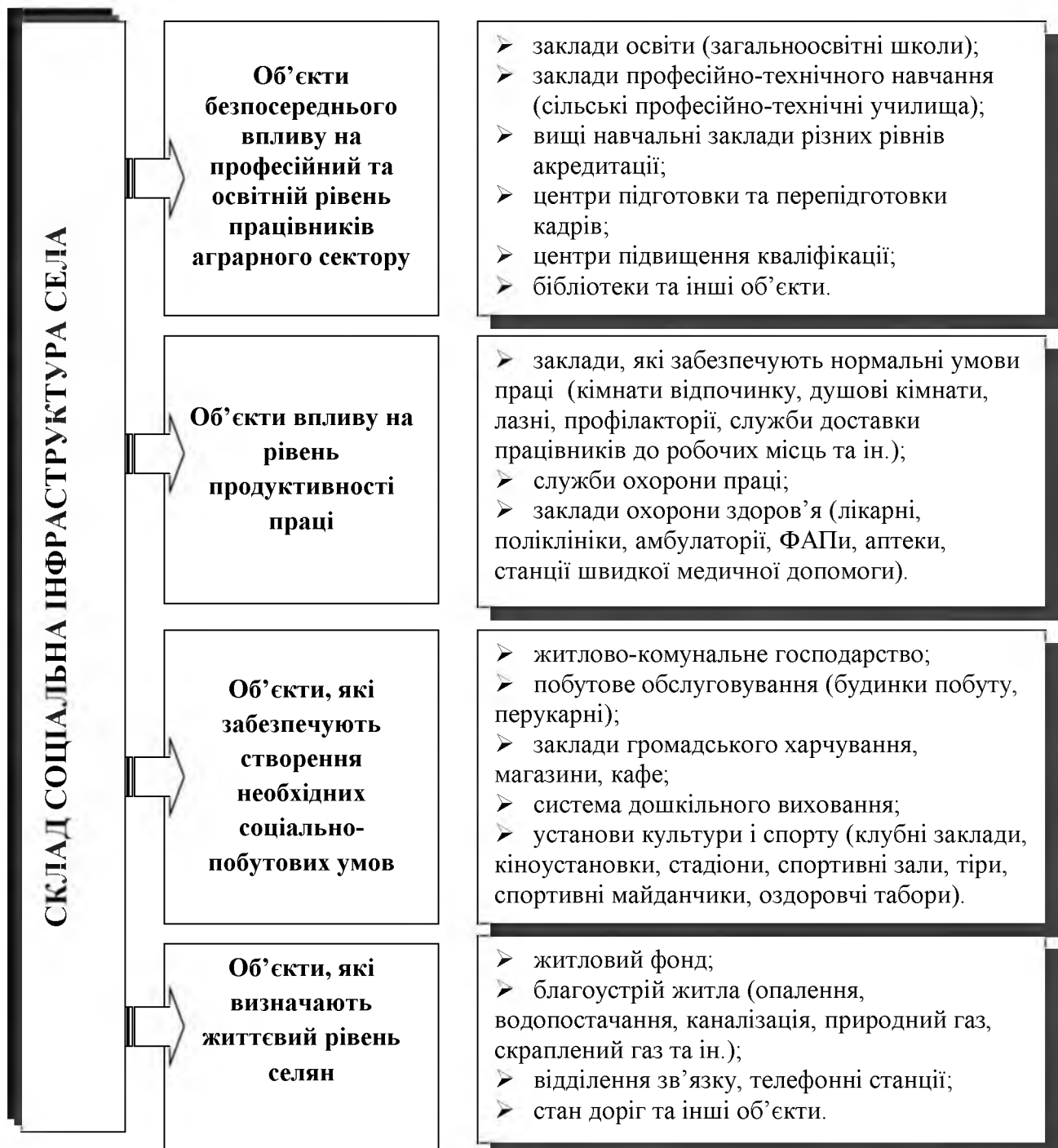
Сучасна стратегія розвитку аграрного сектора економіки Волинської області, побудована на інноваційних засадах, підвищує значення пошуку механізмів забезпечення сталої прогресивної динаміки соціального розвитку сільського населення. Проведений нами аналіз та оцінка демографічної ситуації і рівня зайнятості населення сільської місцевості Волинської області вимагає виокремлення основних напрямів вирішення соціально-економічних проблем сільських територій досліджуваного регіону, яке забезпечується шляхом впровадження системи науково обґрунтованих і взаємопов'язаних соціально-економічних та організаційно-управлінських заходів, що мають вагомий вплив на сталий розвиток села.

Соціально-економічний розвиток сільської місцевості в значній мірі залежить від стану соціальної інфраструктури. Досліджуючи соціально-трудовий потенціал українського села, Мельник Ю.Ф., Супіханов Б.К., Лузан Ю.Я. та інші зазначають, що соціальна інфраструктура села визначає матеріальну основу життєвих потреб населення, є необхідною умовою всебічного розвитку людини як особистості для здійснення її активної трудової діяльності. Тому соціальний розвиток села – один з найважливіших напрямків аграрної політики країни, який спрямований на досягнення високої продуктивності сільськогосподарського виробництва та підвищення на цій основі життєвого рівня сільського населення [118, с. 121-122].

Відомі вчені економісти-аграрники Булавка О.Г., Гнибіденко І.Ф., Орлатий М.К., Прокопа І.В., Саблук П.Т., Якуба К.І. та інші в поняття соціальна інфраструктура вкладають «сукупність організацій і підприємств, які забезпечують сприятливі умови життєдіяльності людей на виробництві та в побуті». Галузі соціальної інфраструктури не виробляють продукції, але вони створюють умови для її виробництва» [60]. Сюди в основному входять: установи охорони здоров'я, праці і навколишнього середовища, освіти, культури, житлово-комунального господарства, побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування, транспорту, зв'язку, інформаційної служби, дитячих установ, спортивних і культурних організацій тощо.

Отже, соціальна інфраструктура села – це мережа підприємств, установ, закладів, а також окремих служб (з їх матеріальною базою, працівниками, господарськими та іншими зв'язками), соціально-культурні та житлово-побутові умови сільського населення з метою гарантування відтворення кваліфікаційної робочої сили та стабілізації трудових колективів. Добре розвинута соціальна інфраструктура дає можливість послідовно скорочувати

невиправдану міграцію і плинність кадрів та на цій основі забезпечувати формування стабільних трудових колективів в існуючих аграрних формуваннях. За характером безпосереднього впливу на професійний та освітній рівень працівників аграрного сектору, на рівень продуктивності їх праці, забезпечення необхідних соціально-побутових умов та якісного рівня життя селян, соціальна інфраструктура сільських територій складається з таких ланок, галузей і сфер діяльності – рис. 1.5.

Рис. 1.7 Склад об'єктів соціальної інфраструктури села

Джерело: власні розробки.

Окремі показники, які характеризують стан розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості Волинської області наведено в табл. 1.24.

Таблиця 1.24

**Стан розвитку соціальної інфраструктури в сільській місцевості
Волинської області**

Показники	Роки							2012 р. до 2000р. (+,-)
	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Сільський житловий фонд, тис. м ² заг. площі	11292,4	11817,2	11901,2	11936,8	12044,8	12235,5	12368,8	1076,4
У середньому на 1 сільського жителя, м ²	22,3	21,9	22,1	22,3	22,6	22,9	23,2	0,9
Кількість дитячих дошкільних закладів, од.	195	301	315	321	336	343	350	155
Кількість місць в дитячих закладах, тис. од.	4,8	8,3	8,8	8,8	9,2	9,3	9,9	5,1
Кількість місць в закладах культури на 100 жителів	14	14	14	14	14	14	14	0
Кількість бібліотек*, од.	584	582	574	609	611	609	605	21
Кількість газифікованих сіл	236	439	480	525	565	580	604	368

Джерело: розраховано за даними [119, с. 394-413].

* всього по області

У Волинській області щороку зростає кількість закладів соціального спрямування: в 2012 р. порівняно з 2000 р. зросла кількість дитячих дошкільних закладів на 79,5 %, бібліотек на 3,4 %, лікарняних закладів на 9,7 %. Крім того, сільський житловий фонд збільшився порівняно з 2000 р. на 9,5 % за рахунок індивідуального житлового будівництва.

Станом на 1.01.2013 р. в області функціонують 459 дошкільних навчальних закладів (у т. ч. 350 – у сільській місцевості, 109 – у містах) та 44

навчально-виховні комплекси, у складі яких діють дошкільні відділення. Усіма формами здобуття дошкільної освіти охоплено 48 % дітей вікової категорії від 1 до 6 років, у т.ч. у сільській місцевості – 31 в.п., міській – 66 в.п.

У 2012 р. на реалізацію обласної цільової Програми підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» профінансовано 3,2 млн грн. Введено в дію 35 одиниць житла загальною площею 5520 м², закуплено 8 будинків площею 603 м². У 2012 р. порівняно із 2000 р. кількість газифікованих сільських населених пунктів збільшилась на 368 і складає 604. Щороку зростає кількість населених пунктів, які обладнані водопроводом і каналізацією, поліпшується поштовий і телефонний зв'язок – кількість телефонних апаратів в сільській місцевості за період 2000-2012 рр. зросла на 28,3 % і складає 44276 од.

Вважаємо, що покращення соціального облаштування сільських населених пунктів можливе за умови слідкування за відповідними індикаторами соціального розвитку. За розрахунками вчених ННЦ «Інститут аграрної економіки» забезпечення сіл об'єктами соціальної інфраструктури повинно відповідати певним соціальним стандартам і нормативам:

- дитячий садок (ясла) – 30 місць на 100 дітей до 6 років;
- загальноосвітня школа – для дітей до 15 років – на 100 дітей 100 місць; для дітей від 15 до 16 років – на 100 дітей 40 місць;
- фельдшерський пункт – у населених пунктах до 100 жителів;
- фельдшерсько-акушерський пункт – у населених пунктах до 500 жителів;
- амбулаторно-поліклінічний заклад – у населених пунктах до 1000 жителів – 24 відвідування на 1000 осіб;
- дільнична лікарня – в населених пунктах понад 1000 жителів – 14,1 ліжко-місць на 1000 осіб;
- комунальні підприємства – одне підприємство в центральному селі;
- спортивний зал (майданчик) – реконструкція, добудова залів і майданчиків у шкільних закладах – 82,5 м² на 1000 населення;
- дозвільні заклади – від 120 до 340 місць на 1000 жителів;
- магазини із секціями: продтоварів і промтоварів – 90-270 м² торгової площі на 1000 жителів;
- установа громадського харчування (їдальня, буфет) – 30-40 місць на 1000 жителів [120, с. 103-104].

В додатку Д наведені матеріали, які містять перелік об'єктів соціальної інфраструктури у Волинській області, що передбачається фінансувати за рахунок бюджетних коштів на період до 2015 р. Орієнтовна кошторисна

вартість робіт складе 745,4 млн грн, в т.ч. у 2012 р. було використано 280,5 млн грн.

Проте, слід зазначити, що здійснювані за останній період заходи стосовно соціальної інфраструктури (поточні ремонти доріг, шкіл, закладів охорони здоров'я, благоустрій населених пунктів) є тактичними і спрямовані на її виживання. У зв'язку з цим прогресивні зрушення в розвитку соціальної сфери сільських територій Волинської області можливі за умови визнання пріоритету її фінансування, передачі підприємств і закладів у комунальну власність територіальних громад, оптимізації міжбюджетних відносин та зміцнення фінансової самостійності місцевих органів влади, збереження основної профільної діяльності існуючих закладів, поступового впровадження прогресивних стандартів на соціальні послуги.

Міністерством аграрної політики та продовольства України розроблені невідкладні заходи розв'язання основних проблем в агропромисловому комплексі. Для забезпечення сприятливих умов розвитку українського села необхідно здійснити ряд першочергових заходів. Вони повинні, насамперед, спрямовуватися на забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села в нових економічних умовах та формування новітніх механізмів процесу господарювання. Для цього необхідно визначити солідарну відповідальність, у тому числі і фінансову, за розвиток та впровадження соціальних стандартів села на загальнодержавному рівні – Кабінет Міністрів України, на регіональному рівні – державні органи управління, місцевого самоврядування та сільської громади; формування соціальної інфраструктури в сільській місцевості, яка забезпечить наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського та сільського населення [136, с. 8-9].

Доцільним вбачається на загальнодержавному рівні встановити, що соціальним стандартом сільської території є сільська громада, основою якої є сільська садиба (двір, подвір'я), централізовано забезпечена: системою питної води, каналізації, газо-, електропостачання, засобами комунікації та зв'язку, закладами надання медичних послуг, закладами дошкільного виховання дітей, закладами надання середньої освіти, внутрішньогосподарськими та внутрішньорайонними дорогами з твердим (асфальтобетонним) покриттям, комплексною системою підприємств та організацій, які надаватимуть необхідні соціально-побутові послуги сільському населенню, установами правового захисту жителів села та підтримання громадського порядку. Вважаємо, що за сучасних умов до формування джерел розвитку соціальної інфраструктури мають ширше залучатися на рівні адміністративних районів і сільських поселень аграрні структури, фермерські господарства, місцеві комерційні організації, які також є користувачами соціально-побутових послуг.

РОЗДІЛ 2

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА ЇХ ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ

2.1. Оцінка забезпеченості та рівня використання виробничо-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств

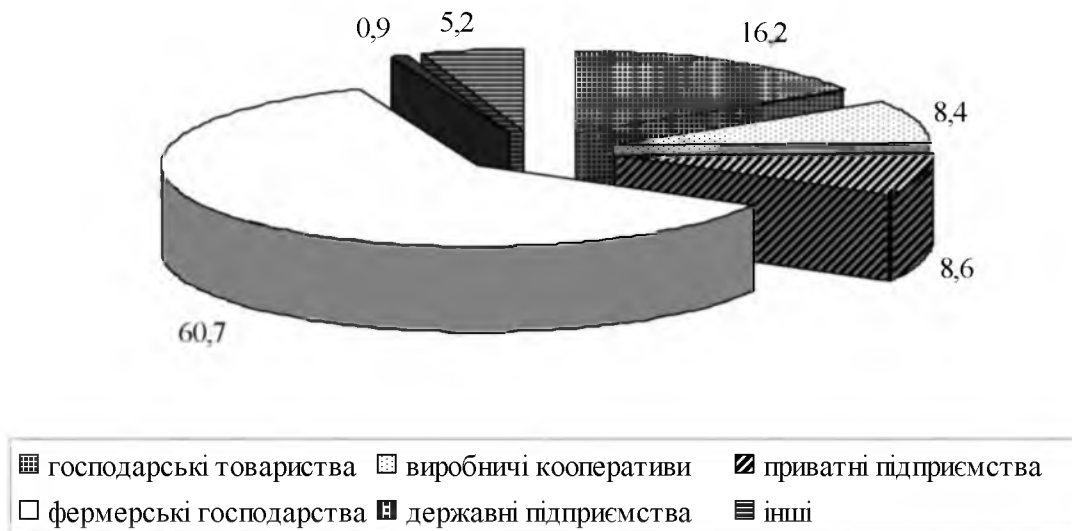
Трансформаційні перетворення, які здійснювались в останні роки у сільському господарстві, дозволили створити в аграрному секторі Волині основи багатокладної економіки і змінити структуру організаційно-правових форм господарювання. В даний час розвиток сільського господарства регіону відбувається за моделлю, сформованою у перехідний період під впливом напрямів реформування, визначених наприкінці 1990-х – початку 2000-х років. Справедливо зазначає Лупенко Ю.О., що ця модель наразі є багатоеlementною, різноплановою, включає щонайменше чотири економічні уклади:

- приватно-фермерський (фермерські господарства, приватні, приватно-оренді підприємства);
- корпоративний (сільськогосподарські товариства, виробничі кооперативи);
- державний (державні підприємства);
- сімейний (господарства населення) [57, с. 10].

Вважаємо, що вибір форми господарювання повинен базуватися на врахуванні всіх аспектів діяльності конкретного агроформування – конкурентного середовища, виробничо-ресурсних можливостей, мотиваційного механізму, фінансово-економічної ситуації, соціально-трудова відносин тощо. Важливо, щоб обрана форма забезпечувала максимальний економічний ефект (прибуток) на одиницю витрат ресурсів при високому рівні якості праці та забезпеченості конкурентоспроможності продукції.

В аграрному секторі економіки регіону внаслідок реформування відбулися радикальні структурні зміни. На основі 414 колективних сільськогосподарських підприємств, які функціонували до 2000 р., в області створено 979 нових формувань ринкового типу (додаток Е). У 2012 р. сільськогосподарську діяльність на Волині здійснювали: 379 сільгоспідприємств різних організаційно-правових форм господарювання; 585 фермерських господарств; 156,1 тис. особистих селянських господарств (далі ОСГ). Переважаючою формою господарювання серед аграрних формувань

області є господарські товариства (156 од.) та приватні підприємства (83 од.), питома вага яких становить 41,2 % та 21,9 % відповідно (рис. 2.1.).

Рис. 2.1. Структура сільськогосподарських підприємств Волинської області за організаційно-правовими формами господарювання у 2012 р., %

Джерело: побудовано за даними [119, с. 96].

Слід зазначити, що в області на сьогодні завершено формування організаційно-економічних засад функціонування сільськогосподарських підприємств, організовано функціонування потужних агробізнесових структур, проведено паювання земель та майна, видано державні акти на право приватної власності на земельні ділянки. У 2012 р. в області всього функціонувало 964 сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, з них: в Лісостеповій зоні – 507 (52,4 %); Перехідній зоні – 273 (28,3 %); на Поліссі – 184 (19,3 %) (табл. 2.1). Кооперативи переважають у Поліській зоні, зокрема, у Ратнівському, Камінь-Каширському, Любешівському районах їх частка дорівнює від 54,5 % до 46,2 %. У Лісостеповій зоні віддають перевагу господарським товариствам і приватним підприємствам. У Луцькому, Володимир-Волинському та Горохівському районах їх питома вага перевищує 80 %.

В цілому під дією ринкових чинників у Волинській області склалась така структура сільськогосподарського виробництва, в якій корпоративні, приватно-фермерські, державні та особисті селянські господарства мають свої ніші. Сільськогосподарські підприємства регіону виробляють як правило найбільш комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції (зерно, ріпак, цукрові буряки, м'ясо птиці тощо), а господарства населення більшою мірою

орієнтовані на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього продовольчого ринку.

Таблиця 2.1

Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у Волинській області в 2012 році, од.

Область/райони	Господарські товариства	Виробничі кооперативи	Приватні підприємства	Фермерські господарства	Державні підприємства	Інші форми господарювання	Всього
Волинська область, всього	156	81	83	585	9	50	964
<i>Лісостеп</i>							
Зона Лісостепу, всього, в т.ч. райони:	83	15	53	330	6	20	507
Володимир-Волинський	16	2	12	74	-	6	110
Горохівський	11	3	14	110	-	2	140
Іваничівський	13	3	6	32	-	3	57
Локачинський	6	5	3	67	-	2	83
Луцький	37	2	18	47	6	7	117
Зона Лісостепу до даних по області, %	53,2	18,5	63,9	56,4	66,7	40,0	52,4
<i>Перехідна зона</i>							
Перехідна зона, всього, в т.ч. райони	53	28	13	165	2	12	273
Ківерцівський	13	11	7	41	1	2	75
Ковельський	27	5	-	80	-	4	116
Рожищенський	6	5	5	15	1	2	34
Турійський	7	7	1	29	-	4	48
Перехідна зона до даних по області, %	33,9	34,6	15,7	28,2	22,2	24,0	28,3
<i>Полісся</i>							
Зона Полісся, всього, в т.ч. райони	20	38	17	90	1	18	184
Камінь-Каширський	2	7	2	26	-	2	39
Любешівський	-	6	2	6	-	5	19
Любомльський	4	1	4	15	-	1	25
Маневицький	5	5	2	4	-	2	18
Ратнівський	4	12	4	14	-	2	36
Старовижівський	4	6	2	24	1	3	40
Шацький	1	1	1	1	-	3	7
Зона Полісся до даних по області, %	12,9	46,9	20,4	15,4	11,1	36,0	19,3

Джерело: розраховано за даними [119, с. 96-97].

Виробничо-ресурсний потенціал аграрного сектору – це сукупність взаємозв'язаних між собою ресурсів (земельних, матеріально-технічних та трудових), які використовуються у виробничій, фінансовій та соціальній сферах

діяльності суб'єктів господарювання, які функціонують у галузі сільськогосподарського виробництва. Наявні природно-кліматичні, екологічні та економічні умови господарювання Волинської області значною мірою визначають стан та перспективи розвитку аграрної сфери регіону. Величина віддачі від ресурсів, ефективність інвестицій, соціально-економічний розвиток сільських територій – все це залежить від відповідності напряму спеціалізації аграрних товаровиробників природно-кліматичним умовам та раціональності використання виробничо-ресурсного потенціалу. Основні показники, які характеризують розташування та природні умови Волинської області наведені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

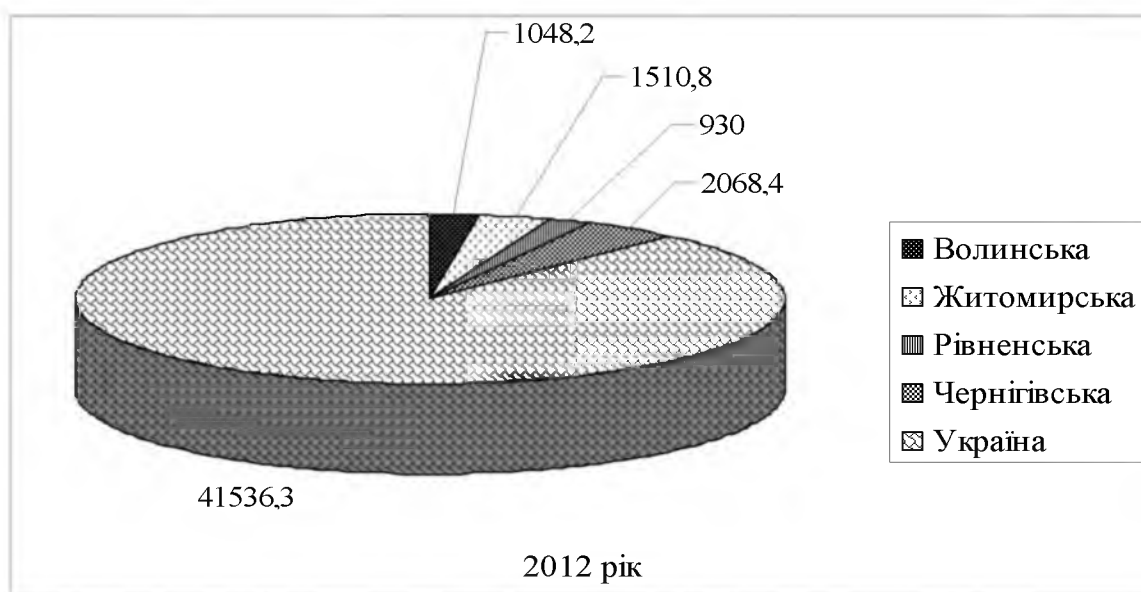
Розташування та природні умови Волинської області

№ п/п	Показник	Характеристика
1.	Розташування	Північний захід України. Граничить з Білорусією, Польщею.
2.	Рельєф	Поліська низовина (75 % території), Волинська височина
3.	Клімат	Помірно-континентальний з м'якою зимою і вологи теплим літом
4.	Опади	550-640 мм на рік
5.	Водопостачання	Ріки басейну Прип'яті, Західного Бугу
6.	Ґрунти	Дерново-підзолисті, дернові, болотисті, темно-сірі опідзолені, чорноземи, сірі, світло сірі лісові
7.	Природна фізико-географічна зона	Зона змішаних лісів, лісостепова
8.	Об'єкти природно-заповідного фонду	Шацький природний національний парк
9.	Наявні корисні копалини	Кам'яне вугілля, самородна мідь, торф, вапняки, крейда, пісок, глина

Джерело: складено на основі [21, с. 295-299].

Земля – головний і незамінний засіб виробництва у сільському господарстві. Її площа, рівень природної та економічної (ефективної) родючості, екологічний стан, ефективність використання є головними чинниками, що формують обсяг, якість, а отже і результативність аграрного виробництва. Земельний фонд області становить 2014,4 тис. га і найбільша його частка припадає на землі сільськогосподарського призначення – 53,7 %. Землі лісового фонду складають 34,7 % загального земельного фонду, відкриті заболочені землі – 5,7 %; забудовані землі – 3,0 %; землі водного фонду – 2,2 %; інші види земель – 0,7 % [105, с. 61]. На початок 2013 р. сільськогосподарські угіддя займали 1048,2 тис. га, з яких 673,2 тис. га (64,2 %) – орні землі. Питома

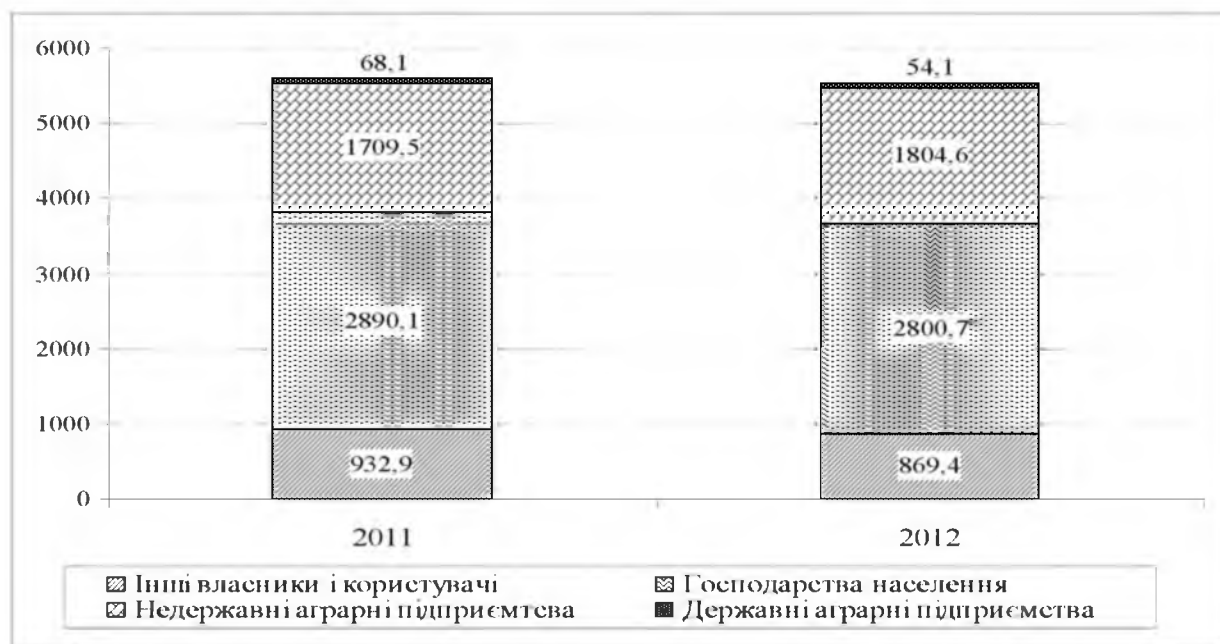
вага сільськогосподарських земель Волині складає 2,5 % площі земель сільськогосподарського призначення України (рис. 2.2., додаток Ж).

Рис. 2.2. Розподіл сільськогосподарських угідь в областях регіону Західного Полісся України у 2012 році, тис. га

Джерело: побудовано за даними Поліського науково-інноваційного центру НААН.

У Волинській області, як і в регіоні Західного Полісся, основними землекористувачами виступають господарства населення та аграрні формування, у власності та користуванні яких знаходиться понад 80,0 % сільськогосподарських угідь.

Рис. 2.3. Розподіл сільськогосподарських угідь між власниками і землекористувачами регіону Західного Полісся України, тис. га

Джерело: побудовано за даними Поліського науково-інноваційного центру НААН.

Визначено, що у Волинській області відбувається постійне скорочення сільськогосподарських угідь, які за останні 12 років зменшились на 10,5 тис. га, або в середньому на 800-900 га щорічно. У попередні роки відбувалось це, переважно, за рахунок зменшення площ ріллі, а у 2012 р., навпаки, внаслідок скорочення площі пасовищ та сіножатей. У власності та користуванні аграрних формувань області знаходилось 229,4 тис. га (21,9 %) сільськогосподарських угідь, з них 202,9 тис. га ріллі – табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Площа сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів Волинської області, тис. га

Категорії землекористувачів	2000 р.	2008 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2000р., %
Сільськогосподарські підприємства, всього	535,6	261,6	231,2	215,1	229,4	42,8
- недержавні	501,5	251,2	223,0	206,9	221,7	44,2
- державні	34,1	10,4	8,2	8,2	7,7	22,1
Громадяни	355,6	579,5	599,7	613,1	601,6	169,2
Особисті селянські господарства та ділянки для будівництва і обслуговування житлового будинку та господарських будівель	163,5	172,3	171,0	171,4	173,2	105,9
Ділянки для товарного виробництва	141,4	363,3	389,3	397,4	384,7	272,1
Колективні та індивідуальні сади	2,9	3,0	3,1	3,1	3,0	103,4
Колективні та індивідуальні городи	13,6	6,9	6,8	6,9	7,0	51,4
Ділянки для сінокосіння та випасу худоби	34,2	34,0	29,5	34,3	33,7	98,5

Джерело: розраховано за даними [105, с. 60-62].

Слід зазначити, що 2012 р. рік характеризувався різкою зміною у динаміці зміни земельних площ. У домогосподарствах вперше за 12 років, якщо не зважати на 2008 р., сільськогосподарські угіддя зменшились на 11,6 тис. га, а в аграрних формуваннях – зросли на 14,3 тис. га (табл. 2.4). Як позитивний момент, варто відмітити зменшення на 3,3 тис. га земель запасу та земель, не наданих у власність і користування, хоча їх площа залишається незначною і становить на кінець 2012 р. 203,1 тис. га (19,4 % сільськогосподарських угідь), серед яких облогує 60,3 тис. га орних земель (9 % ріллі). Крім того, у 2012 р. 22,5 % ріллі не оброблялось, а це понад 151 тис. га, з яких 94 тис. га (62,3 % цих площ) обліковані землевпорядними органами за населенням. Для більш

ефективного використання таких земель у 2012 р. розроблено 3 проекти щодо консервації деградованих та малопродуктивних земель шляхом заліснення, яке проведено на площі 98,2 га [1, с. 5-6].

Таблиця 2.4

Зміни розмірів сільськогосподарських угідь та ріллі Волинської області,
тис. га

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2000 р. (+,-)
Сільськогосподарські угіддя						
Всього	1058,7	1054,1	1050,3	1048,9	1048,4	-10,3
Сільськогосподарські підприємства	535,6	296,4	231,2	215,1	229,4	-306,2
- <i>питома вага, %</i>	50,5	28,1	22,0	20,5	21,9	-28,6
Землі громадян	355,6	577,3	599,7	613,1	601,6	-246,0
- <i>питома вага, %</i>	33,6	54,8	57,1	58,4	57,4	23,8
Землі користувачів інших категорій	16,5	18,0	14,6	14,3	14,4	-2,1
- <i>питома вага, %</i>	1,5	1,7	1,4	1,4	1,4	-0,1
Землі запасу та землі не надані у власність і постійне користування	151,0	162,4	204,8	206,4	203,0	52,0
- <i>питома вага, %</i>	14,4	15,4	19,5	19,7	19,3	5,2
Рілля						
Всього	676,9	675,0	674,3	673,2	673,2	-3,7
Сільськогосподарські підприємства	369,9	231,3	198,3	190,7	202,9	-167,0
- <i>питома вага, %</i>	54,6	34,3	29,4	28,3	30,1	-24,5
Землі громадян	248,9	378,4	405,9	413,7	405,0	156,1
- <i>питома вага, %</i>	36,8	56,0	60,2	61,5	60,2	23,4
Землі користувачів інших категорій	5,8	7,9	5,2	4,9	5,1	-0,7
- <i>питома вага, %</i>	0,9	1,2	0,8	0,7	0,8	-0,1
Землі запасу та землі не надані у власність і постійне користування	52,3	57,4	64,9	63,9	60,2	7,9
- <i>питома вага, %</i>	7,7	8,5	9,6	9,5	8,9	1,2

Джерело: розраховано за даними [105, с. 60].

За даними вибіркового обстеження сільськогосподарської діяльності господарств населення у сільській місцевості середня площа земельних ділянок постійно зростає і становила у 2012 р. 1,88 га на 1 домогосподарство, проти 1,70 га у 2008 р. У 2012 р. збільшилась кількість великих домогосподарств з площею більше 1 га (їх питома вага зросла з 50,7 до 54,5 %) на фоні скорочення середнього розміру земельних площ, які обробляються (з 3,13 га до 2,99 га). Зросла також кількість і відповідно частка дрібних домогосподарств (з площею

до 0,5 га), питома вага яких підвищилась з 19,8 до 21 %, при незначному збільшенні земельних площ (з 0,30 до 0,31 га). Це відбулося за рахунок скорочення середніх господарств з площею землі від 0,5 до 1 га (їх питома вага зменшилась на 5 в.п.) при незмінному середньому розмірі земельної ділянки – 0,75 га. В цілому по Україні більше 1 га землі у 2012 р. використовували майже четверта частина домогосподарств, але при цьому середній розмір земельної ділянки у них становив 3,91 га, а в Миколаївській та Запорізькій – близько 8 га, АР Крим – 8,55 га, Дніпропетровській – 10,66 га, Херсонській області – 17,16 га.

Станом на 1.01.2013 р. у Волинській області Державні акти на право власності на земельні ділянки у розмірі земельної частки (паю) отримали 196,5 тис. громадян, або 87,9 % тих, хто мав таке право. Найнижчий рівень видачі державних актів залишається у Поліських районах: Маневицькому (60,9 %); Шацькому (62,3 %); Любомльському, Любешівському та Старовижівському (65,6 %-67,6 %). У стадії розробки знаходяться 14,5 тис. сертифікатів на право на земельну частку (пай) (6,1 %), на 14,0 тис. сертифікатів (6,0 %) державні акти не оформлюються з наступних причин:

- 5,6 тис. осіб не визначились з використанням земельних часток (паїв);
- 7,1 тис. власників сертифікатів нотаріально не переоформили спадщину;
- 0,7 тис. – не бажають втрачати соціальні пільги;
- 0,6 тис. сертифікатів знаходяться в стадії переоформлення спадщини.

Крім того, 254 тис. громадян одержали державні акти на право власності на земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства, індивідуального житлового будівництва, садівництва, дачного та гаражного будівництва.

Серед агро формувань області за розмірами, переважають малі (з площею земельних ділянок до 50 га) та середні підприємства (до 500 га), частка яких становила 65,7 %. Проте в їх користуванні знаходилось лише 10,2 % сільськогосподарських угідь. Тоді, як у великих (з площею понад 500 га) – 89,8 %, у т.ч. у тих, що мають понад 3000 га, – 33,6 % земельних площ (табл. 2.5).

До найбільших землекористувачів серед агроформувань належать ТЗОВ «П'ятидні» Володимир-Волинського, товариства «Городище» та «Веселе-Агро» Луцького, «Волинь-Агро» Горохівського, ДП агрофірма «Луга-Нова» Іваничівського, ТЗОВ ім. Лесі Українки Ковельського районів, які мають у користуванні понад 5500-10000 га сільськогосподарських угідь.

Переважаючою формою руху земельних ділянок до ефективного приватного власника стала оренда землі. Тому у недержавних сільськогосподарських підприємствах, які використовують 95 % сільськогосподарських угідь, 95,2 % землі орендовані. Негативно впливає на сільськогосподарське виробництво те, що, як правило, договори оренди земельних ділянок укладаються на короткі терміни. За даними управління Держземагентства у 2012 р. з власниками земельних паїв було укладено понад 76,5 тис. договорів. З них лише 4,7 % терміном більше 10 років, а 62,2 % – на 1-5 років. Така короткострокова оренда не сприяє організації ефективного виробництва, підвищенню родючості ґрунтів, залученню довгострокових інвестицій [1, с. 8-9].

Таблиця 2.5

Групування діючих сільськогосподарських підприємств Волинської області за розміром сільгоспугідь

Групи підприємств	2011 р.			2012 р.		
	Частка господарств, що мають земельні площі, %	Частка земель у них, %	Припадає с.-г. угідь на 1 гос-во, га	Частка господарств, що мають земельні площі, %	Частка земель у них, %	Припадає с.-г. угідь на 1 гос-во, га
до 50 га	29,2	0,8	20	32,1	0,9	19
від 50,1 до 100,0 га	7,1	0,7	66	10,2	1,0	69
від 100,1 до 500,0 га	28,1	9,3	233	23,4	8,3	247
від 500,1 до 1000,0 га	13,1	13,4	723	12,8	12,8	695
від 1000,1 до 2000,0 га	13,5	28,6	1501	12,4	26,7	1493
від 2000,1 до 3000,0 га	5,2	17,8	2395	4,7	16,7	2436
від 3000,1 га і більше	3,8	29,4	5542	4,4	33,6	5310

Джерело: розраховано за даними [105, с. 40].

За оренду земельних і майнових паїв у 2012 р. волинські селяни одержали 86,9 млн грн, при цьому орендна плата з розрахунку на 1 земельну частку (пай) складає в середньому 1136 грн, що є найвищим показником серед областей зони Західного Полісся (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області).

Проблема підтримки родючості ґрунтів на Волині нині не втрачає своєї актуальності. За розрахунками, проведеними спеціалістами центру «Облдержродючість», використання рослинами азотних добрив у 1,5 раза перевищує їх надходження в ґрунт, фосфорних – в 2,1 раза, калійних – в 3,2 раза. Втрати поживних речовин у ґрунті від вирощування сільськогосподарських культур в 1,6 раза вищі від утворення гумусу з

органічних добрив та рослинних решток. Як наслідок, в останні роки спостерігається від'ємний баланс гумусу (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Динаміка внесення добрив під сільськогосподарські культури в аграрних формуваннях Волинської області у 1990-2012 рр.

Показники	Роки					1990 р. до 2012р., раз, (+,-)
	1990	2000	2005	2010	2012	
<i>Мінеральні добрива</i>						
Внесено у поживних речовинах – всього, тис. т	151,6	10,5	14,0	13,4	19,5	7,8 р.
Удобрена площа, тис. га	583	143	136	118	159	3,7 р.
Частка удобреної площі, %	92,6	38,1	61,1	69,4	80,2	12,4
Внесено у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	241	28	63	79	98	2,5 р.
<i>Органічні добрива</i>						
Внесено – всього, тис. т	9907	1221	606	477	375	26,4 р.
Удобрена площа, тис. га	156	22	14	11	9,4	16,6 р.
Частка удобреної площі, %	24,7	5,7	6,4	6,7	4,8	19,9
Внесено на 1 га посівної площі, т	15,7	3,2	2,7	2,8	1,9	8,3 р.

Джерело: розраховано на основі: [119, с. 131-132].

Наведені розрахунки свідчать про те, що в останні роки намітилась позитивна динаміка внесення мінеральних добрив великими та середніми сільськогосподарськими підприємствами області. Під урожай 2012 р. вони внесли 19,5 тис. тонн мінеральних добрив у перерахунку в поживні речовини, що на 9,4 % більше, ніж у 2011 р., в розрахунку на 1 га посівної площі – 98 кг проти 97 кг у 2011 році. Міндобрива внесені на 80,2 % посівних площ сільськогосподарських культур, проти 76,8 % у 2011 році. Удобрено 83,5 % посівів зернових, 91,0 технічних культур, 75,6 картоплі, 78,9 % овочів і ці показники на 2,5-14,9 в.п. вищі, ніж у 2011 р. В розрахунку на 1 га удобреної площі внесено по 122 кг поживи, що за рахунок збільшення удобреної площі, на 4 кг менше, ніж у 2011 р.

Проте, варто зазначити, що сучасний стан використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах Волині не завжди відповідає вимогам раціонального природо- та землекористування: з внесених у 2012 р.

добрив 69,0 % – азотні, тоді як частка фосфорних становила 14,1 %, калійних – 16,9 %. Це негативно впливає на стійкість сільськогосподарських культур до хвороб та шкідників, оскільки оптимальним співвідношенням азотних, фосфорних і калійних добрив для ґрунтово-кліматичних умов області вважається 1,0:0,8:1,1. Фактично ж внесення азотних добрив в 4,9 рази перевищує фосфорні і в 4,1 рази – калійні.

Для підтримання позитивного балансу гумусу в ґрунті необхідним вбачається внесення органічної поживи, але вона з кожним роком зменшується, в т. ч. у 2012 р. – на 12,5 % проти 2011 р. Причиною цього негативного явища є скорочення поголів'я тварин всіх видів, а також механізація процесу прибирання гною в сучасних агрокомплексах без використання підстилки із соломи. Одним із шляхів вирішення вказаної проблеми є розширення посівів сидеральних культур, але вони, навпаки, скоротились у 2012 р. на 27 %. В умовах поступового відродження галузі тваринництва на Волині, зокрема м'ясного та молочного скотарства і свинарства, розраховувати на різке зростання внесення кількості органічних добрив з метою підвищення родючості ґрунтів нереально. В цих умовах найпростіший, найефективніший і найбільш швидкий шлях, тобто найбільш реальний щодо відновлення родючості ґрунту в сільськогосподарських підприємствах Волині – це впровадження посівів сидеральних культур, зокрема, гороху польового (пелюшки) та люпину вузьколистого.

Отже, однією з ключових проблем розвитку аграрного сектора економіки Волинської області та України в цілому є відсутність постійного моніторингу ґрунтів з метою збереження їх родючості, неефективне управління якістю земельних ресурсів та нераціональне використання сільськогосподарських угідь. А це означає, що, перш за все, необхідно посилити увагу до відновлення родючості ґрунту, забезпечення раціонального землекористування та покращання якісних характеристик землі як складової основного капіталу в сільськогосподарському виробництві.

Важливою складовою аграрного виробничо-ресурсного потенціалу Волинської області є матеріально-технічна база, розвиток якої значною мірою залежить від наявності, стану, структури, якісного складу та раціонального співвідношення основних засобів аграрних підприємств. Структура і видовий склад основних виробничих засобів формується відповідно до потреб сільськогосподарського виробництва. Частка окремих видів основних засобів визначається структурою сільськогосподарських угідь аграрних підприємств, їх виробничим напрямом і рівнем спеціалізації виробництва, впровадженням індустріальних технологій та іншими організаційно-економічними чинниками.

Стан матеріально-технічної бази багатьох сільгоспідприємств залишається незадовільним. Зберігається тенденція до скорочення кількості основних видів сільськогосподарської техніки в аграрних підприємствах та збільшення в господарствах населення (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей в сільськогосподарських підприємствах Волинської області

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2000р., %
Трактори, од.	8719	5636	3188	3054	2787	31,9
- у розрахунку на 1000 га ріллі	17	24	16	15	15	88,2
Потужність двигунів тракторів, тис. к.с.	754	512	365	352	311	41,2
Середня потужність двигуна трактора, к.с.	86,5	90,8	114,5	115,3	111,7	129,1
Зернозбиральні комбайни, од.	2607	1804	920	884	773	29,7
- у розрахунку на 1000 га посівної площі зернових (без кукурудзи)	12	11	9	8	7	58,3
Картоплезбиральні комбайни	343	202	123	128	101	29,4
- у розрахунку на 1000 га площі посадки картоплі	154	221	164	132	104	67,5
Бурякозбиральні машини	323	188	103	96	96	29,7
- у розрахунку на 1000 га посівної площі буряків	16	17	10	9	9	56,3
Установки та агрегати для доїння корів	984	574	409	357	383	38,9
Наявність енергетичних потужностей, всього, тис. к.с.	2733	1849	1088	1026	961	35,1
- на 100 га посівної площі, к.с.	712	773	590	524	491	69,0

Джерело: розраховано за даними [105, с. 29-30].

За останні роки кількість ґрунтообробної техніки скоротилась більш, ніж на 40 %. Аграрний сектор забезпечений основними машинами на 43-48 %, понад 90 % з якої відпрацювало по одному і більше нормативних строків експлуатації. Такий стан із забезпечення сільського господарства технікою є одним із головних факторів, що в останні роки призводять до значних втрат урожаю, які становлять близько 25 %.

Станом на 1.01.2013 р. в сільськогосподарських підприємствах Волині нараховувалось 2,8 тис. тракторів, 0,8 тис. зернозбиральних, 0,1 тис. кормозбиральних комбайнів, 0,1 тис. картоплезбиральних та ряд іншої техніки. За рік кількість тракторів зменшилась на 8,7 % (267 одиниць), зернозбиральних комбайнів – на 12,6 % (111 штук). За минулий (2012 р.) рік списано 49

тракторів (1,7 % наявних на початок року), 26 тракторних причепів (1,8 %), 29 зернозбиральних комбайнів (3,4 %), 5 кормозбиральних (3,1 %), 3 картоплюзбиральних (2,6 %) комбайнів.

В 2012 р. сільгосппідприємства закупили 107 тракторів, що на 62,1 % більше, ніж у 2011 р., 22 тракторних причепа, 20 зернозбиральних, 8 кормозбиральних комбайнів. Закуплено на 41 трактор більше та на 3 зернозбиральних комбайнів менше, ніж у 2011 р., відповідно коефіцієнт оновлення тракторів становить 3,8 % (проти 2,1 %), зернозбиральних комбайнів 2,6 % (проти 2,5 %).

Розвиток аграрного виробництва області потребує наявності матеріально-технічної бази, що відповідає світовим стандартам та сучасним вимогам щодо новітніх технологій. Як свідчить аналіз, темпи зростання технічного забезпечення сільського господарства області, як і України в цілому, не відповідають сучасним техніко-технологічним вимогам. Забезпеченість тракторами з розрахунку на 1 тис. га ріллі в області складає 12 одиниць – наявних, з них 8 – справних, тоді, як у США – 35, Франції – 82, Польщі – 83, Німеччині – 132 од. При цьому навантаження ріллі на один трактор в області складає 42 га, тимчасом як в Італії – 6, Німеччині – 8, Польщі та Франції – 12, Великобританії – 13 га [44]. Оновлення машинно-тракторного парку дозволить також значно збільшити обсяги надання послуг стороннім організаціям з якісного проведення весняно-польових та збиральних робіт. Крім того, динаміка основних засобів, рівень їх використання і відтворення незадовільні, не відповідають критеріям розвитку галузей та потребують визначення основних напрямків їх вирішення, зокрема удосконалення амортизаційної, податкової, цінової та інвестиційної політики.

З метою підвищення матеріально-технічного забезпечення аграрного сектора економіки регіону доцільним вбачається виділення в окрему структуру ринку сфери агросервісного обслуговування, функції якої полягають у забезпеченні всім суб'єктам виробництва однакових можливостей для ефективного господарювання. Крім того, на перспективу існує об'єктивна необхідність зміни підходів до стратегії розвитку матеріально-технічної бази у напрямку підвищення загальної енергетичної потужності машинно-тракторного парку сільськогосподарських підприємств.

Ситуація, що склалась із ресурсним забезпеченням аграрних формувань області потребує модернізації основних засобів, відновлення втраченого технічного потенціалу та його подальшого розвитку, впровадження досягнень науково-технічного прогресу відповідно до сучасних вимог конкурентоспроможного виробництва.

2.2. Аналіз використання робочої сили в аграрних формуваннях

Процеси трансформації аграрного сектору та економічний стан підприємств, які функціонують в сільському господарстві значно вплинули на зайнятість трудових ресурсів Волині. В сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання та мисливстві у 2012 р. було зайнято 8,4 тис. осіб найманих працівників (26,8 % до загальної кількості зайнятих в економіці області), що на 69,9 тис. осіб менше, ніж в 2000 р. (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Середньорічна кількість найманих працівників в галузі сільського господарства Волинської області

Вид діяльності	Роки						2012 р. до 2000 р., (+,-)
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	
Всього зайнятих в області, тис. осіб	283,7	221,4	203,9	200,2	195,1	192,7	-91,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, тис. осіб в т.ч.:	86,3	20,6	17,5	15,1	13,1	11,1	-75,2
- сільське господарство і мисливство, тис. осіб	78,3	16,5	14,0	12,1	10,3	8,4	-69,9
Питома вага зайнятих в сільському господарстві, %	27,6	7,5	6,9	6,0	5,3	4,3	-23,3

Джерело: розраховано за даними [119, с. 318-320].

В цілому за період з 2000-2012 рр. середньорічна чисельність працівників, зайнятих у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві Волинської області зменшилась на 75,2 тис. осіб, найбільше скорочення відбулось у 2000-2005 рр. – 50,6 тис. осіб. Скорочення зайнятих певною мірою пояснюється зменшенням загальної чисельності сільського населення. Крім того, величину та якісний склад трудових ресурсів як сільськогосподарських підприємств так і фермерських господарств області, значною мірою визначає стан демографічної ситуації в регіоні. Крім того, аграрні товаровиробники орієнтуються нині на кон'юнктурно вигідні, високомеханізовані, мало трудомісткі сільськогосподарські культури і нехтують інтенсивними галузями, тваринництвом, яке забезпечує значно більше робочих місць при рівномірній зайнятості протягом року.

Викликає занепокоєність рівень освіти найманих працівників галузі, хоча питома вага працівників з повною та неповною вищою освітою зростає, проте загальна кількість штатних працівників знижується (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Розподіл найманих працівників сільського господарства та суміжних галузей Волинської області за рівнем освіти

Показник	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2008р., (+,-)
Облікова кількість штатних працівників, осіб	15076	13615	11008	9647	7747	-7329
З них мають вищу освіту за освітніми рівнями:						
- неповну та базову, осіб	1993	1888	1532	1396	1331	-662
у % до загальної кількості	13,2	13,9	13,9	14,5	17,2	4,0
- повну, осіб	1073	1033	969	900	930	-143
у % до загальної кількості	7,1	7,6	8,8	9,3	12,0	4,9

Джерело: розраховано за даними [119, с. 321].

Лише 12,0 % загальної кількості штатних працівників мають повну вищу освіту, ще 17,2 % – неповну та базову, тобто 29,2 % облікової кількості штатних працівників – це фахівці з вищою освітою. Позитивним є те, що за 2008-2012 рр. питома вага працівників з вищою освітою зросла на 8,9 %. Разом з тим, знижується чисельність зайнятої молоді в сільському господарстві Волині (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Зайнятість молоді в сільському господарстві та суміжних галузях Волинської області

Показник	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2008р., (+,-)
Кількість найманих працівників у віці 15-35 років – всього, осіб	3343	3106	2325	2123	1984	-1359
- у % до загальної кількості працівників	22,2	22,8	21,1	22,0	25,6	3,4
в тому числі жінки, осіб	1384	1285	776	718	718	-666
- у % до загальної кількості працівників	23,1	41,4	18,3	18,6	23,3	0,2

Джерело: розраховано за даними [119, с. 323].

Щороку скорочується кількість найманих працівників сільськогосподарських підприємств у віці 15-35 років, проте їх питома вага у 2012 р. склала 25,6 %, що на 2,8 % більше, ніж у 2009 р. Тому перспективним є

розробка та впровадження організаційно-економічного механізму державної підтримки розвитку молодіжного підприємництва та підвищення кваліфікації працівників сільської місцевості Волині, про що свідчать дані табл. 2.11 та 2.12 та додатків 31–34. Згідно даних Волинського обласного учбового центру підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів АПК у 2010 р. пройшли підготовку і перепідготовку 440 осіб, при замовленні на 300 осіб, підвищили кваліфікацію 648 працівників, при замовленні – 250 осіб. У 2011 р. пройшли підготовку і перепідготовку 993 особи, при замовленні на 940 осіб, підвищили кваліфікацію 1307 працівників, при замовленні – 550 осіб.

Таблиця 2.11

Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації робітничих кадрів АПК Волинської області у 2012 р.

Назва професії	Замовлення	Виконання				Навчається			
		Всього	Держбюджет	Служба зайнятості	Інші форми оплати	Всього	Держбюджет	Служба зайнятості	Інші форми оплати
Підготовка, перепідготовка									
Тракторист-машиніст категорії «А»	273	360	281	67	12	161	133	28	
Електрогазозварник	25	46		44	2	18		18	
Тваринник	25								
Оператор машинного доїння	25								
Птахівник	25								
Продавець продовольчих товарів		12		12		13		13	
Оператор котельні	25	72			72				
Тракторист-машиніст для роботи на конкретному тракторі		20			20				
Перукар		106		92	14	62		58	4
Всього	398	616	281	215	120	254	133	117	4
Підвищення кваліфікації									
Трактористи-машиністи категорії	«В»	25	25	25					
	«С»	30	97	30	67				
	«D»								
	«E»								
	«F»	25	25	25			27	27	
Оператор, машиніст котельні	75	381		101	280				
Машиніст крана		7			7				
Відповідальний за газове господарство		67			67				
Всього	225	602	80	168	354	27	27		
Разом	623	1218	361	383	474	281	160	117	4

Джерело: дані Волинського обласного учбового центру підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів агропромислового комплексу.

Для підвищення економічної активності сільської молоді у Волинській області пропонується запровадити механізм гарантованого забезпечення молоді першим робочим місцем після закінчення вищого навчального закладу; розробити і впровадити фінансовий механізм закріплення випускників вищих навчальних закладів на селі; стимулювати роботодавців щодо створення додаткових робочих місць для сільської молоді; розширити перелік спеціальностей, за якими надається перше робоче місце; встановити квотування робочих місць тощо.

Таблиця 2.12

**Підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів АПК
Волинської області в 2012 р.**

Категорії працівників	Кількість груп		Кількість слухачів		% виконання плану
	план	факт	план	факт	
Керівники агроформувань	3	3	90	89	98,9
Спеціалісти з охорони праці	4	4	100	108	108,0
Агрономи	1	1	30	30	100,0
Ветлікарі, ветфельдшери	3	3	90	82	91,1
Фермери, власники особистих селянських господарств	13	13	390	391	100,2
Техніки штучного осіменіння тварин і птиці	10	10	300	300	100,0
Всього	34	34	1000	1000	100,0
Власники ОСГ, фермери (за договором)	-	17	-	501	-
Разом	34	51	1000	1501	150,1

Джерело: дані Волинського обласного учбового центру підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів агропромислового комплексу.

За даними Волинського обласного учбового центру АПК у 2012 р. пройшли підготовку і перепідготовку та підвищили кваліфікацію 1218 осіб робітничих спеціальностей, при замовленні на 940 осіб, підвищили кваліфікацію 1000 керівників та спеціалістів аграрного сектора, при замовленні – 1000 осіб. Зокрема: 89 керівників агроформувань, 30 агрономів, 82 ветлікарі та ветфельдшери, 300 техніків штучного осіменіння, 390 фермерів та власників особистих селянських господарств. Ці показники вказують на те, що з кожним роком зростає попит на висококваліфікованих працівників галузі, які володіють сучасними знаннями та технологіями виробництва продукції рослинництва й тваринництва. У 2012 р. на 100,0 % було виконано заплановані показники щодо кількості слухачів курсів підвищення кваліфікації керівників та спеціалістів агропромислового комплексу Волинської області, крім того, на договірній основі підвищили кваліфікацію 501 власник ОСГ.

За даними опитування, проведеного науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. Птухи НАН України, майже дві третини потенційних молодих працівників сільської місцевості вважають, що за нинішніх умов важко знайти будь-яку роботу. Обмежений ринок праці, один з найнижчих серед галузей економіки рівень оплати праці в аграрній сфері та інші чинники призвели до того, що кожен п'ятий молодий працівник села незадоволений своєю роботою [67].

Проведене дослідження свідчить, що для сільського ринку праці Волинської області характерним є значний рівень плинності кадрів. У 2012 р. було прийнято 2914 працівники, а звільнено 5082, тобто рух кадрів на селі характеризується високою мобільністю, селяни шукають більш високих заробітків, кращих умов праці (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

**Мобільність кадрів у сільському господарстві та суміжних галузях
Волинської області**

Показник	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012р. до 2008р., (+,-)
Середньооблікова кількість штатних працівників, осіб	16500	14007	12093	10302	8435	-8065
Прийнято осіб, всього	4440	3656	3706	3043	2914	-1526
Вибуло осіб, всього	7137	4973	5719	4670	5082	-2055
<i>у % до середньооблікової кількості штатних працівників:</i>						
- прийнято	26,9	26,1	30,6	29,5	34,5	7,6
- вибуло, в т. ч. з причин:	43,3	35,5	47,3	45,3	60,2	16,9
- плинності кадрів	35,4	29,9	46,5	44,8	53,2	17,8
- скорочення штатів	1,9	1,1	0,4	0,2	5,4	3,5

Джерело: розраховано за даними [119, с. 325-326].

Переважна більшість працівників (88,3 %) залишила свої робочі місця за власним бажанням або за згодою сторін, з причини скорочення штатів вивільнено 455 осіб (у 2011 р. – відповідно 98,8 % і 20 осіб). В порівнянні з 2011 р. ступінь обороту робочої сили збільшився на 19,9 в.п. і становив 94,7 % при середньообласному 46,9 %. У 2012 р. рівень використання робочого часу збільшився проти 2011 р. на 6,9 в.п. і становив 78,7 % табельного фонду часу (в економіці та соціальній сфері області – 82,1 %).

Одним із чинників ефективного використання трудового потенціалу є рівень використання робочого часу одним працівником. У 2012 р. 5,6 % найманих працівників (0,5 тис. осіб проти 1,2 тис. осіб у 2011 р.) з економічних причин працювали в режимі скороченого робочого дня або тижня, у зв'язку з

чим кожним з них втрачено по 53 дні; ще 89 осіб (позаторік 37 осіб), або 1,1 % загальної кількості перебували у вимушених відпустках різної тривалості. У 2012 р. кожен працівник сільського господарства, мисливства та пов'язаних з ними послуг на Волині відпрацював у середньому 1574 год., тобто використав 78,9 % встановленого на підприємствах фонду робочого часу.

За 2012 р. 7 тис. осіб, або 83,4 % найманих працівників сільського господарства, використали право на щорічну відпустку в середньому по 20 робочих днів кожен. Через тимчасову непрацездатність 2,5 тис. осіб (29,9 % працюючих) були відсутні в середньому по 14 днів.

Слід зауважити, що на рівень зайнятості сільського населення значно впливає стан умов праці. За матеріалами Головного управління статистики у Волинській області, у 2012 р. кількість працівників сільського господарства, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам склала 1797 осіб, що складає 20,3 % облікової кількості штатних працівників і на 1,3 % більше, ніж у 2011 р. Проблемними залишаються значна частка ручної, фізично важкої праці, надмірна зношеність сільськогосподарської техніки, яка характеризується низькими ергономічними показниками, незадовільні санітарно-гігієнічні параметри виробничого середовища, незабезпеченість засобами індивідуального захисту, відсутність мотивації до праці через незадовільний стан організаційно-економічних та соціально-психологічних умов виробництва. Відомо, що чим незадовільніші умови праці, тим більше споживається робочої сили в продуктивній формі, тобто у вигляді праці. Як наслідок – підвищується трудомісткість продукції, знижується ефективність і мотивація праці, зростають травматизм і профзахворювання тощо [117].

В контексті даного дослідження варто підтримати Дієсперова В.С., який наголошує, що програми зайнятості, які періодично приймаються районними та обласними радами, мають конкретизуватися в розрізі населених пунктів і включати завдання всім підприємствам і організаціям, незалежно від форм власності та відомчого підпорядкування [30, с. 9]. Тому стратегічним завданням у розв'язанні проблем ефективного використання персоналу аграрних формувань області є: нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва; розвиток трудомістких галузей на основі новітніх інноваційних технологій та індустріальних форм господарства; розширення соціальної інфраструктури; створення нових робочих місць; забезпечення професійної підготовки та перепідготовки кадрів для сільської місцевості; зростання рівня доходів сільського населення, в тому числі заробітної плати до її середнього рівня в інших галузях економіки.

2.3. Оцінка сучасного стану мотивації праці в агропідприємствах корпоративного сектору

В умовах низького рівня трудових доходів та наявності перекосів у їх диференціації не може не поглиблюватись криза мотивації трудової діяльності, наслідком якої стає низька трудова активність, недовикористання трудового потенціалу, зниження ролі праці та її повне чи часткове виключення з основних життєвих цінностей. За період ринкової трансформації економіки України не було розроблено та впроваджено дієвого механізму мотивації праці та методики його планування, який би відповідав умовам праці, що склалися в галузі сільського господарства. Внаслідок цього недосконалий та необґрунтований механізм впливу на працівників призвів до зниження ефективності виробництва.

Одним з факторів відродження національної економіки є орієнтація виробництва на інтеграційний шлях розвитку на основі конкурентних відносин, активізації цільових зусиль працівників, розвитку їхньої творчої ініціативи і заповзятливості, вишукування та залучення у виробництво внутрішніх резервів. Одним із них є виявлення можливостей зростання рівня продуктивності праці на основі підвищення її мотивації, що сприятиме зростанню ефективності аграрного виробництва в умовах інтеграції України до світового економічного простору.

Мотиваційний механізм в аграрній сфері Волинської області, як і в Україні в цілому, повинен враховувати специфіку сільського господарства та фактори, що впливають на мотивацію праці в галузі. Серед основних факторів, які впливають на мотивацію праці в аграрному секторі варто виділити наступні: наявність людських ресурсів; колективний характер праці; ризиковий характер аграрної праці; динамізм та складність сільськогосподарських процесів; відповідальність за проведення агротехнологічних операцій тощо. Адже, аграрна праця – це особливий вид діяльності людей, що вимагає відповідних знань, творчості, ініціативи, аналітичного мислення. Крім того, наявність значної кількості найменувань сільськогосподарських видів продукції галузі рослинництва і тваринництва з різними умовами виробництва, вимагає розробки різноманітних підходів у методах і механізмах мотивації праці.

Нині державне регулювання оплати праці ґрунтується на реальних фінансових можливостях країни й забезпеченні збалансованості інтересів усіх верств населення, а також реалізації норм, що містяться у Конвенціях і Рекомендаціях Міжнародної Організації Праці (МОП), Конституції України, Кодексі законів про працю, а також в інших законодавчих актах країни. Передусім держава зобов'язана реалізувати норми і гарантії щодо права

найманого працівника на отримання заробітної плати, розмір якої забезпечував би йому і членам його сім'ї достатній життєвий рівень, як це передбачено ст. 48 Конституції України [54].

З метою розробки та обґрунтування напрямів стимулювання продуктивності праці в аграрних підприємствах необхідним вбачається оцінити стан та динаміку рівня оплати праці в Україні та Волинській області (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

**Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників
України та Волинської області, грн**

Галузі	Роки						2012р. до 2008р., +,-
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	
Україна							
За всіма видами економічної діяльності	230	1806	1906	2239	2633	3026	1220
Сільське господарство та пов'язані з ним послуги	111	1077	1206	1430	1801	2023	946
Волинська область							
За всіма видами економічної діяльності	150	1380	1427	1692	1994	2339	959
Сільське господарство та пов'язані з ним послуги	67	652	718	827	1088	1532	880

Джерело: розраховано за даними [74, с. 186-187].

Варто зазначити, що аграрний сектор області упродовж досить значного періоду працював збитково, що стало причиною незначної динаміки росту заробітної плати та низького її рівня відносно інших галузей. З огляду на низький рівень оплати, праця в сільському господарстві залишається неprestижною, особливо для молоді. Заробітна плата працівників сільського господарства складає лише 65,5 % та 66,9 % від заробітної плати за всіма видами економічної діяльності у Волинській області та в Україні в цілому. Це свідчить про низьку купівельну спроможність частини населення, яка зайнята в сільському господарстві. За 2012 р. середньомісячні заробітки волинських селян зросли на 40,7 % і становили 1532 грн (в області – на 17,3 % і 2339 грн). Для порівняння: середньомісячна заробітна плата на транспортній галузі дорівнювала 2715 грн, в промисловості – 2712 грн, в будівництві – 2125 грн.

Вступ України до СОТ одним із основних завдань поставив питання підвищення ефективності праці в аграрних підприємствах за рахунок удосконалення системи її мотивації. Ефективність праці залежить від

комплексного розвитку демографії і соціально-економічної сфери, створює належні умови для поновлення та оновлення працездатного населення сільських територій і формується під впливом багатьох факторів мотивації. Остання є істотною причиною спаду обсягів аграрного виробництва, загострення соціальних проблем села, наростання такого раніше не знаного селянами явища як безробіття та зниження їх життєвого рівня, про що свідчать дані табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Співвідношення заробітної плати у сільському господарстві Волинської області з мінімальними соціальними стандартами і гарантіями в Україні

Рік	Мінімальна заробітна плата, грн	Прожитковий мінімум для осіб працездатного віку, грн	Середня заробітна плата у Волинській області		Співвідношення заробітної плати штатного працівника, зайнятого у с.-г. до, %		
			1 штатного працівника грн/міс.	1 працівника у с.-г., грн/міс.	Заробітної плати		Прожиткового мінімуму
					Середньої	Мінімальної	
2000	118,00	311,30	150,00	67,00	44,7	56,8	21,5
2005	332,00	453,00	591,00	273,00	46,2	82,2	60,3
2008	605,00	626,00	1380,00	652,00	47,2	107,7	104,1
2009	744,00	701,00	1427,00	718,00	50,3	96,5	102,4
2010	922,00	843,17	1692,00	827,00	48,9	89,7	98,0
2011	972,50	972,50	1994,00	1088,00	54,6	111,9	111,9
2012	1134,00	1134,00	2339,00	1532,00	65,5	135,1	135,1

Джерело: розраховано за даними [74, с. 168-187].

Разом з тим, позитивним явищем є те, що основна частина працівників сільськогосподарських підприємств області у 2012 р. отримують заробітну плату вищу прожиткового мінімуму (1134 грн). Якщо в цілому у народному господарстві в середньому по області середньомісячна заробітна плата склала 2339,0 грн, то в працівників сільського господарства – 1532,0 грн (65,5 %). Слід зазначити, що серед окремих сільськогосподарських підприємств спостерігається значна диференціація рівнів заробітків. Майже у третині суб'єктів господарювання середньомісячна зарплата торік не перевищувала законодавчо встановлених соціальних стандартів на кінець року (1134 грн) – в них зайнято 18,5 % працівників. У 35,4 % сільгоспідприємствах була в межах від 1134 грн до 1500 грн (зайнято 31,1 % працівників), в 15,2 % – від 1500 грн до 2000 грн (зайнято 27,4 % осіб), в 17,7 % – понад 2000 грн (зайнято майже п'ята частина працівників галузі).

Відзначимо, що динаміка рівня середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві досліджуваного регіону, яке виступає основною сферою зайнятості для переважної більшості селян, за період з 2000 по 2012 рр.

є усталено позитивною, хоча як і раніше залишається значно нижчою за рівень промислових галузей. За останні роки намітилась тенденція до скорочення боргів по зарплаті в області і на кінець 2012 р., згідно статистичних даних, заборгованість з виплати заробітної плати працівникам сільського господарства відсутня.

Крім того, в області є ряд сільськогосподарських підприємств, в яких розмір середньомісячної заробітної плати перевищує середні показники по області та складає в середньому 2500-3000 грн (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Рейтинг сільськогосподарських підприємств Волині, які виплачували найвищу заробітну плату в 2012 р.

Назва підприємства	Кількість штатних працівників, осіб	Середньомісячна заробітна плата 1 працівника, грн	Рейтинг
ТзОВ «Птахокомплекс Губин» Локачинського району	95	3752	1
ТзОВ «Агідель» Луцького району	87	3683	2
ТзОВ «Віра-1» Турійського району	59	3218	3
СГПП «Несвіч» Луцького району	86	2268	4
СГПП «Дружба» Луцького району	180	2161	5
ТзОВ «Баффало» Маневецького району	72	2069	6
СВК «Урожай» Луцького району	153	2008	7
СФГ «Чебені плюс» Рожищенського району	70	1942	8
ТзОВ «Романів» Луцького району	190	1932	9
ТзОВ «Городище» Луцького району	253	1917	10
СГПП «Рать» Луцького району	265	1816	11
ТзОВ «П'ятидні» Володимир-Волинського району	284	1734	12
СГ ТзОВ «Лище» Луцького району	191	1635	13
ПОСП ім. Шевченка Горохівського району	261	1588	14
ТОВ «АПК Волинь» Турійського району	49	1540	15
ФГ «Перлина Турії» Турійського району	86	1500	16
ТзОВ «Прогрес» Володимир-Волинського району	197	1475	17
ТзОВ «Порицьке» Іваничівського району	32	1413	18
ТзОВ «Заповіт новий» Турійського району	41	1300	19
СТзОВ «Дружба» Ковельського району	50	1297	20

Джерело: розраховано за даними Департаменту агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації.

Отже, незважаючи на позитивні тенденції зростання оплати праці в аграрній сфері Волині, зауважимо, що рівень її залишається низьким, одним з найнижчих в економіці, що не зовсім справедливо для галузі матеріального виробництва, яка забезпечує продовольчу безпеку регіону. Відставання рівня оплати в сільському господарстві цілком відповідає світовим тенденціям

галузевого матеріального стимулювання, де спостерігається відставання її рівня як від загального рівня по економіці, так і від заробітної плати в переробній промисловості.

Україна формує систему ринкових відносин, головною метою якої є досягнення найвищих світових стандартів функціонування економіки та забезпечення на цій основі достойного рівня життя громадян. У розвинутих країнах давно зрозуміли, що мотивація праці є важливим засобом впливу на трудову поведінку працівників. На відміну від України, в країнах ЄС уряд приділяє велику увагу підвищенню купівельної спроможності населення за рахунок заробітної плати, оскільки саме це дозволяє розвиватись аграрним підприємствам та економіці в цілому. Нині рівень мінімальної заробітної плати в Україні порівняно з іншими європейськими країнами один з найнижчих (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

**Мінімальна заробітна плата в деяких країнах Європи та Україні,
станом на 1.12.2012 р., €**

Країна	Розмір мінімальної заробітної плати	Країна	Розмір мінімальної заробітної плати
Люксембург	1801	Польща	334
Ірландія	1499	Естонія	290
Бельгія	1499	Литва	232
Нідерланди	1447	Румунія	160
Франція	1398	Болгарія	150
Австрія	1000	Росія	103
Греція	751	Україна	95
Іспанія	642	Білорусь	90
Португалія	485	Молдова	72

Джерело: розраховано за даними статистичної організації Європейської комісії «Євростат».

Наведені дані свідчать, що Україна за розміром мінімальної заробітної плати значно поступається державам Європи. В абсолютних розмірах українська «мінімалка» менша, ніж в таких країнах африканського континенту, як Алжир, Габон, Ботсвана, Кабо-Верде тощо. Нині визначено два підходи до розрахунку показника мінімальної заробітної плати. *Перший ґрунтується* на мінімальних потребах, які необхідно задовольнити для збереження життя (так званий споживчий кошик життєво важливих товарів і послуг) – він використовується в Україні, оскільки мінімальна заробітна плата дорівнює прожитковому мінімуму. *Другий передбачає*, що мінімальні гарантії мають поширюватись на не лише на фізичні, а й на соціальні і культурні потреби людей. За оцінками Національного форуму профспілок України, прожитковий мінімум для працездатної особи, а відповідно і мінімальна заробітна плата, має

становити 2358 грн [142, с. 35]. У 2012 р. в Україні встановлена мінімальна заробітна плата у місячному розмірі: з 1 січня – 1073 грн, з 1 квітня – 1094 грн, з 1 липня – 1102 грн, з 1 жовтня – 1118 грн, з 1 грудня – 1134 грн.

Проведене дослідження свідчить про те, що метод формування оплати праці відповідно до рівня прожиткового мінімуму, який застосовується у нашій країні, що прагне до інтеграції з Європейським Союзом, не тільки не відповідає європейським стандартам, але і містить істотні недоліки. До найбільш важливих можна віднести те, що застосовуваний метод:

- ✓ сприяє масовому зубожінню найманих робітників і знижує їх купівельну спроможність;

- ✓ негативно впливає на відродження національної економіки і підвищення ефективності її функціонування;

- ✓ знижує конкурентоспроможність національних товарів як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Ставлення до роботи працівників аграрного сектора економіки Волинської області істотно залежить від ефективності функціонування механізму трудової мотивації в кожному господарстві. Проте несприятливий його економічний стан, недостатній рівень менеджменту, відсутність досвіду з даного питання та однотипність застосовуваних стимулів не сприяють зацікавленості селян у роботі і негативно позначаються на результатах фінансово-господарської діяльності. Крім того, значний вплив на організацію матеріального стимулювання в аграрному секторі економіки має специфіка сільського господарства, його технологічні, організаційні, економічні та природно-кліматичні особливості.

Оцінюючи структуру заробітної плати, слід відмітити, що в сільськогосподарських підприємствах Волинської області протягом 2008-2012 рр. значних структурних змін у формуванні фонду заробітної плати не спостерігалось. Головним елементом залишається фонд основної заробітної плати, на який припадає 82-83 % від загальної величини оплати. Додаткова оплата в структурі займає 15-16 %, а на інші види приходиться всього 1-2 %.

Нині підприємства самостійно обирають форми та системи оплати праці і матеріального стимулювання, які найбільшою мірою відповідають результатам фінансово-господарської діяльності та стану соціально-психологічних відносин в колективі. Слід зазначити, що середньомісячна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств Волинської області найнижча серед областей природно-економічної зони Західного Полісся: Рівненської, Житомирської, Чернігівської (табл. 2.18).

Середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства та пов'язаних з ним послуг в областях зони Західного Полісся України, грн

Області	Роки						2012р. до 2008р., +,-
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	
Україна	111	1077	1206	1430	1801	2023	946
Волинська	68	652	718	827	1088	1532	880
Житомирська	94	776	939	1032	1412	1762	986
Рівненська	79	783	905	1051	1456	1739	956
Чернігівська	84	940	1068	1216	1510	1833	893

Джерело: розраховано за даними [74, с. 186-187].

Все частіше власники сільськогосподарських підприємств в оплаті праці використовують прямий підхід до оплати, коли оплачується виконана робота без будь-яких додаткових стимулів працівника. Варто наголосити, що використання простої відрядної оплати праці при виконанні більшості робіт веде до зниження якості виробленої продукції, адже фактор оплати має лише кількісні параметри.

Для проведення ефективної конкурентної боротьби сільськогосподарським товаровиробникам Волині необхідне збільшення виробництва валової продукції, а також зменшення витрат на її виробництво (в даному випадку йдеться про затрати часу та їх оплату). Цих двох факторів можна досягти збільшенням продуктивності праці, а отже і виникає необхідність її стимулювання.

Для порівняння, продуктивність праці, наприклад у США, вища за продуктивність праці в Україні майже у десять разів, у Великій Британії – майже у шість, в Німеччині – понад шість, у Франції – майже у вісім разів. Щодо співвідношення оплати праці у розвинених країнах з ринковою економікою і України в доларовому еквіваленті, то в США оплата праці є вищою за оплату праці в Україні майже в дванадцять разів, у Франції – майже в дев'ять, у Великій Британії та Німеччині – майже у вісім разів [7].

Проведене дослідження свідчить про те, що заробітна плата складає 37-44 % всіх доходів сільського населення Волинської області. Оскільки рівень життя українців, як і їх купівельна спроможність далека від європейського, то можна зробити висновок, що заробітна плата є чи не єдиним джерелом збільшення доходів населення, а отже і найкращим фактором підвищення продуктивності праці (табл. 2.19).

Таблиця 2.19

Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах, на 1 зайнятого працівника в сільськогосподарському виробництві, грн*

Роки	Україна	Волинська область
1990	50388,5	36468,7
1995	30254,8	19544,3
2000	27066,9	12733,4
2005	72621,9	37065,0
2008	127372,5	68365,9
2009	131332,0	78235,4
2010	132680,4	97944,3
2011	165229,0	121934,8
2012	159679,0	153386,8
2012 р. до 2005 р., рази	В 2,2 р.	В 4,1 р.

Джерело: розраховано за даними [106, с. 229].

* – валова продукція оцінена у постійних цінах 2010 р.

Наведені розрахунки свідчать про те, що за період 2005-2012 рр. у Волинській області спостерігається позитивна тенденція зростання рівня продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах. Проте, її рівень у 2012 р. на 6292,2 грн (3,9 %) з розрахунку на 1 працівника нижчий, ніж в цілому по Україні. Разом з тим, середні значення росту продуктивності праці є меншими від середнього росту рівня її оплати. Аналогічна ситуація спостерігається в галузях рослинництва і тваринництва в Україні та Волинській області. Слід зазначити, що темпи зростання продуктивності праці в аграрних формуваннях області у 2005-2012 рр. перевищують аналогічні дані по країні (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

Продуктивність праці сільськогосподарських працівників Волинської області та України в галузі рослинництва і тваринництва, грн.*

Роки	Україна		Волинська область	
	Рослинництво	Тваринництво	Рослинництво	Тваринництво
1990	59554,9	41184,4	39802,6	32831,9
1995	45822,2	17596,0	31654,8	11821,8
2005	86198,1	47992,8	44064,0	30759,7
2008	142513,5	92722,8	69551,5	67252,1
2009	138741,7	113976,7	72457,1	83275,5
2010	133603,0	130473,7	95026,8	100494,6
2011	171142,8	148840,3	124511,3	119351,9
2012	155543,8	171798,3	145109,7	163380,4
2012 р. до 2005 р. рази	в 1,8 р.	в 3,6 р.	в 3,3 р.	в 5,3 р.

Джерело: розраховано за даними [106, с. 230-231].

* – валова продукція оцінена у постійних цінах 2010 р.

В багатьох сільськогосподарських підприємствах Волині не дотримуються норм законодавства щодо мінімальної заробітної плати та норм Галузевої угоди між Міністерством аграрної політики та продовольства України, галузевими об'єднаннями підприємств та профспілкою працівників АПК України на 2010-2012 рр. Вважаємо, що лише впровадження жорсткого механізму забезпечення державних гарантій, положень Генеральної угоди, галузевих угод, а також колективних договорів щодо мінімальних гарантій оплати праці та захисту прав працівників на своєчасну виплату заробітної плати забезпечить зростання доходів працівників сільськогосподарських підприємств.

Неефективний механізм мотивації до праці волинських селян спричиняє нестачу належних робочих місць, низькі заробітки, відсутність перспективи професійного росту. Проблеми з житлом та інші негаразди стають спонукальним чинником до міграції, насамперед, трудової неофіційної. Найважливіший регулятор – заробітна плата – не забезпечує навіть біологічного виживання сільського працівника, а отже, не виконує ні відтворювальної, ні соціальної функції – табл. 2.21.

Таблиця 2.21

Динаміка продуктивності праці та середньомісячної заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах Волині

Рік	Продуктивність праці, грн	Середньомісячна заробітна плата, грн
2005	37065,0	273,0
2008	68365,9	652,0
2009	78235,4	718,0
2010	97944,3	827,0
2011	121934,8	1088,0
2012	153386,8	1532,0
2012 р. до 2005 р. р, (+,-)	+116321,8	+1259

Джерело: розраховано за даними [106, с. 229, 119, с.334].

* – валова продукція оцінена у постійних цінах 2010 р.

Тенденцію продуктивності і оплати праці протягом 2005-2012 рр. виражають значення наступних коефіцієнтів – (формули 2.1, 2.2):

1. Середній коефіцієнт росту продуктивності праці:

$$U = \sqrt[8]{\frac{Y_{2012}}{Y_{2005}}} = \sqrt[8]{\frac{153386,8}{37065,0}}, \text{ або} \quad (2.1)$$

$$\lg U = 1/8(\lg 153386,8 - \lg 37065,0) = (5,18579 - 4,56893)/8 = 0,61686/8 = 0,07711$$

Звідси $U=10^{0,07711}=1,08016$

2. Середній показник росту оплати праці:

$$U = \sqrt[8]{\frac{Z_{2012}}{Z_{2005}}} = \sqrt[7]{\frac{1532,0}{273,0}}, \text{ або} \quad (2.2)$$

$$\lg U = 1/8(\lg 1532,0 - \lg 273) = (3,18526 - 2,43616)/8 = 0,74910/8 = 0,09364$$

Звідси $U=10^{0,09364}=1,09816$

Вище наведені розрахунки свідчать про те, що, починаючи з 2005 р. по 2012 р. продуктивність праці зростала щорічно в середньому на 8,02 %, а оплата праці на 9,82 %. Варто зазначити, що темпи зростання оплати праці сільськогосподарських працівників Волинської області за останні 8 років дещо переважають темпи зростання її продуктивності. Це свідчить про те, що оплата праці в цілому виконує свою мотиваційну функцію.

У напрямку забезпечення раціональної зайнятості сільського населення Волині, підвищення ефективності використання трудових ресурсів політика розвитку людських ресурсів на регіональному рівні повинна спрямовуватись на забезпечення повної зайнятості працездатного населення. Виконання цього завдання можливе за умов створення стимулів керівникам організацій і підприємцям, для вкладення капіталу в аграрну сферу села, що забезпечить створення додаткових робочих місць. Важливо створити засади для функціонування повноцінного ринку праці через реальну підтримку розвитку підприємництва на селі шляхом капіталізації домогосподарств населення. Реструктуризація існуючих підприємств повинна відбуватись з урахуванням збереження кількості зайнятих працівників, що дозволить збалансувати ринок праці в сільській місцевості регіону.

При будь-якій формі власності проблема зацікавленості працівників в повній реалізації свого трудового потенціалу залишається однією з найбільш вагомих. Можливо впровадити у виробництво сучасну техніку і технологію, внести радикальні зміни у функціонування господарського механізму, але належного результату не буде, якщо не створені умови мотивації праці. Тому, ефективність функціонування того чи іншого сільськогосподарського підприємства значною мірою залежить від оцінювання діяльності кожного працівника і мотивації його праці. Вирішення даної проблеми потребує формування мотиваційного механізму, що поєднує економічні та соціальні фактори.

В контексті даного дослідження було проаналізовано динаміку оплати праці та її продуктивності на прикладі аграрних формувань різних

організаційно-правових форм господарювання: державних, приватних, колективних. З метою виявлення взаємозв'язку між вище зазначеними показниками розраховано відповідні індекси для державного підприємства ДП ЕДГ «Еліта» Волинської державної сільськогосподарської дослідної станції, ПОСП «Рать», СГ ТзОВ «Україна» та СВК «Урожай» Луцького району. Слід зазначити, що всі підприємства знаходяться в Лісостеповій зоні та характеризуються однаковими природно-кліматичними умовами господарювання (табл. 2.22, 2.23).

Таблиця 2.22

Сучасний стан оплати праці та її продуктивності в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання Волині у 2012 р.

Показник	ПОСП «Рать» Луцького району	СГ ТзОВ «Україна» Луцького району	СВК «Урожай» Луцького району	ДП ЕДГ «Еліта» Луцького району
Вироблено валової продукції (в постійних цінах 2010 р.), всього, тис. грн	41613,5	8928,5	24766,2	1412,0
в т.ч. рослинництва	23578,9	8052,6	15870,9	910,0
тваринництва	18034,6	875,9	8895,3	502,0
Витрати на оплату праці, тис. грн	6169,0	622,4	3437,0	859,0
Середньорічна чисельність працівників зайнятих в с.-г., чол.	283	43	151	52
в т.ч. рослинництва	91	34	45	41
тваринництва	192	9	106	11
Вироблено продукції на 1 працівника, грн	147044,33	19267,44	164014,89	27153,80
Середньорічний рівень оплати праці 1 працівника, грн	21798,5	14474,4	22761,6	16519,2
Середньомісячна оплата праці 1 працівника, грн:				
- по господарству	1816,5	1206,20	1896,80	1376,6
- в галузі рослинництва	2424,9	1165,19	2686,48	847,56
- в галузі тваринництва	1528,2	1361,11	1561,56	2113,64
Питома вага оплати праці в структурі собівартості, %:				
- по господарству	16,7	6,8	14,4	17,3
- в галузі рослинництва	13,8	5,9	10,9	12,9
- в галузі тваринництва	19,9	14,9	18,7	23,6

Джерело: розраховано за даними форми 50 с.-г ПОСП «Рать», СГ ТзОВ «Україна», СВК «Урожай», ДП ЕДГ «Еліта» Луцького району.

Наведені розрахунки свідчать про те, що найнижчий рівень оплати праці в СГ ТзОВ «Україна» та ДП ЕДГ «Еліта». Високий рівень заробітної плати, а відповідно і продуктивність праці спостерігається в приватному сільськогосподарському підприємстві «Рать» Луцького району (с. Ратнів), де рівень середньомісячної заробітної плати 1 працівника, зайнятого в сільськогосподарському виробництві склав у 2012 р. 1816,5 грн, в рослинництві – 2424,9 грн, в тваринництві – 1528,2 грн та в СВК «Урожай» (с. Забороль) – середньомісячна заробітна плата 1 працівника галузі склала у 2012 р. 1896,8 грн.

Питома вага оплати праці в структурі витрат на основне виробництво складає в середньому за 2010-2012 рр. у ПОСП «Рать» – 16,7 %, в СВК «Урожай» – 15,2 %. Крім того, в підприємствах окрім матеріального стимулювання (основна заробітна плата, додаткова заробітна плата, різні заохочувальні та компенсаційні виплати) широко застосовують методи нематеріальної мотивації персоналу: подарунки, подяки, путівки на відпочинок.

Таблиця 2.23

Співвідношення темпів росту (зниження) продуктивності праці і її оплати в ДП ЕДГ «Еліта» Волинської ДСГДС ІСГЗП

Показник	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2010 р., %
Вироблено валової продукції (в постійних цінах 2010 р.), всього, тис. грн	609,0	1201,0	1412,0	231,9
в т.ч. рослинництва	609,0	934	910	149,4
тваринництва	-	267	502	x
Витрати на оплату праці, тис. грн	376,6	844,0	859,0	228,1
Середньорічна чисельність працівників зайнятих в сільському господарстві, чол.	29	52	53	182,7
Вироблено валової продукції на 1 середньорічного працівника, грн	21000,0	23096,2	26641,5	126,9
Середньорічний рівень оплати праці 1 працівника, грн	12986,2	16230,8	16207,5	124,8
Питома вага оплати праці в структурі собівартості, %:				
- по господарству	26,5	23,3	17,3	-9,2
- в галузі рослинництва	17,5	17,9	12,9	-4,6
- в галузі тваринництва	-	34,2	23,6	x

Джерело: розраховано за даними форми 50-с.г ДП ЕДГ «Еліта» Волинської ДСГДС.

Коефіцієнт співвідношення продуктивності праці і її оплати (K) в ДП ЕДГ «Еліта» Волинської ДСГДС ІСГЗП НААНУ було визначено за формулою 2.3:

$$K = I_{m}/I_{on}, \quad (2.3)$$

де I_{m} – індекс продуктивності праці;

I_{on} – індекс рівня оплати праці.

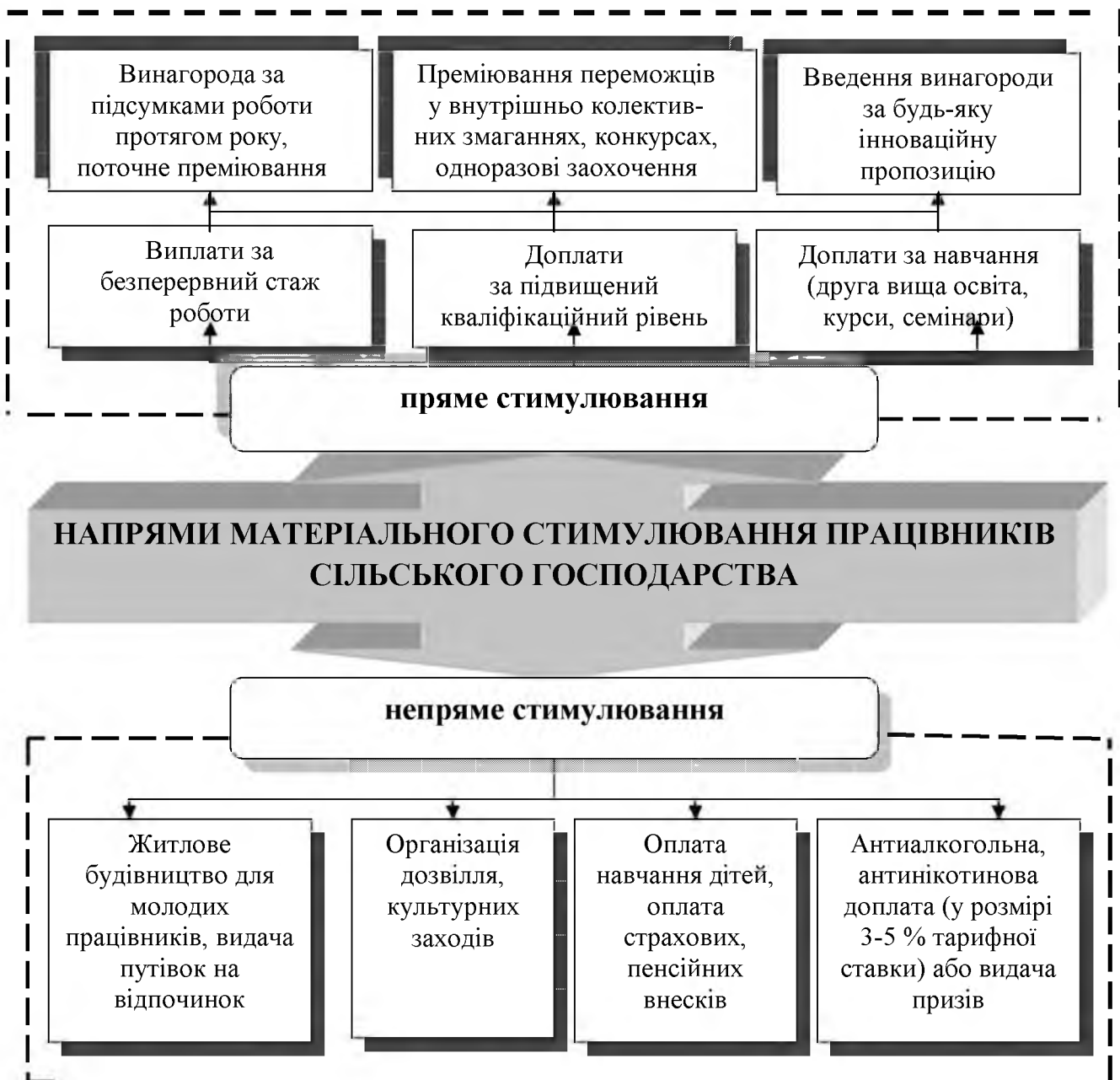
$$K = 126,9 / 124,8 = 1,02$$

Коефіцієнт співвідношення продуктивності праці і її оплати складає 1,02, тобто темп росту продуктивності праці майже дорівнюють темпам росту її оплати, значить оплата праці практично не виконує в даному господарстві стимулюючої функції. Аналогічна ситуація спостерігається в інших державних підприємствах Волинської області і України в цілому.

Тому можна зробити висновок, що матеріальна мотивація праці, методи її підвищення зайняли чільне місце в системі менеджменту приватних (приватно-орендних) та колективних аграрних підприємств області. Оскільки у сучасних умовах кожне підприємство зацікавлене в якнайефективнішому використанні своїх ресурсів, у тому числі трудових, дедалі більшого значення набуває стимулювання працівників до більш продуктивної та якісної праці.

В контексті даного дослідження варто підтримати Дієсперова В.С., який наголошує про необхідність мобілізації резервів людського фактору в аграрному секторі за рахунок раціонально організованої та високо вмотивованої праці [31, с. 536]. Тому, подальший розвиток сільського господарства Волинської області потребує насамперед підвищення мотивації та ефективності праці загалом в аграрному секторі економіки регіону й окремо кожному агроформуванні. Зниження зацікавленості працівників села в результатах своєї праці веде до трудової апатії, погіршення виконавчої та виробничої дисципліни, масової декваліфікації найактивнішого сільського населення.

Проведене дослідження свідчить про те, що заробітна плата за кількість отриманої продукції та її якість продукції повинна стимулювати працівників сільського господарства до підвищення кваліфікації, посилювати їхню моральну й матеріальну заінтересованість. З метою поліпшення мотивації працівників сільського господарства можна рекомендувати таку систему матеріального стимулювання (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Складові системи матеріального стимулювання працівників сільського господарства

Джерело: побудовано на основі [25].

Для підвищення рівня оплати праці в сільському господарстві та доведення його до середнього по економіці Волині необхідно:

- забезпечити зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та подальшого розвитку інфраструктури аграрного ринку;
- здійснити комплексну оцінку стану та тенденцій щодо кількості збиткових підприємств аграрного сектора економіки по районах області та визначити на цій основі резерви їх беззбитковості, що сприятиме істотному підвищенню рівня заробітної плати;

- підвищити продуктивність праці в галузях рослинництва і особливо тваринництва, що дозволить підняти загальний рівень оплати праці в галузі;
- скоротити існуючу в сільськогосподарських підприємствах області багатоступеневу структуру посередників-реалізаторів продукції, яка істотно збільшує витрати з реалізації продукції і штучно занижує частку витрат на оплату праці у собівартості продукції.

Враховуючи всі вищезазначені заходи, на нашу думку, нові концептуальні підходи щодо вдосконалення функціонування мотиваційного механізму в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм повинні базуватися на таких принципах:

- паритет у правах усіх сторін соціально-економічних відносин щодо розподілу результатів фінансово-господарської діяльності;
- надання провідним фахівцям права власності;
- створення умов для належного використання засобів трудової діяльності всіма працівниками;
- впровадження демократичних засад управління;
- створення, у тому числі й державними інститутами, умов для залучення вітчизняних і зарубіжних інвесторів;
- надання кредитів підприємцям на пільгових умовах і сприяння в їх своєчасній виплаті;
- розробка механізму пільгового оподаткування прибутку, спрямованого на розвиток соціально-побутової та культурної інфраструктури села;
- пріоритетне забезпечення робочими місцями перспективних молодих і висококваліфікованих фахівців;
- впровадження переважно погодинної системи оплати праці на всіх видах механізованих і ручних робіт;
- забезпечення розробки на державному й місцевому рівнях програми підтримки та розвитку сільських територій;
- розробка цільових програм з надання житла та інших соціально-побутових і культурних послуг малозабезпеченим та молодим фахівцям;
- створення державою умов для залучення до роботи переважно молодих спеціалістів;
- забезпечення сприятливого внутрішнього й зовнішнього середовища для професійного зростання та самореалізації окремих працівників;
- об'єктивна оцінка і захист прав кожної сторони в процесі вирішення соціально-трудова конфліктів тощо.

Підвищення рівня життя сільського населення сьогодні виступає одним з пріоритетів державної аграрної політики, яка спрямована на сприяння стійкому

розвитку сільських територій та підвищенню трудової зайнятості селян. Так, в Проекті закону «Про сільське господарство» проголошено, що державна політика підвищення зайнятості, оплати праці та доходів сільського населення спрямовуватиметься на збереження функціонування і створення нових робочих місць на основі інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, збалансування попиту й пропозиції робочої сили в сільському господарстві та невиробничій сфері села [88].

У законопроекті закладено чимало заходів, спрямованих на зростання рівня доходів селян та підвищення їх соціального захисту. Зокрема, це:

- підвищення заробітної плати в сільському господарстві до середнього рівня по економіці та зростання сукупного доходу сільських сімей до 1,5-2-кратного рівня прожиткового мінімуму;
- підвищення на 10 % порівняно з містом тарифних ставок та окладів спеціалістам і працівникам соціальної інфраструктури;
- надання сільському населенню компенсацій (субсидій) для відшкодування витрат на оплату житло-комунальних послуг, придбання природного газу тощо.

Цим нормативним актом передбачається також сприяння розвитку підприємництва у сільській місцевості, йдеться про запровадження податкових пільг та надання компенсацій для сільського будівництва. Так, передбачається, що сільські жителі, які вперше реєструються як суб'єкти підприємницької діяльності у сільській місцевості, будуть звільнятися від усіх видів податків на 3 роки, а також для них пропонується запровадити компенсації із державного і місцевого бюджетів на будівництво та придбання виробничих приміщень, технологічного обладнання в розмірі, передбаченому законом. З підвищенням матеріальної мотивації праці зросте її продуктивність, ефективність виробництва, будуть розв'язані проблеми соціально-культурного, побутового, інтелектуального розвитку сільського населення Волинської області.

Вважаємо, що прийняття цього законопроекту і реалізація закладених в ньому заходів не вирішить усіх проблем сільських територій через їх численність, складність та різноплановість, але багато в чому сприятиме підвищенню рівня життя сільських жителів Волині й України в цілому.

2.4. Соціально-економічні проблеми функціонування фермерських господарств Волинської області

В умовах трансформації економіки України до ринкового типу, у процесі проведення земельної реформи з'явилася нова форма господарювання в аграрному секторі – фермерство. Згідно закону України «Про фермерське господарство» фермерство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства.

Як свідчить світовий досвід, господарство фермерського типу – це одна з найбільш перспективних і ефективних форм господарювання, з високою агрокультурою, належним рівнем організації виробництва, бережливим відношенням до землі та оптимальною впорядкованістю території. Особливістю такої впорядкованості є те, що у фермерському господарстві поєднуються в одну цілісну модель використання землі, її захист від ерозійних процесів і антропогенних явищ, розміщення житла, присадибної ділянки, господарського комплексу з необхідними інженерними комунікаціями, збалансованою структурою угідь та посівів сільськогосподарських культур.

Створення фермерських господарств на Волині починалось на землях, виділених у запас у розмірі 7-10 % із земель колгоспів і радгоспів ще у 1991 році. Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» (1993 р.) та Земельний кодекс України (1992 р.) дозволяли передавати фермерам у приватну власність, або надавати у користування земельні ділянки, розмір яких не перевищує 50 га ріллі і 100 га усіх земель, а у трудонедостатніх населених пунктах – до 100 га ріллі. У 1995 р. в області нараховувалось 326 селянських (фермерських) господарств.

У подальшому кількість фермерських господарств і розмір їх землекористування залежав від процесів реформування діючих КСП. Після прийняття Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», який забезпечив всім бажаючим членам колективних сільськогосподарських підприємств право вільного виходу з них, з отриманням Державного акту про власність на земельний пай, зростання відбувалось значними темпами. І у 2000 р. кількість фермерських господарств, зареєстрованих у Єдиному державному реєстрі склала 528 одиниць. Станом на 1.01.2013 р. у Волинській області функціонує 724 фермерських господарств, що на 30 одиниць або на 4 % менше проти 2005 року. У тому числі в Горохівському районі – 124, або 17,1 %

їх загальної кількості, Ковельському – 102 або 14,1 %, Володимир-Волинському – 89 або 12,3 %, Луцькому – 78 або 10,8 %. При цьому кількість діючих господарств склала лише 591 або 81,6 % від зареєстрованих, що свідчить про наявність ряду проблем для нормального функціонування та розвитку останніх.

Вклад фермерських господарств у виробництво сільськогосподарської продукції області досить суттєвий, зокрема: у 2012 р. ними вироблено 9,5 % загального обсягу або 82,9 тис. т зернових і зернобобових культур; 16 % або 104,6 тис. т – цукрових буряків; 4,5 % або 8 ц – вовни. Порівняно з 2005 р. питома вага зазначених видів продукції у загальнообласному обсязі збільшилася: на 3,4 пункти – зернових і зернобобових культур; 11,1 пункти – цукрових буряків; 0,2 пункти – вовни. Отже, функціональна роль фермерських господарств у процесі соціально-економічного розвитку Волинської області є безперечною і має чітко виражену тенденцію до зростання.

Разом з тим, ресурсний потенціал фермерських господарств погіршився. Так, не зважаючи на збільшення у 2012 р. загальної земельної площі останніх на 60,8 % або до рівня 46,3 тис. га, в тому числі сільськогосподарських угідь – на 58,6 % або до рівня 45,1 тис. га, рівень розораності земель є надто високий – 93,8 % – і порівняно з 2005 р. збільшився 4,4 пункти, що свідчить про виснажливий тип використання земельного потенціалу (табл. 2.24).

Таблиця 2.24

Землекористування фермерських господарств Волинської області, га

Показник	Рік				Відхилення, %	
	2005	2010	2011	2012	2012 р. до 2011 р.	2012 р. до 2005 р.
Загальна площа землі	28813	39473	40100	46328	+15,5	+60,8
Площа сільськогосподарських угідь	28404	38283	39731	45061	+13,4	+58,6
у т.ч. ріллі	25383	35035	37072	42246	+14,0	+66,4
Рівень розораності землі, %	89,4	91,5	93,3	93,8	+0,4 в.п.	+4,4 в.п.
Припадає сільськогосподарських угідь на одне господарство	37,7	54,2	55,3	62,2	+12,5	+65,0
у т.ч. ріллі	33,7	49,6	51,6	58,4	+13,2	+73,3

Джерело: розраховано за даними [105, с. 131].

Найбільші земельні площі (понад 3000 га) обробляють в області лише 3 фермерські господарства області – «Аміла» та «Перлина Турії» Турійського, «Надія» Локачинського районів. Досвід країн Західної Європи свідчить, що ефективність виробництва вища там, де розміри землекористування перевищують 100 га, а у США – 400 га. При цьому досягається повна трудова зайнятість фермера і найвища ефективність використання капіталу.

Чисельність працівників фермерських господарств за період 2005-2012 рр. зменшилася на 806 чол. або на 33,2 % і становить 1624 чол., у тому числі порівняно з минулим роком – на 259 чол. або на 13,8 %. З розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь чисельність працівників становить 4 чол., коли у 2011 р. – 5, а у 2005 р. – 9 чол. (табл. 2.25).

Таблиця 2.25

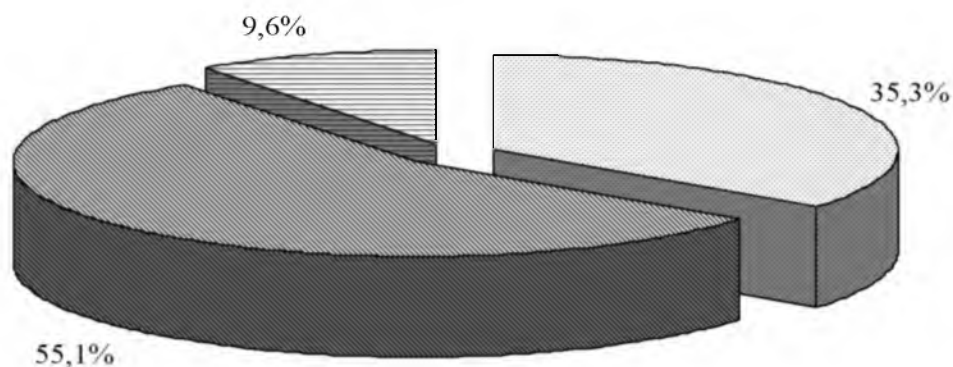
Чисельність працівників у фермерських господарствах, осіб

Показник	Рік				Відхилення, %	
	2005	2010	2011	2012	2012 р. до 2011 р.	2012 р. до 2005 р.
Чисельність працівників – всього	2430	1907	1883	1624	-13,8	-33,2
у т.ч. жінок	862	591	557	414	-25,7	-52,0
Частка жінок у загальній чисельності, %	35,5	31,0	29,6	25,5	-4,1	-10,0
Чисельність працівників у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь	9	5	5	4	-20,0	-55,6
Чисельність працівників у розрахунку на одне господарство	5	3	3	3	-14,3	-39,2

Джерело: розраховано за даними [105, 133].

При цьому погіршився склад трудового потенціалу фермерських господарств. Так, середнє щорічне (за останні три роки) зменшення чисельності членів фермерських господарств становить 44 чол. при величині достовірності 0,9916, постійних найманих працівників – 36 чол. при величині достовірності 0,4058, змінних найманих працівників – 61 чол. при величині достовірності 0,8289. Якщо дана тенденція збережеться, то у 2014 р. фермери взагалі не будуть залучати змінних працівників до роботи, а тому не зможуть повною мірою використовувати ефект сезонності виробництва, в наслідок чого раціонально використовувати виробничі ресурси і, перш за все, людський капітал.

У структурі трудового потенціалу фермерських господарств у середньому за останні три роки питома вага найманих працівників становить 64,7 %, у тому числі змінних – 9,6 %. Порівняно з минулим роком питома вага найманих працівників зменшилася на 3,1 пункти і становить 63,3 %, у тому числі змінних – зменшилася на 5 пунктів і склала 5,9 % (рис. 2.5).

Члени фермерських господарств
  Постійні наймані працівники
 Змінні наймані працівники

Рис. 2.5. Структура трудового потенціалу фермерських господарств у середньому за 2010-2012 рр., %

Джерело: побудовано за даними [105, с. 133].

Рівень забезпеченості фермерських господарств сільськогосподарською технікою також має тенденцію до погіршення. Зокрема, якщо у 2005 р. кількість тракторів у даних господарствах становила 574 шт. або 23 шт. з розрахунку на 1000 га ріллі, то у 2011 р. – відповідно 566 шт. і 16 шт., а у 2012 р. – 563 шт. і 15 шт. В цілому за період 2005-2012 рр. рівень забезпеченості тракторами фермерських господарств зменшився на 34,8 % (табл. 2.26).

Таблиця 2.26

Забезпеченість сільськогосподарською технікою фермерських господарств Волинської області, шт

Показник	Рік				Відхилення, %	
	2005	2010	2011	2012	2012 р. до 2011 р.	2012 р. до 2005 р.
Трактори	574	435	566	563	-0,5	-1,9
у розрахунку на 1000 га ріллі	23	12	16	15	-6,3	-34,8
Зернозбиральні комбайни	243	162	210	224	+6,7	-7,8
у розрахунку на 1000 га посіву	14	8	10	10	0	-28,6
Бурякозбиральні машини	24	19	24	47	+95,8	+95,8
у розрахунку на 1000 га посіву	15	7	7	15	2,1 р.	0
Картоплезбиральні комбайни	23	10	53	39	-26,4	+69,6
у розрахунку на 1000 га посіву	89	24	88	70	-20,5	-21,3

Джерело: розраховано за даними [105, с.134].

Щодо зернозбиральних комбайнів, то їх кількість зменшилася проти 2005 р. на 19 шт. або на 7,8 % і становить 224 шт., а рівень забезпеченості (у розрахунку на 1000 га посіву) – зменшився на 4 шт. або на 28,6 % і склав у 2012 р. 10 шт. Дещо краща ситуація спостерігається щодо картоплезбиральних комбайнів: їх загальна кількість за досліджуваний період зросла на 16 шт. або на 69,6 % і становить 39 шт. Проте рівень забезпеченості ними зменшився на 21,3 %. Лише щодо бурякозбиральних машин виявлено позитивну тенденцію зміни. Їх загальна кількість за 2005-2012 рр. зросла майже у 2 рази і становить 47 шт., що з розрахунку на 1000 га посіву складає 15 шт.

Дана ситуація значною мірою є наслідком зменшення обсягу державної підтримки фермерських господарств. Якщо у 2010 р. фермерськими господарствами було отримано 8,8 млн грн коштів підтримки, то у 2012 р. – лише 7,1 млн грн, що на 18,8 % менше. Основним чинником, який зумовив відповідні зміни державної підтримки фермерських господарств, є зменшення суми надходжень за рахунок податку на додану вартість на 3,2 млн грн або на 56,7 % – до рівня 2,5 млн грн. У тому числі для підтримки виробництва продукції рослинництва сума надходжень зменшилася на 0,5 млн грн або на 32,2 % – до рівня 1,1 млн грн; для розвитку тваринництва відповідно – на 2,7 млн грн або на 66,9 % – до рівня 1,3 млн грн (табл. 2.27).

Таблиця 2.27

Державна підтримка фермерських господарств, тис. грн

Показник	Рік			Відхилення, %	
	2010	2011	2012	2012 р. до 2011 р.	2012 р. до 2010 р.
Отримано коштів державної підтримки – всього	8802,5	4790,5	7143,9	+49,1	-18,8
у тому числі за рахунок бюджетних дотацій	3121,7	3168,7	4685,5	+47,9	+50,1
з них для підтримки виробництва продукції рослинництва	1254,1	1704,7	653,6	-61,7	-47,9
для розвитку тваринництва	761,5	615,4	1277,6	2,1 р.	+67,8
за іншими напрямками державної підтримки	1106,1	848,6	2754,3	3,2 р.	2,5 р.
за рахунок податку на додану вартість	5680,8	1621,8	2458,4	+51,6	-56,7
з них для підтримки виробництва продукції рослинництва	1670,1	1512,1	1132,1	-25,1	-32,2
для розвитку тваринництва	4010,7	109,7	1326,3	12,1 р.	-66,9

Джерело: розраховано за даними [105, с. 135].

Однак за період 2010-2012 рр. фермерські господарства Волинської області в цілому змогли поліпшити фінансові результати функціонування. Так, чистий дохід (виручка) від діяльності господарств у 2012 р. склав

187,4 млн грн, що на 28,6 млн грн або на 18 % більше проти 2010 р. У тому числі чистий дохід (виручка) від реалізації сільськогосподарської продукції збільшився на 55,8 млн грн або на 43,1 % і становить 185,3 млн грн, з яких 155,4 млн грн або 83,8 % припадає на галузь рослинництва, 29,9 млн грн або 16,2 % – на галузь тваринництва. При цьому остання нині перебуває у кризовому стані: масштаби діяльності у галузі звертаються і, як наслідок, доходи від неї зменшуються – на 25,8 млн грн або на 46,2 % (табл. 2.28).

Таблиця 2.28

Фінансові результати функціонування фермерських господарств Волині,

млн грн

Показник	Рік			Відхилення, %	
	2010	2011	2012	2012 р. до 2011 р.	2012 р. до 2010 р.
Чистий дохід (виручка) від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг	158,9	196,5	187,4	-4,6	+18,0
у т.ч. від реалізації сільськогосподарської продукції	129,5	161,5	185,3	+14,7	+43,1
з неї продукції рослинництва	73,8	92,3	155,4	+68,3	2,1 р.
продукції тваринництва	55,7	69,2	29,9	-56,7	-46,2
Прибуток, збиток (-) від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг	24,2	31,6	35,8	+13,1	+48,0
у т.ч. від реалізації сільськогосподарської продукції	16,5	22,2	35,0	+57,4	2,1 р.
з неї продукції рослинництва	13,7	17,1	36,3	2,1 р.	2,6 р.
продукції тваринництва	2,8	5,1	-1,3	-	-
Рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності, %	17,8	18,8	23,6	+4,8 в.п.	+5,8 в.п.
у т.ч. реалізації сільськогосподарської продукції	14,6	16	23,3	+7,3 в.п.	+8,7 в.п.
з неї продукції рослинництва	22,9	22,8	30,4	+7,6 в.п.	+7,5 в.п.
продукції тваринництва	5,3	7,9	-4,1	-12 в.п.	-9,4 в.п.

Джерело: розраховано за даними [105, с.135-136].

Прибуток від діяльності фермерських господарств у 2012 р. склав 35,8 млн грн, що на 11,6 млн грн або на 48 % більше порівняно з 2010 р. У тому числі прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції збільшився на 18,5 млн грн або у 2,1 рази і становить 35,0 млн грн. У розрізі основних галузей чистий результат функціонування (реалізації сільськогосподарської продукції) фермерських господарств характеризується діаметрально протилежними значеннями. Так, у галузі рослинництва прибуток у 2012 р. склав 36,3 млн грн, що на 22,5 млн грн або у 2,6 рази більше проти 2010 р. У галузі тваринництва в

2012 р. збиток становить 1,3 млн грн, коли у 2010 р. прибуток складав 2,8 млн грн.

Як наслідок, рівень рентабельності функціонування фермерських господарств за період 2010-2012 рр. збільшився на 5,8 пунктів і склав 23,6 %. У тому числі рівень рентабельності від реалізації сільськогосподарської продукції зріс на 8,7 пунктів і склав 23,3 %. При цьому у галузі рослинництва рівень рентабельності становить 30,4 % або на 7,5 пунктів більший проти 2010 р., а у галузі тваринництва – рівень збитковості склав 4,1 % або на 9,4 пункти більший.

Отже, в умовах розвитку на Волині різних організаційно-правових форм господарювання, що ґрунтуються на принципах приватної власності та економічної самостійності, важливе місце належить фермерським господарствам. Проведення аграрної та земельної реформ в Україні фундаментально змінило основи функціонування фермерських господарств Волинської області та розміри їх землекористування й землеволодіння. Узагальнюючи результати проведеного дослідження соціально-економічних проблем функціонування фермерських господарств Волинської області встановлено, що останні, незважаючи на погіршення державної підтримки, недосконалість механізму довгострокового кредитування та оподаткування, послаблення виробничого потенціалу, перш за все трудового та матеріально-технічного, в наслідок відсутності необхідної величини капіталу для нормального функціонування (браку коштів для поновлення основних засобів, оплати праці найманих працівників, закупівлі поголів'я худоби, насіння, мінеральних добрив, засобів догляду за рослинами тощо), в цілому працюють ефективно, хоча і звертають в останні роки масштаби діяльності у галузі тваринництва, що зумовлено, головним чином, спотвореністю у цінах на рослинницьку і тваринницьку продукцію на користь першої.

Можливими напрямками виходу із даного скрутного становища можуть бути наступні: створення фермерських кооперативів, що являють собою добровільне об'єднання фермерів, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності; агропромислова інтеграція; цінове регулювання, квотування з боку держави, створення фондів підтримки і стабілізації доходів, запровадження системи дотацій та інвестиційна підтримка.

2.5. Вплив трансформаційних процесів на результативність аграрного сектора економіки області

Розглядаючи перспективи функціонування вітчизняного аграрного сектору економіки в контексті системних трансформацій, що викликані процесами глобалізації світової економіки, слід відмітити необхідність системного аналізу соціально-економічних процесів у галузі та оцінки результатів трансформаційних перетворень. Здійснення господарської діяльності в умовах глобального конкурентного середовища вимагає підвищення економічної ефективності аграрних товаровиробників Волині, зростання конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції та модернізації аграрного виробництва в цілому.

Проведене дослідження свідчить, що і надалі основними виробниками сільськогосподарської продукції у Волинській області залишаються домогосподарства. Але протягом останніх семи років в сільськогосподарських підприємствах спостерігався не лише стабільний ріст виробництва, але й темпи приросту були на 3,4-10,8 в.п. вищі ніж в господарствах населення (табл. 2.29)

Таблиця 2.29

Валова продукція сільського господарства Волинської області за категоріями господарств, у постійних цінах 2010 р., млн грн

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2000р., %
<i>Усі категорії господарств</i>						
Валова продукція – всього	4366,1	5009,2	5273,3	5781,2	6183,5	141,6
- продукція рослинництва	2620,2	2694,4	2736,2	3221,9	3485,2	133,0
- продукція тваринництва	1745,9	2314,8	2537,1	2559,3	2698,3	154,6
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>						
Валова продукція – всього	884,5	1025,7	1410,3	1657,6	1884,2	2,1 р.
- продукція рослинництва	633,3	577,9	638,2	847,4	975,0	153,9
- продукція тваринництва	251,2	447,8	772,1	810,2	909,2	3,6 р.
<i>Господарства населення</i>						
Валова продукція – всього	3481,6	3983,5	3863,0	4123,6	4299,3	123,4
- продукція рослинництва	1986,9	2116,5	2098,0	2374,5	2510,2	126,3
- продукція тваринництва	1494,7	1867,0	1765,0	1749,1	1789,1	119,7
<i>Вироблено продукції усіма категоріями господарств</i>						
На 1 жителя – всього, грн.	4096	4805	5086	5570	5950	145,2
- продукції рослинництва	2458	2584	2639	3104	3354	136,5
- продукція тваринництва	1638	2221	2447	2466	2596	158,4

Джерело: розраховано за даними [105, с. 103].

У 2012 р. в галузі вироблено продукції на суму 6,2 млрд грн (у постійних цінах 2000 р.), що на 7% більше попереднього року. В аграрних формуваннях виробництво збільшилось на 13,7 %, в господарствах населення – на 4,3%. В

розрахунку на 1 жителя області вироблено 5950 грн. сільськогосподарської продукції, що на 6,8 % більше, ніж у 2011 році.

За географічним розташуванням Волинська область відноситься до числа регіонів України, природні умови яких дають можливість отримувати високоякісну продукцію рослинництва. У 2012 р. усіма категоріями господарств було вироблено рослинницької продукції на суму 3,5 млрд грн (у постійних цінах 2010 р.), що на 8,2 % більше попереднього року. У структурі продукції рослинництва протягом останніх років в аграрних формуваннях 88,5 % займають зернові та технічні культури, а в домогосподарствах – 65,3 % картопля та овочі.

Під посівами сільськогосподарських культур у 2012 р. було зайнято 521,9 тис. га, що на 23,3 тис. га (на 4,7 %) більше, ніж у попередньому році. Посівна площа в сільськогосподарських підприємствах зросла на 15,5 тис. га (8,0 %), в господарствах населення – на 7,8 тис. га (2,6 %), і становила 211,2 тис. га та 310,7 тис. га відповідно. Зросли площі посіву зернових (17,9 тис. га), технічних культур (на 8,5 тис. га), скоротились площі зайняті під картоплею та овочами (на 2,4 тис. га) та кормовими культурами (на 0,7 тис. га).

У 2012 р. 271,4 тис. га (52,0 % загальної посівної площі) займали зернові культури, 66,8 (12,8%) – картопля, 59,8 (11,5 %) – технічні культури, в т.ч. цукровий буряк (фабричний) – 19,5 (3,7 %), соя – 18,6 (3,6%), ріпак – 17,4 (3,3 %), овочі – 13,3 тис. га (2,5 %). Зернові переважають у структурі посівних площ всіх категорій господарств. У сільськогосподарських підприємствах їх частка в 2012 р. становила майже 58 % проти 53,3 % у 2000 р., при скороченні питомої ваги кормових культур з 39,1 до 17,7 %. За останні 6 років в сільськогосподарських підприємствах на 17,4 тис. га збільшились посіви сої, що пов'язане з інтенсивним розвитком птахівництва. Переважна частина агроформувань (87,3 % тих, що займались рослинництвом у 2012 р.) вирощувала зернові, 42,0 % - кормові, 41,8 % - технічні культури, 34,2 % – картоплю і овочі.

Проведене дослідження свідчить, що урожайність основних сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств у 2012 р. вища, ніж у минулому році, і це в значній мірі вплинуло на ріст виробництва та його економічну ефективність. Протягом 2012 р. кількість аграрних формувань області з урожайністю зернових більше 30 ц/га зросла з 173 до 219, а їх частка з 22,5 % до 28,1 % (табл. 2.30). Серед кращих: товариства «П'ятидні», «Прогрес», «Агросвіт-Волинь» Володимир-Волинського району; ДП «Агрофірма Луга-Нова» Іваничівського району; товариства «Птахокомплекс Губин», «Україна» Локачинського району; приватні підприємства «Несвіч», «Рать» Луцького району, де з кожного гектара зібрали більше 50-80 ц зерна.

**Урожайність сільськогосподарських культур в аграрних формуваннях
Волинської області, *ц з га зібраної площі***

Культури	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012	2012 р. до 2000р.,%, раз
Зернові культури (у вазі після доробки)	17,2	23,3	25,1	35,6	37,6	2,2 р.
Цукрові буряки	166,0	268,0	323,0	367,0	419,0	2,5 р.
Ріпак	7,9	19,3	23,7	23,4	28,1	3,6 р.
Соя	3,0	14,1	20,6	19,6	20,7	6,9 р.
Картопля	105,0	116,0	162,0	156,0	165,0	157,1
Овочі	128,0	148,0	157,0	178,0	188,0	146,9

Джерело: розраховано за даними [1, с. 19].

Умови регіону сприятливі для розвитку тваринництва, питома вага якого у 2012 р. склала 67,1 % від загального обсягу валової продукції, виробленої в сільськогосподарських підприємствах. Слід зазначити, що в агроформуваннях Волинської області вдалося переломити тенденцію зменшення поголів'я великої рогатої худоби, вже два роки поспіль відбувається її ріст, у т.ч. за 2012 р. на 3,9 тис. голів (5,9 %). За 2012 р. чисельність великої рогатої худоби м'ясного напрямку збільшилась на 19,0 % і становила 18,2 тис. голів. Базовими для вирощування та розведення м'ясних порід ВРХ є підприємства Ковельського району. Найбільше м'ясної худоби (понад 2100 голів) нараховується у товаристві «Зоря» Ковельського району, якому надано статус племзаводу.

За 2012 р. у сільськогосподарських підприємствах надоїли 83,0 тис. тонн молока, що на 15,8 % більше попереднього року в результаті підвищення продуктивності корів на 19,6 %, незважаючи на скорочення дійного стада на 1,9 тис. голів (9 %). Загалом близько 56 % загального обсягу молока в агроформуваннях виробили підприємства Луцького та Горохівського районів, у яких утримується 46,3 % дійного стада.

У свинарстві в 2012 р. спостерігалось збільшення чисельності тварин в сільськогосподарських підприємствах на 7,7 %. Проте за останні 2 роки від вирощування свиней відмовилось 67 агроформувань області. Прибутковою залишається галузь у великотоварних господарствах, які утримують понад 1000 голів свиней. Найбільше свиней (7-13 тис. голів) нараховується у ТОВ «Віра-1», яке утримує поголів'я на території Ковельського та Турійського районів, фермерських господарствах «Чебені плюс» Рожищенського та «Пан Продукт» Володимир-Волинського районів (табл. 2.31).

**Продуктивність сільськогосподарських тварин в аграрних формуваннях
Волинської області**

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012	2012 р. до 2000р.,%, раз
Середній надій молока на 1 корову, кг	1369	2602	3214	3303	4202	3,1 р.
Середньодобові прирости, грам:						
- ВРХ	249	379	408	436	438	175,9
- свиней	108	301	390	398	439	4,1 р.
Середня несучість, шт.	135	268	196	228	228	168,9

Джерело: розраховано за даними [1, с. 27].

В цілому продуктивність худоби та птиці у сільськогосподарських підприємствах поступово підвищується. Але забезпечують цей ріст, як правило, великі агроформування, що спроможні застосовувати сучасні високоінтенсивні та інноваційні технології виробництва. В умовах глобалізації ринків продовольства, насичення регіонального ринку агропромисловою продукцією необхідної якості й кількості, поряд із досягненням сільськогосподарськими підприємствами високих показників та позитивної динаміки виробництва продукції, урожайності культур, продуктивності тваринництва, не менш важливого значення набувають і проблеми збуту продукції. Так, переорієнтація «ринку продавця» на «ринок покупця» вимагає чіткого узгодження виробничих планів із збутовою політикою підприємств, враховуючи динаміку ринку, вплив зовнішніх факторів та розвиток інфраструктури.

Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами здійснюється за такими основними напрямками:

- переробним підприємствам;
- на ринку;
- населенню в рахунок оплати праці;
- пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнові паї;
- за іншими напрямками (посередникам, підприємствам різних організаційних форм).

У 2012 р. сільськогосподарськими підприємствами Волинської області було реалізовано 748,9 тис. т продукції рослинництва, що на 133,4 тис. т більше, ніж у минулому році. Відбулося зростання реалізації і продукції тваринництва – худоби та птиці (у живій вазі), молока та молочних продуктів. Починаючи із 2005 р., постерігається негативна динаміка реалізації яєць,

зокрема у 2012 році реалізовано 0,2 млн шт., що на 0,3 млн шт. менше, ніж у минулому році (табл. 2.32).

Таблиця 2.32

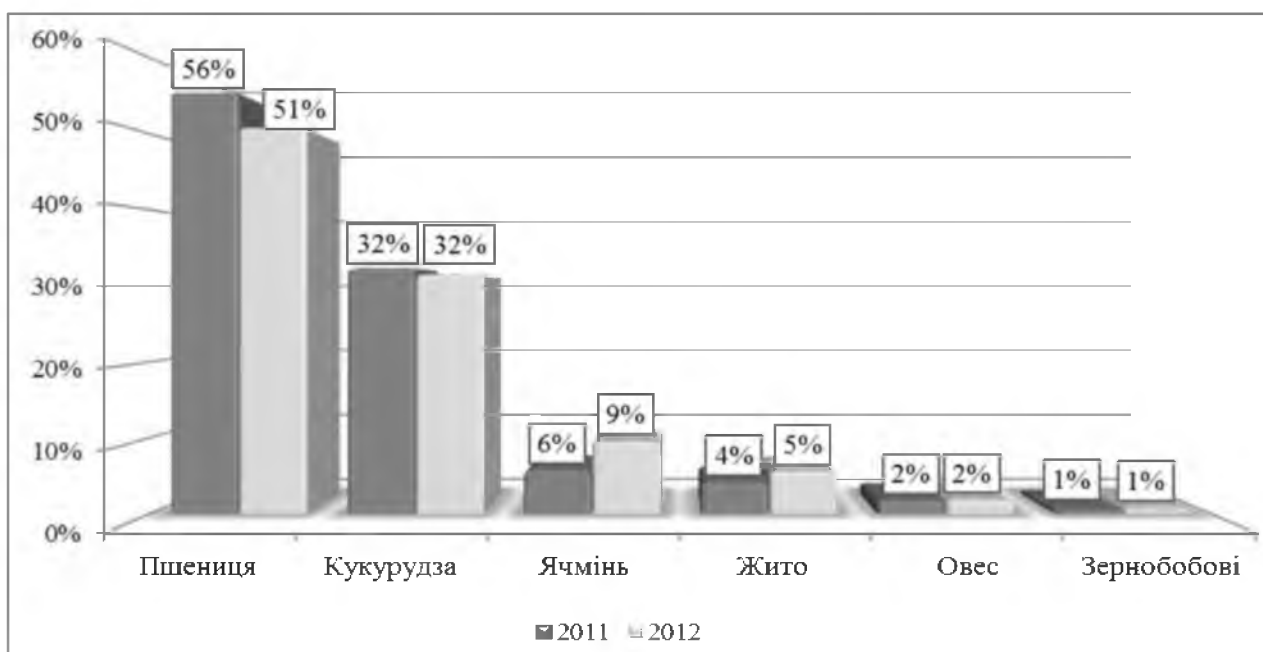
**Динаміка реалізації сільськогосподарської продукції
сільськогосподарськими підприємствами Волинської області, тис. т**

Види продукції	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012р. до 2011р. (+,-)
Зернові та зернобобові культури	155,7	212,3	176,5	220,0	314,0	94,0
Цукрові буряки*	265,0	262,6	295,8	340,1	336,4	-3,7
Ріпак	...	...	32,6	29,9	49,2	19,3
Соя	...	...	9,9	16,4	35,5	19,1
Картопля	4,7	4,1	4,4	2,7	4,7	2,0
Овочі	3,6	2,8	6,0	4,9	8,0	3,1
Плоди та ягоди	0,9	0,2	1,3	1,5	1,1	-0,4
Худоба та птиця (у живій вазі)	26,8	27,7	61,9	64,8	65,5	0,7
Молоко та молочні продукти	79,6	73,3	63,9	64,3	77,5	13,2
Яйця, млн шт	6,7	43,6	0,7	0,5	0,2	-0,3

Джерело: розраховано за даними [119, с. 109].

*Цукрові буряки, включаючи давальницьку сировину.

Структура реалізації зернових та зернобобових культур упродовж 2011-2012 рр. залишалась практично незмінною (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Структура реалізації зернових та зернобобових культур сільськогосподарськими підприємствами Волинської області, %

Джерело: побудовано за даними [119, с. 109].

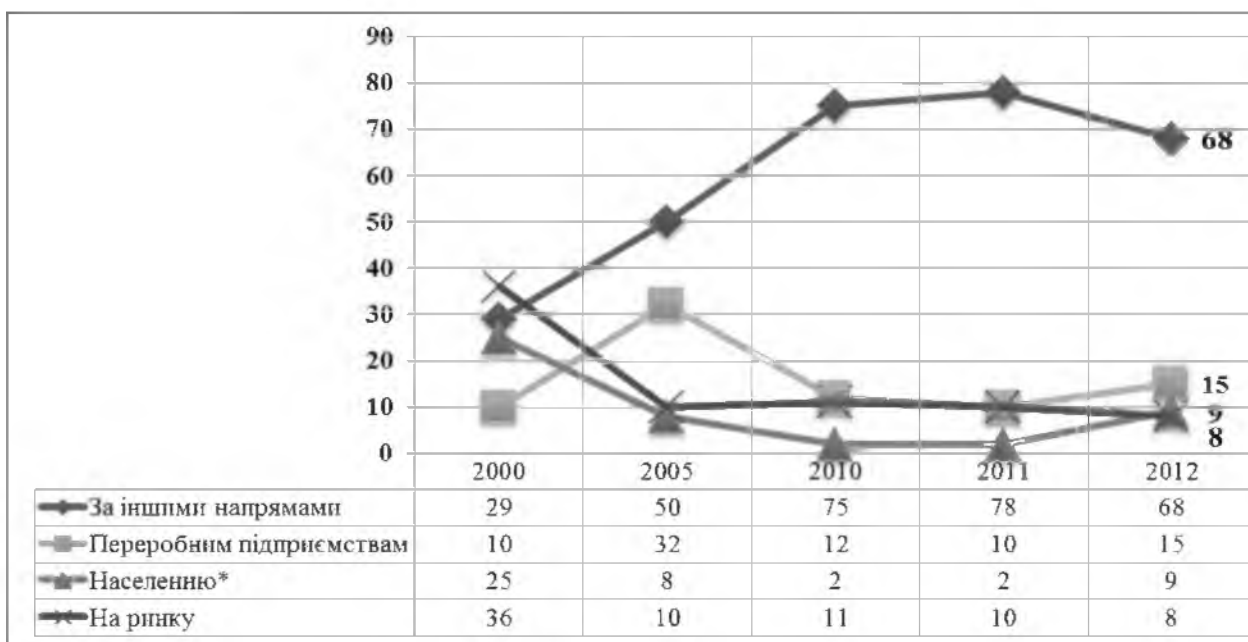
Рисунок 2.6 демонструє переважання у структурі реалізації зернових та зернобобових культур у 2012 році пшениці – 51 % (158,7 тис. т) та кукурудзи – 32 % (98,2 тис. т). Проаналізувавши структуру реалізації продукції рослинництва сільськогосподарських підприємств у 2012 році, варто виділити наступні закономірності:

- реалізація зернових та зернобобових культур здійснювалась за двома основними напрямками: переробним підприємствам (15 %) та за іншими напрямками (68 %); починаючи з 2000 року спостерігається тенденція до зростання вагомості збуту зернових та зернобобових культур іншим господарським структурам – (за іншими напрямками) (див. рис. 2.7).

- 99 % вироблених коренів цукрових буряків було реалізовано переробним підприємствам;

- реалізація картоплі здійснювалась на ринку (44 %) та за іншими напрямками (56 %);

- 95 % овочів і 100 % плодів та ягід було реалізовано за іншими напрямками.

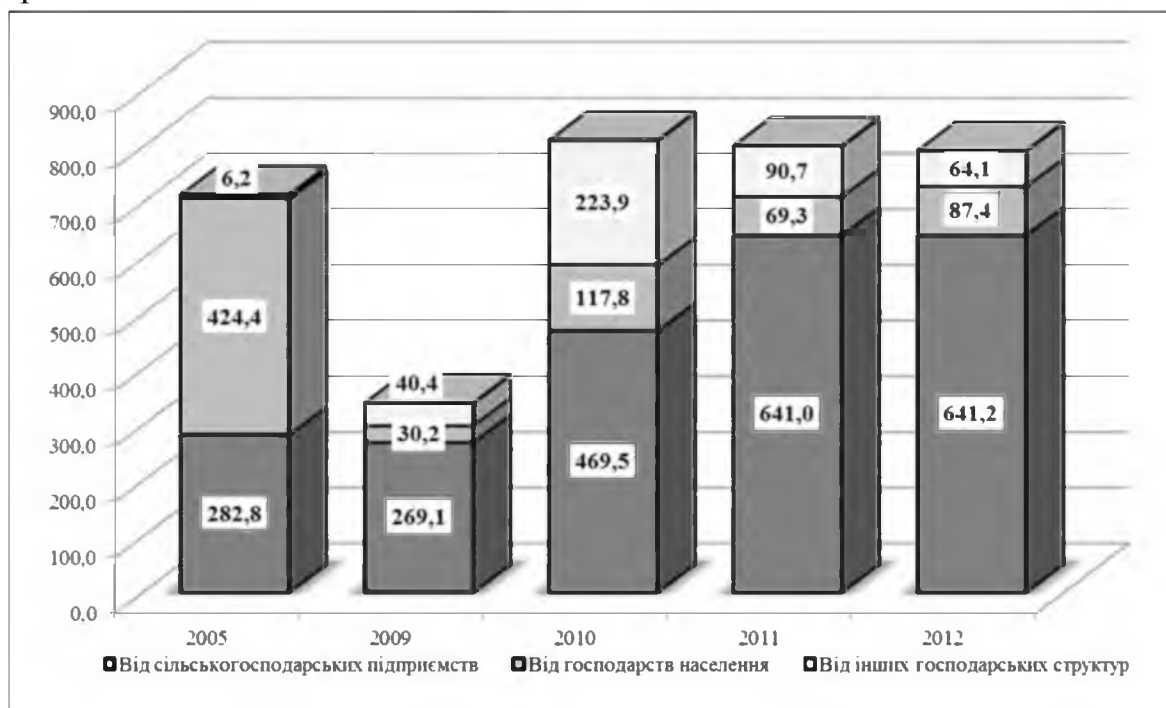
Рис. 2.7. Динаміка реалізації зернових та зернобобових культур сільськогосподарських підприємств Волинської області за різними каналами збуту, %

Джерело: побудовано за даними [119, с. 110-111].

* – населенню в рахунок оплати праці та пайовикам в рахунок орендної плати

У 2012 р. на переробні підприємства Волинської області надійшло 430,4 тис. т зернових та зернобобових культур, що на 131,8 тис. т. більше, ніж у 2011 році. При цьому, найбільшу частку продукції поставили

сільськогосподарські підприємства – 92,0 %. Решту 8,0 % було реалізовано іншими господарськими структурами та господарствами населення. На рис. 2.8 відображено динаміку надходження цукрових буряків на переробні підприємства Волинської області.

Рис. 2.8. Динаміка надходження цукрових буряків (включаючи давальницьку сировину) на переробні підприємства Волинської області, тис. т

Джерело: побудовано за даними [119, с. 130].

Дані рисунка свідчать про позитивну динаміку надходження цукрових буряків від сільськогосподарських підприємств, зокрема у 2012 р. їх частка від загального обсягу становила понад 80 %. Поряд із цим значно зменшились надходження даної продукції із домогосподарств населення, що обумовлено передовсім із коливанням середньореалізаційних цін на цукрові буряки та порівняно невисокою рентабельністю їх вирощування в останні роки. Варто також зауважити, що починаючи із 2009 р., показники обсягів закупівлі цукрових буряків переробними підприємствами Волинської області у статистичній звітності відображаються незалежно від того, з якої області надійшла продукція та із врахуванням власно виробленої продукції.

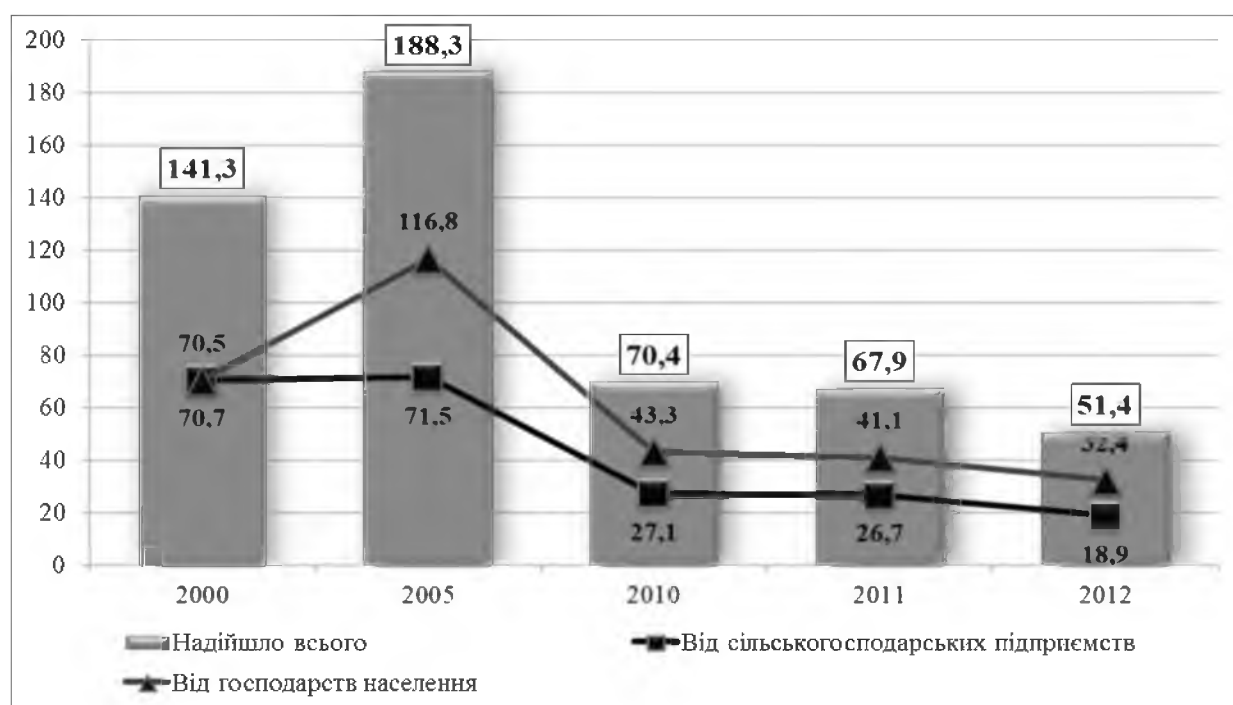
На відміну від рослинницької галузі, де сільськогосподарські підприємства переважають у постачанні продукції на переробні підприємства Волинської області, у тваринництві більшість виробленої продукції закуповується підприємствами від господарств населення (зокрема, молока та молочних продуктів) або забезпечується власним виробництвом (худоба та птиця у живій вазі) – табл. 2.33, рис. 2.9.

Динаміка надходження худоби та птиці (у живій вазі) на переробні підприємства Волинської області, тис. т

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2011р., (+, -)
Надійшло – всього, в. т.ч. від:	13,8	31,8	59,4	63,2	67,1	3,9
Сільськогосподарських підприємств	10,5	15,1	5,4	10,4	7,8	-2,6
Господарств населення	3,1	16,7	6,9	2,3	2,1	-0,2
Інших господарських структур	0,2	0	1,1	0,1	1,4	1,3
Власно вирощена продукція	...	...	43,5	47,4	52,4	5,0
Прийнято на давальницьких засадах	...	...	2,5	3,0	3,4	0,4

Джерело: розраховано за даними [119, с. 141].

Із загального обсягу надходження худоби та птиці у 2012 році, на переробні підприємства надійшло 52,7 тис. т м'яса птиці, 7,3 тис. т свинини та 3,6 тис. т м'яса великої рогатої худоби.

Рис. 2.9. Динаміка надходження молока та молочних продуктів на переробні підприємства Волинської області, тис. т

Джерело: побудовано за даними [119, с. 141].

Досліджуючи збутову політику сільськогосподарських підприємств, варто звернути увагу на той факт, що у зв'язку із розширенням та розмиванням географічних меж ринків збуту, сільськогосподарські підприємства Волинської області в останні роки значну частку вирощеної продукції рослинництва й тваринництва реалізують за межами області, що пов'язано із іншими аспектами маркетингової діяльності, зокрема – реалізаційними цінами, товарно-асортиментною політикою, налагодженими контактами та встановленими довгостроковими партнерськими відносинами. Саме це є причиною розбіжності між показниками вирощеної та реалізованої продукції сільськогосподарськими підприємствами області.

В таблиці 2.34 наведені основні показники, які характеризують результативність господарської діяльності сільськогосподарських підприємств досліджуваного регіону.

Таблиця 2.34

**Ефективність сільськогосподарського виробництва у
сільськогосподарських підприємствах Волинської області**

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2000р.,+,-
Прибуток, збиток (-) від реалізації сільськогосподарської продукції, млн грн	-25,8	12,8	60,1	163,3	167,3	193,1
- продукції рослинництва	30,2	-0,9	62,8	115,3	142,9	112,7
- продукції тваринництва	-56,0	13,7	-2,7	48,0	24,4	80,4
Рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції, %	-10,0	4,3	9,0	19,7	15,5	25,5
- продукції рослинництва	30,9	-0,7	21,5	28,2	22,1	-8,8
- продукції тваринництва	-34,9	7,8	-0,7	11,4	5,7	40,6

Джерело: розраховано за даними [1, с.41].

Найбільшою ефективністю відзначається діяльність підприємств зони Лісостепу (Володимир-Волинського, Горохівського, Іваничівського, Луцького та Локачинського районів); збитковими є господарства, які знаходяться в поліських адміністративних районах (Любешівському, Камінь-Каширському, Старовижівському, Шацькому). У 2012 р. приватні підприємства від сільськогосподарської діяльності отримали 67,3 млн грн прибутку, з рівнем рентабельності 27,4 %, з них великі фермерські господарства відповідно – 16,7 млн грн і 26,7 %. Підприємства інших організаційно-правових форм господарювання (дочірні підприємства, агрофірми тощо) отримали 15,8 млн грн прибутку та досягли 25,7 % прибутковості, господарські товариства відповідно – 86 млн грн і 12,5 %. Тоді як сільськогосподарські виробничі кооперативи

закінчили рік зі збитками у сумі 1,2 млн грн (рівень збитковості становив – -2,0 %), державні підприємства відповідно 0,3 млн грн і – -0,3 %. В цілому сільськогосподарська діяльність п'ятий рік поспіль в агроформуваннях області є прибутковою. У 2012 р. рентабельним було: вирощування зернових (рівень рентабельності – 19,1 %); технічних культур (цукрові буряки – 12,8 %, ріпак – 49,2 %, соя – 24,9 %); виробництво молока (8,5 %), м'яса свиней (14,1 %) та птиці (5,3 %). Збитковість виробництва м'яса великої рогатої худоби була зумовлена високою собівартістю виробництва продукції та низькими реалізаційними цінами на неї.

В табл. 2.35 наведено значення рівня рентабельності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в аграрних підприємствах Волині.

Таблиця 2.35

Рівень рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції в аграрних формуваннях Волинської області, %

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2000р., (+,-)
Зернові та зернобобові культури	86,9	-0,7	20,5	24,8	19,1	-67,8
Цукрові буряки (фабричні)	8,2	-0,7	24,5	8,8	12,8	4,6
Ріпак	...	-5,2	26,0	49,3	29,2	x
Соя	...	0,0	0,5	27,7	24,9	x
Картопля	15,8	-12,7	104,4	8,5	-10,4	-26,2
Овочі відкритого ґрунту	13,9	32,1	32,5	7,4	-34,6	-48,5
Молоко	6,4	19,0	28,1	34,8	8,5	2,1
Велика рогата худоба на м'ясо	-35,0	-20,2	-34,9	-18,6	-24,6	10,4
Свині на м'ясо	-49,8	6,8	-5,1	3,3	14,1	63,9
Вівці на м'ясо	-20,0	-22,2	14,4	-49,4	52,7	72,7
Птиця на м'ясо	-57,5	60,4	18,4	59,6	5,3	62,8
Яйця курячі	-37,3	12,9	-39,1	-34,7	0,2	37,5
Вовна	-84,3	-55,1	66,1	20,8	27,1	111,3

Джерело: розраховано за даними [105, с.42-43].

В сільськогосподарських підприємствах Волині залишається збитковим вирощування картоплі, овочів та виробництво м'яса ВРХ. Високий рівень окупності поточних витрат в свинарстві та вівчарстві ще не є достатнім свідченням високоефективного господарювання. Адже за високого значення цього показника, але за невеликих масштабів виробництва співвідносно до розмірів підприємств, вони отримують і відносно невелику масу прибутку. А це звужує можливості формування власних джерел розширеного відтворення та може стати серйозним гальмом подальшого розвитку підприємств.

Прибутковим сільськогосподарське виробництво є в 10 із 16 районів області. Найвищий рівень рентабельності склався у Горохівському (24,9 %), Іваничівському (21,6 %), Володимир-Волинському (21,5 %) районах. Прибутки в цих районах отримали від 90,9 % до 73,7 % господарств. Найбільший рівень збитковості спостерігався у Старовижівському (-61,0 %), Шацькому (-37,0 %) та Любешівському (-15,3 %) районах, де всі господарства отримали збитки від сільськогосподарської діяльності [1, с. 35-37].

В структурі витрат на виробництво як рослинницької так і тваринницької продукції переважають матеріальні витрати (відповідно 73,0 % і 84,3 % загального обсягу). У їх складі найвагоміші у рослинництві – затрати на мінеральні добрива (29,2 %), роботи і послуги, виконані сторонніми організаціями (23,4), нафтопродукти (20,4), насіння і посадковий матеріал (14,9); у тваринництві – корми (75,6 %). Витрати в рослинництві зросли за 2011-2012 рр. на 17,9 %, при збільшенні витрат на вище згадані статті на 20,7-25,6 %; у тваринництві – на 12,7 %, за рахунок збільшення витрат на корми.

У 2012 р. підприємствами, що займаються сільським господарством, мисливством та пов'язаними з ними послугами вкладено 211,7 млн грн капітальних інвестицій, що становить 6,6 % загальнообласного обсягу та на 21 в.п. більше, ніж в 2011 р. Найвагомішу частку капітальних інвестицій (99,5 % загального обсягу) освоєно в матеріальні активи, з яких у машини, обладнання, інвентар і транспортні засоби – 68,1 %, у будівлі та споруди – 17,0 %, у довгострокові біологічні активи рослинництва та тваринництва, відповідно, 4,1 % і 8,1 % усіх інвестицій. У нематеріальні активи вкладено 0,5 % загального обсягу капітальних інвестицій, з яких 88,5 % становлять витрати на права користування природними ресурсами та майном.

Головним джерелом фінансування капітальних інвестицій є: власні кошти підприємств – 89,5 % загального обсягу; запозичені – 9,1 %, місцеві бюджети – 1,3 %. Загальний обсяг іноземних інвестицій в сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги, наростаючим підсумком з початку інвестування станом на 1.01.2013 р. досяг 13,9 млн дол. США (3,8 % залучених в область). У тому числі в овочівництво, декоративне садівництво та вирощування продукції розсадників спрямовано 78,6 % коштів; у вирощування зернових та технічних культур – 18,3 %; у розведення птиці – 2,9 %; у вирощування фруктів, ягід, горіхів, культур для виробництва напоїв і прянощів – 0,2 в.п.

Іноземні інвестиції здійснювали партнери з 6 країн світу і вкладені вони в 20 підприємств. Найбільші обсяги інвестовано нерезидентами Словаччини, Кіпру, Польщі та Німеччини (97,8 % загальної суми іноземних інвестицій).

Прямі іноземні вкладення отримали підприємства 4 районів області, з яких провідне місце займає Ратнівський район – 88,7 % загального обсягу.

Найбільшими інвесторами у 2012 р. були:

➤ ТзОВ «Ратнівський аграрій» Ратнівського району, яке проводить діяльність у трьох поліських районах: Ратнівському, Ковельському і Старовижівському, орендуєчи 2,6 тис. га землі. За період роботи товариства створено 209 робочих місць. В розвиток господарства інвестовано 79 млн грн;

➤ ТзОВ «Агротехніка» АПГ «Пан Курчак» в смт Турійськ, де введено в дію цех із переробки олійних культур (ріпаку, соняшнику), потужності якого дають можливість переробляти 81 тону сировини на добу, вартість вкладених інвестицій становить 10 млн грн;

➤ Фермерське господарство «Перлина Турії» Турійського району, що завершує будівництво телятника на 260 голів, будівництво зерносховища потужністю 5,0 тис. т та сіносховища потужністю 10-15 тис. тонн. Господарство співпрацює з Союзом племінних господарств ВРХ федеральної землі Тюрінгія (Німеччина), вартість реконструкції 5 млн грн;

➤ ТзОВ «Старий Порицьк» Іваничівського району – єдине в області аграрне формування, метою діяльності якого є ведення та розвиток органічного виробництва. ТОВ є членом Федерації органічного руху України. У 2012 р. було введено в експлуатацію молочний комплекс на 1800 голів. Вартість реконструкції 7 млн грн;

➤ ТзОВ «Адама» с. Біличі Іваничівського району, яке займається вирощування овочів за голландською технологією, залучено значні іноземні інвестиції;

➤ ТзОВ «Романів» Луцького району, де введено в експлуатацію після реконструкції молочну ферму на 600 голів корів. Вартість реконструкції становить 1,1 млн грн;

➤ ТзОВ «Прогрес» Володимир-Волинського району, яким в с. Білин введено в експлуатацію молочну ферму на 500 голів ВРХ та в с. Охнівка на 400 голів ВРХ. Вартість реконструкції 1,8 млн грн;

➤ ТзОВ «Городище» Луцького району, яким введено в експлуатацію після реконструкції молочну ферму у селі Ярівка Горохівського району на 500 голів ВРХ, в т.ч. 300 корів. Вартість реконструкції становить 2 млн грн;

➤ СГТзОВ «Родючість-Агро» в смт. Торчин Луцького району – будівництво картоплесховища загальною потужністю 700 тонн, кошторисна вартість об'єкта 2,8 млн грн, вкладено інвестицій в сумі 1,7 млн грн;

➤ ТзОВ «Гравт Інвест Лімітет» – відновлено роботу олійні у смт. Голоби Ковельського району. На базі Голобського КХП введено в дію цех із виробництва соєвої олії потужністю 8 тонн за добу.

У 2012 р. проведено розширення з реконструкцією зерносховища в селищі міського типу Сенкевичівка Горохівського району потужністю 15 тис. тонн зерна на рік, вартість проекту 7,5 млн грн.

Від цілеспрямованої інвестиційної діяльності, яка є необхідною умовою розвитку аграрних підприємств Волинської області, залежить впровадження інноваційних технологій, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, створення нових робочих місць шляхом введення в дію об'єктів виробничого призначення та соціальної інфраструктури тощо.

Відомо, що активна участь держави в соціально-економічному розвитку країни є атрибутом соціально-орієнтованої економіки. Заходи державної підтримки вітчизняного сільського господарства передбачають; доступ товаровиробників до пільгового кредитування; цільове використання фінансових ресурсів; розвиток елементів ринкової інфраструктури тощо. Сільськогосподарські товаровиробники Волинської області у 2012 р. за 4 програмами Державного бюджету отримали 30,7 млн грн, проти 33,5 у 2011 р. (табл. 2.36).

Таблиця 2.36

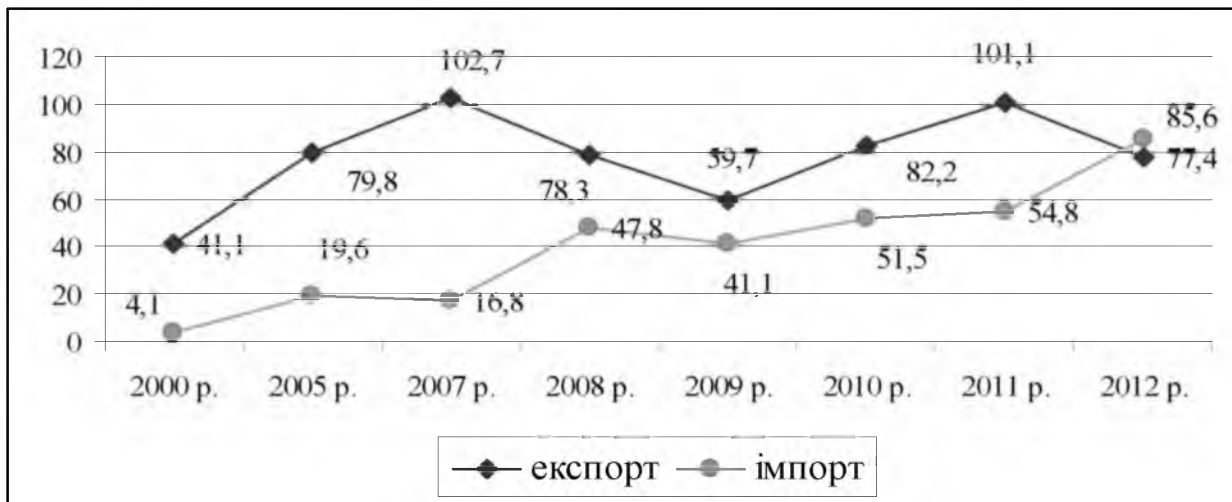
**Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників
Волинської області, млн грн**

Показник	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2010 р., (+,-)
Отримано коштів державної підтримки	128,8	33,5	30,7	-98,1
За рахунок бюджетних дотацій, всього	36,3	28,7	11,3	-47,6
<i>у тому числі:</i>				
- для підтримки виробництва продукції рослинництва	6,8	3,0	1,6	-5,2
- для розвитку тваринництва	5,0	10,3	4,2	-0,8
- за іншими видами (напрямами) державної підтримки	24,5	15,4	5,5	-19,0
За рахунок податку на додану вартість, всього	92,5	4,8	19,4	-73,1
<i>у тому числі:</i>				
- для підтримки виробництва продукції рослинництва	3,9	0	0	-3,9
- для розвитку тваринництва	88,6	4,8	19,4	-69,2

Джерело: розраховано за даними [105, с.49].

У 2012 р. з Волинської області експортовано сільськогосподарської продукції вартістю 77,4 млн дол. США (на 23,4 % менше, ніж у 2011 р.). Це становить 12,5 % загальнообласного обсягу експорту товарів. Імпортні надходження збільшились в 1,6 раза і становили 85,6 млн дол. (8,4 % загального

імпорту). Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією дорівнювало 8,1 млн грн, проти позитивного 46,3 млн грн у 2011 р. – рис. 2.10.

Рис. 2.10. Динаміка експорту-імпорту сільськогосподарської продукції у Волинській області, млн грн

Джерело: побудовано за даними [1, с. 41].

Отже, трансформаційні перетворення в аграрному секторі економіки Волинської області забезпечили розмежування відносин власності, господарювання й соціально-трудових відносин. З одного боку, це забезпечило передумови для підвищення економічної ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств, а з іншого – створило ряд серйозних деформацій в розвитку агропродовольчої сфери. Аграрні товаровиробники регіону оволоділи ринковими методами господарювання, прогресивними технологіями вирощування основних видів продукції рослинництва і тваринництва, вміло використовують засоби державної підтримки галузі сільського господарства тощо.

В контексті даного дослідження варто погодитись із твердженням відомих українських економістів-аграрників, які вважають, що завдання підвищення ефективності та конкурентоспроможності аграрного виробництва полягає в створенні умов для зростання загального рівня продуктивності аграрного сектора на засадах сталості, при гармонійному поєднанні різних галузей сільського господарства і типів господарств (великих, середніх і малих), коли кожний з них займає найбільш притаманну йому ринкову нішу [18, с. 6].

Особливе значення у вивченні взаємозв'язків між ознаками в аграрній економічній науці належить багатофакторному кореляційно-регресійному аналізу, при якому визначається залежність результативної ознаки від кількох

факторів. Використання ЕОМ та програми Excel дало змогу оцінити ступінь впливу на стан та економічний рівень розвитку сільськогосподарського виробництва у Волинській області факторів, які відображають рівень зайнятості сільського населення. Попереднє вивчення залежності між вказаними ознаками показало, що зв'язок може бути виражений за допомогою наступного рівняння регресії:

$$Y_x = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n, \quad (2.4.)$$

де Y_x – залежна змінна (результативна ознака – продуктивність сільськогосподарського виробництва);

a_0 – початок відліку, який немає економічного підґрунтя;

$a_1, a_2 \dots a_n$ – коефіцієнти регресії;

$x_1, x_2, \dots x_n$ – фактори.

Проте коефіцієнти регресії a_1 і a_2 хоч і мають однакові одиниці виміру, проте їх величина залежить від ступеня варіації ознаки, тому вони були приведені до порівнянного вигляду та виражені у стандартизованій формі у вигляді коефіцієнтів еластичності (E) і бета коефіцієнтів (β).

Виявлення характеру та визначення кількісних і якісних параметрів рівня впливу чинників на результативність аграрного виробництва у Волинській області було одним із завдань даного дослідження. На основі фактичних матеріалів державної і відомчої статистичної звітності за 2010-2012 рр. проведено багатofакторний кореляційно-регресійний аналіз обсягу виробництва валової продукції сільського господарства (в постійних цінах 2010 р.) з розрахунку на 1 сільського жителя (Y). До моделі включено такі фактори:

x_1 – питома вага особистих селянських господарств в загальному виробництві сільськогосподарської продукції в області, %;

x_2 – працевзабезпеченість (чисельність сільського населення Волинської області з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь), осіб;

x_3 – інтегральний багатовимірний індекс рівня демографічної ситуації, який розрахований у п. 1.1.;

x_4 – розмір інвестицій в основний капітал сільського господарства з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн;

x_5 – рівень зареєстрованого безробіття на сільських територіях області, %.

Розв'язання рівнянь на ЕОМ показало, що достовірні результати дає лінійна функція, яка враховує найбільшу частину варіації обсягів виробництва валової продукції під дією включених до моделі факторів. Рівняння лінійної функції в загальному вигляді буде мати наступний вигляд (див. формулу 2.4), при $n=5$ факторах. За допомогою програми Excel була одержана наступна

кореляційна залежність виробництва валової продукції в районах Волинської області від включених у рівняння регресії факторів:

$$Y=44145,01 - 359,89x_1 - 48,45x_2 + 6308,79x_3 + 9,28x_4 - 3151,77x_5 \quad (2.5)$$

Коефіцієнти регресії ($a_1=-359,88884$; $a_2=-48,450705$; $a_3=6308,78762$; $a_4=9,280504$; $a_5=-3151,7725$) показують, на скільки в середньому зміниться обсяг виробництва валової продукції сільського господарства при зміні кожного фактора на одиницю його виміру при фіксованих значеннях решти факторів, включених у рівняння. З рівняння регресії випливає, що з врахованих факторів найбільший вплив на кінцеві результати господарської діяльності аграрних товаровиробників всіх категорій має показник, який характеризує стан демографічного розвитку сільського населення. Так, зростання інтегрального багатовимірного індексу демографічного розвитку на 1, дозволить підвищити виробництво на 6308,78 грн з розрахунку на 1 сільського жителя. Коефіцієнт множинної кореляції, який характеризує тісноту зв'язку між продуктивністю аграрного виробництва в області та факторами, які її обумовлюють, дорівнює $R=0,9673$. Він вказує, що зв'язок між результативною ознакою та її факторами досить тісний (табл. 2. 37).

Таблиця 2.37

Результати багатфакторної кореляційно-регресійної залежності обсягів виробництва валової продукції сільського господарства Волинської області

Ознаки і статистична характеристика	Показники та їх значення
Результативна ознака – Y	Вироблено валової продукції сільського господарства (в постійних цінах 2010 р.) з розрахунку на 1 сільського жителя, грн;
Факторні ознаки:	питома вага особистих селянських господарств в загальному виробництві сільськогосподарської продукції в області, %;
x_1	чисельність сільського населення Волинської області з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, осіб;
x_2	інтегральний багатовимірний індекс рівня демографічного розвитку;
x_3	розмір інвестицій в основний капітал сільського господарства з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн;
x_4	рівень зареєстрованого безробіття на сільських територіях області, %.
Регресійна модель	$Y=44145,01 - 359,89x_1 - 48,45x_2 + 6308,79x_3 + 9,28x_4 - 3151,77x_5$
Коефіцієнт множинної кореляції	$R=0,967381$
Коефіцієнт множинної детермінації	$R^2=0,935827$
Критерій Фішера	$F_{факт}(5;10)=29,17$ $F_{теор}(5;10;0,95)=3,33$ $F_{факт}>F_{теор}$

Джерело: власні розрахунки.

Коефіцієнт множинної детермінації $R^2 = 0,9358$ показує, що варіація обсягів виробництва валової продукції сільського господарства області з розрахунку на 1 сільського жителя у зв'язку із зміною досліджуваних факторів становить 93,58 %. Достовірність кореляційного відношення оцінювалась за допомогою F-критерію, фактичне значення якого (29,17) більше табличного (3,33), що дозволяє зробити висновок про достовірність кореляційного зв'язку – додаток И.

Проведені розрахунки та аналіз рівня зайнятості й мотивації праці у Волинській області дозволяє зробити висновок про те, що в стабільно та ефективно функціонуючій економіці кожен працівник повинен мати можливість реалізувати себе і отримувати достатній доход на основному місці роботи. Тому, самозайнятість та вторинна форма прикладання праці селян в особистих селянських господарствах є вимушеною формою зайнятості населення Волинської області, обсяги якої збільшилися не завдяки аграрним реформам, а внаслідок економічної кризи.

Отже, вище проаналізовані основні тенденції функціонування агроформувань різних організаційно-правових форм господарювання, виявлені проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області підтверджують доцільність удосконалення державної аграрної політики, інституційного середовища, організаційно-економічних механізмів, фінансового й інформаційного забезпечення та державної підтримки розвитку сільських територій на регіональному рівні.

Вважаємо, що виняткова роль значення села та аграрного сектора у розвитку економіки досліджуваного регіону потребує розроблення на регіональному рівні стратегії перспективного розвитку сільських територій з визначенням пріоритетних галузей сільського господарства та їх інтеграційного розвитку, переведенням агропромислового виробництва на інноваційну модель й підвищенням соціально-культурного забезпечення та життєвого рівня селян.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ВОЛИНИ

3.1 Аналіз та оцінка сучасного стану функціонування ОСГ області

Висока мотивація до праці та ефективна зайнятість властива тим формам господарювання, у яких в одній особі поєднується власник, господар і працівник. Саме до таких форм і відносять особисті селянські господарства (далі ОСГ). В умовах кризи вони залишаються стабілізуючою формою господарювання, яка компенсує зниження виробництва сільськогосподарської продукції в цілому, а особливо в галузі тваринництва. Останнім часом з діяльністю особистих господарств пов'язані продовольча безпека держави, життєва стабільність та грошові доходи сільського населення.

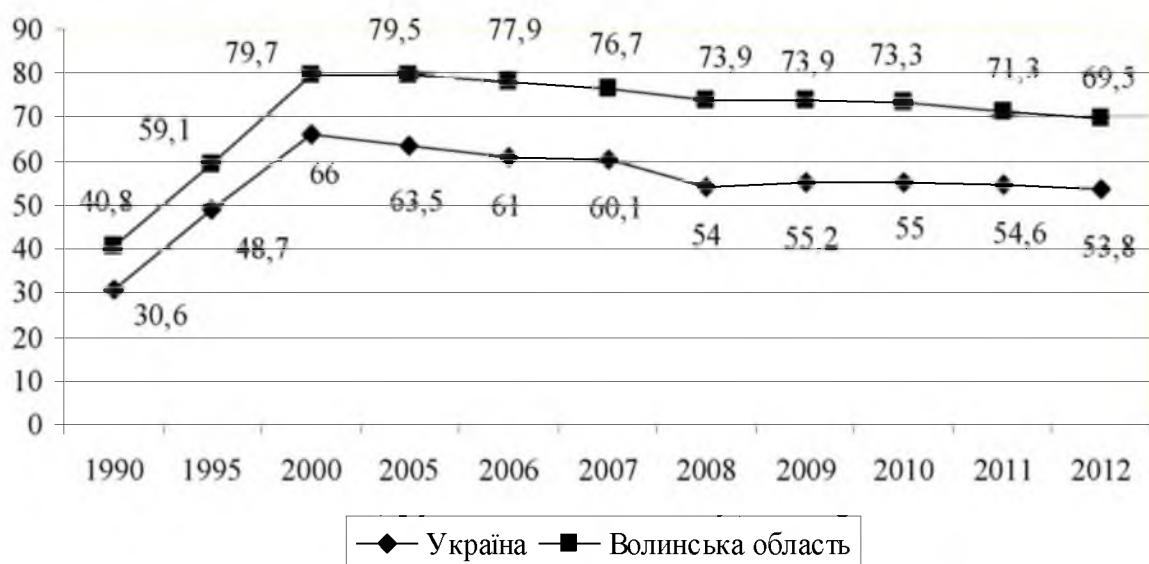
Нині в Україні налічується 4,3 млн ОСГ, що використовують 6501,0 тис. га землі, виробляючи понад 50 % валової продукції сільського господарства: 97 % картоплі, 89 – овочів відкритого ґрунту, 84 – плодово-ягідних культур, 80 – молока, 75 – м'яса ВРХ, 59 % м'яса свиней тощо. На думку вчених ННЦ «Інститут аграрної економіки», це зумовлює соціально-економічне значення цих господарств як значимої групи сільськогосподарських товаровиробників, сфери забезпечення зайнятості, основи збереження землеробських та культурних традицій українського селянства [93, с. 3].

Ще відомий український економіст М. Туган-Барановський зазначав, що дрібне селянське господарство ведеться заради самого виробника, а велике – заради прибутку і ренти. Селянин не перестає вести господарство навіть тоді, коли воно не дає йому нічого, окрім продуктів харчування. Крім того, дрібне селянське господарство значно менше залежить від коливання ринкових цін на агропродукцію порівняно з великомасштабним. Зниження цін на неї розорує останніх, проте переноситься дрібним хліборобом легко тому, що він значну і навіть більшу частину своєї продукції споживає у власному господарстві [134]. І саме в цьому проявляється стабільність та життєздатність цих господарств.

Згідно Закону України «Про особисте селянське господарство», ОСГ – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської

продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використання майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму [86]. Органи державної статистики ж використовують категорію «господарства населення», до яких відносять домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії віднесені також фізичні особи-підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства [119, с. 94]. Тобто категорія «господарства населення» об'єднує всіх тих виробників сільськогосподарської продукції, які не мають статусу юридичної особи. Ними є: особисті селянські господарства; громадяни, що займаються сільськогосподарською діяльністю на землях, виділених для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель, ділянок колективного й індивідуального садівництва і городництва, дачних ділянках; фізичні особи-підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства.

Особисті селянські господарства залишаються стійкою формою господарювання в аграрному секторі Волинської області. В економіці Волині спостерігаються не лише значні зрушення в обсягах виробництва ОСГ, але й зростання їх значення у відтворенні життєвих благ селян. Їх частка у структурі виробництва валової продукції сільського господарства, незважаючи на поступове скорочення, залишається переважаючою – 69,5 у 2012 р. (рис. 3.1.).

Рис. 3.1. Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства, %

Джерело: побудовано за даними [119, с.104-105].

За підсумками державного статистичного спостереження щодо окремих показників розвитку сільських, селищних, міських рад, станом на 1 січня 2013 р. у сільських населених пунктах Волинської області, що знаходяться у їхньому підпорядкуванні, зареєстровано 156129 домогосподарств, членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства».

Слід зазначити, що концентрація землекористувань супроводжується ознаками капіталізації цих господарств, що свідчить про наявність у них складових підприємницької діяльності. Нині у розпорядженні власників особистих селянських господарств на Волині знаходиться понад 58,0 % землі, 123,1 тис. голів великої рогатої худоби, в т.ч. 88,9 тис. корів, 201,0 тис. голів свиней. Значна частина цих господарств за останні 5 років скористалася нормою ст. 5 вище вказаного закону і розширила власне землекористування понад граничну норму, визначену Земельним кодексом (2 га), оскільки середній розмір земельної ділянки у 2012 р. складає 2,11 га на 1 домогосподарство, що на 0,23 га більше, ніж у 2008 р. (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Динаміка основних показників розвитку ОСГ Волинської області

Показник	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012р. до 2008р. %
Наявність домогосподарств, од.	163503	161725	160620	157026	156129	95,5
з них господарства, які:						
- утримують худобу, птицю	134413	132489	130165	127571	126070	93,8
- мають с.-г. техніку	14209	14630	15716	17225	18061	127,1
Площа земельних ділянок, тис. га, в т.ч. для:	306,6	312,6	323,8	326,3	329,7	107,5
- будівництва і обслуговування житлового будинку	36,0	36,3	36,8	34,9	35,1	97,5
- для ведення товарного с.-г. виробництва	79,2	77,5	75,7	71,1	72,4	91,4
- ведення ОСГ	194,6	198,3	203,4	216,1	217,0	111,5

Джерело: розраховано за даними: Сільськогосподарська діяльність господарств населення: буклет/ за ред. В.Ю. Науменка, Головне управління статистики у Волинській області. – 2013.

За досліджуваний період (2008-2012 рр.) чисельність ОСГ в області зменшилась на 7374 домогосподарства (4,5 %), на 6,2 % знизилась кількість господарств населення, які утримують худобу і птицю. При цьому спостерігається позитивна тенденція зростання землеволодінь в досліджуваній категорії сільськогосподарських товаровиробників – на 7,5 % (23,1 тис. га).

Домогосподарства Волині відіграють важливу роль та займають чільне місце у загальних обсягах виробництва сільськогосподарської продукції в Україні (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Місце особистих селянських господарств Волині в економіці України

Вид продукції	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Валова продукція сільського господарства	14	12	11	14	13
Виробництво:					
- зернові культури	13	13	11	15	12
- цукрові буряки	3	2	3	2	2
- картопля	5	8	9	11	9
- овочі	25	16	14	13	15
- м'ясо (реалізація на забій)	23	12	7	7	9
- молоко	10	8	11	10	10

Джерело: розраховано за даними: Сільськогосподарська діяльність господарств населення: буклет/ за ред. В.Ю. Науменка, Головне управління статистики у Волинській області. – 2013.

Разом з тим, щороку в області спостерігається зменшення питомої ваги виробництва продукції особистими селянськими господарствами, що зумовлено, в першу чергу, збільшенням ефективності виробництва у великотоварних сільськогосподарських підприємствах та іншими чинниками. Крім того, стримує розвиток ОСГ недостатня фінансова підтримка селянських господарств, труднощі з створенням матеріально-технічної бази.

Технічна оснащеність особистих селянських господарств Волині нині є досить непоганою: всього у них нараховується 17451 тракторів, 2445 зернозбиральних комбайнів та інша причіпна та ґрунтообробна техніка, що складає відповідно 85,1 % та 74,4 % загальної техніки, яка нараховується в усіх категоріях сільськогосподарських товаровиробників Волині. Попри те, що кількість техніки збільшилася, відсутність достатніх коштів змушувала власників ОСГ купувати старі трактори та комбайни як вітчизняного, так і зарубіжного виробництва, які вже були в експлуатації 20 і більше років.

Придбання необхідних запасних частин до цієї техніки є значною проблемою для ОСГ перед початком весняно-польових, а особливо, збиральних робіт. Щоб відшукати кошти, збуваються інші основні засоби (робоча і продуктивна худоба тощо). Крім того, відсутність необхідного причіпного інвентарю не сприяє підвищенню ефективності виробництва, оскільки впливає на кількість і якість виробленої продукції (табл. 3.3).

**Динаміка наявності тракторів і зернозбиральних комбайнів в ОСГ
Волинської області, штук**

Показники	Роки						2012 р. до 2000р., раз, +/-
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	
Трактори, всього	6516	13180	13929	15246	17377	17451	2,7 р.
- з розрахунку на 1000 га ріллі	26	33	36	38	43	42	1,6 р.
Зернозбиральні комбайни	213	2294	2383	2498	2564	2445	11,5 р.
- з розрахунку на 1000 га посіву зернових	3	17	17	18	18	17	5,7 р.
У % до загальної кількості наявних у сільському господарстві							
Трактори	42,8	76,9	77,1	82,7	85,1	87,5	44,7
Зернозбиральні комбайни	7,6	62,8	65,7	73,1	74,4	78,6	71,0

Джерело: розраховано за даними: Сільськогосподарська діяльність господарств населення: буклет/ за ред. В.Ю. Науменка, Головне управління статистики у Волинській області. – 2013.

У Волинській області, як і в Україні в цілому, спостерігається тенденція зниження питомої ваги господарств населення у загальних обсягах продукції сільського господарства. Їх частка у валовій продукції галузі, виробленої господарствами усіх категорій в 1990 р. становила 40,8 %, у 1995 р. – 59,1, у 2000 р. – 79,7, у 2005 р. – 79,5, у 2010 р. – 73,3, у 2011 р. – 71,3, 2012 р. – 69,5 %. Причиною цього є: диспаритет цін на сільськогосподарську та промислову продукцію; обмежені можливості держави у наданні ОСГ фінансової підтримки; відсутність належного стартового капіталу; технічна відсталість ведення дрібного виробництва та його низька ефективність; труднощі зі збутом виробленої продукції; недостатня кооперація між власниками ОСГ та інтеграція з іншими суб'єктами агробізнесу; відсутність розвинутої ринкової інфраструктури, здатної обслуговувати приватне виробництво, нестача коштів для подальшої діяльності тощо.

Відсутність наукового супроводу спеціальних фахівців, недостатність коштів для сортооновлення і сортозаміни, неможливість застосування сучасних інноваційних технологій при виробництві сільськогосподарської продукції, відсутність коштів для придбання нової техніки призводить до неефективного використання земельних ресурсів, низької врожайності та продуктивності тварин і, як наслідок – зменшення обсягів виробництва (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Частка господарств населення Волинської області у виробництві
продукції сільського господарства, %**

Вид продукції	Роки							2012 р. до 1990р., (+,-)
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	
Продукція сільського господарства	40,8	59,1	79,7	79,5	73,3	71,3	69,5	28,7
Рослинництво:	34,5	52,5	75,8	78,6	76,7	73,7	72,0	37,5
- зерно	2,8	14,0	34,5	48,3	56,4	47,2	47,9	45,1
- цукрові буряки	0	13,9	41,0	59,7	30,8	38,8	41,4	41,4
- картопля	59,6	95,7	98,4	99,0	98,8	98,7	98,5	38,9
Тваринництво:	47,4	67,0	85,6	80,7	69,6	68,3	69,5	22,1
- м'ясо всіх видів	29,4	49,9	71,4	67,2	49,7	45,8	43,7	14,3
- молоко	32,5	58,0	77,8	83,8	84,1	84,1	82,2	49,7
- яйця	59,4	69,1	95,0	79,9	90,0	84,3	87,8	28,4

Джерело: розраховано за даними [119, с. 104-105].

У 2012 р. волинські селяни виростили 416,6 тис. т зернових, 1144,1 тис. т картоплі (а це майже 100% усієї картоплі, вирощеної в області). Не менш вагомий внесок одноосібних господарств у тваринницькій галузі. Минулого року власниками ОСГ вироблено 40,5 тис. т м'яса (у забійній вазі), 383,5 тис. т молока, 163,2 млн штук яєць (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в ОСГ
Волинської області, тис.т**

Вид продукції	Роки							2012р. до 1990р. раз
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	
<i>Продукція галузі рослинництва</i>								
Зерно	25,9	114,9	173,5	327,0	326,9	352,8	416,6	16,1 р.
Цукрові буряки	0	81,6	199,4	424,4	145,6	246,3	270,2	-
Картопля	714,0	595,0	1175,0	965,6	974,4	1120,6	1144,1	1,6 р.
Овочі	40,6	101,5	101,0	208,1	238,0	263,2	268,0	6,6 р.
<i>Продукція галузі тваринництва</i>								
М'ясо всіх видів (у забійній вазі), тис. т	31,8	27,0	31,0	39,3	47,0	42,0	40,5	1,3 р.
Молоко, тис. т	275,5	327,3	356,6	461,4	378,5	378,8	383,5	1,4 р.
Яйця, млн. шт.	184,9	137,4	150,6	175,4	163,5	166,4	163,2	0,9 р.

Джерело: розраховано за даними [119, с. 119, 136].

Зміни в обсягах виробництва сільськогосподарської продукції в ОСГ пояснюються коливанням урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тварин (табл. 3.6, 3.7).

Таблиця 3.6

**Урожайність основних сільськогосподарських культур в ОСГ
Волинської області, ц з 1 га зібраної площі**

Культури	Роки						2012 р. до 2000р., %
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	
Зернові та зернобобові культури	25,7	26,6	24,8	23,4	25,0	27,9	108,5
Цукрові буряки	214,4	87,2	82,2	223,3	278,0	284,0	132,4
Картопля	153,0	139,2	144,9	149,4	164,0	174,0	113,7
Овочі	107,4	201,0	221,7	218,3	219,0	215,0	200,1
Плоди і ягоди	125,8	105,6	114,8	110,7	114,5	116,0	92,2

Джерело: розраховано за даними [105, с. 83].

Дані табл. 3.6 свідчать, що урожайність зернових і зернобобових культур в особистих селянських господарствах у 2012 р. порівняно з 2000 р. збільшилась на 8,5 %, цукрових буряків – на 32,4, картоплі – на 13,7 %, овочів – більш як у 2 рази. Водночас урожайність зернових і зернобобових у 2012 р. нижча на 7,8 % порівняно з сільськогосподарськими підприємствами.

Таблиця 3.7

Продуктивність худоби та птиці в ОСГ Волинської області

Культури	Роки						2012 р. до 2000р., %
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	
Середній річний удій молока, кг	2563	3727	3745	3775	3970	3997	155,9
Середній річний настриг вовни, кг	2,2	2,0	2,3	2,3	2,3	2,2	100,0
Середня вага 1 голови худоби, проданої переробним підприємствам, кг:							
- ВРХ	349	420	428	481	518	546	156,4
- свині	213	121	143	137	154	149	69,9

Джерело: розраховано за даними [105, с. 103].

Враховуючи динамічні тенденції зростання обсягів виробництва продукції рослинництва, на господарства населення, які виступають малою формою господарювання на селі, слід орієнтуватись як на резерв приросту

продукції сільського господарства. Та цьому не сприяють умови, які склались на сьогодні в аграрному секторі:

- зменшення технічної оснащеності сільського господарства;
- перехід від високо механізованого виробництва до застосування ручної праці у тваринництві, картоплярстві та овочівництві і, тим самим, регресу в цих галузях;
- зниження продуктивності праці всього сільського господарства;
- низький рівень конкурентоспроможності вітчизняної продукції та ін.

Слід відмітити, що господарства населення і надалі відіграватимуть важливу роль у виробництві продукції трудомістких культур – овочевих і плодово-ягідних та картоплі. Тому, першочерговим завданням вбачається забезпечення ОСГ високоякісним насіннєвим матеріалом, розширення випуску засобів малої механізації, створення сприятливих умов для реалізації вирощеної продукції тощо.

Протягом досліджуваного періоду (2000-2012 рр.) спостерігається нарощування обсягів виробництва окремих видів тваринницької продукції. Динаміка зростання виробництва продукції тваринництва в ОСГ області свідчить про досить високу стійкість таких господарств до ринкових трансформацій, які відбуваються в аграрному секторі країни. Незважаючи на зменшення кількості ОСГ, чисельність окремих видів сільськогосподарських тварин в даній категорії господарств починаючи з 2012 р. зростає (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Динаміка поголів'я худоби та птиці в ОСГ Волинської області

Види тварин	Роки					2012 р. до 2000 р., %
	2000	2005	2010	2011	2012	
Велика рогата худоба, в т.ч.	175,4	159,0	124,0	124,1	131,9	75,2
- корови	142,2	125,6	95,0	95,5	95,7	67,3
Свині	274,9	266,9	256,0	230,8	240,4	84,4
Вівці та кози	19,0	16,6	14,1	15,2	15,8	83,2
Коні	49,8	57,9	52,8	51,9	50,7	101,8
Птиця всіх видів	3092,4	2999,3	2807,8	2737,6	2778,7	89,9

Джерело: розраховано за даними [105, с. 92-93].

Чисельність великої рогатої худоби в господарствах населення на кінець 2012 р. порівняно з 2011 р. зросла на 6,3 % і становить 131,9 тис. голів, у тому числі чисельність корів зросла на 0,2 тис. гол.; свиней на 9,6 тис. голів. Це можна вважати позитивним фактором, адже протягом останніх років спостерігалась тенденція до зменшення чисельності худоби в сільськогосподарських підприємствах, що мало безпосередній вплив на виробництво тваринницької продукції в області.

Орієнтація аграрних перетворень на розвиток особистого сектора і дрібного виробництва зумовила зростання частки населення у виробництві тваринницької сільськогосподарської продукції в регіоні. Згідно статистичних даних, питома вага господарств населення у загальному виробництві валової продукції тваринництва становила у 2005 р. – 80,7 %, 2010 р. – 69,6, 2011 р. – 68,3 та в 2012 р. – 66,3 %. Питома вага господарств населення у 2012 р. в загальному виробництві м'яса (у забійній вазі) склала 43,7 %, молока – 82,2, яєць – 87,8 %.

Чинниками, що впливають на зниження виробництва тваринницької продукції особистими селянськими господарствами як в області, так і в Україні в цілому, є: недостатнє фінансування таких господарств; низькі закупівельні ціни на м'ясо та молоко, що призводить до його збитковості; проблеми із забезпечення господарств кормами; низька технічна забезпеченість та висока трудомісткість продукції; відсутність кооперації між ОСГ; складна демографічна ситуація на селі (населення невпинно старіє) та ін.

ОСГ відіграють важливу економічну і соціальну роль у житті населення Волинської області, однак ведення сільського господарства спрямоване переважно на самозабезпечення родини, і лише частина продукції є товарною. В структурі каналів реалізації продукції власниками ОСГ переважає продаж на ринку (як правило посередникам), наприклад питома вага господарств населення в загальному обсязі проданої худоби і птиці на переробні підприємства склала у 2012 р. лише 3,1 %, що на 19,4 % менше, ніж у 2000 р. та на 49,4 % менше рівня 2005 р. (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Питома вага господарств населення Волинської області в загальному обсязі надходжень продукції на переробні підприємства, %

Види продукції	Роки							2012 р. до 1990 р., (+,-)
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	
Зерно	-	-	-	1,7	0,1	0,1	0,1	0,1
Цукрові буряки	-	13,9	41,2	59,5	14,5	8,7	11,0	11,0
Худоба та птиця (у живій вазі)	17,7	32,1	22,5	52,5	11,7	3,7	3,1	-14,6
Молоко та молочні продукти	16,4	14,5	49,9	62,0	61,5	60,5	63,0	46,6

Джерело: розраховано за даними [119, с.141].

Лишки продукції, виробленої у господарствах населення, реалізуються їх членами на стихійних ринках за роздрібними цінами, часто нижчими, ніж ціни на організованому ринку. Ще одним каналом реалізації є продаж посередникам

чи організованим закупівельникам продукції, які регулярно навідується до сіл області. Це привабливо для жителів малих, переважно віддалених поселень, з слабо розвинутою транспортною інфраструктурою, оскільки для продажу тут виробляється невелика кількість продукції селянами переважно похилого віку. Також незначна кількість ОСГ продає лишки у магазин, заготконтору чи безпосередньо переробному підприємству. Попри значні фінансові труднощі, волинські одноосібники, за даними статистичного вибіркового обстеження, намагаються впроваджувати у виробництво необхідні агротехнічні та зооветеринарні заходи, про що свідчать дані табл. 3.10.

Таблиця 3.10.

Здійснення окремих заходів з ефективного ведення господарства сільськими домогосподарствами Волині, %

Показник	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2005р., (+,-)
Домогосподарства, що використовують:					
- безплужний обробіток землі	14,3	7,5	8,1	7,4	-6,9
- районовані сорти сільськогосподарських рослин	49,1	47,2	52,9	48,3	-0,8
- вапнування ґрунтів	2,9	4,6	5,9	10,8	7,9
- сівозміну	86,5	77,9	82,3	100,0	13,5
- іригацію земель	6,0	3,6	4,0	0,4	-0,4
- племінних плідників	35,2	27,8	31,5	21,4	-13,8
- штучне запліднення тварин	34,4	30,7	42,4	21,6	-12,8
- ветеринарні перевірки	91,3	68,4	76,0	64,5	-26,8
- санітарну обробку тваринницьких приміщень	73,5	81,1	81,3	72,5	-1,0
- санітарний контроль якості молока	57,2	36,5	43,3	34,7	-22,5

Джерело: розраховано за даними [105, с. 158].

Основною проблемою діяльності ОСГ, на думку авторів, являється збут вирощеної ними продукції. Вище було відмічено, що переробні підприємства не є домінуючими покупцями продукції ОСГ, особливо рослинницької. Орієнтація споживачів на ринки в зв'язку з появою супермаркетів втрачається, це зумовлено ще і вкрай незадовільним транспортним сполученням, особливо віддалених сіл, яке взимку переривається в зв'язку з відсутністю техніки для розчистки снігу у сільській місцевості. ОСГ ще не навчилися виробляти те, що можна вигідно продати, а використовують свої навички для виробництва традиційних видів продукції.

Суттєвим чинником покращання умов функціонування господарств населення та сільськогосподарських підприємств є їх співпраця у напрямку забезпечення ефективної самозайнятості та прибутковості. В області виникла

об'єктивна необхідність об'єднання особистих селянських господарств і учасників інших сфер агробізнесу з метою усунення протиріч між економічними інтересами всіх учасників аграрного ринку та забезпечення сприятливих умов їх розширеного відтворення. Створення сприятливих умов для подальшого розвитку вказаних господарств і забезпечення для них альтернативних каналів надходження ресурсів, наприклад шляхом розвитку обслуговуючої кооперації, сприятиме їх економічній незалежності і стабільності розвитку, що, зрештою підвищить життєвий рівень сільського населення Волині.

У цьому ж контексті слушним є твердження вчених ННЦ «Інститут аграрної економіки», про те, що в умовах наростання демографічної кризи, концентрації землі, зменшення частки ОСГ у виробництві сільськогосподарської продукції, невирішення питання пенсійного забезпечення селян посилюються наступні ризики у подальшому функціонуванні цієї категорії товаровиробників:

- наростання системних викликів продовольчій безпеці держави через скорочення виробництва в даних господарствах, використання застарілих технологій;
- нестабільність внутрішніх аграрних ринків через скорочення виробництва господарствами населення;
- низька конкурентоспроможність продукції та її невідповідність стандартам ЄС;
- тінізація аграрних ринків в частині реалізації продукції;
- нераціональне використання землі та інших виробничих ресурсів;
- недотримання агроекологічних вимог виробництва;
- незавершеність земельної реформи;
- відсутність мотивації до кооперації та укрупнення дрібних сільськогосподарських товаровиробників в рамках сільських громад;
- недостатній розвиток соціального капіталу та ослаблення економічних засад розвитку сільських громад тощо [93, с. 3-4].

Тому, на даному етапі доцільним вбачається здійснення системних заходів щодо подальшого розвитку особистих селянських господарств як товарного сектора аграрного виробництва на основі створення сприятливих економічних умов для заготівлі й переробки сільськогосподарської продукції, придбання насіння, добрив, отрутохімікатів, оскільки складові успішної роботи сільськогосподарської галузі включають в себе: використання високоякісного насіння, прогресивних прийомів агротехніки, ефективного застосування добрив і засобів захисту, вибір раціональних каналів реалізації продукції та ін.

3.2. Необхідність удосконалення соціального захисту та фінансової підтримки власників ОСГ

З огляду на процес розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, особисте селянське господарство є організаційною формою сільськогосподарського виробництва, багатогалузевим споживчо-товарним господарством, історично зумовленим соціально-економічним явищем у вигляді самозайнятості сільської родини, що спрямована на задоволення особистих потреб у сільськогосподарській продукції, а також на фінансове забезпечення власного розвитку шляхом реалізації надлишків виробництва.

Функціонування ОСГ є основним чинником, що пояснює різкі динамічні зміни зайнятості сільського населення Волинської області у 2000-2012 рр. В 2012 р. в сільському господарстві та суміжних галузях області було зайнято 118,8 тис. осіб, у тому числі 14,1 тис. найманих працівників, тобто на 100 працівників, зайнятих в аграрному секторі економіки області лише 12 осіб працюють на умовах найму. Це означає, що зростання зайнятості на Волині в останні роки відбувається саме за рахунок збільшення самостійного створення робочих місць населенням у сільському господарстві, переважно в особистих селянських господарствах. Таким чином, зайнятість збільшилась за рахунок нецивілізованої форми бізнесу, що не оподатковується, не є юридичною особою, якому властива ручна праця, самоексплуатація, нехтування санітарно-гігієнічних умов праці тощо.

Згідно існуючого законодавства, діяльність, пов'язана з веденням ОСГ, не відноситься до підприємницької, а члени ОСГ належать до категорії зайнятого населення у випадку, якщо робота в цьому господарстві є для них основною і розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати. Проте, проведене дослідження свідчить про те, що ОСГ Волинської області виконують не лише певні економічні функції (рис. 3.3), вони є складовою сільського способу життя, що має суттєвий вплив на формування соціально-трудова відносин на селі.

Особисті селянські господарства Волині не лише виробляють сільськогосподарську продукцію, але й забезпечують продовольчу безпеку в регіоні, скорочуючи ризики, пов'язані з непередбачуваними подіями чи можливою нестачею продовольства в майбутньому, підтримують культурні цінності, звичаї, традиції сільського населення, сприяють збереженню земельних ресурсів та навколишнього середовища, створенню красивих ландшафтів і підтримці життя сільського населення за допомогою виробничої діяльності в гармонії з природою.

Для того, щоб підвищити зайнятість сільського населення, посилити його мотивацію до розвитку підприємництва, необхідно спрямувати діяльність уряду і місцевої влади на створення належних соціальних умов на селі, яке є носієм української ідентичності й духовності. Адже сільська праця – це не просто сфера застосування людських зусиль, це спосіб життя, соціум, колиска хліборобської культури [2].

Рис. 3.2. Функції, які виконують особисті селянські господарства Волинської області

Джерело: власні дослідження.

Отже, особисте селянське господарство – це особлива форма не лише власності, а й сільськогосподарського виробництва, яка в сучасних умовах є структурним елементом аграрного сектору економіки України і виконує ряд економічних функцій: виробництво сільськогосподарської продукції як валової, так і товарної; підвищення рівня життя сільського населення шляхом збільшення доходів; поліпшення матеріального споживання, у тому числі продуктів харчування; використання ресурсів праці й засобів виробництва, гарантування продовольчої безпеки країни тощо. Водночас, саме в ОСГ здійснюється формування господарського відношення до землі, трудове виховання і професійна орієнтація молоді. Велике значення має рекреаційна та

екологічна функції господарств населення. Проте зайнятість в ОСГ не є соціально рівноцінною, оскільки сільські домогосподарства практично повністю виключені зі сфери дії трудового законодавства і соціального захисту на робочому місці.

В результаті проведених досліджень встановлено, що на нинішній час члени особистих селянських господарств не є застрахованими особами, так як вони не сплачують єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством прав застрахованих осіб та членів їх сімей на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування. Стаття 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» визначає членів ОСГ як категорію зайнятих [86]. Крім того, 13.01.2009 р. набрав чинності Закон України від 25.12.2008 р. № 799-VI «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу фінансової кризи на сферу зайнятості населення», яким внесено зміни до Закону України «Про зайнятість населення». Відповідно до вказаних змін, члени особистих селянських господарств відносяться до зайнятого населення і не можуть бути визнані безробітними [77]. Тобто, якщо особа є членом особистого селянського господарства, припинила трудові відносини (про що є запис в трудовій книжці) та звертається до центру зайнятості, вона не може бути зареєстрована як безробітна, оскільки робота в ОСГ для неї є основною. Колишні члени ОСГ можуть реєструватись як шукаючі роботу та визнаватися в подальшому безробітними лише за умови пред'явлення ними довідки з сільської, селищної чи міської ради про припинення такої діяльності чи вихід зі складу членів ОСГ. За цим Законом вони не мають права реєструватись у центрах зайнятості як безробітні, і, відповідно, отримувати допомогу по безробіттю.

Таким чином, зайнятість в особистих селянських господарствах є діяльністю в неформальному секторі економіки і самозайнятістю без реєстрації. Тому зайняті в ОСГ, за справедливим твердженням авторів Національної доповіді про людський капітал в Україні, практично виключені зі сфери дії трудового законодавства і соціального захисту на робочому місці, що створює бар'єри на шляху їх економічного залучення [137, с. 65].

Стаття 10, п.1. абзац 2 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» передбачає добровільну сплату членами особистого селянського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від нещасного

випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності та пенсійне страхування [84]. Доцільним вбачається спрямувати наукові дослідження на встановлення можливості чи неможливості регулярної сплати власниками ОСГ мінімального страхового внеску, визначеного Ст. 1, п. 5 вище вказаного Закону. Враховуючи актуальність та необхідність таких розробок, доцільним вбачається зменшення мінімального страхового внеску з метою залучення всіх господарств населення до процесу страхування.

В контексті проведеного дослідження, справедливим є твердження Прокопи І.В. про те, що важливим стимулом для виокремлення прошарку товарних селянських господарств та формалізації зайнятості їх членів є застосування заохочувального підходу щодо залучення зайнятих в них осіб до загальнообов'язкового державного соціального страхування. Засобами заохочення можуть бути:

- знижені ставки страхових внесків в залежності від розміру господарств та характеру діяльності зайнятих в них осіб;
- поступовий перехід до повної сплати таких внесків;
- дотації малозабезпеченим селянам на сплату внесків тощо [94, с. 14].

Проведений аналіз дохідності господарств населення Волинської області дозволяє зробити висновок про те, що уява про підсобне господарство, як джерело нетрудових доходів, є помилкою. Дохід власника ОСГ формується за рахунок фізичної праці і є частиною додаткової праці селянина. Не випадково часто через цю обставину сільські жителі або відмовляються від нього, або скорочують його розміри.

З метою забезпечення продовольчої безпеки Волині, адаптації виробництва сільгосппродукції до норм та вимог Світової організації торгівлі (СОТ), покращання інформаційно-консультаційного забезпечення ОСГ у 2005 р. в області було прийнято Програму розвитку особистих селянських господарств на 2006-2010 рр. Основними напрямками фінансового забезпечення виконання даної Програми (з коштів обласного бюджету) були:

- здешевлення кредитів для закупівлі власниками ОСГ поголів'я ВРХ, свиней, овець, бджолосімей, птиці;
- відкриття нових пунктів штучного запліднення та здешевлення спермопродукції;
- створення дорадчих навчально-інформаційних груп з метою впровадження прогресивних технологій в сільськогосподарському виробництві;
- проведення навчань, семінарів;
- проведення обласних виставкових заходів та ін.

Впродовж п'ятирічного періоду до Програми вносились зміни і доповнення, головна мета яких удосконалення Програми, пошук

найоптимальніших напрямків та механізмів надання фінансової підтримки особистим селянським господарствам, максимального наближення її до людей. Для прикладу, у попередніх 2006-2007 рр. основний акцент робився на часткове здешевлення кредитів для власників особистих селянських господарств. Однак активної участі у пільговому кредитуванні останні не брали. У 2006 р. було оформлено сім кредитів на придбання тракторів на загальну суму 126,1 тис. грн, відшкодування відсоткової ставки склало 5,4 тис. грн.

Протягом 2007 р. було оформлено лише два пільгових кредити на придбання техніки власниками особистих селянських господарств, не оформлено жодного кредиту на придбання племінного молодняка ВРХ, а також не придбано жодного доїльного апарату. У 2007 р. на обслуговування цих кредитів та кредитів попереднього року було використано 23,0 тис. грн. В цьому ж році було проведено закладку демонстраційних ділянок картоплі у двох власників особистих селянських господарств в Ківерцівському та Ковельському районах, відшкодовано – 3,8 тис. грн. З цих ділянок одержано 7,3 т насінневої картоплі, з яких 3,0 т розповсюджено за ціною продовольчої картоплі між власниками особистих селянських господарств.

Найактивніше долучались селяни до участі у даній Програмі у 2008-2009 рр. Впродовж цих двох років з обласного бюджету Волині на фінансування запланованих заходів було використано 1654,9 тис. грн. Понад 90 % цих коштів пішло на часткове здешевлення вартості техніки придбаної особистими селянськими господарствами. Було придбано 390 одиниць техніки, в тому числі 25 доїльних апаратів.

Однак фінансування цих напрямків не призвело до зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. З метою подолання негативної динаміки скорочення поголів'я корів та поступового збільшення їх кількості і як наслідок – нарощування виробництва продукції скотарства, запроваджено новий напрямок фінансової підтримки в рамках Програми розвитку особистих селянських господарств – відшкодування відсоткової ставки кредитів на закупівлю корів і нетелів для власників особистих селянських господарств.

Обласний бюджет взяв зобов'язання повністю відшкодувати банківську відсоткову ставку кредиту за закуплені власниками особистих селянських господарств корови та нетелі. В результаті чого, у 2010 р. в комерційних банках власниками особистих селянських господарств оформлено 79 кредитів загальною сумою 546,1 тис. грн на придбання 81 корови і нетелів. Відшкодування відсоткової ставки за залученими кредитами склало 37,5 тис. грн. Як наслідок, у 2010 р. вперше за останні чотири роки відбулося зростання виробництва валової сільськогосподарської продукції в господарствах населення – на 1 % до попереднього року. Стало очевидно, що цей курс є

виправданим. У 2011 р. продовжено практику надання пільгових кредитів для сільського населення на придбання корів, нетелів та доїльних апаратів, а також розширено напрямки фінансової підтримки шляхом запровадження здешевлення нового напрямку – штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, що утримуються власниками особистих селянських господарств.

У 2012 р. в області спостерігається нарощування фінансової підтримки як крупних товаровиробників, так і особистих селянських господарств. Нині в області діють:

- ✓ Програма підтримки особистих селянських господарств області на 2012-2016 роки;
- ✓ Програма розвитку тваринництва на 2012-2015 рр.;
- ✓ Обласна цільова програма підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» на 2012-2017 рр.;
- ✓ Регіональна програма охорони родючості ґрунтів Волинської області на 2010-2015 рр.;
- ✓ Програма виробництва зерна озимого жита та гречки у 2011-2015 рр.;
- ✓ Програма створення регіонального страхового запасу продовольчого зерна у Волинській області на 2010-2011 та наступні маркетингові періоди;
- ✓ Програма розвитку рибного господарства Волинської області на 2011-2015 рр.;
- ✓ Регіональна програма підтримки малого підприємництва у Волинській області на 2011-2012 рр. (див. додаток К).

Як було зазначено вище, рішенням Волинської обласної Ради від 27 грудня 2011 р. № 8/13 прийнято Програму підтримки особистих селянських господарств у Волинській області на 2012-2016 рр. Мета Програми – забезпечення відповідно до законодавства підтримки особистих селянських господарств за кошти обласного бюджету, стимулювання виробництва і реалізації продукції, в першу чергу тваринницької, переробним підприємствам і на ринку, покращення умов для виробництва ОСГ трудомістких видів продукції, їх технічної оснащеності, підвищення зайнятості та доходів сільського населення, вирішення соціальних питань на селі.

Виконання вище вказаної програми підтримки особистих селянських господарств здійснюється шляхом надання фінансової підтримки їх розвитку. Заходами програми передбачається вирішення питань:

- ❖ здешевлення кредитів на:
  - закупівлю корів та нетелів для власників ОСГ;
  - придбання тракторів потужністю не більшою тяговий клас 0,9 та ряду причіпного інвентарю, який агрегується з ними;

- ❖ придбання і безоплатне надання доїльних апаратів власникам ОСГ, які мають 3 і більше корів;
- ❖ виплата дотації власникам ОСГ, які утримують 3 і більше корів;
- ❖ спеціальна бюджетна дотація за приріст корів молочного напрямку продуктивності в ОСГ, які на 1 січня поточного року утримували не менше 10 корів та збільшили основне стадо станом на 1 грудня племінною коровою;
- ❖ залуження непридатних та малопродуктивних земель, створення громадських пасовищ для тварин ОСГ;
- ❖ забезпечення кормами власників ОСГ (жом, комбікорми);
- ❖ забезпечення насінням нематодостійких сортів картоплі;
- ❖ закупівля обладнання для діючих пунктів штучного осіменіння;
- ❖ часткове здешевлення вартості штучного осіменіння корів і телиць в ОСГ;
- ❖ навчання власників ОСГ, в т.ч. за сприяння центрів зайнятості, видавництво буклетів та брошур;
- ❖ проведення конкурсу: «Кращий власник ОСГ року».

Для покращання племінних якостей маточного поголів'я в господарствах нині в області діє 515 пунктів штучного запліднення, з них 386 проводять його тільки в господарствах населення. При цьому використовується заморожена сперма бугаїв плідників з високим селекційним індексом за якістю потомства. Для ширшого впровадження штучного запліднення в господарствах області в кожному районі працює зоотехнік-селекціонер від племінних господарств. Така тісна співпраця спеціалістів з власниками ОСГ забезпечує збільшення виробництва та підвищення конкурентоспроможності продукції тваринництва. адже вступ України до СОТ та євроінтеграційні процеси адаптації вітчизняного аграрного сектора вимагають дотримання більш суворих санітарних, фітосанітарних і технічних норм не тільки на зовнішньому, а й на внутрішньому ринку.

В 2012 р. за програмою підтримки ОСГ грошові кошти були спрямовані на:

- компенсацію відсотків за кредитами на закупівлю тракторів, корів та нетелів (для 96 власників ОСГ компенсовано 151,2 тис. грн);
- закупівлю та безоплатну передачу, відшкодування вартості доїльних апаратів (вручено 156 доїльних апаратів та для 33 власників ОСГ відшкодовано вартість закуплених за власні кошти доїльних апаратів);
- здешевлення вартості штучного осіменіння корів і телиць (охоплено більше 14 тис. ОСГ, у яких штучно осіменено 15,2 тис. корів, нетелів);
- дотацію власникам ОСГ, які утримують 3 і більше корів (2,7 тис. сімейних (родинних) ферм отримали 900 тис. грн).

Підтримка особистих селянських господарств стала пріоритетом роботи органів виконавчої влади і місцевого самоврядування у останні роки. Нині проходить перетворення ОСГ у сімейні (родинні) ферми. Сесією обласної ради від 12.03.2012 р. № 10/45 затверджено положення про сімейну (родинну) ферму (додаток Л), розроблено посвідчення встановленого зразка.

Сімейна (родинна) ферма (далі СРФ) – це суб'єкт господарської діяльності, яка здійснюється фізичною особою або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, мають у власності трьох і більше корів. Мета СРФ – задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції та реалізації її надлишків.

Обов'язковою умовою реєстрації СРФ є наявність у власності 3 і більше ідентифікованих корів, приміщення для їх утримання та дотримання санітарно-ветеринарних вимог, що дає можливість власникам таких домогосподарств користуватись підтримкою в рамках загальнодержавних та регіональних програм, які активно впроваджуються в області. А це, в свою чергу, спонукає до подальшого нарощування виробництва і в кінцевому підсумку створює умови для підвищення рівня доходів від продажу продукції. Вид діяльності таких ферм не відноситься до підприємницької діяльності.

Члени СРФ здійснюють діяльність на власний розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку, дотримуючись вимог законодавства України. Для ведення СРФ використовуються земельні ділянки особистих селянських господарств, переданих у власність або оренду у встановленому законом порядку та майно, до якого належать жилі будинки, господарські будівлі і споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, вироблена сільськогосподарська продукція і продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства у встановленому законом порядку. Земельні ділянки та майно можуть бути власністю однієї особи чи спільною сумісною власністю подружжя згідно чинного законодавства.

Водночас представники сімейних (родинних) ферм на Волині висувають вимогу, щоб статус їхніх господарств передбачав можливість набуття їхніми членами пенсійного стажу, причому для початку це могло б стосуватися одного-двох членів сімейної ферми, які не мають іншого місця роботи окрім свого господарства. Слід зазначити, що ця позиція зафіксована в обласному положенні про сімейні ферми, але без законодавчого унормування вона носить декларативний характер.

Станом на 1.08.2013 р. в області нараховується 3263 сімейні (родинні) ферми, в яких утримується 10999 корів. Найбільша кількість сімейних

(родинних) ферм нараховується у Рожищенському – 2186, Горохівському – 1365, Маневицькому – 994 районах (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Кількість сімейних (родинних) ферм у Волинській області

Область/райони	Станом на 01.08.2012 р.		Станом на 01.08.2013 р.	
	Кількість СРФ	Кількість корів	Кількість СРФ	Кількість корів
Волинська область, всього	2473	8428	3263	10999
<i>Лісостеп</i>				
Зона Лісостепу, всього, в т.ч. райони:	946	3212	1276	7276
Володимир-Волинський	148	497	211	695
Горохівський	284	957	410	1365
Іваничівський	207	721	252	860
Локачинський	154	494	200	646
Луцький	153	543	203	710
Зона Лісостепу у % до області	38,3	38,1	39,1	38,9
<i>Перехідна зона</i>				
Перехідна зона, всього, в т.ч. райони:	773	2833	995	3586
Ківерцівський	91	299	112	356
Ковельський	128	453	168	588
Рожищенський	461	1762	584	2186
Турійський	93	319	131	456
Питома вага Перехідної зони до області, %	31,2	33,6	30,5	32,6
<i>Полісся</i>				
Зона Полісся, всього, в т.ч. райони:	754	2383	992	3137
Камінь-Каширський	92	280	130	402
Любешівський	148	455	191	586
Любомльський	69	239	92	310
Маневицький	254	799	314	994
Ратнівський	78	248	135	429
Старовижівський	86	274	94	297
Шацький	27	88	36	119
Питома вага зони Полісся до сільських територій області, %	30,5	28,3	30,4	28,5

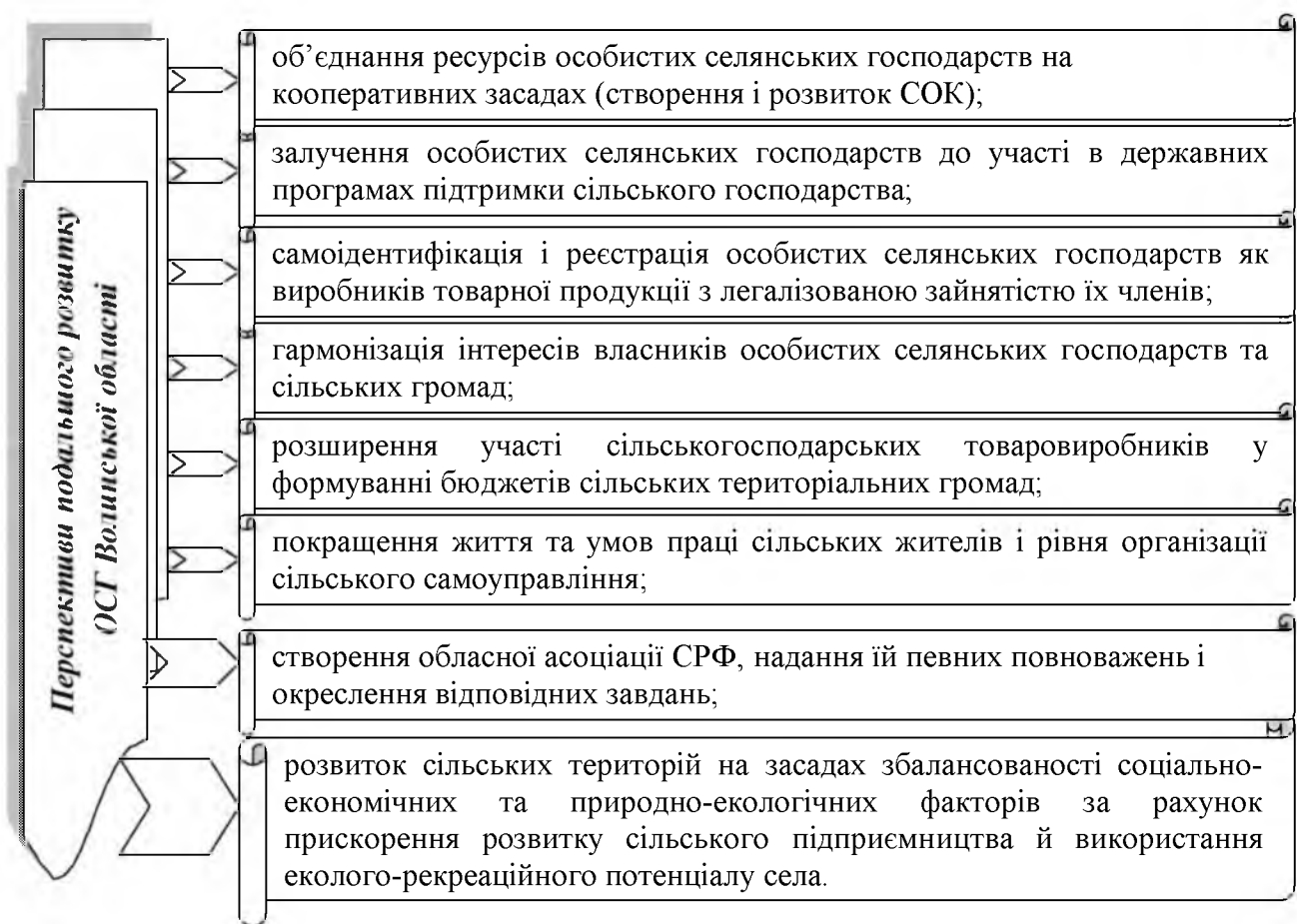
Джерело: розраховано за даними Департаменту агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації.

Облік сімейних (родинних) ферм здійснюють сільські, селищні, міські ради за місцем знаходження СРФ; облік у районах – ведуть районні управління агропромислового розвитку (АПР) за даними сільських рад; облік в області – Департамент АПР облдержадміністрації. Реєстрація діяльності СРФ

здійснюється без створення юридичної особи з видачею посвідчення. Посвідчення видається управлінням агропромислового розвитку райдержадміністрації за встановленим зразком згідно заявки сільської ради. Департамент агропромислового розвитку облдержадміністрації веде зведений реєстр СРФ.

Слід відмітити, що кожної осені родинні ферми області забезпечуються безкоштовним жомом, а з трьох районів, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС – комбікормами. В результаті вище перерахованих заходів на Волині припинено негативну тенденцію спаду поголів'я ВРХ та намічена тенденція до нарощування.

Отже, основні завдання та пріоритети подальшого розвитку особистих селянських господарств Волині полягають у наступному – рис. 3.3.

Рис. 3.3. Основні напрями подальшого розвитку ОСГ Волині

Джерело: власні дослідження.

Вважаємо, що сімейна (родинна) ферма – це перспективна модель функціонування сільських домогосподарств, яка дозволить перетворити власників ОСГ на рівноправних суб'єктів аграрного ринку. Незважаючи на те, що ОСГ залишаються основним місцем застосування праці сільських жителів Волинської області, проблема повнішого залучення їх до сфери дії трудового

законодавства і соціального захисту населення залишається невирішеною. Розв'язання зазначеної проблеми передбачає здійснення системи заходів з подальшої фінансово-кредитної підтримки ОСГ та стимулювання в них розвитку товарного виробництва на основі самоідентифікації і реєстрації таких домогосподарств як виробників товарної продукції з легалізованою зайнятістю їх членів. Вважаємо, що саме волинський досвід може бути використаний для ідентифікації товарних селянських господарств і запровадження системи їх реєстрації у всеукраїнському масштабі.

В контексті даного дослідження, Крисанова Д.Ф., Удової Л.О. та Варченко О.М. дають змогу привернути увагу до таких каналів і форм реалізації продукції, виробленої у господарствах населення:

- *сільськогосподарські підприємства* – за умови виробництва ними аналогічної продукції; при умові надання великим підприємствам, що закуповують у господарствах населення сільгосппродукцію, пільг з оплати місцевих зборів, а також надання дотацій і надбавок до цін на продукцію дрібних господарств; упровадження системи фінансової і товарної підтримки ОСГ, що включала б у себе не лише оплату придбаного молока і м'яса, а й мала стимулюючі виплати за якість продукції;

- *переробні підприємства* – необхідним є створення у сільських населених пунктах мережі молокозбиральних пунктів, контрольних пунктів і забійних цехів як на основі нового будівництва, так і з використанням наявних виробничих приміщень;

- *обслуговуючу кооперацію* – необхідним є її подальший розвиток шляхом організації для сільських жителів-продавців зустрічної торгівлі на пільгових умовах – засобами малої механізації, інвентарем, комбікормами, а також через місцеві кредитні кооперативи фінансово підтримувати дрібних виробників аграрної продукції [55, с. 52].

Проведене дослідження свідчить про те, що ОСГ Волинської області слід розглядати не як альтернативу великотоварним підприємствам, а як взаємодоповнюючу ланку, що сприяє збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції та підвищенню доходів сільського населення області. В умовах соціально-економічних змін у суспільному житті країни сільські домогосподарства, спираючись виключно на свої обмежені ресурси матеріального, людського та соціального капіталу, забезпечують певний рівень життя членам сільської родини. І тому постає необхідність вжиття радикальних заходів щодо підтримки сільських домогосподарств на основі посилення дії усіх взаємообумовлюючих чинників, таких як мотивація праці, вирішення проблем зайнятості та впорядкування економічного механізму, запобігаючому зниженню реальних доходів сільських сімей.

3.3. Оцінка сукупних доходів, витрат та рівня життя сільських домогосподарств

В умовах ринкових економічних відносин рівень життя селян значною мірою визначається обсягами отримуваних ними доходів. Реформування аграрного сектора Волинської області, яке розпочалося на початку 1990-х років, із набуттям Україною незалежності і початком розбудови ринкової економіки, принесло певні здобутки в економічному та інституційному плані. Основними з них вважаються законодавче забезпечення свободи вибору сфери діяльності та отримання землі у приватну власність і вільного розпорядження нею для селян, запровадження багатокладності сільської економіки, поява аграрних формувань ринкового типу, розвиток орендних земельних відносин та ін. В соціальному плані реформаційний період загострив багато проблем на селі, основними з яких стали депопуляція сільського населення, сільське безробіття та низький рівень життя українських селян.

Слід зазначити, що основним джерелом інформації про життєвий рівень сільського населення, його характеристики за структурою доходів та витрат, а також даних щодо споживання товарів та послуг залежно від рівня матеріальної забезпеченості, чисельного складу домогосподарств і за іншими соціально-економічними аспектами є вибіркоче обстеження умов життя домогосподарств.

Відповідно до Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення», домогосподарство – це сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні, або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати у родинних стосунках, або у стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких з цих стосунків, або бути і в тих і в інших. Крім того, домогосподарство може складатись з однієї особи [119, с. 341].

У 2012 р. початковий обсяг вибіркової сукупності обстеження становив у Волинській області 349 домогосподарств. Протягом року взяли участь в обстеженні 298 домогосподарств (86,9 % відібраних адрес за виключенням нежилих приміщень). Слід зазначити, що підсумки вибіркового обстеження поширюються із застосуванням процедури статистичного зважування на генеральну сукупність – все населення Волинської області, яке проживає у сільській і міській місцевості.

В табл. 3.12 наведена загальна характеристика домогосподарств досліджуваного регіону, які мешкали у сільській місцевості в 2000-2012 рр. Слід зазначити, що середній розмір сільських домогосподарств за вище вказаний період зменшився на 0,23 особи і у 2012 р. складає 3,12 осіб.

Таблиця 3.12

Загальна характеристика сільських домогосподарств у Волинській області

Показник	2000 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2000р., (+,-)
Середній розмір домогосподарства, осіб	3,33	3,12	3,11	3,11	3,10	-0,23
Частка домогосподарств із дітьми до 18 років, %	45,5	47,8	44,8	49,0	48,1	2,6
Частка домогосподарств без дітей, %	54,5	52,2	55,2	51,0	51,9	-2,6
Розподіл домогосподарств за кількістю їх членів, %						
Всі домогосподарства	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x
У т.ч. складаються з осіб:						
- однієї	22,3	19,9	17,4	20,7	16,7	-5,6
- двох	24,7	18,2	23,6	19,9	20,1	-4,6
- трьох	13,1	20,6	16,7	19,0	23,4	10,3
- чотирьох	11,6	20,1	24,2	16,2	23,4	11,8
- п'яти і більше	28,3	21,2	18,1	24,2	16,4	-11,9

Джерело: розраховано за даними [119, с. 344; 13, с. 14-15].

Однією з найвагоміших соціально-економічних складових розвитку сільських територій являється структура доходів і витрат домогосподарств населення. Саме обсягами отримуваних доходів визначається рівень життя селян та зростання їх добробуту. Сукупні ресурси сільського домогосподарства, які уособлюють загальне надходження коштів, складаються з грошових та негрошових доходів, які разом утворюють загальні доходи, а також із заощаджень, позик та повернутих боргів. Грошові доходи формуються із заробітної плати, пенсій, стипендій, доходів від підприємницької діяльності, доходів від продажу сільськогосподарської продукції, доходів від продажу та оренди власності, усіх видів грошової допомоги, аліментів тощо.

Загальні доходи, окрім перелічених статей, включають вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства, пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, грошову оцінку допомоги від родичів. За даними щорічних вибіркового обстежень умов життя домогосподарств Волині, проведених управлінням статистики області, сукупні доходи сільських домогосподарств за період 2000-2012 рр. мали стійку тенденцію до зростання. Так, за аналізований період вони зросли у 7,7 разів і склали 4313,68 грн на одне домогосподарство на місяць у 2012 р. проти 560,7 грн у 2000 році.

Характерною ознакою ринкових умов господарювання є те, що доходи домогосподарств формуються з різних джерел: від трудової діяльності, власності, трансфертних платежів тощо. Разом з тим, переважну більшість сукупних ресурсів української сільської родини продовжують складати саме доходи від трудової діяльності, які утворюються оплатою праці, доходами від підприємницької діяльності і самозайнятості, від продажу сільськогосподарської продукції, вартості спожитої продукції, отриманої з ОСГ та самозаготівель. Слід відзначити, що всі ці доходні статті з року в рік зростали (грошові доходи сільських домогосподарств зросли більше, ніж у 10 разів (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Грошові доходи сільських домогосподарств Волинської області, у середньому за місяць з розрахунку на одне домогосподарство

Показник	2000 р.		2009р. грн	2010р. грн	2011р. грн	2012р.		2012р. до 2000р., раз
	грн	%				грн	%	
Оплата праці	42,48	19,0	784,93	1099,77	1146,7	1578,83	45,5	37,2
Доходи від підприємництва і самозайнятості	0,67	0,3	47,01	19,39	115,56	105,36	3,0	157,3
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	85,64	38,3	322,96	468,17	471,13	307,09	8,9	3,6
Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	77,36	34,6	811,5	1080,38	1025,2	1210,19	34,9	15,6
Грошова допомога від родичів інших осіб та інші грошові доходи	17,44	7,8	77,67	102,49	204,45	265,15	7,7	15,2
Всього грошових доходів	223,6	100,0	2044,1	2770,2	2963,1	3466,62	100,0	15,5

Джерело: розраховано за даними [119, с. 368-369; 13, с. 102].

В цілому позитивно можна оцінити зрушення у структурі сукупних ресурсів домогосподарств за 2000-2012 рр. Зокрема, суттєве зростання частки грошових (з 39,9 до 80,4 %) і зменшення негрошових доходів (з 60,1 до 17,2 %). Слід відмітити позитивну динаміку зростання з року в рік даного показника, що забезпечує підвищення купівельної спроможності сільського населення. Насамперед, це досягається за рахунок зростання оплати праці в сільському господарстві (у структурі сукупних ресурсів в 2012 р. її частка становила 45,5 %) та наближення її до середнього рівня оплати у народному господарстві, збільшення відносно державних мінімальних соціальних стандартів і гарантій (мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму). Значне зростання

доходів від підприємництва і самозайнятості свідчить про все більше поширення на селі ринкових відносин та нетрадиційних форм зайнятості (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

**Склад і структура сукупних ресурсів сільських домогосподарств
Волинської області, у середньому за місяць з розрахунку на одне
домогосподарство**

Показник	2000 р.		2009р. %	2010р. %	2011р. %	2012р.		2012р. до 2000р., раз
	грн	%				грн	%	
Всього сукупних ресурсів	560,7	100,0	100,0	100,0	100,0	4313,68	100,0	7,8
<i>Грошові доходи</i>	223,4	39,9	73,0	74,5	76,7	3466,62	80,4	15,5
- оплата праці	42,6	7,6	28,1	29,6	29,7	1578,83	36,6	37,1
- доходи від підприємництва і самозайнятості	0,6	0,1	1,7	0,4	2,9	105,36	2,4	175,6
- доходи від продажу с.-г. продукції	85,8	15,3	11,6	12,6	12,2	307,09	7,1	3,6
- пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	77,4	13,8	28,9	29,1	26,6	1210,19	28,1	15,6
- грошова допомога від родичів та інші грошові доходи	17,4	3,1	2,7	2,8	5,3	265,15	6,2	15,2
<i>Негрошові доходи</i>	337,3	60,1	27,0	25,5	19,9	743,86	17,2	2,2
Вартість спожитої продукції, отриманої з ОСГ та від самозаготівель	294,9	52,6	23,3	21,7	19,5	653,99	15,2	2,2
Пільги та субсидії безготівкові на оплату ЖКП, електроенергії, палива	7,8	1,4	0,4	0,4	0,3	14,16	0,3	1,8
Пільги безготівкові на оплату туристичних послуг, охорони здоров'я, транспорту, зв'язку	1,1	0,2	0,1	0,0	0,1	6,88	0,1	6,3
Інші надходження	33,1	5,9	3,2	3,4	3,4	103,2	2,4	3,1

Джерело: розраховано за даними [119, с. 368-369; 13, с.114-118]

Зменшення частки вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель (з 52,6 до 15,2 %), також свідчить на користь деякого покращення матеріального становища селян,

оскільки зумовлене зростанням оплати праці та інших доходів сільських мешканців, що дозволяє купувати значну частину продуктів.

Така структура пояснюється низкою обставин:

- підвищення мінімального розміру заробітної плати;
- зменшення потреби міського населення в грошовій допомозі та продуктах харчування з села;
- зростання розміру соціальних виплат пенсіонерам;
- зменшення чисельності сільського населення;
- збитковість виробництва сільськогосподарської продукції в ОСГ та відсутність державної підтримки тощо.

Характеризуючи структуру загальних доходів сільських домогосподарств Волинської області, варто відмітити і деякі негативні тенденції. Зокрема, викликає занепокоєння зростання частки пенсій, що призвело до того, що у 2012 р. більш як чверть доходів домогосподарств (28,1 %) склали пенсійні надходження й інші допомоги та субсидії. Це, перш за все, свідчить про погіршення демографічної ситуації на селі, збільшення частки пенсіонерів серед селян. Разом з тим, збільшення обсягів цих надходжень зумовлено і підвищенням як мінімального, так і середнього розмірів пенсій сільського населення, що свідчить про незначне поліпшення соціального захисту цієї категорії населення, особливо тих, для яких пенсійні надходження є чи не основним стабільним джерелом доходів.

До негативних зрушень аналізованої структури доходів сільських домогосподарств слід віднести і зростання частки грошової допомоги від родичів, інших осіб та інші грошові доходи (з 3,1 % у 2000 р. до 6,2 % у 2012 р.), що певною мірою свідчить про зростання прошарку соціально вразливих верств населення на селі, які залежні від додаткової допомоги. Значна частина сільського населення Волині, в умовах зростання безробіття на селі, не маючи матеріальних та інших умов для продуктивної зайнятості, все частіше від'їжджає на заробітки, тим самим допомагає своїм родичам. Слід відзначити, що, попри суттєве зростання частки статті доходів від допомог та субсидій, розміри яких залишаються досить низькими, що мало сприяє підвищенню рівня життя на селі.

Не сприяє покращенню матеріального становища селян і той факт, що залишаються майже не відчутними доходи від власності. Так, у 2012 р. вони склали менше 60 грн на домогосподарство, що відповідає лише 1,5 % його сукупних ресурсів. Це означає, що орендна плата за здані в оренду селянами земельні паї залишається надто низькою. Враховуючи той факт, що значна її частина видається сільськогосподарською продукцією за цінами, встановленими орендарем, можна констатувати втрату селянами ще певної

частини доходів від оренди землі. Не впливають на рівень життя селян і такі види доходів, як дивіденди на акції (через низьку прибутковість, а подекуди і збитковість аграрних підприємств), відсотки на депозити (через відсутність або дуже малі обсяги заощаджень) та інші види доходів, які за умов більш розвинутого ринку могли б стати відчутними статтями доходів сільських мешканців.

Визначено, що одним з основних елементів як сукупних ресурсів, так і грошових доходів сільського домогосподарства є оплата праці сільських працівників. Відзначимо, що динаміка рівня середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві, що виступає основною сферою зайнятості для переважної більшості селян, за період з 2000 по 2012 р. є усталено позитивною, хоча, як було вказано в п. 2.3, залишається значно нижчою за рівень промислових галузей.

Отже, незважаючи на позитивні тенденції зростання оплати праці в аграрній сфері, зауважимо, що рівень її залишається низьким, одним з найнижчих в економіці, що не зовсім справедливо для галузі матеріального виробництва, яка забезпечує продовольчу безпеку країни. Хоча відставання рівня оплати в сільському господарстві цілком відповідає світовим тенденціям галузевого матеріального стимулювання.

В табл. 3.15 і 3.16 наведено показники, які характеризують рівень середньодушових грошових доходів сільських домогосподарств Волинської області за 2007-2011 рр. та 2012 році.

Таблиця 3.15

Рівень середньодушових грошових еквівалентних доходів сільських домогосподарств Волинської області у 2007-2011 рр., %

Показник	2007 р.	2008р.	2009р.	2010р.	2011р.	2011 р. до 2007р., +/-
Частка домогосподарств із грошовими доходами у місяць, нижчими:						
- середнього рівня грошових доходів	44,9	67,2	59,3	61,8	55,0	+10,1
- прожиткового мінімуму	70,0	32,4	32,9	27,5	30,8	-39,2
Розподіл домогосподарств за рівнем середньодушових грошових доходів, %						
Всі домогосподарства	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x
Із грошовими доходами у місяць, грн:						
- до 300 грн;	18,3	2,5	4,1	0,9	0,3	-18,0
- від 300,1 до 840,0 грн;	77,3	62,2	57,6	26,5	22,8	-54,5
- від 840,1 до 1380,0 грн;	4,4	24,5	32,6	50,2	41,9	+37,5
- від 1380,1 до 1920,0 грн;	-	6,0	5,0	17,4	25,7	+25,7
- понад 1920,0 грн	-	4,8	0,7	5,0	9,3	+9,3

Джерело: розраховано за даними [119, с. 346-347].

Таблиця 3.16

**Рівень середньодушових грошових та загальних еквівалентних доходів
сільських та міських домогосподарств Волинської області у 2012 р.**

Рівень доходів	Всі домогосподарства	В тому числі		Сільські до міських, (+,-)
		міські	сільські	
Розподіл господарств за рівнем середньодушових еквівалентних грошових доходів, у середньому за місяць, %				
Всі домогосподарства	100,0	100,0	100,0	х
<i>Із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами у місяць, грн:</i>				
- до 480,00	1,1	0,5	1,8	1,3
- від 480,10 до 840,00	5,5	5,2	5,8	0,6
- від 840,10 до 1200,00	27,5	23,7	31,5	7,8
- від 1200,10 до 1560,00	28,0	30,5	25,3	-5,2
- від 1560,10 до 1920,00	17,8	17,4	18,3	0,9
- від 1920,10 до 2280,00	11,0	11,4	10,6	-0,8
- від 2280,10 до 2640,00	6,2	7,6	4,8	-2,8
- від 2640,10 до 3000,00	1,9	2,5	1,3	-0,8
- від 3000,10 до 3360,00	0,4	0,3	0,6	0,3
- від 3360,00 до 3720,00	-	-	-	-
- понад 3720,00	0,6	0,9	0,0	-0,9
Розподіл господарств за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів, у середньому за місяць, %				
Всі домогосподарства	100,0	100,0	100,0	х
<i>Із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами у місяць, грн</i>				
- до 480,0	-	-	-	-
- від 480,1 до 840,0	2,5	2,3	2,8	0,5
- від 840,1 до 1200,0	13,2	15,6	10,3	-5,3
- від 1200,1 до 1560,0	30,1	28,8	31,5	2,7
- від 1560,1 до 1920,0	21,4	23,0	19,6	-3,4
- від 1920,1 до 2280,0	14,7	14,4	15,0	0,6
- від 2280,1 до 2640,0	10,4	8,4	12,7	4,3
- від 2640,1 до 3000,0	5,4	4,7	6,1	1,4
- від 3000,1 до 3360,0	0,4	0,8	0,0	-0,8
- від 3360,0 до 3720,0	1,2	1,1	1,2	0,1
- понад 3720,0	0,7	0,9	0,5	-0,4

Джерело: розраховано за даними [84, с. 132-134]

Отже, аналізуючи обсяги та структуру середньодушових еквівалентних грошових доходів сільських домогосподарств, в цілому можна відзначити позитивні тенденції, які проявилися у зростанні обсягів та питомої ваги оплати праці, доходів від підприємництва та самозайнятості, підвищенні розміру пенсійних виплат, скороченні частки вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, й інших позитивних

зрушень. Серед негативних тенденцій варто виділити зростання питомої ваги допомог, пільг та субсидій, що свідчить про збільшення на селі прошарку населення, потребуючого соціального захисту, мізерність доходів від власності як наслідку недостатнього розвитку ринкових відносин в аграрному секторі.

Важливим індикатором рівня життя виступає питома вага населення з доходами нижче прожиткового мінімуму. Важливість цього статистичного показника зумовлена тим, що він дозволяє порівнювати отримані доходи з мінімальним державним соціальним стандартом, який відображає достатність доходів для задоволення життєвих потреб людини на мінімальному рівні. Аналізуючи динаміку цього показника, можна відмітити позитивну тенденцію стабільного зменшення прошарку населення з доходами нижче прожиткового мінімуму. В 2008 р. частка сільського населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами нижчими прожиткового рівня становила 32,4 %, а в 2011 р. – 30,8 %. Виключенням став лише 2009 р., коли спостерігалось падіння рівня життя населення, що виразилось у збільшенні кількості домогосподарств з доходами нижчими зазначеного соціального стандарту – 32,9 %. Це було зумовлено фінансовою кризою, яка розгорнулася наприкінці 2008 р. Втім, уже у 2010 р. помітним стало покращення ситуації, зокрема, зменшення питомої ваги сільського населення, з надходженням доходів, нижчими за розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму з 32,9 до 27,5 %. У 2011-2012 рр. ситуація знову погіршилась, аналізований показник у 2011 р. склав 30,8 %, а у 2012 р. питома вага сільських домогосподарств з середньодушовими еквівалентними грошовими доходами у місяць менше 1200 грн складає 39,1 %. Це свідчить про те, що кожен третій волинський селянин живе на межі бідності.

Занепокоєння викликає той факт, що більше половини сільських домогосподарств мають середньодушові грошові доходи нижчі середнього рівня. І хоча тут простежується позитивна тенденція зменшення їх питомої ваги (з 67,2 % у 2007 р. до 49,1 % у 2012 р.), разом з тим це свідчить про те, що рівень матеріального забезпечення селян як і раніше залишається неприйнятно низьким. Корисним в аналізі матеріального становища селян є використання результатів самооцінки сільськими домогосподарствами рівня своїх доходів.

Оцінити споживчі можливості отримуваних доходів селян можна, дослідивши обсяги та структуру сукупних і грошових витрат домогосподарств. Щодо обсягів останніх можна засвідчити позитивну динаміку їх усталеного зростання. За аналізоване десятиріччя грошові витрати зросли більш, ніж у 10 разів (у номінальному вираженні) і склали у 2012 р. 2792,77 грн на одне домогосподарство на місяць (табл. 3.17).

Грошові витрати сільських домогосподарств Волині у 2000-2012 рр., у середньому за місяць, у розрахунку на одне домогосподарство

Показник	2000 р.		2010р. %	2011р. %	2012 р.		2012 р. до 2000р., раз
	грн.	%			грн.	%	
Всього грошових витрат, грн	212,9	100,0	100,0	100,0	2792,77	100,0	13,2
<i>Споживчі грошові витрати</i>	150,1	70,5	79,9	83,0	2326,35	83,3	15,5
- продовольчі товари (включ. харчування поза домом, алкогольні напої та тютюнові вироби)	87,3	41,0	44,4	46,2	1243,25	44,7	14,2
- непродовольчі товари	62,8	29,5	35,5	36,8	1083,1	38,6	17,2
в т.ч. оплата житла, комунальних послуг	11,1	5,2	8,5	8,3	255,75	9,1	23,0
<i>Неспоживчі сукупні витрати</i>	62,8	29,5	10,1	17,0	466,42	16,7	7,4

Джерело: розраховано за даними [119, с. 362-363; 13, с. 21-24]

Зростання сукупних витрат сільської родини зумовлено здебільшого підвищенням її споживчих можливостей, зростанням отримуваних ними доходів. Разом з тим, витрати зростали і через інфляційні процеси, інтенсивне зростання цін на споживчі товари та послуги, що особливо спостерігалось у 2008-2009 рр., коли індекс споживчих цін склав відповідно 125,2 та 115,9 %. В структурі сукупних споживчих витрат, так як і в структурі грошових витрат, переважають витрати на продовольчі товари (включаючи харчування поза домом, алкогольні напої та тютюнові вироби).

Структура сукупних витрат характеризується співвідношенням витрат на придбання продовольчих та непродовольчих товарів. Характерною ознакою структури сукупних витрат сільського домогосподарства на Волині, як і в Україні в цілому, є переважання в ній витрат на харчування. Їх питома вага, хоча і зменшилася за аналізований період, проте у 2012 р. склала 60,9 %. Досить висока частка витрат на харчування говорить про низький рівень доходів селян, що обмежує їх можливості для задоволення інших потреб.

До позитивних змін становища сільських домогосподарств можна віднести збільшення частки витрат на придбання непродовольчих товарів на 9,1 % у 2012 р. порівняно з 2000 р. – зокрема, одягу, взуття, предметів домашнього вжитку тощо. Так, за останні 3 роки (2010-2012 рр.) питома вага таких витрат сільської родини зросла на 3,1 % і склала у 2012 р. 38,6 %

грошових витрат, що практично зрівнялося з аналогічним показником для міста, що, безумовно, позитивно характеризує зміни у матеріальному забезпеченні сільських мешканців області, оскільки значна частина цих витрат спрямована на придбання товарів тривалого користування. Це, звичайно, позитивно характеризує рівень життя сільського населення. Значно збільшилась кількість домогосподарств, які мають у користуванні комп'ютери, ноутбуки, мікрохвильові печі, супутникові антени, автомобілі. Щороку стрімко зростає серед сільського населення кількість користувачів мобільними телефонами. Стрімкі темпи зростання таких видів сучасної техніки свідчать про прогрес інформаційного та телекомунікаційного забезпечення домогосподарств, що надає селянам нові можливості у сфері зайнятості і позитивно впливає на рівень життя населення. Досить низькою є частка витрат сільського населення на охорону здоров'я – 3,6 % та відпочинок – 1,1 %. Ймовірно, такі витрати не розглядаються селянами як першочергові чи вкрай необхідні, та підтверджують необхідність підвищення якості їх життя. Зростання витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на жаль, пов'язані не з їх розширенням, а з підвищенням тарифів на ці послуги, що негативно впливає на рівень життя сільського населення.

Визначено, що на кінець 90-х років минулого століття приблизно 90 % сільського населення Волині перебувало за межею бідності, їхні середньомісячні витрати були нижчими за прожитковий мінімум. В останні роки частка селян з середньодушовими доходами нижче за прожитковий мінімум значно знизилась, проте її рівень є ще високим – 35,7 % (табл. 3.18)

Таблиця 3.18

Динаміка показників бідності сільського населення Волинської області у 2008-2012 рр.

Роки	Прожитковий мінімум для осіб працездатного віку, грн	Частка населення з середньодушовими еквівалентними грошовими доходами за місяць, нижче прожиткового мінімуму, %	Частка витрат населення на харчування (включаючи алкогольні напої), %	
			в структурі сукупних витрат	в структурі грошових витрат
2008	626,0	38,3	58,1	40,2
2009	701,0	47,6	65,3	43,1
2010	922,0	41,0	61,5	40,6
2011	972,0	38,8	61,5	44,1
2012	1134,0	35,7	60,9	44,7
2012 р. до 2008 р., (+,-)	508,0	-2,6	2,8	4,5

Джерело: розраховано за даними [119, с. 346-349, 351, 362-364].

Слід зазначити, що зростання в складі сукупних витрат селян питомої ваги вартості житлово-комунальних послуг, свідчить не на користь підвищення рівня їх життя, оскільки зумовлене не розширенням спектру послуг, що надаються селянам (загальновідомим є занепад соціально-культурно-побутової сфери села) і далеко не підвищенням їх якості, а здебільшого зростанням тарифів на житлово-комунальні послуги, індекс споживчих цін яких особливо відчутно зростав у 2006, 2007 та у 2009 р., коли тарифи на оплату вказаних послуг зросли у 1,34, 1,42 та у 1,09 рази, що, безумовно, погіршило рівень та якість життя на селі. Нині волинські селяни на оплату житла, комунальних послуг витрачають 9,1 % всіх грошових витрат.

Оскільки найвагомішою статтею витрат сільського домогосподарства залишаються витрати на харчування (незважаючи на поступове зменшення їх питомої ваги), варто більш детально дослідити кількісні і якісні показники харчування селян. Кількісні показники проявляються у кількості продуктів харчування, спожитих однією особою за місяць (або рік). Якісними показниками виступають енергетична цінність добового раціону однієї особи та вміст у ньому основних поживних речовин (білків, жирів, вуглеводів). В таблиці 3.19 наведені показники, які характеризують рівень харчування сільських жителів регіону.

Таблиця 3.19

Динаміка споживання продуктів харчування у сільських домогосподарствах Волині, в середньому за місяць на одну особу, кг

Продукти харчування	Раціональна норма*	2000 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.		2012 р. до 2000р., (+,-)
					всі домогосподарства	сільські домогосподарства	
М'ясо та м'ясопродукти	6,7	3,6	4,5	4,7	4,8	4,4	0,8
Молоко і молочні продукти	31,7	24,1	24,0	22,9	23,1	21,4	-2,7
Яйця, шт	24	12	16	17	18	17	5
Риба і рибопродукти	1,7	0,6	1,7	1,7	1,6	1,5	0,9
Цукор	3,2	2,0	3,4	3,5	3,4	3,5	1,5
Олія та інші рослинні жири	1,1	1,4	1,9	2,0	1,8	1,9	0,5
Картопля	10,3	19,4	12,9	12,4	10,4	11,8	-7,6
Овочі й баштанні	13,4	7,1	9,8	10,1	10,0	10,1	3,0
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	7,5	2,0	2,6	2,3	3,0	2,6	0,6
Хліб і хлібні продукти	8,4	8,5	11,5	10,9	10,1	11,0	2,5

Джерело: розраховано за даними [119, с. 375].

* – За рекомендацією Українського НДІ харчування

Наведені розрахунки свідчать про те, що харчування сільських мешканців Волинської області загалом поліпшується, що виявляється як у збільшенні кількості спожитих харчових продуктів, так і в підвищенні їх калорійності. Так, упродовж досліджуваного періоду (2000-2012 рр.) спостерігалось збільшення споживання більшості видів продуктів. Зокрема, про покращення харчування свідчить збільшення споживання м'яса та м'ясопродуктів, яєць, риби, овочів та фруктів. Споживання м'яса упродовж аналізованого періоду – зросло на третину і склало у 2012 р. 4,7 кг на особу. Помітним є також збільшення споживання сільськими домогосподарствами овочів та фруктів (відповідно з 7,1 до 10,1 кг овочів, з 2,0 до 2,6 кг фруктів, ягід, горіхів, винограду). Натомість споживання таких продуктів, як молоко та молочні продукти й картопля мало тенденцію до скорочення. Зростання споживання хліба та хлібних продуктів свідчить про погіршення структури раціону сільської родини.

Важливо не лише відстежити тенденцію зміни масштабів споживання, необхідно також порівняти його з раціональною структурою харчування. Таке порівняння дало підстави для висновку, що раціон сільського домогосподарства ще далекий від раціонально збалансованого. Зокрема, невтішним є недостатнє споживання таких важливих для життєдіяльності людського організму продуктів, як м'ясо та м'ясопродукти, молоко, яйця, овочі та фрукти, нестача яких у сільських родин Волині коливається в межах 20-30 %, як це спостерігається по овочах, м'ясу, яйцях до двох і більше разів (наприклад фруктів споживається лише 2,6 кг при нормі 7,5 кг).

Нестачу м'яса, молока, овочів, фруктів, інших корисних продуктів волинська сільська родина компенсує збільшенням споживання менш корисних, але більш дешевих продуктів харчування, таких як хліб, хлібопродукти, цукор. Так, споживання хліба з року в рік значно перевищує раціональну його норму. У 2012 р., наприклад, досліджувані домогосподарства хліба і хлібопродуктів споживали на 2,6 кг більше рекомендованої норми.

Структура споживання, в якій помітна нестача корисних продуктів харчування і надмірне споживання хліба та хлібопродуктів свідчить про недостатній рівень доходів сільських сімей для забезпечення здорового і раціонального харчування. Дефіцит необхідних поживних речовин, мікроелементів, вітамінів, мінералів, джерелом яких виступають продукти харчування, призводить до погіршення стану здоров'я сільського населення, зростання його захворюваності, скорочення тривалості життя та інших негативних наслідків.

Оцінюючи обсяги та структуру харчування сільського населення, можна відзначити позитивні зрушення його кількісних і якісних характеристик: зростання енергетичної цінності середньодобового раціону; збільшення

споживання таких важливих харчових продуктів як м'ясо та м'ясопродукти, яйця, овочі та баштанні, фрукти; зменшення споживання хліба, картоплі та олії. Разом з тим, нестача перелічених продуктів порівняно з раціональними нормами здорового харчування, відсутність достатньої кількості коштів на їх придбання, змушує сільські родини докладати більше зусиль у особистому підсобному господарстві, виробляючи продукти харчування для задоволення власних потреб. Хоча не можна не відмітити і позитивних тенденцій, адже за аналізований період зростання доходів волинських селян позитивно вплинуло на скорочення частки спожитих продуктів харчування, одержаних з особистого підсобного господарства.

І все-таки, незважаючи на суттєве скорочення питомої ваги споживання продуктів, вироблених власними силами, слід зазначити, що сільське домогосподарство на Волині залишається ще надто залежним від зайнятості в ОСГ, яке дає селянам не тільки продукти харчування, а і певні доходи від реалізації отриманої в ньому продукції. Адже по таких продуктах, як картопля та яйця, частка вироблених і спожитих продуктів сягає відповідно 86,6 та 69,5 %. Вагомою залишається і питома вага спожитих молока, м'яса, овочів та фруктів (відповідно 42,2, 32,6, 50,7 та 33,5 %), вироблених в ОСГ.

Окрім витрат на продовольчі товари, вагомим елементом структури сукупних витрат сільських домогосподарств виступають витрати на непродовольчі товари, і їхнє зростання позитивно характеризує зрушення у структурі сукупних витрат селян. Як уже зазначалося, за аналізований період збільшився і їхній абсолютний обсяг, питома вага, що позитивно характеризує динаміку споживчих можливостей сільських родин. Значна частина витрат на непродовольчі товари, як відомо, спрямовується на придбання товарів тривалого користування, наявність яких в сільських домогосподарствах також певною мірою характеризує рівень життя селян.

Отже, підсумовуючи проведений аналіз доходів і витрат сільського населення Волинської області, можна зазначити, що протягом аналізованого періоду спостерігалось зростання як обсягів їхніх сукупних ресурсів, так і покращення структури цих ресурсів. Це проявилось у зростанні питомої ваги грошових доходів, зокрема заробітної плати, доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, збільшенні інших видів доходів. Про підвищення добробуту селян свідчить і збільшення їхніх сукупних витрат, а також покращення структури цих витрат. Зокрема, йдеться про скорочення частки витрат на харчування і збільшення питомої ваги витрат на непродовольчі товари та послуги, що свідчить про покращення споживчих можливостей селян. Незважаючи на загалом позитивні тенденції покращення матеріального добробуту селян, слід звернути увагу на збереження гострих проблем у цій

сфері. Найгострішими з них є, в цілому, низький рівень доходів сільського населення, відставання його від рівня міського населення, низька заробітна плата, яка, будучи основою грошових доходів селян, є чи не визначальнішим чинником низького рівня їх життя, недостатня забезпеченість товарами тривалого користування, низький (нижчий за міський) рівень споживання матеріальних і духовних благ, що зумовлено нестачею коштів та нерозвиненістю соціально-культурно-побутової інфраструктури на селі. Всі ці та інші негативні явища, як справедливо зазначає Махсма М.М., спричиняють низький рівень і якість життя сільських мешканців, роблять сільський спосіб життя непривабливим, сприяють відтоку працездатного населення, особливо молоді з сільської місцевості, зростанню її трудової міграції, зумовлюють обезлюднення і вимирання українського села, а також тягнуть за собою ще багато інших негативних наслідків соціального, економічного, демографічного характеру [61].

В Проекті Програми розвитку особистих селянських господарств в Україні на період до 2020 року, розробленої вченими ННЦ «Інститут аграрної економіки» виокремлено ряд заходів, що забезпечать сприятливі умови розвитку ОСГ [93, с. 18]:

- необхідно розробити та прийняти Закон України «Про впровадження соціальних стандартів і нормативів проживання та праці у сільській місцевості»;

✓ внести зміни в діючу законодавчу базу щодо особливостей соціального і пенсійного страхування зайнятих в аграрній сфері;

✓ розробити диференційовані нормативи кількості робочих місць у сільськогосподарському виробництві з розрахунку на площу сільгоспугідь;

✓ відновити у формах статистичного спостереження інформацію про затрати праці в сільськогосподарських підприємствах і домогосподарствах;

✓ сприяти розвитку самоврядних галузевих об'єднань у сфері агропромислового виробництва з метою налагодження ефективного приватно-державного партнерства в створенні сприятливих умов для сільськогосподарської діяльності власників ОСГ;

✓ розробити проект Закону України «Про особливості діяльності громадських галузевих об'єднань в агропродовольчій сфері» та ін.

Вважаємо, що в умовах поступового підвищення рівня доходів сільського населення, подолання сільської бідності потребує удосконалення система державного регулювання рівня доходів населення, підвищення ефективності діючих та розробки нових державних та регіональних цільових програм соціально-економічного розвитку сільських територій.

3.4. Роль сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у підвищенні ефективності функціонування господарств населення

В Україні сьогодні спостерігається всезростаючий інтерес до вище вказаного способу господарювання, свідченням чого є прийняття низки важливих законодавчих актів: «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах» [83]; Законів України «Про сільськогосподарську кооперацію» [90]; «Про особисте селянське господарство» [86], «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [89]; Постанови Кабінету міністрів України «Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 рр.» [82] та ін. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи об'єднують дрібних товаровиробників і залучають їх до процесів вертикальної інтеграції, надаючи можливість отримувати прибутки не лише від сільськогосподарського виробництва, а й від наступних стадій руху виробленої ними продукції: заготівлі, зберігання, передпродажної обробки, продажу.

Вагомість кооперативного сектора економіки підтверджується досвідом розвитку та державної підтримки кооперативів в країнах Європейського Союзу. Так, для підприємств кооперативного сектора країн ЄС характерними є:

- великі обсяги операцій (від 3,6 в Португалії до 23,7 млрд євро в Данії річного товарообігу);
- високий рівень конкурентоспроможності, внаслідок ефекту масштабу та концентрації господарської діяльності;
- дієве державне стимулювання різних видів кооперації; диверсифікація діяльності традиційних видів сільськогосподарських кооперативів – виробничих та обслуговуючих;
- високий рівень інтеграції кооперативів з різних галузей діяльності;
- інноваційний характер кооперативного підприємництва та ін. [26].

В резолюції Генеральної асамблеї ООН «Кооперативи в процесі соціального розвитку» йдеться про те, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи сприяють забезпеченню максимально широкої участі сільського населення в економічному і соціальному розвитку, викоріненню бідності, тому саме вони сьогодні повинні стати одним із найважливіших факторів соціально-економічного розвитку села [64].

Процес становлення та діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у Волинській області відбувається із значними труднощами, що зумовлено рядом об'єктивних і суб'єктивних причин. Заслужують на увагу результати соціологічного опитування членів СОК Північно-Західного регіону України (Житомирської, Рівненської та Волинської областей). Весь масив

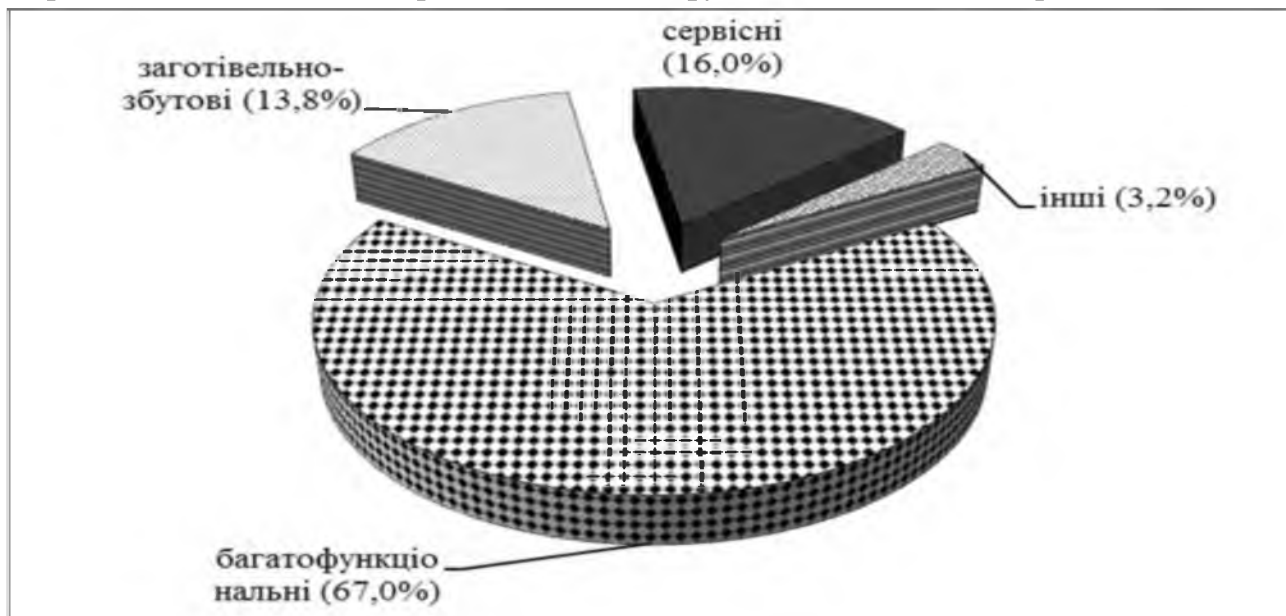
чинників, що негативно впливають на функціонування обслуговуючих кооперативів було розділено на зовнішні та внутрішні. Зовнішні перешкоди пов'язані з недосконалістю регуляторного середовища. Особливе занепокоєння у респондентів викликають проблеми, пов'язані з нестабільністю загальних економічних та правових умов розвитку СОК. З поміж проблем внутрішнього характеру найсуттєвішими є: низький рівень фінансового (66,7 %), матеріально-технічного та інформаційного (57,1 %) забезпечення обстежених кооперативів; відсутність спеціалістів зі збуту (функції управління маркетингом в кооперативах покладають на голову кооперативу (50,0 %) та виконавчого директора (45,0 %); недостатньо розвинута збутова діяльність (31,7 %); обмежений асортимент послуг (25,4 %) [141, с. 9]. Ідентифікація проблем розвитку кооперативів зумовлює вибір напрямів пошуку шляхів їх розв'язання.

Світовий досвід показує, що об'єднання професійних груп населення у різних сферах діяльності на кооперативних засадах є одним з найдієвіших напрямів подолання бідності у сільській місцевості Волинської області. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи запобігають вилученню доходів із сектора аграрного виробництва в посередницькі комерційні структури, які з ним не пов'язані. Надаючи своїм членам послуги за собівартістю, кооперативи сприяють нарощенню їхнього економічного потенціалу, поліпшенню умов господарювання, стимулюють до збільшення випуску товарної продукції, покращують добробут селян та соціальний розвиток села [66].

Вихід із ситуації, що склалася, вбачається в об'єднанні ресурсів особистих селянських господарств на кооперативних засадах. В умовах глобалізації ринку продовольства, як справедливо відмічає Зіновчук В.В., значення обслуговуючих кооперативів не знижується, а навпаки, набуває нового змісту [34, с. 190]. Саме тому, на даному етапі принципово важливо використати переваги такого типу сільськогосподарської кооперації, які забезпечать ефективне функціонування ОСГ та сталий соціально-економічний розвиток сільських територій. Така політика має забезпечити динамічний розвиток вказаних господарств, трансформацію найбільш активних із них в підприємницькі структури.

Серед організаційно-економічних засад розвитку господарств населення особливе місце належить визначенню ролі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) як основного чинника підвищення ефективності функціонування ОСГ. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація направлена на захист економічних та соціальних інтересів власників особистих селянських господарств, перетворюючи дрібних товаровиробників на рівноправних суб'єктів аграрного ринку. Для цього, насамперед, необхідним

є створення відповідної інфраструктури, яка б забезпечувала особисті селянські господарства всіма видами ресурсів: насінням, технікою, засобами захисту рослин і тварин, мінеральними добривами, племінною худобою і птицею; надавала допомогу в організації виробництва і реалізації продукції. У видовій структурі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які функціонували у 2012 р. на території Волинської, Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей переважали багатофункціональні СОК – рис. 3.4.

Рис. 3.4. Структура сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів регіону Західного Полісся (за видами) у 2012 р., %

Джерело: побудовано за даними Поліського науково-інноваційного центру НААН.

В системі трансформаційних перетворень аграрного сектора економіки Волині чільне місце належить сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам (СОК) як важливій складовій інфраструктури аграрного ринку області (табл. 3.20, 3.21). Станом на 1.01.2013 р. в області зареєстровано 35 обслуговуючих кооперативів, проте реально діючими є лише 13. За видами діяльності це багатофункціональні кооперативи, які надають послуги з обробітку землі, заготівлі молока, роботи млина, пилорами та ін. Кількість функціонуючих кооперативів зменшилась за 2009-2012 рр. на 23,6 %. Проте, за вище вказаний період значно зросли обсяги наданих послуг, збільшується річний обіг грошових коштів.

Найбільше СОК функціонує у Локачинському – 3, Горохівському та Турійському районах – по 2. У 2012 р. обслуговуючі кооперативи надали різноманітних послуг на суму 742,0 тис грн, що на 133,8 тис. грн менше, ніж у 2011 р. В області функціонує два молочарські сільськогосподарські

обслуговуючі кооперативи, зокрема «Барвінок» у Шацькому та «Молочний» у Володимир-Волинському районах.

Таблиця 3.20

**Основні показники функціонування
сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Волинської області**

Показник	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2009р., (+,-)
Кількість кооперативів, що функціонують, од.	17	17	15	13	-4
Обсяг наданих послуг, тис. грн.	156,1	434,4	875,8	742,0	585,9
Отримано допомоги, тис. грн.:	1300,0	-	-	171,5	-1128,5
- місцевий бюджет	-	-	-	-	
- державний бюджет	1300,0	-	-	171,5	-1128,5
Кількість працюючих в СОК, осіб	...*	49	45	42	x
Кількість членів кооперативів, осіб	...*	1239	1007	672	x
Річний обіг коштів, тис. грн	...*	...*	1051,9	1157,0	x

Джерело: розраховано за даними Департаменту агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації.

* – відсутні дані.

СОК «Барвінок» створений у 2006 р. за сприяння проекту міжнародної благодійної фундації «Хайпфер Прожект Інтернешнл». Кооператив визнано показовим молочарським сільськогосподарським обслуговуючим кооперативом області та надано державну фінансову підтримку в розмірі 240 тис. грн СОК «Барвінок» нараховує 64 члени, які утримують 69 корів. На даний час кооператив здійснює заготівлю молока від власників особистих селянських господарств на території 5 сільських рад Шацького та Любомльського районів. Станом на 01.01.2013 р. заготовлено і здано 398,7 т молока. Крім того, кооператив надає послуги з помолу зерна, придбання насінневого матеріалу, мінеральних добрив та штучного осіменіння корів. Між обслуговуючим кооперативом та районним відділом освіти на 2012 р. було заключено договір про постачання молока в шкільні заклади Шацького району.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив «Молочний» Володимир-Волинського району з 2010 р. займається заготівлею молока. Він нараховує 52 члени, які утримують 77 корів. Кооператив працює на території Білинської та Зорянської сільських рад. Планує залучити в члени кооперативу жителів Стенжаричівської сільської ради. Станом на 1.01.2013 р. обслуговуючий кооператив продав 45,4 т молока, при цьому середня закупівельна ціна молока складає 4,80 грн, що на 0,80 грн вище середньої реалізаційної ціни по області.

Показники розвитку окремих СОК Волинської області у 2012 р.

Показник	Всього по області	у т.ч. в окремих СОК		
		«Молочний» Вол.-Волинського району	«Мрія» Локачинського району	«Барвінок» Шацького району
Кількість працюючих в СОК, осіб	42	3	10	6
Кількість членів кооперативів, осіб	672	52	240	64
Надано послуг, тис. грн	742,0	130,2	1334,4	81,4
Обсяг сплачених податків, зборів, тис. грн	157,0	49,8	26,6	8,0
Розмір пайового фонду, тис. грн	1036,0	30,0	309,0	1,4
Наявність основних засобів, тис. грн	2336,0	-	300,0	311,0
Річний обіг коштів, тис. грн	1157,0	347,3	133,4	197,5
Кількість поголів'я ВРХ, гол.	146	77	-	69
в т.ч. корів, гол.	146	77	-	69
Заготовлено та реалізовано молока, т	344,1	45,4	-	398,7

Джерело: розраховано за даними Департаменту агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації.

Плодоовочевий кооператив «Симфонія» Іваничівського району надає послуги з виробництва плодоовочевої продукції, в овочівництві, досліджує кон'юнктуру ринку. Кооператив займається вирощуванням полуниці. В 2012 р. урожайність зібраної полуниці сорту Зенга-Зенгана склала 100 ц/га. Для сільських жителів Волині період збирання полуниці – це створення реальних додаткових робочих місць. Крім цього, члени кооперативу займаються вирощуванням овочевих культур: цибулі, моркви, буряків столових.

СОК об'єднують дрібних товаровиробників і залучають їх до процесів вертикальної інтеграції, надаючи можливість отримувати прибутки не лише від сільськогосподарського виробництва, а й від наступних стадій руху виробленої ними продукції: заготівлі, зберігання, передпродажної обробки, продажу.

Як свідчить історична довідка та архівні документи, у Волинській області нагромаджено значний позитивний досвід кооперативного руху в сільському господарстві. Кооперативний рух на Волині має більш ніж 100-річну історію, яка свідчить про те, що сільськогосподарські кооперативи, які існували у 30-х роках ХХ ст., слугували дієвим захистом економічних інтересів сільських товаровиробників. На Волині кооперація зародилась в останній третині ХІХ ст. і ще до початку Першої світової війни довела свою життєздатність та ефективність. У період між Першою і Другою світовими війнами сільськогосподарська обслуговуюча кооперація на землях, що у 1921-1939 рр. входили до складу Польщі, стала потужним господарським рухом, досягла

значних успіхів, нагромадила значний позитивний досвід. Про це свідчать ряд документів, що зберігаються у Волинському обласному архіві [146, 147, 148].

Аграрна реформа, яку проводив польський уряд, передбачала перерозподіл земельного фонду шляхом обмеження великого земельного володіння і створення нових самостійних малоземельних господарств, побудованих на засадах приватної власності на землю й засоби виробництва. Отримавши у власність землю, сільськогосподарські товаровиробники отримали змогу вільно розпоряджатись виробленою продукцією, що посилило мотивацію до ефективного господарювання й співпраці.

У 20-30-х роках ХХ ст. обслуговуюча кооперація охопила практично всі сфери, пов'язані із виробництвом, переробкою та збутом сільськогосподарської продукції, забезпечення селян необхідними матеріальними ресурсами, кредитними коштами тощо. В 1934 р. у Волинському воєводстві існували 552 різні кооперативні організації (табл. 3.22).

Таблиця 3.22

Кількість обслуговуючих кооперативів у Волинському воєводстві станом на 1934 р., од.

Повіти	Всього	в т.ч. види кооперативів				
		ощадно-позичкові	рільничо-торговельні	рільничо-споживчі	моло-чарські	інші
Луцький	105	40	1	42	19	3
Кременецький	78	41	1	30	4	2
Ковельський	67	25	1	36	5	-
Дубенський	64	38	1	14	11	-
Ровенський	64	23	3	30	8	-
Горохівський	56	15	1	35	5	-
Володимирський	41	19	1	19	1	1
Костопільський	25	15	-	6	3	1
Здолбунівський	23	16	1	1	4	1
Любомльський	17	11	-	3	3	-
Сарненський	12	9	-	1	2	-
Разом	552	252	10	217	65	8

Джерело: розраховано за даними [147, с. 3].

Найбільш поширеними кооперативними організаціями були ощадно-позичкові (45,7%), рільничо-споживчі (39,3%), кооперативні молочарні (11,8%). В організаційному плані волинські кооперативи підпорядковувались двом ревізійним союзам – Варшавському та Львівському Ревізійному Союзу Українських кооперативів (РСУК) [75]. Основними перешкодами для розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів були: нестача власних коштів; недостатній розвиток комунікацій; віддаленість окремих повітів від великих торгово-промислових центрів; брак належного досвіду в організації

кооперування. Проте, незважаючи на вище вказані труднощі, кількість кооперативів щороку зростала. На початок 1938 р. у Волинському воєводстві діяло 577 кооперативних організацій, загальна кількість членів яких становила 130,0 тис. осіб, оборотний капітал – 19196,0 тис. злотих [148, с. 63].

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи на Волині були навіть у найбільш віддаленому від Луцька – нині Любешівському районі (Фонд 380, опис 1, справа 1 Волинського обласного архіву). Так у с. Деревок Ковельського повіту у 1933 р. був створений молочний кооператив («спулдзельня») з аналогічною назвою «Деревок», також там знаходилось основне підприємство кооперативу «з переробки молока», яке займалось виробництвом масла, вершків та маслянки [123]. Про реальний стан виробництва у «Деревку» свідчать такі дані: у 1937 р. 952 постачальники молока здали на переробку 241,3 тис. літрів молока жирністю 3,37 %, за що одержали 19285 злотих. З цієї продукції було виготовлено 9409 кг масла, 24512 л маслянки. Масло, вироблене на Любешівщині, було відоме завдяки своїй високій якості за межами регіону. Так, у травні 1936 р. його представляли на конкурсі у Вільно, де продукція отримала високу оцінку – 85 балів зі 100 можливих. Варто зазначити, що найбільшу частину (52,2 %) здавачів молока становили ті господарства, у яких землі було від 2 до 5 га. Із числа малоземельних їх було 12,5 %. Із 488 членів кооперативу 233 мали по одній корові, а лише 25 – по 4. Всього ж корів у кооперативі було 899, інші здавачі не були членами «спулдзельні». Молочний кооператив «Деревок» функціонував на демократичних засадах: тут проводились збори, диспути, звіти, діяла наглядова Рада, яку очолював місцевий священик, регулярно працювала ревізійна комісія. Сферою організаційно-економічної діяльності кооперативу були: кредити та їх доцільність, боргові зобов'язання, формування статутного фонду, планування видатків на заробітну плату, відрядження, поліпшення якості продукції і давальницької сировини, ремонтні роботи, державні та комунальні податки, розширення виробничої діяльності тощо. Звіт за 1937 р. свідчив, що діяльність «Деревка» була доцільною та ефективною, висока ринкова ціна на масло дозволяла підвищувати ціну і на молоко для здавачів. Кожні 100 л молока приносили кооперативу 10,33 злотих доходу [123].

Справедливо зазначають Вісин В.В. та Вісина Т.М., що спираючись на власний досвід, передові досягнення європейської кооперативної теорії і практики, кооперація на західноукраїнських землях у 20-30-х роках ХХ ст. стала чи не головною формою організації господарсько-економічного життя українців в умовах бездержавності, зняттям захисту їх соціальних та національних прав [14]. Отже, у Волинській області існують історичні, соціально-психологічні та організаційно-економічні передумови для успішної

діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, як однієї з найбільш перспективних складових інфраструктури аграрного ринку, що покликана задовольняти економічні та соціальні інтереси дрібних товаровиробників.

Активна пропаганда кооперативної ідеї на основі власного історичного досвіду може стати дієвим важелем, який забезпечить прискорений розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на Волині. В результаті проведеного дослідження виявлені ряд проблем і перешкод у ефективному розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на Волині (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Проблеми і перешкоди розвитку СОК Волинської області

Джерело: власні дослідження.

В контексті даного дослідження варто підтримати Цимбала В.О., який вважає, що саме держава має забезпечити необхідний інформаційний простір для пропаганди і формування позитивного сприйняття кооперативної ідеї в суспільстві, вміло подати переваги діяльності обслуговуючого кооперативу на районному рівні, його позитивного впливу на економіку сільських, районних та обласного бюджетів [139].

Регіональні особливості та історичний досвід функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на Волині визначають подальший розвиток ОСГ через необхідність їх кооперації. При цьому будуть забезпечені ефективна зайнятість та стабільні ринки збуту продукції,

альтернативні канали надходження ресурсів та відсутність спекулятивного посередництва; збільшаться доходи товаровиробників та зросте рівень життя сільського населення, а самі власники ОСГ перетворяться на рівноправних суб'єктів аграрного ринку.

3.5. Формування умов для інтеграційного розвитку особистих селянських господарств Волинської області

Ефективний розвиток аграрного сектора економіки України значною мірою залежить від рівня розвитку інтеграційних процесів, що передбачають поступове залучення товаровиробників до технологічних і маркетингових ланцюгів руху сільськогосподарської продукції. Результатом порушення міжгалузевих та міжгосподарських зв'язків в галузі у 90-х роках минулого століття став різкий спад обсягів виробництва і реалізації продукції, зростання чисельності збиткових господарств, що зумовило необхідність пошуку нових форм агропромислових об'єднань. Вище зазначені процеси об'єктивно спонукають учасників різних сфер агробізнесової діяльності до пошуку форм інтеграційного розвитку (поєднання, синтезу, співпраці) сільськогосподарського виробництва, зберігання, переробки, реалізації продукції, агросервісних послуг з тим, щоб усунути протиріччя між економічними інтересами і забезпечити сприятливі умови для відтворення виробництва в усіх ланках, що складають вертикальний ланцюг агропромислових підкомплексів. Перевагою потужних інтегрованих структур є зменшення трансакційних витрат, оптимізація власних сировинних зон, зниження собівартості виробництва, підвищення рентабельності виробництва, збільшення надходжень до бюджетів різних рівнів тощо [44, с. 321].

Як зазначалось вище, протягом останніх років особисті селянські господарства залишаються переважаючою формою господарювання в аграрному секторі Волинської області. Всебічна підтримка розвитку ОСГ є одним із пріоритетних завдань аграрної політики держави. Така політика має забезпечити динамічний розвиток вказаних господарств, трансформацію найбільш активних із них в підприємницькі структури. Для цього, насамперед, необхідним є здійснення агропромислової інтеграції дрібних товаровиробників з іншими суб'єктами аграрного ринку [145]. Інтеграція ОСГ з переробними підприємствами сприятиме встановленню між ними стабільних організаційних і економічних зв'язків у сфері переробки сільськогосподарської сировини та її реалізації.

Потужна інтегрована сільськогосподарська система, яка поєднує сільськогосподарських товаровиробників, переробні, сервісні та торгівельні підприємства, вже сформована у Волинській області. Враховуючи зазначене, розглянемо приклад діяльності найбільшого інтеграційного агропромислового формування досліджуваного регіону – ТзОВ «Агропромислова група» «Пан Курчак». Зазначене підприємство є одним з лідерів виробництва та переробки сільськогосподарської продукції в Західній Україні. Товариство засноване у 2002 р. і є яскравим прикладом динамічного розвитку аграрного підприємництва, в якому втілюються інноваційні розробки та найкращі досягнення НТП європейських та українських фахівців. Агропромгрупа «Пан Курчак» – це інтегрований комплекс, що має замкнутий цикл виробництва, в якому задіяні наступні підприємства виробничої групи (табл. 3.23).

Таблиця 3.23

**Склад та виробничий напрям діяльності підприємств
Агропромислової групи «Пан Курчак»**

<i>№ п/п</i>	<i>Назва підприємства</i>	<i>Виробничий напрям та особливості діяльності</i>
1	2	3
1.	ПП «Західна аграрна компанія»	Провідне сільськогосподарське підприємство, яке займається вирощуванням зернових та кормових культур. Володіє сучасним парком сільськогосподарських машин і техніки, що дає змогу підвищувати продуктивність праці, рівень техніки безпеки, економічність процесів, поліпшувати умови праці, зменшувати шкідливий вплив на навколишнє середовище.
2.	ТзОВ «Агротехніка»	Спеціалізація – виробництво і реалізація комбикормів для сільськогосподарських тварин, птахів і риби. Два заводи з високотехнологічним обладнанням і повна автоматизація виробництва дозволяють виготовляти широкий асортимент комбикормів. Власна оригінальна рецептура комбикормів ґрунтується на використанні компонентів винятково рослинного походження; синтетичні і гормональні добавки в кормах – відсутні. Якість сировини і готової продукції постійно контролюється власною акредитованою лабораторією із сучасним обладнанням.
3	ТзОВ «Агідель»	Один з сучасних і найбільших інкубаторів в Україні, виробнича потужність якого складає 32 млн шт. яєць на рік. Батьківські стада на фермах знаходяться під пильною увагою ветеринарів і спеціалістів з птахівництва не лише України, а й Європейського Союзу. Автоматизована система збору і сортування яєць дозволяє в найкоротші терміни доставити їх на інкубатор чи клієнту автомобілями зі спеціальним мікрокліматом. В ТзОВ «Агідель» встановлено котли з використанням відновлювального палива (соломи).

4.	ТзОВ «Птахокомплекс «Губин»	Вирощування птиці та виробництво м'яса птиці. Процес вирощування курчат-бройлерів максимально автоматизований, контроль виробничих параметрів здійснюється із застосуванням комп'ютерного обладнання. Кінцева продукція – тушки курчати-бройлера, напівфабрикати і субпродукти з них. Асортимент складає понад 30 позицій фасованої курячої продукції в охоложеному і замороженому вигляді.
5.	ТзОВ «Віра-1», яке включає:	Підприємство, яке займається вирощуванням та реалізацією елітних свиней м'ясної породи у живій вазі.
5.1	<i>- племінний завод</i>	Племінний завод з розведення свиней великої білої породи. Основне маточне стадо завезене з Англії. Поголів'я постійно оновлюється за рахунок поповнення нових свиноматок із-за кордону. На території племінного репродуктивного комплексу діє лабораторія, кнурівня, приміщення штучного запліднення та опоросу. Народжені поросята проходять стадію відлучення та відбору на відгодівельній фермі за сучасними технологіями.
5.2	<i>- відгодівельний комплекс</i>	Відгодівельний комплекс потужністю 8500 голів свиней одночасної посадки. Вихід м'яса до 13% більший, ніж у безпородного поголів'я.
6.	ТзОВ «ВМП»	Провідний виробник ковбасних та м'ясних виробів на українському ринку. Обладнання відповідає найсучаснішим європейським стандартам. Асортиментний ряд продукції складає більше 100 найменувань. Готова продукція реалізується під торговими марками: «Волиньпродукт», «Волинська» та «Українська свинина». Ковбасні та м'ясні вироби ТзОВ «ВМП» представлені в усіх регіонах України. Підприємство динамічно розвивається, постійно здійснюються інвестування у процеси виробництва та реалізації.
7.	ТзОВ «Українські торгівельні мережі»	Мережа фірмових магазинів із реалізації свіжого м'яса та м'ясоковбасних виробів торгової марки «М'ясна точка». На сьогодні магазини ТМ «М'ясна точка» працюють у Волинській, Рівненській, Тернопільській, Житомирській, Львівській областях і характеризуються високим рівнем сервісу завдяки навчанню, стажуванню та проведенню тренінгів для персоналу. Робота магазинів побудована на чіткому дотриманні принципів високого професійного обслуговування покупців та забезпеченні широкого асортименту якісної продукції за цінами виробника.

Джерело: побудовано за даними [4].

ТзОВ «Агропромислова група» «Пан Курчак» працює відповідно до довгострокового стратегічного плану розвитку [8]. В підприємстві чітко визначені для реалізації фінансові, продуктово-ринкові, операційні та ресурсні стратегічні цілі, що дозволяє оперативного контролювати якість продукції на всіх етапах технологічного ланцюга, вносити необхідні зміни в систему взаємодії підприємств та швидко реагувати на зміни мінливого ринкового середовища.

За ініціатииви голови ТзОВ «Агропромислова група «Пан Курчак»» Мартиняка С.В., на території Волині започаткована та ефективно впроваджується соціальна Програма «Маєток» з відродження свинарства на

основі самозайнятості населення та сприяння розвитку сільських територій. Реалізація програми є запорукою розвитку одноосібних селянських господарств та фермерських господарств сімейного типу, забезпечує їх належними засобами виробництва для відгодівлі свиней з використанням новітніх досягнень технології. З контингенту селян, які виявляють бажання взяти участь у програмі, формуються цільові групи потенційних учасників. Фахівці Агропромислової групи проводять з такими групами навчальні тренінги та семінари, по закінченню яких зацікавлені господарі отримують «Сертифікат учасника Програми «Маєток»».

Для утримання свиней господарі повинні мати свої господарські споруди (хліви). З метою дотримання необхідних санітарних норм обов'язково проводиться обстеження приміщень, їх дезинфекція. Згодом з учасниками програми підписується певний пакет документів, договори на поставку кормів, на ветеринарну підтримку, договір страхування. Кваліфіковані спеціалісти компанії надають постійний ветеринарний супровід, спостерігають за тваринами. У рамках вище вказаної програми селянським господарствам надаються для відгодівлі від п'яти до двадцяти п'яти одинадцятиденних поросят вагою 27-28 кілограмів сучасних світових порід та комбікорми для годування тварин. Відгодівля проводиться протягом 105 днів до ваги 105-107 кг. Великою перевагою є забезпечення гарантованого ринку збуту тварин. Після завершення відгодівлі Агропромгрупа в обов'язковому порядку викуповує свиней за ринковими цінами, які діють в цей період. В результаті віднімання вартості поросят, комбікормів та ветеринарних препаратів, визначається прибуток домогосподарства. Згідно з підрахунками, з однієї тварини він сягає 300 гривень, тобто, беручи на відгодівлю 20 поросят на 3,5 місяці тричі на рік, господарі заробляють в межах 18 тис. грн.

Програма є довгостроковою та ґрунтується на взаємовигідній співпраці Агропромгрупи з селянами, адже підприємство володіє значними власними переробними потужностями і зацікавлене в завантаженні їх додатковою високоякісною сировиною, а селянські родини отримують роботу за місцем проживання, яка сприяє зростанню сімейного добробуту.

Переваги участі селянських родин у Програмі «Маєток» наступні:

- ✓ можливість викупу відгодованих тварин;
- ✓ забезпечення якісними комбікормами та поголів'ям;
- ✓ можливість застосування новітніх технологій відгодівлі;
- ✓ зайнятість господаря та його родини за місцем проживання;
- ✓ підвищення добробуту сім'ї, шляхом отримання достойної винагороди за свою працю;
- ✓ вивезення поголів'я безпосередньо з подвір'я господаря;

- ✓ якісне ветеринарне обслуговування тварин;
- ✓ реалізація відгодіваних свиней за ринковою ціною;
- ✓ гарантований ринок збуту відгодіваних свиней.

Крім того, з 2012 р. в ТзОВ «Агропромислова група» «Пан Курчак» започаткована та почала активно впроваджуватись спеціальна програма «Господар», мета якої – оптимізація вирощування власниками ОСГ сільськогосподарських культур та забезпечення їх гарантованими ринками збуту. Реалізація програми передбачає створення мережі комунальних підприємств, основне завдання яких – сприяння налагодженню виробництва одноосібниками готової продукції та реалізації кінцевому споживачеві. Розвиток сільськогосподарських комунальних підприємств дозволить підвищити якість життя у сільській місцевості через спрямування частини свого прибутку на розвиток соціальної інфраструктури села; створить нові робочі місця, особливо для молоді; мінімізує збитки селян від ризиків цінних коливань на ринку.

Отже, розвиток вертикальної інтеграції є перспективним для власників ОСГ та ефективним для сільськогосподарських підприємств. Переваги зазначеної співпраці для агроформувань проявляються в наступному: забезпечується диверсифікація виробництва; нарощується потужність виробничих і переробних виробництв; зростають масштаби використання виробничо-ресурсного потенціалу; впроваджуються науково-дослідні та інноваційні розробки тощо. Дрібні товаровиробники та місцеві органи самоврядування також зацікавлені у такій співпраці, оскільки забезпечується продуктивна самозайнятість населення та зростають доходи бюджетів відповідних сільських громад. Враховуючи вище викладене, подальші дослідження слід спрямувати на вивчення сильних і слабких сторін, можливостей і загроз агропромислової інтеграції, як важливого чинника ефективного розвитку аграрного сектора економіки України.

На основі здійсненого аналізу розвитку особистих селянських господарств Волині можна виділити такі основні принципові положення, які має врахувати загальнодержавна і регіональна аграрна політика, направлена на їх підтримку та розвиток:

- необхідність вирішення питання налагодження взаємодії між сільськогосподарськими, переробними і особистими господарствами на основі їх взаємодоповнюваності;
- організація інформаційно-консультативної підтримки розвитку ОСГ, зокрема розробка механізмів узагальнення та розповсюдження кращих наукових досягнень і передового досвіду господарювання серед населення;

- формування умов для підвищення зайнятості і доходів членів сільських домогосподарств шляхом сприяння диверсифікації сільськогосподарського виробництва, розвитку сільських промислів, відновлення виробничо-соціальної та інших сфер зайнятості населення;

- удосконалення системи збуту продукції на основі введення закупівлі продукції особистих селянських господарств у державні фонди за гарантованими закупівельними цінами, що забезпечить окупність витрат;

- підтримання існуючих та запровадження нових кредитних ліній комерційними банками для підтримки ОСГ із частковим державним дотуванням частини коштів за користування наданим кредитом та підвищення питомої ваги прямих цільових субсидій і кредитів держави сільським родинам;

- удосконалення нормативно-правового середовища, підвищення соціального і правового статусу особистих селянських господарств, поширення на їх власників заходів державної підтримки;

- розширення й удосконалення економічних зв'язків сільськогосподарських підприємств й особистих селянських господарств, розвиток різноманітних форм їх взаємодії;

- зміцнення прав земельної власності сільського населення, освоєння системи економічного регулювання земельних відносин, створення екологічно безпечного землеробства, розширення сфери виробництва й удосконалення технології виробництва продукції тваринництва і рослинництва.

Отже регіональні особливості ведення особистих селянських господарств у Волинській області визначають подальший розвиток ОСГ через необхідність їх кооперації та інтеграції з іншими партнерами ведення агробізнесу. При цьому будуть забезпечені: ефективна зайнятість та стабільні ринки збуту продукції; відсутність спекулятивного посередництва; збільшаться доходи товаровиробників та зросте рівень життя сільського населення; власники ОСГ перетворяться на рівноправних суб'єктів аграрного ринку.

РОЗДІЛ 4

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ

4.1. Моніторинг рівня продовольчої безпеки регіону, її основних складових та загроз

Реформування аграрного сектора відповідно до економічних законів ринку зумовлюють особливу увагу до формування системи продовольчої безпеки в нових умовах. Продовольча безпека України забезпечується за рахунок гарантування продовольчої безпеки в кожному її регіоні, що обумовлюється різноманітністю природно-кліматичних умов, рівнем соціально-економічного розвитку окремих територій, демографічною ситуацією тощо. Потреби в продовольстві кожної конкретної людини повинні задовольнятися там, де вона живе.

Забезпечення продовольчої безпеки саме на регіональному рівні зумовлено тим, що:

- по-перше, про забезпечення продовольчої безпеки держави можна говорити лише тоді, коли досягається продовольче убезпечення усіх без винятку регіонів;

- по-друге, територія країни характеризується значними обсягами та різноманітністю природно-кліматичних умов;

- по-третє, середні значення коефіцієнтів, що характеризують продовольчу безпеку держави не відображають реальну ситуацію в регіонах, а як показують результати досліджень, коефіцієнти міжрегіональних співвідношень сягають десятків, а по деяких показниках сотень, що свідчить про значну диференціацію регіонів України за рівнем виробництва, споживання та забезпечення продовольчої безпеки;

- по-четверте, існує значна диференціація регіонів за рівнем споживання продуктів харчування, що зумовлено нерівномірністю доходів різних верств населення, його поляризацією за рівнем економічної та фізичної доступності харчових продуктів;

- по-п'яте, методи регулювання продовольчої безпеки для кожного регіону мають бути специфічними, залежно від фактичного рівня продовольчої безпеки, наявних та можливих загроз, а також перспективних напрямів розвитку регіону;

- по-шосте, задоволення потреб у продовольстві повинно здійснюватися відносно кожної конкретної людини у місці її фактичного перебування.

Вирішення проблеми продовольчої безпеки не можливе без відповідної законодавчої та нормативно правової бази. Протягом 2008-2012 рр. у Верховній Раді України було зареєстровано декілька законопроектів «Про продовольчу безпеку України», які пізніше були зняті з розгляду. Останній законопроект «Про продовольчу безпеку України» був зареєстрований у Верховній Раді 24.10.2012 р. під № 11378, суб'єктом законодавчої ініціативи якого виступив Кабінет Міністрів України. В даному законопроекті продовольча безпека трактується як соціально-економічне та екологічне становище, за якого населення забезпечено безпечними і якісними основними продуктами харчування, що необхідні для раціонального харчування [87, с. 2].

Продовольча безпека, таким чином, передбачає як фізичну так і економічну доступність продовольчих товарів та безпеку харчування. Фізична доступність означає можливість одержання продовольчих товарів, які є в наявності на території регіону в необхідному обсязі й асортименті (відповідно до раціональних норм споживання), а їхнє надходження до споживача здійснюється безперебійно.

Проект Закону України «Про продовольчу безпеку» трактує фізичну доступність як постійну наявність для населення основних харчових продуктів відповідної якості в кількості та асортименті, що необхідні для забезпечення раціонального харчування. Досягнення цієї умови забезпечується за рахунок державного контролю за зовнішніми й внутрішніми поставками, а також наявними запасами продуктів харчування.

Економічна доступність продовольства, визначається можливістю кожного громадянина країни незалежно від віку, матеріального стану чи займаної посади мати достатній рівень доходів для придбання мінімального набору продуктів харчування. Згідно з проектом Закону, економічна доступність харчових продуктів – це стабільна можливість придбання населенням основних харчових продуктів належної якості в кількості та асортименті, що необхідні для забезпечення раціонального харчування [87, с. 2-5]. Ця умова забезпечується як за рахунок підтримки достатнього рівня доходів населення, так і за рахунок контролю за рівнем цін на продовольчі товари. Тому безпека харчування означає відповідність якості сировини й продуктів харчування встановленим вимогам і гарантію безпечного їх споживання.

На основі вивчення концептуальних основ та теоретико-методологічних засад продовольчої проблеми доцільно сформулювати власне визначення поняття продовольчої безпеки регіону, яке найточніше розкриває його суть. Вважаємо, що **продовольча безпека регіону** – це стан захищеності населення

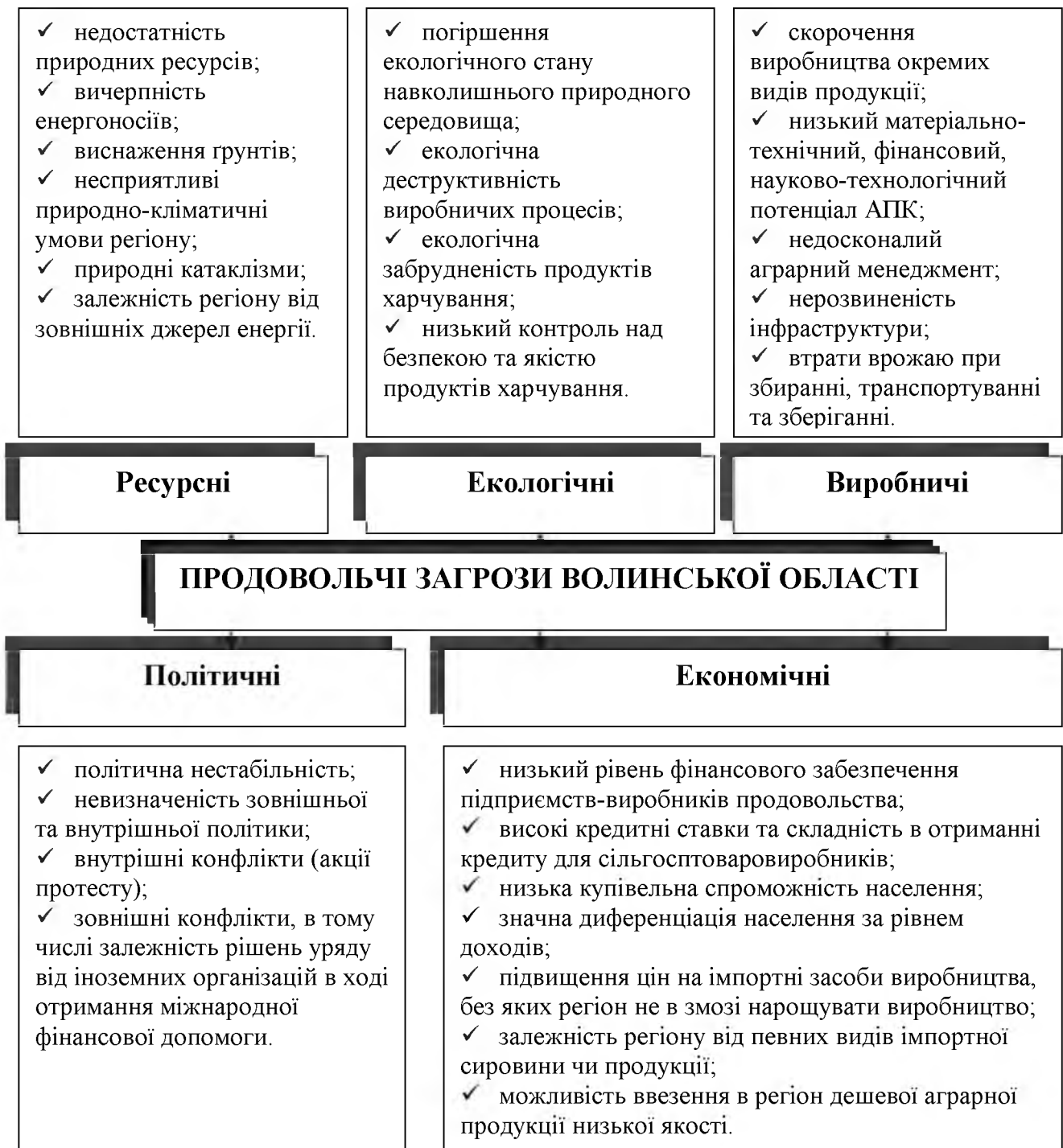
регіону від продовольчих загроз та безперебійний фізичний доступ й фінансова спроможність кожного жителя регіону придбати або отримати у інший соціально прийнятний спосіб (в тому числі вирощеної у власному господарстві) необхідну кількість продуктів харчування відповідної якості, що забезпечує належний рівень фізичного і психічного здоров'я населення та сталий економічний розвиток регіону. В сучасних умовах не виключається також здатність самозабезпечення населення продовольством за рахунок особистих селянських господарств і дачних ділянок.

В результаті проведеного дослідження визначено, що переважна частина сільськогосподарської продукції в досліджуваному регіоні виробляється саме особистими селянськими господарствами (див. пп. 3.1). За попередніми даними Головного управління статистики у Волинській області в 2013 р. власниками ОСГ було вироблено 83,5 % молока, 43,4 – м'яса, 89,1 – яєць, 49,2 – зерна, 46,6 – цукрових буряків, 99,0 – картоплі та 96,1 % овочів, вирощених в області. За даними обстеження сільськогосподарської діяльності домогосподарств Волинської області, населення продає лише п'яту частину виробленого молока та м'яса, 9,6 % овочів, 5,6 – зернових, 5,5 – картоплі та 4,7 % яєць.

Однак, науковці, які досліджують продовольчу безпеку, часто не надають належного значення цій категорії виробників сільськогосподарської продукції. Доцільним вбачається зробити особливий акцент на цю категорію товаровиробників, оскільки саме власники ОСГ споживають переважну частину продукції, вирощеної у власних господарствах, забезпечуючи таким чином фізичну доступність до продовольства та фінансову спроможність у придбанні, оскільки отримують власновирощену продукцію за собівартістю, в переважній більшості навіть не враховуючи в затрати власну працю.

Формування продовольчої безпеки регіону вимагає створення системи моніторингу, основним завданням якої є визначення фактичного її стану, прогнозування внутрішніх та зовнішніх загроз продовольчої безпеки. Під продовольчими загрозами розуміють будь-які негативні зміни факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, які знижують рівень продовольчої безпеки (рис. 4.1).

Загроза продовольчій безпеці посилюється при спаді виробництва, зростанні безробіття. Чим більший спад виробництва, тим вищий рівень безробіття і значніші імпорتنі поставки, тим слабша продовольча безпека регіонів та держави. Продовольча безпека знижується і в результаті росту цін на продовольство, соціального розшарування, зниження рівня та частки зарплати в сумі сукупних доходів тощо [133, с. 34].

Рис. 4.1. Класифікація продовольчих загроз регіону

Джерело: власні дослідження.

Однією із суттєвих загроз продовольчої безпеки є використання сільськогосподарських земель з метою отримання енергетичних та інших видів ресурсів. Проведений аналіз стану родючості ґрунтів у Волинській області вказує на те, що за останні роки в середньому на гектар орних земель вноситься

не більше 2,9–3 т/га органічних і 70–80 кг д.р. мінеральних добрив, тоді як у 90-ті році ці обсяги становили відповідно 16,4 і 256, або в 5,5 і 3,2 рази більше.

В регіоні практично призупинено роботи з хімічної меліорації ґрунтів. Як наслідок, знижується вміст гумусу в ґрунтах, рухомих форм фосфору та обмінного калію. Площі із низьким і дуже низьким вмістом фосфору зросли на 3,8 %, обмінного калію на 13,3 відсотків. Кількість ґрунтів, які мають підвищену кислотність (рН 4,5-5,5) становить 140 тис. га або майже третину від обстежених в області площ.

За всіма агрохімічними показниками ґрунту сьогодні склався від'ємний баланс, а вміст середньозваженого рухомого фосфору і обмінного калію в основних типах ґрунтів забезпечує природну врожайність зернових: в зоні Полісся 8-10 ц/га, Перехідній 10-12, Лісостепу 16-18 ц/га, що підтверджується фактичною врожайністю більшості господарств. Крім того, в області нараховується понад 362 тис. га еродованих земель. З них 258,2 тис. га піддаються дефляційним процесам та 104,2 тис. га – водній ерозії.

За останні 25 років у Волинській області площі змитих земель збільшились на 27 відсотків. Щорічно площа еродованих земель зростає на 2 тис. гектарів. В середньому з гектара схилів щорічно змивається 5,4 т родючого шару ґрунту, а при розміщенні просапних культур – до 8,0 т. З продуктами ерозії з ґрунту виноситься 240 кг поживних речовин на гектар, що значно більше, ніж їх вноситься з добривами. Землекористувачі у жорстких умовах диспаритету цін на паливо, техніку, добрива, послуги і сільськогосподарську продукцію не здатні в повній мірі реалізувати загальноприйняті підходи до відтворення родючості ґрунтів, протистояти ерозії, іншим природним катаклізмам на селі.

Для успішного розв'язання питань із збереження та відтворення родючості ґрунтів, консервації деградованих й малопродуктивних земель необхідно виділяти кошти з обласного і районного бюджетів та використовувати фінансові ресурси, які надходять у порядку відшкодування втрат від сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва до селищних і сільських рад.

Світова практика переконує, що сфера продовольчої безпеки не є системою, здатною до саморегуляції, а отже її державне регулювання є об'єктивною необхідністю. На регіональному рівні органи держаної влади забезпечують гарантування продовольчої безпеки шляхом:

- реалізації державної політики продовольчої безпеки на відповідній території;
- складання балансів продовольства для аналізу рівня продовольчої безпеки відповідної території;

- визначення необхідного рівня забезпечення населення продовольством відповідно до нормативів;
- розроблення прогнозів та проектів індикативних планів розвитку аграрного сектору на відповідній території та їх реалізація в регіоні;
- розроблення і забезпечення виконання програм поліпшення продовольчого забезпечення населення, насамперед соціально вразливих верств.

Продовольча безпека регіону, в першу чергу залежить від рівня розвитку всіх галузей аграрного сектору. Тенденції в зміні обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції є основою продовольчої безпеки, а її кінцевим показником є структура споживання продукції на одну особу. Таким чином система продовольчої безпеки регіону поділяється на підсистеми: виробництво, формування і розподіл продовольчих ресурсів, споживання (рис. 4.2).

Рис. 4.2. Система продовольчої безпеки регіону

Джерело: побудовано на основі [22].

Формування основних фондів сільськогосподарської продукції в регіоні відбувається за рахунок виробництва, наявних резервів та імпорту чи ввезення продукції з інших регіонів (при дефіциті), а розподіляються фонди на споживання та експорт чи вивезення в інші регіони (при надлишку).

Метою державної політики є врегулювання відносин між державою і учасниками ринку продовольства (виробниками, постачальниками та

споживачами) щодо гарантування високого рівня продовольчого забезпечення населення якісними й доступними за ціною продуктами.

Доведено, що недостатнє харчування, дієтична незбалансованість харчування населення сприяють зростанню захворюваності і є серйозною проблемою для країни. Продовольче самозабезпечення передбачає задоволення основної частини потреб у продуктах харчування за рахунок внутрішнього виробництва, яке зумовлює незалежність держави та регіонів у задоволенні потреб населення. Тому системоутворюючим центром у гарантуванні продовольчої безпеки є агропромисловий комплекс, з яким системно пов'язані підсистеми: збут і розподіл; резерви продовольства; споживання продуктів харчування.

Оптимальний або високий рівень продовольчої безпеки є стратегічною метою кожного регіону, оскільки є базою для його економічного зростання на основі розвитку внутрішнього сектору промисловості та безпеки регіону. Розробка стратегії продовольчої безпеки регіону передбачає вирішення відповідної системи завдань, початковими з яких є створення системи моніторингу продовольчої безпеки регіону як органічної складової в рамках стратегічного планування розвитку економіки регіону.

На створення системи моніторингу покладається завдання з визначення фактичного рівня продовольчої безпеки, прогнозування внутрішніх та зовнішніх її загроз. На цій основі розробляються заходи щодо локалізації та нейтралізації негативних факторів, що впливають або можуть у майбутньому вплинути на зниження рівня продовольчої безпеки регіону.

Моніторинг продовольчої безпеки регіону – це комплекс наукових, технічних, технологічних, організаційних та інших засобів, за допомогою яких здійснюється систематичний контроль (стеження) за станом захищеності населення регіону від продовольчих загроз, а також виявлення відповідності доступу та обсягів продуктів харчування належної якості до бажаного результату та прогнозування і запобігання критичним ситуаціям.

Критична ситуація щодо рівня продовольчої безпеки проявляється у вигляді продовольчої кризи або гострої нестачі продовольства. Майже половина громадян (49,7 %) вважає, що Україні загрожує продовольча криза, в той час як 36,4 % не бачать такої небезпеки. Про це свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного в Україні компанією Research & Branding Group [95]. І хоча аналітики та науковці стверджують, що для України продовольча криза найближчим часом не загрожує, певні види загроз все ж існують і особливо відчутно це проявляється на регіональному рівні.

У результаті проведеного дослідження виявлено, що нині в Україні служба моніторингу продовольчої безпеки відсутня. Рівень продовольчої

безпеки в останні роки визначався згідно з Методикою визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 року № 1379 [28].

Доцільним вбачається виокремлення наступних етапів проведення моніторингу продовольчої безпеки регіону:

- 1) моніторинг продовольчих загроз регіону;
- 2) моніторинг рівня продовольчої безпеки регіону;
- 3) розроблення комплексу дій (стратегії) щодо забезпечення продовольчої безпеки регіону.

Виявлення загроз продовольчій безпеці і прогнозування наслідків їх дії доцільно здійснювати на основі моніторингу ряду показників, які можуть різнитися для окремих регіонів, оскільки це зумовлено багатьма чинниками, серед яких: географічне розташуванням регіону, природно-кліматичні умови, ресурсний потенціал, стан розвитку галузей економіки, політична ситуація в регіоні та ряд інших факторів, які в тій чи іншій мірі можуть створювати загрозу продовольчій безпеці регіону.

Для моніторингу рівня продовольчої безпеки, в процесі якого здійснюється опосередковане вимірювання, значними проблемами є: забезпечення високої результативності застосування інструментарію його проведення; розробка критеріїв оцінювання, індикаторів, порогових величин і показників; здійснення безпосереднього процесу вимірювання; статистична обробка результатів і їх адекватна інтерпретація, перш, за все з метою ініціювання змін в законодавстві.

Ефективність моніторингу продовольчої безпеки є наслідком спільної дії великої кількості факторів, тому при її оцінці враховується їхня взаємодія і комплексний вплив. Негативна зміна кожного з показників, що входять до оціночних груп, розглядається як реальна чи потенційна загроза продовольчій безпеці регіону чи країни, оскільки усі вони взаємозалежні і взаємопідпорядковані в контексті своєї цільової спрямованості.

Вважаємо, що оцінювати рівень продовольчої безпеки регіону доцільно за допомогою інтегрального показника, який відображає всі вищезазначені аспекти. Основою може слугувати Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1379, та Методика розрахунку рівня економічної безпеки, затверджена наказом Міністерства економіки України від 02.02.2007 № 60 [28]. Проте, по-перше, дана методика розроблена і використовується для оцінки рівня продовольчої безпеки держави, а не регіонів, а по-друге, перелік індикаторів продовольчої безпеки не відображає усіх аспектів продовольчої

безпеки, тому пропонується розширити перелік індикаторів, що характеризують продовольчу безпеку регіону.

Оцінка рівня продовольчої безпеки регіонів здійснюється з метою створення об'єктивного підґрунтя для співставлення ефективності механізмів її забезпечення у розрізі областей. Основою для розрахунків є звітність Державної служби статистики України, інформація Міністерства аграрної політики та продовольства України, департаментів агропромислового розвитку обласних державних адміністрацій.

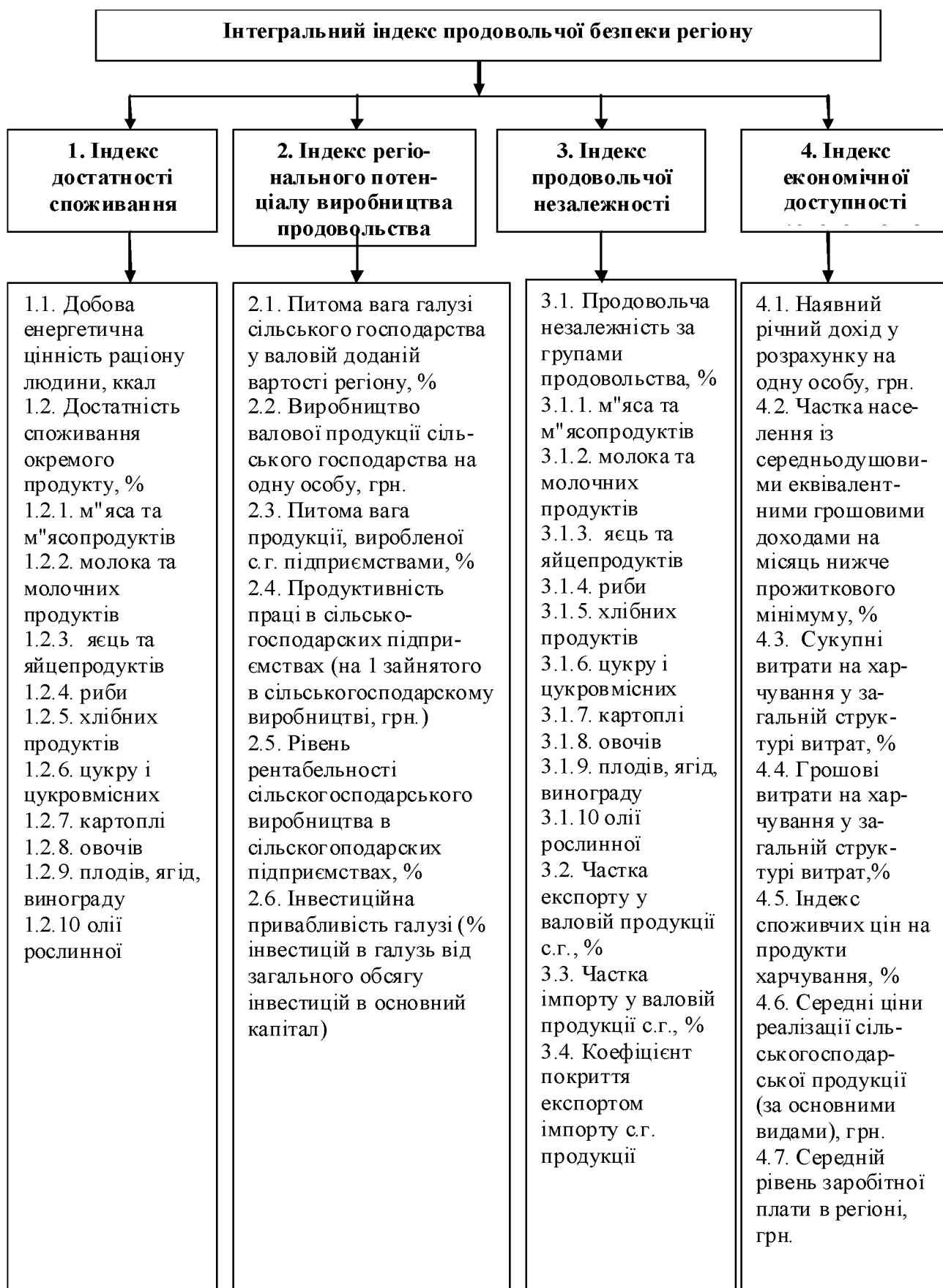
Використавши напрацювання науковців в галузі продовольчої безпеки та власні розробки, запропоновано методикау визначення рівня продовольчої безпеки на регіональному рівні, яка дозволяє не лише визначити рівень продовольчої безпеки конкретного регіону, але й порівняти його з іншими регіонами України. Дана методика передбачає визначення чотирьох основних індексів продовольчої безпеки регіону, на основі яких визначається інтегральний індекс продовольчої безпеки (рис. 4.3).

Усі показники, що характеризують рівень продовольчої безпеки регіону згруповані в чотири основні категорії індикаторів і характеризують рівні:

- достатності споживання;
- регіонального потенціалу виробництва продовольства;
- продовольчої незалежності регіону;
- економічної доступності продовольства.

Вважаємо, що під час моніторингу особливо важливо визначити рівень інтенсивності впливу кожного з факторів на рівень продовольчої безпеки регіону. Достатньо обґрунтованим є підхід Герасимчук З.В. та Вавдіюк Н.С., згідно з яким, пропонується виділити такі стани регіональної системи: небезпечний стан, загрозливий стан, стан ризику та стан безпеки [20]. При цьому ризик розглядається як ймовірність виникнення несприятливої ситуації в регіоні; загроза – як існування негативних чинників, які здійснюють дестабілізуючий вплив на функціонування регіону, порушуючи його стійкість для задоволення потреб населення; небезпека – як стан деструктивного впливу дестабілізуючих чинників на безпеку регіону, внаслідок чого втрачається здатність до самовідтворення, що призводить до колапсу регіону.

Для ранжування регіонів за рівнем безпеки розвитку вищевказані автори пропонують застосовувати формулу «золотого поділу». При цьому значення інтегрального індексу, рівне нулю, вважається критичним значенням, рівне одиниці – граничним ідеальним станом системи. Значення, що лежать в межах від 0 до 0,382 свідчать про стан небезпеки; від 0,383 до 0,618 – про стан загрози; від 0,619 до 0,854 – про стан ризику та від 0,855 до 1 – рівень безпеки.

Рис 4.3. Основні складові інтегрального індексу продовольчої безпеки регіону

Джерело: власні розробки.

Існують різні підходи до інтегрального оцінювання системи показників регіональної безпеки. Запоточний І.В. та Захарченко В.І. систематизували можливі методи оцінки безпеки, виділяючи при цьому: методи порівняння фактичних показників з їх пороговими значеннями; методи оцінки показників у динаміці; методи експертної оцінки; методи аналізу та опрацювання сценаріїв; методи корисності; методи розпізнавання образів; методи оптимізації; ігрові методи; методи багатовимірного статистичного аналізу; методи теорії нечітких систем; методи процедурного аналізу. Крім того, застосовуються методи потенційних конфліктів, метод аналізу ієрархій, методи кластерного аналізу тощо [39].

Бандурка О., Духов В., Петрова К., Червяков І. виокремлюють наступні елементи системи діагностики інтенсивності дії негативних факторів впливу на стан безпеки господарюючого суб'єкта: загроза → допорогова небезпека → післяпорогова небезпека. Автори вважають, що загроза – це потенційна можливість завдання шкоди суб'єктам господарської діяльності з боку окремих чинників внутрішнього та зовнішнього середовища [6, с.10].

З огляду на вище вказане, ключовим та принциповим для визначення інтегрального рівня безпеки є вибір методу групування часткових дестабілізуючих факторів у загальну оцінку рівня продовольчої безпеки конкретного регіону, тобто вибір методу «згортання» часткових оцінок в інтегральну. Аналізуючи різноманітні підходи, вважаємо за доцільне для розрахунку інтегрального рівня продовольчої безпеки регіону застосовувати підхід, який дозволить найбільш детально врахувати кожен із факторів впливу на рівень продовольчої безпеки.

Інтегральний індекс продовольчої безпеки для конкретного регіону рекомендується розраховувати за формулою (4.1):

$$I_{inj} = \frac{I_{cp1j} + I_{cp2j} + I_{cp3j} + I_{cp4j}}{4}, \quad (4.1)$$

де I_{inj} – середнє арифметичне суми індексів конкретного регіону за чотирма основними категоріями;

I_{cp1j} , I_{cp2j} , I_{cp3j} , I_{cp4j} – індекси конкретного регіону за основними категоріями індексів.

Кількісні межі інтенсивності прояву негативних факторів на рівень продовольчої безпеки дозволяє віднести регіон до однієї із зон продовольчої безпеки та з достатнім рівнем об'єктивності здійснити їх типологію. Рівень продовольчої безпеки визначатиметься величиною інтегрального показника, рівного від нуля до одиниці.

Для характеристики ступеня продовольчої безпеки регіонів виділяється 5 основних рівнів (від зони небезпеки до зони безпеки) відповідно до запропонованої шкали (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Шкала рівнів продовольчої безпеки регіону

№ п/п	Кількісні межі	Якісна характеристика
1.	0,0-0,20	зона продовольчої небезпеки
2.	0,21-0,40	зона передкризового стану
3.	0,41-0,60	зона продовольчих загроз
4.	0,61-0,80	зона продовольчого ризику
5.	0,81-1,0	зона продовольчої безпеки

Джерело: власні дослідження.

Розроблена шкала використовується для визначення індексів конкретного регіону за основними категоріями рівня продовольчої безпеки та для інтегрального індексу. Для визначення кількісних меж продовольчих небезпек, доцільно діапазон значень від 0 до 1 поділити пропорційно на п'ять частин, що найбільш об'єктивно дозволить розподілити регіони за рівнем продовольчого забезпечення. Відповідно, значення від 0,81 до 1,0, буде відповідати зоні продовольчої безпеки, яка характеризує регіон як продовольчо захищений від впливу дестабілізуючих чинників. Чим вищими будуть фактичні індикатори від порогових, тим більшим буде продовольчий запас регіону, і, з іншого боку, чим більшим буде продовольчий запас регіону, тим більшим буде резерв його продовольчої безпеки.

При виникненні несприятливих факторів продовольчого забезпечення, регіон потрапляє у зону продовольчого ризику, що відповідає значенням від 0,61 до 0,80, і з одного боку межує із зоною продовольчої безпеки (куди він може повернутись при здійсненні необхідних заходів із покращення рівня продовольчого забезпечення), з іншого – із зоною продовольчих загроз (куди він може потрапити, якщо не будуть вживатися заходи щодо подолання впливу негативних факторів).

Потрапляння регіону в зону реальних продовольчих загроз із значенням від 0,41 до 0,60 свідчатиме про існування негативних чинників, які уже здійснюють дестабілізуючий вплив на рівень продовольчого розвитку регіону. Така ситуація вимагає застосування регуляторної політики підвищення рівня продовольчої безпеки та усунення загроз, що дозволить перейти у зону продовольчих ризиків, у протилежному випадку – загрози можуть досягти передкризового стану небезпеки.

Зона передкризового стану продовольчої небезпеки, із значенням від 0,21 до 0,40 характеризується частковою руйнацією продовольчої системи

регіону, що унеможлиблює його продовольче забезпечення. За таких значень відносне продовольче забезпечення можливе лише за певними видами продовольства при дефіциті або недоступності інших видів. Дана ситуація вимагає застосування антикризової політики, спрямованої на нарощування обсягів виробництва продукції та нейтралізацію дії негативних факторів, що дозволить регіону перейти в зону продовольчих загроз, у протилежному випадку регіон може потрапити у стан продовольчої небезпеки.

При переході регіонів у зону продовольчої небезпеки із значенням від 0,0 до 0,20 фактично відбувається повна руйнація продовольчої системи регіону (передумовою може бути стихійне лихо, війна, техногенна аварія тощо), і для покращення ситуації регіональна політика продовольчого забезпечення повинна бути спрямована на заходи ліквідаційного характеру за участю зовнішньої допомоги.

Проведений аналіз теоретичних і практичних аспектів моніторингу продовольчої безпеки дозволив зробити висновок, що для оцінки рівня продовольчої безпеки регіону необхідно розробити та впровадити в практику відповідну систему індикаторів рівня продовольчої безпеки регіону, згідно з динамікою яких у часі доцільним буде здійснення аналізу сучасного стану та розробка рекомендацій щодо необхідного управлінського впливу для вирішення проблемної ситуації в регіоні.

Алгоритм проведення моніторингу рівня продовольчої безпеки має передбачати поетапну діагностику стану продовольчої безпеки регіону і надавати можливість оперативно оцінювати існуючі зміни, з метою прийняття оперативних рішень на регіональному рівні та лобювання регіональних інтересів на макрорівні. Залежно від рівня управління забезпеченням продовольчої безпеки змінюються цілі, завдання моніторингу, критерії, показники, але його призначення і принципи залишаються однаковими при переході від нижчого до вищого рівня управління.

4.2. Оцінка продовольчого забезпечення Волинської області

Для оцінки продовольчої безпеки Волинської області використано Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, що затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.07 р. № 1379 «Деякі питання продовольчої безпеки» [28], однак, було внесено зміни щодо окремих індикаторів продовольчої безпеки та способів їх визначення (табл. 4.2).

**Індикатори та граничні (порогові) критерії основних індикаторів
продовольчої безпеки регіону**

№ з/п	Індикатори	Спосіб визначення	Граничний (пороговий) критерій	
			Власні методики	Проект Закону України від 24.10.12 р. № 11378
1	2	3	4	5
1.	Забезпечення зерновими продовольчими ресурсами	Співвідношення між обсягами продовольчого зерна в регіональних ресурсах та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно	17-відсотковий рівень, що відповідає 60 дням споживання	17-відсотковий рівень, що відповідає 60 дням споживання
2.	Добова енергетична цінність раціону людини	Сума добутоків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживаються протягом доби, та їх енергетичної цінності	2500 ккал на добу, при цьому 55 відсотків добового раціону повинне забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження	2500 ккал на добу
3.	Достатність споживання окремого продукту	Співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою	коефіцієнт співвідношення дорівнює одиниці	
4.	Фонд споживання	Визначається у натуральному виразі як добуток обсягів споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення	відстежується в динаміці, використовується для визначення індикатора «продовольча незалежність»	
5.	Ємність внутрішнього ринку	Визначається у натуральному виразі як обсяг виробництва певного продукту в регіоні	відстежується в динаміці, використовується для визначення індикатора «продовольча незалежність»	
6.	Продовольча незалежність за окремим продуктом	співвідношення ємності внутрішнього ринку певного продукту до фонду споживання цього продукту	80-відсотковий рівень	20 відсотків (обсяг експорту в загальній структурі фонду споживання)
7.	Економічна доступність продуктів	частка витрат на харчування в загальному обсязі витрат	50-відсотковий рівень	50 відсотків

1	2	3	4	5
8.	Диференціація вартості харчування за соціальними групами	співвідношення між витратами на харчування 10 відсотків домогосподарств з найбільшими доходами та 10 відсотків домогосподарств з найменшими доходами	коефіцієнт співвідношення дорівнює 1,5 (як свідчить світова практика)	

Джерело: складено на основі [28].

Індикатор 1. Забезпечення регіону зерновими продовольчими ресурсами.

За попередніми даними, посіви зернових і зернобобових культур в усіх категоріях господарств Волинської області у 2013 р. становили 267,9 тис. га, з них ранні зернові – 238,5 тис. га. Валовий збір зерна у 2013 р. склав 901,7 тис. т, це на 32,4 тис. т більше, ніж у 2012 р., що дозволяє забезпечити потребу області в продовольчому та фуражному зерні в повній мірі, з можливістю часткового експорту.

Відповідно до Програми створення регіонального страхового запасу продовольчого зерна у Волинській області, за участю коштів обласного бюджету, з урожаю 2012 р. у сільськогосподарських виробників області на умовах форварду було закуплено 3,0 тис. т продовольчого зерна.

Протягом 2013 р. було проведено розподіл борошна, виробленого із зерна регіонального страхового запасу між хлібопекарськими підприємствами області для виготовлення хліба та хлібобулочних виробів, що користуються найвищим споживчим попитом в області. Це забезпечило стабільну цінову ситуацію на ринку хліба. Крім того, борошном з регіонального страхового запасу забезпечуються бюджетні установи та заклади, які фінансуються з місцевого та обласного бюджетів.

З метою безперервного забезпечення населення області хлібом і хлібобулочними виробами за доступними цінами в області, рішенням сесії обласної ради від 24.05.13 № 19/4 затверджена Програма створення регіонального страхового запасу продовольчого зерна на 2013-2014 рр. та наступні маркетингові періоди, завдання якої полягають у формуванні незнижуваних запасів продовольчого зерна. Відповідно до вище вказаної Програми, щорічно формуються регіональні ресурси продовольчого зерна за участю коштів обласного бюджету в обсязі 3,6 тис. т та 32 тис. т, і регіональні запаси – шляхом укладання угод з сільгосптоваровиробниками області.

Таким чином, із передбачених 34,7 тис. т регіональних ресурсів, згідно з балансами попиту та пропозиції продовольчого зерна в області, станом на

1 січня 2013 року сформовано 35,6 тис. т. Отже, коефіцієнт забезпечення становить 1,026.

Розрахунок потреби у продовольчому зерні проводиться наступним чином: згідно з балансом зерна на 2013/2014 маркетинговий рік, річна потреба області у продовольчому зерні становила 138,8 тис. т. При формуванні регіональних ресурсів створюють 3-х місячний запас продовольчого зерна, або 25 % річної потреби. Баланс попиту і пропозиції зерна у досліджуваному регіоні на 2014-2015 маркетинговий рік представлений в табл. 4.3.

Отже, Волинська область забезпечена продовольчим і фуражним зерном для внутрішніх потреб в повній мірі, крім того передбачається реалізація зерна за межі області в обсязі понад 220 тис. т, і на кінець маркетингового року перехідні залишки очікуються в межах 263 тис. т, що значно більше, ніж в попередньому році. В цілому експорт зернових та технічних культур з області у 2013 р. становив 136 тис. т, що в 1,7 рази більше, ніж у відповідному періоді минулого року. Крім того 161,6 тис. тонн зернових та технічних культур було переміщено з області в межах держави. За 2013 р. з області експортовано майже 70,0 тис. т ріпаку та 25 тис. т сої.

Проведене дослідження свідчить про те, що всі адміністративні райони області забезпечені об'єктами для зберігання зерна, загальна потужність, яких складає 500,5 тис. т, загальна вартість зерносховищ – 82,4 млн грн. На даний час в області функціонує 12 сертифікованих зернових складів, загальна місткість яких складає 324 920 тонн (табл. 4.4).

Потужними підприємствами по зберігання зернових та олійних культур в області є: ДП «Луцький комбінат хлібопродуктів № 2» Державного агентства резерву України, ТзОВ «Волинь-зерно-продукт», ДП ДАК «Хліб України» Володимир-Волинський комбінат хлібопродуктів, ТзОВ «Городище» Луцького та ТзОВ «П'ятидні» Володимир-Волинського районів.

Сільськогосподарськими товаровиробниками області укладено форвардні контракти на реалізацію 34,7 тис. т продовольчого зерна з урожаю 2013 р. до державного інтервенційного фонду на суму 61,4 млн грн. У 2013 р. сільгоспвиробники отримали 30,7 млн грн авансових платежів. Згодом зерно Аграрного фонду використовується для потреб хлібопекарських підприємств області, що дозволяє гарантувати продовольчу безпеку регіону. Зокрема, у 2013 р. хлібопекарським підприємствам області реалізовано 6336,8 т борошна з державного інтервенційного фонду.

Таблиця 4.3

**Прогнозний баланс попиту та пропозиції зерна у Волинській області
на 2014/15 маркетинговий рік (МР), тис. т**

Показники		Всього, в т.ч.	Пшениця	Жито	Ячмінь	Кукурудза	Інші
1.	ПРОПОЗИЦІЯ ЗЕРНА	1156,3	634,6	89,3	99,4	211,8	121,2
1.1	Виробництво	930,4	508,6	64,4	89,1	176,3	92,0
1.2	Перехідні залишки	190,7	118,3	20,5	10,3	21,7	19,9
1.3	Завезення з інших областей (імпорт)	35,2	7,7	4,4	0,0	13,8	9,3
2	ПОТРЕБА ВИКОРИСТАННЯ	892,9	462,8	67,7	82,4	210,2	69,7
2.1	Внутрішнє споживання	666,0	372,8	46,1	67,1	122,5	57,4
2.1.1	харчові потреби	145,5	118,4	22,7	1,0	0,0	3,4
2.1.2	насіння	58,2	31,9	7,5	5,7	1,5	11,6
2.1.3	на корм худобі	429,1	205,4	13,5	54,5	114,1	41,6
2.1.4	нехарчова переробка	15,4	9,6	0,0	2,9	2,9	0,0
2.1.5	втрати обігу	17,8	7,5	2,4	3,0	4,0	0,8
2.2	Експорт	226,9	90,0	21,6	15,3	87,7	12,3
3	ОЧІКУВАНІ ЗАЛИШКИ НА КІНЕЦЬ МР	263,4	171,8	21,6	17,0	1,6	51,5

Джерело: розраховано за даними Департаменту агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації.

Таблиця 4.4

**Наявність сертифікованих зернових складів у Волинській області,
станом на 12.09.2013 р.**

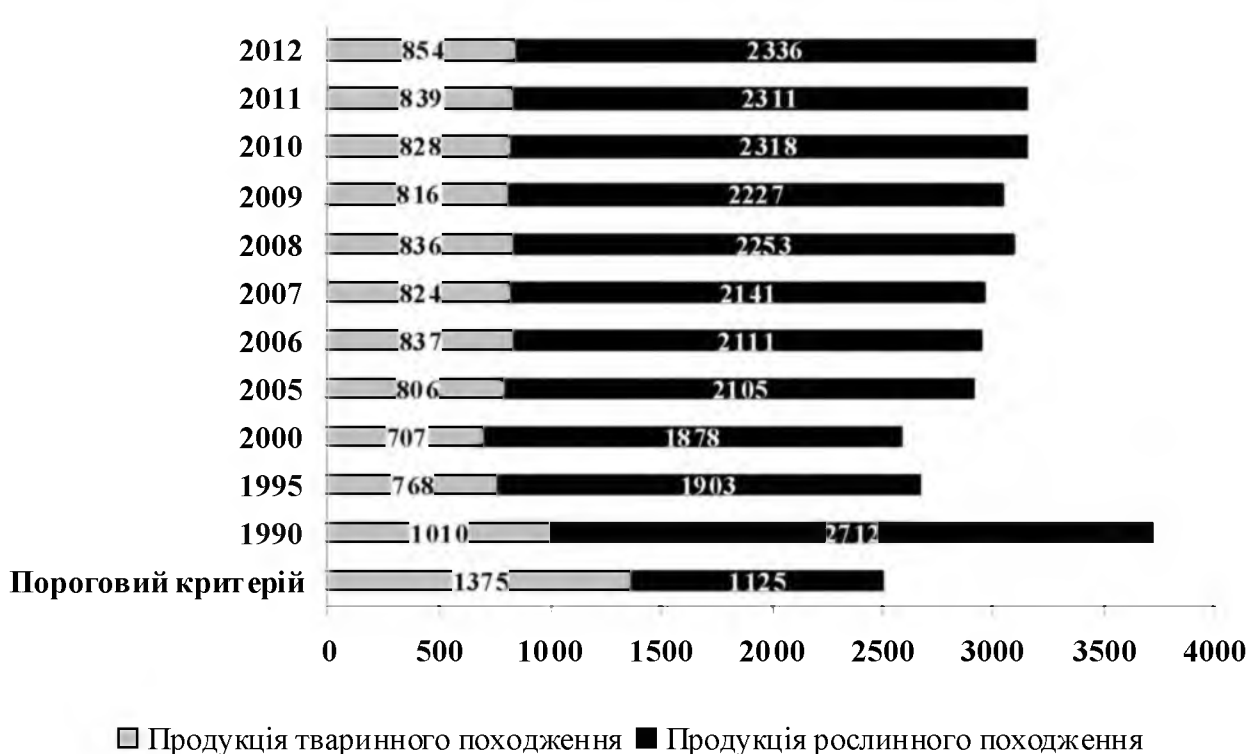
№ п/п	Назва підприємства	Період дії сертифіката	Місткість, тонн
1	ДП «Луцький КХП №2» ДАРУ	з 19.06.2013 р.	72000
2	ТЗОВ «Волинь-зерно-продукт», м. Луцьк	з 14.06.2013 р.	32000
3	ДП «Володимир-Волинський КХП», м. Володимир-Волинський	з 19.04.2013 р.	30000
4	ТЗОВ «Волинь-зерно-продукт», с. Звиняче Горохівського району	з 10.09.2013 р.	36000
5	ТЗОВ «П'ятидні», м. Устилуг Володимир-Волинського району	з 29.12.2012 р.	23700
6	ТЗОВ «Волинь-зерно-продукт», с. Дерно	з 10.09.2013 р.	34200
7	ТЗОВ «П'ятидні», с. Колона Іваничівського району	з 09.07.2013 р.	22400
8	ТЗОВ «Волинь-зерно-продукт», смт. Мар'янівка Горохівського району	з 09.07.2013 р.	18400
9	ТЗОВ «Волинь-зерно-продукт», смт. Сенкевичівка Горохівського району	з 10.09.2013 р.	22000
10	ТЗОВ «Міленіум», смт. Луків Турійського району	з 18.07.2013 р.	15000
11	ТЗОВ «Волинь-зерно-продукт», м. Рожище	з 14.06.2013 р.	9600
12	СГ ТЗОВ «Городище» Луцький район	з 02.09.2013 р.	9620
Разом			324920

Джерело: розраховано за даними Департаменту агропромислового розвитку облдержадміністрації.

Індикатор 2. Добова енергетична цінність раціону людини.

У 2012 р. середньодобова поживність раціону жителя Волинської області становила 3190 ккал, що майже на 28 в.п. перевищує граничний критерій (2500 ккал). Порівняно із 2010 р. споживання калорій населенням області зросло не значно, а порівняно з 2000 роком ріст становив 23,4 відсотка (рис. 4.4).

Як видно з рис. 4.4, за останні 22 роки калорійність споживання продукції тваринного походження скоротилася на 15,4 %, рослинного походження – на 13,9 відсотка. При цьому, у 2012 р., як і у попередні роки, основну частину калорій волиняни споживали разом із продукцією рослинного походження. Натомість лише 26,8 % середньодобового раціону забезпечували за рахунок споживання продукції тваринного походження, що у 2 рази нижче за встановлений пороговий критерій (55 %), – по Україні цей показник становить 28,6 відсотків.

Рис. 4.4. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням Волинської області у розрахунку на одну особу, ккал

Джерело: побудовано на основі [5].

Індикатор 3. Достатність споживання окремого продукту.

Оптимальною вважається ситуація, коли фактичне споживання продуктів харчування особою впродовж року відповідає раціональній нормі, тобто коефіцієнт співвідношення між фактичним і раціональним споживанням дорівнює одиниці.

Проведене дослідження свідчить, що у 2012 р. відбулося зростання фактичного споживання майже всіх видів продукції, окрім плодів, споживання яких залишилося на рівні минулого року, та олії, споживання якої скоротилося на 0,4 кг в розрахунку на одну особу в рік (табл. 4.5). У 2012 р. в області за більшістю основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося нижче раціональних норм, тоді як по Україні, раціональних норм споживання не досягнуто по м'ясу, молоку, рибі, плодах та цукру. Майже по всіх видах продукції, які споживаються в області нижче від раціональної норми, індикатори достатності споживання є нижчими, ніж в середньому по Україні, окрім молочних продуктів та цукру.

Споживання плодів та ягід в області складає лише 47 % від раціональної потреби у споживанні, риби – 60, молока і молочних продуктів – 64, м'яса – 65

відсотків. Тому тут є реальна загроза, на яку відповідним державним органам необхідно звернути першочергову увагу.

Таблиця 4.5

Споживання основних продуктів харчування населенням Волинської області, у розрахунку на 1 жителя в рік, кг

Продукти харчування	Роки					2012 р. до 2000 р., %
	2000	2005	2010	2011	2012	
М'ясо та м'ясні продукти	34,1	43,2	50,2	50,3	52,1	152,7
Молоко та молочні продукти	264,4	268,8	240,1	240,9	242,1	91,6
Яйця, шт.	142,0	193,0	244,0	270,0	271,0	190,8
Хлібні продукти	108,1	122,6	129,7	127,6	128,8	119,1
Картопля	188,4	181,7	181,2	183,8	186,2	98,8
Овочі та баштанні культури	80,7	110,7	145,6	157,2	158,9	196,9
Плоди, ягоди та виноград	32,4	27,1	38,4	42,7	42,7	131,7
Риба та рибні продукти	5,2	11,5	12,2	11,8	11,9	2,3 рази
Цукор	32,6	31,4	36,3	37,5	39,4	120,8
Олія	7,1	11,6	13,8	12,9	12,5	176,1

Джерело: розраховано на основі [5].

Розрахунок індикаторів достатності споживання основних продуктів харчування жителями Волинської області та України представлений в табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Розрахунок індикатора достатності споживання основних продуктів харчування у Волинській області

Продукти харчування	Фактичне споживання у 2012 р., кг	Мінімальна норма споживання, кг	Індикатор достатності споживання до мінімальної норми	Довідково індикатор у 2011 р.	Рациональна норма споживання, кг	Індикатор достатності споживання до рациональної норми	Довідково індикатор у 2012 р. в Україні
М'ясо та м'ясні продукти	52,1	52,0	1,00	0,97	80,0	0,65	0,68
Молоко та молочні продукти	128,8	94,0	1,37	1,36	101,0	1,28	1,08
Яйця, шт.	242,1	341,0	0,71	0,71	380,0	0,64	0,57
Хлібні продукти	11,9	12,0	0,99	0,98	20,0	0,60	0,68
Картопля	271	231	1,17	1,17	290	0,93	1,06
Овочі та баштанні культури	158,9	105,0	1,51	1,50	161,0	0,99	1,01
Плоди, ягоди та виноград	42,7	68,0	0,63	0,63	90,0	0,47	0,59
Риба та рибні продукти	186,2	96,0	1,94	1,91	124,0	1,50	1,13
Цукор	39,4	32,0	1,23	1,17	38,0	1,04	0,99
Олія	12,5	8,0	1,56	1,61	13,0	0,96	1,00

Джерело: розраховано на основі [5].

Фактичне споживання волинськими жителями продовольчих груп «хліб і хлібопродукти» та «картопля» перевищує раціональну норму, що є свідченням незбалансованості харчування населення області, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок більш економічно доступних продуктів харчування.

Індикатор 4. Фонд споживання окремих продуктів.

Фонд споживання внутрішнього ринку розраховується як добуток річного середньодушового споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення області, і є важливою складовою для складання балансів попиту і пропозиції та визначення продовольчої незалежності за окремим продуктом. Фонд споживання основних видів продуктів харчування розрахований в табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Фонд споживання основних продуктів харчування населенням Волинської області, тис. т

Продукти харчування	Роки					2012 р. до 2011р., %
	2000	2005	2010	2011	2012	
М'ясо та м'ясні продукти	36,4	45,0	52,1	52,2	54,1	103,6
Молоко та молочні продукти	281,8	280,2	249,0	250,0	251,6	100,6
Яйця, шт.	151,2	200,9	252,5	280,7	281,7	100,4
Хлібні продукти	115,2	127,8	134,5	132,4	133,9	101,1
Картопля	200,8	189,4	187,9	190,8	193,5	101,4
Овочі та баштанні культури	86,0	115,4	151,0	163,2	165,1	101,2
Плоди, ягоди та виноград	34,5	28,3	39,8	44,3	44,4	100,2
Риба та рибні продукти	5,5	12,0	12,7	12,2	12,4	101,6
Цукор	34,8	32,7	37,6	38,9	41,0	105,4
Олія	7,6	12,1	14,3	13,4	13,0	97,0

Джерело: розраховано на основі [140].

В основному, майже за всіма видами харчових продуктів відбулося збільшення фондів та середнього споживання на одну особу, що пов'язано, в першу чергу, із нарощуванням обсягів виробництва цих видів продукції. Так, виробництво м'яса в області у 2012 р. зросло на 12,6 %, зернових культур – на 3,7, молока – на 0,1, овочів – на 0,1 % до 2011 року. У 2012 р. відбулося зменшення фонду споживання лише олії, хоча споживання знаходиться майже в межах раціональної норми.

Індикатори 5, 6. Ємність внутрішнього ринку та продовольча незалежність за окремим продуктом визначаються за допомогою балансового методу. Цей метод відрізняється від усіх попередніх методів дослідження рівня продовольчої безпеки регіону тим, що він дозволяє розрахувати декілька індикаторів одночасно та є єдиним методом, який крім експорту також враховує й імпорт продукції, тобто її рух за межі регіону.

Аналіз балансів основних видів продовольства дозволив графічно зобразити індикатор продовольчої незалежності Волинської області у 2012 р., тобто показати на скільки в області забезпечено фонди споживання за рахунок внутрішнього виробництва (рис. 4.5).

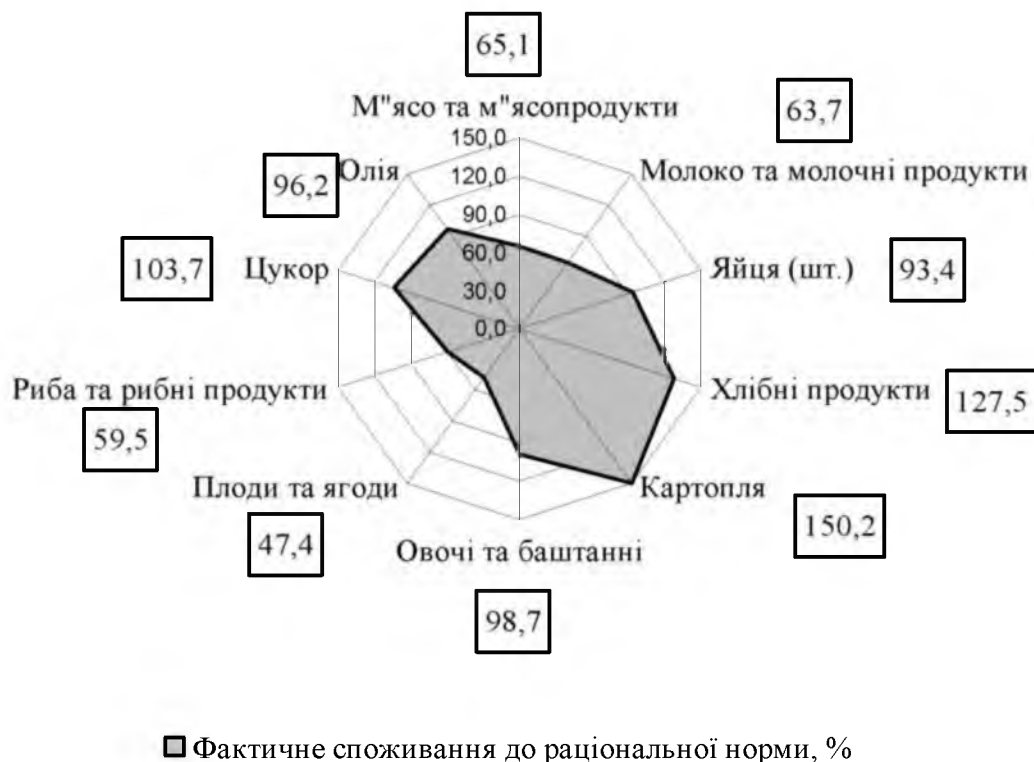

Рис. 4.5. Забезпечення внутрішніх потреб Волинської області власною продукцією, %

Джерело: побудовано за даними Департаменту агропромислового розвитку облдержадміністрації.

Як бачимо з рис. 4.5, область забезпечує власні фонди споживання в повній мірі, окрім двох видів продукції – «риба та рибні продукти» й «плоди та ягоди», на що необхідно звернути особливу увагу. Але не дивлячись, що фонди споживання в області по переважних видах продукції є достатніми, фактичне

споживання знаходиться нижче раціональних норм за окремими видами продукції (рис. 4.6).

Рис. 4.6. Відношення фактичного споживання в області до раціональної норми, %

Джерело: побудовано за даними Департаменту агропромислового розвитку облдержадміністрації.

Для того, щоб зрозуміти, чому при забезпеченні внутрішніх потреб власною продукцією є відставання у фактичному споживанні від раціональної норми, необхідно проаналізувати економічну складову продовольчої безпеки.

Індикатор 7. Економічна доступність продуктів харчування.

За даними Головного управління статистики, у 2012 р. сукупні витрати домогосподарств області становили 3504,9 грн на місяць, що на 3,4 відсотка більше, ніж у попередньому році (у 2011 р. ріст становив 16 відсотків). По Україні середні сукупні витрати за вказаний період склали 3591,8 грн та на 3,9 % зросли до попереднього року.

Із загальної суми домогосподарства витрачали на харчування 2014,6 грн на місяць (ріст до минулого року склав лише 7,0 грн). По Україні середні витрати на харчування становили 1866,7 грн (ріст – 30 грн).

Сукупні витрати на харчування жителів Волинської області в цілому перевищують середні сукупні витрати на харчування по Україні. Однак, питома

вага витрат на харчування у структурі сукупних витрат домогосподарств Волинської області у 2012 р. становила 57,5 %, тоді як по Україні – 52,0 %. Більше, ніж на Волині, у структурі загальних витрат витрати на харчування займають лише у Рівненській (60,3 %), Херсонській (57,7) та Одеській (57,7 %) областях.

Таким чином, індикатор доступності продуктів харчування у 2012 р. у Волинській області становив 57,5 відсотка при його 50-ти відсотковому максимальному граничному критерії. Порівняно із попереднім роком цей показник покращився на 3,3 в.п. У країнах Європи питома вага витрат на харчування у загальній структурі витрат домогосподарств знаходиться в межах 20-25 %. Структура витрат домогосподарств Волинської області подана в табл. 4.8.

Таблиця 4.8

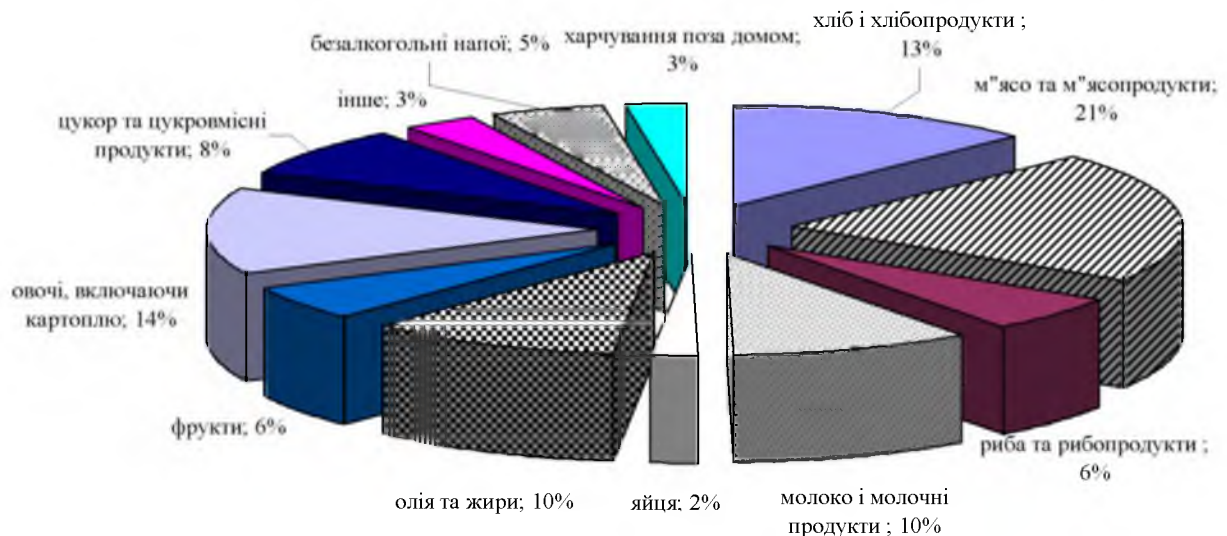
**Структура витрат домогосподарств області
за основними статтями споживчих витрат у 2012 році, у середньому за
місяць у розрахунку на одне домогосподарство**

Витрати	Сукупні витрати			Грошові витрати		
	всі домогосподарства	у тому числі, які проживають		всі домогосподарства	у тому числі, які проживають	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості
Всього витрат, грн.	3504,9	3451,7	3562,9	2926,5	3049,2	2792,8
відсотків						
Споживчі витрати	93,8	95,5	92,0	88,8	93,4	83,3
Продукти харчування та безалкогольні напої	57,5	56,6	58,4	46,7	51,2	41,7

Джерело: розраховано на основі [13].

Як свідчать дані табл. 4.8 частка сукупних витрат жителів сільської місцевості досліджуваного регіону на харчування більша від частки сукупних витрат жителів міст, однак частка грошових витрат на ці цілі – менша, що пояснюється тим, що сільські жителі значну частину потреб у харчуванні забезпечують за рахунок власного виробництва сільськогосподарської продукції. Зокрема, у структурі споживання питома вага продукції виробленої в особистих селянських господарствах становить: овочі, картопля – 66,4%; сало та жири тваринні – 50,7; яйця – 43,5; молоко та сир (у перерахунку на молоко) – 40,3 %.

У загальній структурі витрат на продукти харчування найвищу питому вагу займали витрати на: м'ясо і м'ясопродукти – 21,4 % (432,1 грн на домогосподарство); овочі, включаючи картоплю – 13,6 (274,7 грн); хліб і хлібопродукти 12,9 % (258,0 грн) – рис. 4.7.

Рис. 4.7. Структура витрат домогосподарств Волинської області на харчування у 2012 р., %

Джерело: побудовано на основі [13].

Індикатор 8. Диференціація вартості харчування за соціальними групами

Співвідношення між сукупними витратами на харчування 10 відсотків домогосподарств Волинської області з найбільшими середньодушовими загальними доходами та 10 відсотків домогосподарств з найменшими доходами представлено в табл. 4.9.

Таблиця 4.9

Співвідношення між сукупними витратами на харчування різних категорій домогосподарств Волинської області

Продукти харчування	Споживання за дицильними (10 %) групами в залежності від розміру сукупних доходів		Співвідношення вищої і нижчої групи	Співвідношення вищої і нижчої групи, в Україні
	перша група (нижча), %	десята (вища), %		
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	8,2	8,7	1,1	0,8
М'ясо і м'ясопродукти	2,9	6,4	2,2	1,2
Молоко і молокопродукти	10,0	16,8	1,7	0,9
Риба і рибопродукти	1,2	2,2	1,8	1,3
Яйця (шт.)	17,0	22,0	1,3	0,9
Овочі, картопля	14,0	16,6	1,2	0,9
Фрукти, ягоди	3,2	7,9	2,5	1,1
Цукор та цукровмісні вироби	2,4	3,4	1,4	1,0
Олія та інші рослинні жири	1,6	1,8	1,1	0,8

Джерело: розраховано на основі [13].

Визначено, що найбільші співвідношення витрат в залежності від розміру сукупних доходів на фрукти і ягоди, м'ясо, рибу, молоко. При чому коефіцієнти перевищують порогове значення (1,5), що свідчить про те, що частина населення Волинської області не споживає достатній обсяг зазначених продуктів харчування через недостатність сукупних доходів. Порівняно із середніми значеннями по Україні, коефіцієнти співвідношення є вищими за всіма групами продовольства, що свідчить про нижчу економічну доступність до продовольства на Волині порівняно із середнім рівнем в Україні.

Отже, продовольча безпека досліджуваного регіону як складова продовольчої безпеки країни залежить від виробничо-ресурсного потенціалу області, інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення, регіональної бюджетно-фінансової політики, рівня розвитку інфраструктури ринку тощо. Особливістю сучасного стану продовольчої безпеки в регіоні є орієнтація на глобальні тенденції функціонування продовольчого ринку, а також необхідність адаптації до реалій внутрішнього ринку.

4.3. Розвиток агропромислового комплексу Волині як необхідна умова забезпечення продовольчої безпеки регіону

Аграрний сектор Волині, де зосереджена четверта частина трудового потенціалу, створює шосту частину валової доданої вартості, є важливою складовою економіки області. У 2012 р. у галузі вироблено продукції на суму 6,2 млрд грн (у постійних цінах 2010 р.), що на 7 % більше попереднього року. В аграрних формуваннях виробництво збільшилось на 13,7 %, в господарствах населення – на 4,3 %. В розрахунку на кожного жителя області за 2012 р. вироблено 5950 грн сільськогосподарської продукції, що на 6,8 % більше 2011 р. І надалі основними виробниками сільськогосподарської продукції залишаються домогосподарства. Але протягом останніх семи років у сільськогосподарських підприємствах спостерігався не тільки стабільний ріст виробництва, а ще й темпи приросту були на 3,4–10,8 в.п., ніж в господарствах населення.

Значною мірою це пов'язане з інтенсивним розвитком птахівництва та свинарства, де обсяги вирощування у порівнянні з 2000 р. збільшились відповідно у 3,5 та 7,2 рази. Як наслідок, частка агроформувань у виробництві продукції сільського господарства постійно зростає. Зокрема, у 2012 р. вона становила 30,5 %, що на 10 в.п. більше, ніж у 2005 р.

В області відбувається постійне скорочення сільськогосподарських угідь, які за останні 12 років зменшилися на 10,5 тис. га, або в середньому на 800–900 га щорічно. У попередні роки відбувалось це, переважно, за рахунок зменшення площі ріллі, а у минулому році, навпаки, внаслідок скорочення площ пасовищ та сіножатей [1, с. 5].

Однак, ефективність використання земель підвищується. В розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 2012 р. вироблено 734,0 тис. грн сільськогосподарської продукції, що на 7,3 % більше попереднього року, в агроформуваннях – 821,3 тис. грн (на 21,8 % більше), у господарствах населення – 701,2 тис. грн (на 2 % більше) – табл. 4.10.

Таблиця 4.10

Продукція сільського господарства Волинської області в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, у постійних цінах 2010р.; тис. грн

Показники	Роки					2012 р. до 2000р.,%, раз
	2000	2005	2010	2011	2012	
Всі категорії господарств						
Валова продукція – всього	429,3	557,7	621,2	683,8	734,0	170,8
Продукція рослинництва	257,6	300,0	322,3	381,1	413,7	160,6
Продукція тваринництва	171,7	257,7	298,9	302,7	320,3	186,5
Сільськогосподарські підприємства						
Валова продукція – всього	109,8	313,4	563,0	674,1	821,3	7,5 р.
Продукція рослинництва	78,6	176,6	254,8	344,6	425,0	5,4 р.
Продукція тваринництва	31,2	136,8	308,2	329,5	396,3	12,7 р.
Господарства населення						
Валова продукція – всього	1644,6	697,7	645,6	687,7	701,2	42,6
Продукція рослинництва	938,5	370,7	350,6	396,0	409,4	43,6
Продукція тваринництва	706,1	327,0	295,0	291,7	291,8	41,3

Джерело: розраховано за даними [105].

У 2012 р. сільськогосподарські товаровиробники усіх категорій зібрали 869,3 тис. т зернових, що на 16,2 % більше, ніж у позаминулому році, 1161,5 тис. т картоплі (на 2,3 % більше), 652,5 тис. т цукрових буряків (на 2,8 % більше), 281,9 тис.т овочів (на 0,9 % більше). Господарствами усіх категорій вироблено 127,6 тис. т м'яса в живій вазі, 466,6 тис. т молока, 185,9 млн шт. яєць. Виробництво м'яса зросло на 2,8 відсотка, молока – на 3,6 відсотка.

Пріоритетним для північної частини регіону є розвиток галузі м'ясного скотарства. Наявність в області більше 350 тис. га природних сінокосів та пасовищ, що складає третину всіх сільськогосподарських угідь, сприяє розвитку цієї галузі. У 2012 році в області створено громадські пасовища на території 35 сільських рад, загальною площею 433,6 га, проведено залуження земель у 8 сільських радах на площі 149 га. Для покращення ситуації з

виробництвом яловичини в області діє програма розвитку м'ясного скотарства. За останній рік чисельність великої рогатої худоби м'ясного напрямку збільшилась майже на 10 %.

В агроформуваннях у структурі виробництва сільськогосподарської продукції у 2012 р., як і в попередньому році, найвищу питому вагу мало вирощування птиці (25,7 %) та зернових культур (25,6 %), в господарствах населення – картоплі та молока – (відповідно 26,8 % та 22,3 %).

Статистичні спостереження, які проводяться серед великих та середніх агропідприємств області, показали, що сільськогосподарська діяльність у них п'ятий рік поспіль прибуткова. Хоча рівень рентабельності знизився з 19,4 % у 2011 р. до 15,5 % торік, але частка прибуткових підприємств зросла з 52,2 до 56,9 %. Прибутковою, як і в попередньому році, була реалізація рослинницької продукції (22,1 % проти 28,2 %) і другий рік поспіль за останні шість років – тваринницької продукції (5,7 % проти 11,4 %) – (див. пп. 2.5.). Сильні і слабкі сторони галузі сільськогосподарського виробництва Волинської області, а також її можливості і загрози наведені в додатках М 1 та М 2.

Зміни в обсягах виробництва сільськогосподарської продукції дозволили забезпечити споживання населенням основних продуктів харчування на рівні раціональних норм. Область виробляє достатню кількість сільськогосподарської продукції для забезпечення її продовольчої безпеки. Не забезпечуються фонди споживання за рахунок внутрішнього виробництва лише з таких продуктів як плоди та ягоди, яйця та риба. Тому на цю категорію продуктів харчування має бути зосереджена найбільша увага при формуванні пріоритетних напрямків розвитку галузі.

Надлишок сільськогосподарської продукції, що виробляється в області реалізується за межами області, а також експортується в інші країни, зокрема за минулий рік з області експортовано сільськогосподарської продукції вартістю 77,4 млн дол. США. Це становить 12,8 % загального обсягу експорту товарів.

На підставі очікуваного валового виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у 2014 р. та Зведеного плану розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Волинської області на 2014 р. можемо спрогнозувати рівень самозабезпечення потреб населення основними харчовими продуктами (табл. 4.11).

Як бачимо з табл. 4.11, потреби населення області у 2014 р. забезпечуються за рахунок внутрішнього виробництва майже за всіма видами продуктів. Недостатньо в області виробляється лише плодів та ягід, яєць та

РІВЕНЬ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОТРЕБ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ХАРЧОВИМИ ПРОДУКТАМИ

Назва продукції	Запаси на початок 2014 року, тис. тонн	Очікуваний обсяг виробництва у 2014 році, тис. тонн	Втрати, потреба на насіння, для корму худоби, інше у 2014 році, тис. тонн	Загальна пропозиція для споживання у 2014 р., тис. тонн	Очікуваний фонд споживання населенням з виробництва 2014 р., тис. тонн	Рівень самозабезпечення за рахунок внутрішнього виробництва	Потреба у завезенні (-), резерв для вивезення (+), тис. тонн
Плоди, ягоди та виноград	2,2	39,1	4,8	34,3	54,3	72,0	-20,0
Овочі та баштанні	94,8	284,2	91,5	192,7	167,0	170,2	25,7
в т.ч.							
капуста	38,2	78,9	25,6	52,5	39,4	200,3	13,1
помідори	0,0	7,4	0,0	7,4	15,6	47,4	-8,2
огірки	0,0	10,3	0,0	10,3	15,6	66,0	-5,3
буряк	19,0	56,1	14,6	31,6	20,7	271,0	10,9
морква	28,0	90,1	45,0	38,9	19,7	457,4	19,2
цибуля	5,7	20,5	4,7	15,4	12,0	170,8	3,4
часник	2,3	6,4	1,6	4,7	2,1	304,8	2,6
Картопля	832,4	1112,1	638,8	461,9	181,7	612,1	280,2
М'ясо та м'ясопродукти	4,8	95,5	0,1	95,6	71,4	133,8	24,2
Молоко та молокопродукти	1,4	475,0	70,9	404,1	300,5	158,1	103,6
Яйця (млн.штук)	0,0	190,0	2,5	185,1	285,7	66,5	-100,6
Риба та рибні продукти*	0,0	3,7	0,0	3,7	12,4	29,8	-8,7
Хліб та хлібопродукти**	0,0	135,0	0,0	135,0	134,1	100,7	0,9
Цукор	10,0	80,0	0,0	64,9	41,5	192,8	23,4
Олія	0,0	26,4	0,0	26,4	13,7	192,7	12,7

* - включаючи рибу місцевих водойм

риби. З овочевої продукції не забезпечується потреба за рахунок внутрішнього виробництва помідорів та огірків (дефіцит виникає в основному щодо овочів закритого ґрунту і покривається за рахунок завезення з інших регіонів та імпорту).

Щоб розв'язати продовольчу проблему регіон має повніше використовувати природні ресурси та розвивати галузі рослинництва і тваринництва. Інтенсивний шлях розвитку галузі рослинництва полягає насамперед у підвищенні біологічної продуктивності існуючих угідь, де вирішального значення матимуть біотехнології, впровадження нових високоврожайних сортів і нових методів обробки ґрунту, розвиток механізації, хімізації та меліорації.

Перспективне вирішення продовольчої проблеми йтиме найімовірніше шляхом підвищення урожайності та удосконалення технологій обробки земель. Технічні можливості для впровадження таких заходів є лише у найрозвиненіших країнах, а тому важливим буде всебічне співробітництво, в тому числі міжнародне, яке стане основним напрямом вирішення продовольчої проблеми.

Особлива увага має приділятися розвитку галузі тваринництва, оскільки споживання саме цього виду продукції в області не відповідає раціональним нормам харчування і складає лише 26,8 % у середньодобовому раціоні харчування, що у 2 рази нижче за встановлений пороговий критерій (55 %) [141].

З метою забезпечення продовольчої безпеки регіону розвиток агропромислового комплексу необхідно здійснювати за такими пріоритетними напрямками: поліпшення родючості ґрунтів, у першу чергу, за рахунок вапнування, залуження малопродуктивних та заліснення деградованих земель запасу та резервного фонду; активізації процесів технічного та технологічного оновлення агропромислового комплексу; реалізації державних та регіональних програм підтримки розвитку агропромислового комплексу та соціальної сфери; переорієнтації системи державної підтримки аграрного виробництва на стимулювання виробників, орієнтованих на місцеві продовольчі ринки; розвиток селекційно-плеємної справи та наросування поголів'я сільськогосподарських тварин; розвиток інфраструктури аграрного ринку, будівництво картопле-, овоче- та фруктосховищ за участю коштів обласного бюджету; сприяння розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на селі, в першу чергу створення обслуговуючих молочарських кооперативів.

4.4. Інтегральна оцінка продовольчої безпеки регіонів України

На підставі проведених розрахунків та з використанням шкали рівнів продовольчої безпеки регіонів (табл. 4.1) визначаємо індекси за чотирма основними категоріями (табл. 4.12, 4.14-4.16).

Таблиця 4.12

Рівень продовольчої безпеки регіонів України за індексом достатності споживання

Області	Індекс	Шкала	Рівень продовольчої безпеки
Черкаська	0,75	0,61-0,80	зона продовольчого ризику
Вінницька	0,71		
Миколаївська	0,63		
Житомирська	0,60	0,41-0,60	зона продовольчих загроз
Полтавська	0,56		
Херсонська	0,55		
Чернігівська	0,54		
Донецька	0,53		
Волинська	0,51		
Київська	0,49		
Тернопільська	0,49		
Чернівецька	0,46		
Одеська	0,46		
Рівненська	0,44		
Дніпропетровська	0,43		
Львівська	0,43		
Закарпатська	0,41		
Хмельницька	0,41		
Луганська	0,40	0,21-0,40	зона передкризового стану
Запорізька	0,37		
Кіровоградська	0,35		
АР Крим	0,35		
Харківська	0,34		
Сумська	0,33		
Івано-Франківська	0,32		

Джерело: розраховано за даними [106].

Як свідчать дані табл. 4.12, лише три області України (Черкаська, Вінницька і Миколаївська) знаходяться в зоні «продовольчого ризику» щодо достатності споживання. Оскільки в цих областях показники забезпечення калорійності середньодобового споживання та споживання основних видів продовольства знаходяться на рівні або майже на рівні раціональних норм,

однак можливе відставання по певних видах продукції, яке компенсується за рахунок споживання інших видів.

Основна частина областей України знаходиться в зоні «продовольчих загроз», яка свідчить про недостатність споживання частини видів продукції, зокрема це стосується м'яса та м'ясопродуктів (лише 51,4-86,8 відсотків раціональної норми м'яса споживається в регіонах України), молока та молокопродуктів (48,7-68,4 % раціональної норми), риби (40,5-89,0), плодів та ягід (42,9-78,7 %). Споживання основних видів продовольства у 2012 році в регіонах України представлено в табл. 4.12.

Сім областей України знаходяться в зоні «передкризового стану» щодо достатності споживання. В цих областях споживання нижче раціональних норм за більшістю видів продовольства. Найгірша ситуація в Івано-Франківській області, де у 2012 році споживали лише 41,1 % раціональної норми м'яса, 41,5 – риби, 42,9 – плодів, 68,4 – молока, 76,6 – овочів та 89,0 % яєць.

Жодна із областей України не попала в зони «продовольчої безпеки» та «продовольчої небезпеки», це свідчить про те, що немає регіонів, в яких ситуація із споживанням є напруженою і небезпечною, однак також немає регіонів, в яких забезпечення продуктами споживання можна назвати абсолютно стабільним і достатнім. Кожна із областей потребує вжиття специфічних заходів щодо підвищення рівня достатності споживання залежно від видів продовольства, за якими цей рівень є недостатнім. Результати обчислення індексу регіонального потенціалу виробництва продовольства в регіонах України представлені в табл. 4.13.

Розвиток регіонального потенціалу виробництва продовольства визначається рівнем розвитку галузі сільського господарства, яка є домінуючою галуззю виробництва в чотирнадцяти регіонах країни. У 2012 році її частка у валовій доданій вартості варіювала у межах від 5,0 відсотків (Донецька область) до 30,1 відсотка (Кіровоградська область).

Протягом останніх років у більшості регіонів виробництво валової продукції сільського господарства зростало (у 2005 році – у 14 регіонах, у 2010 – у 13, у 2011 – в усіх регіонах України, у 2012 – у 13, у 2013 році – в усіх регіонах, крім Львівської області).

Таблиця 4.13

Споживання основних видів продовольства у 2012 р. в розрізі регіонів, на одну особу за рік; кг, штук

Області	Групи продовольства:									
	хліб і хлібо-продукти	м'ясо та м'ясопродукти	молоко і молокопродукти	яйця і яйце-продукти	риба і рибо-продукти	овочі і баштанні культури	олії рослинні	цукор і цукровмісні	плоди, ягоди та виноград	картопля
Україна	109,4	54,4	214,9	307	13,6	163,4	13,7	37,6	53,3	140,2
АР Крим	110,1	56,6	185,6	297	13,2	148,8	13,2	36,1	51,5	123,2
Вінницька	122,8	53,0	218,9	318	16,0	174,2	15,2	43,7	54,1	179,0
Волинська	128,8	52,1	242,1	271	11,9	158,9	12,9	39,4	42,7	186,2
Дніпропетровська	102,8	59,6	190,4	324	14,7	167,5	13,9	34,8	62,9	105,9
Донецька	103,8	66,7	200,5	321	15,0	164,3	14,5	38,4	62,7	116,6
Житомирська	123,5	49,3	237,5	321	14,6	148,2	13,9	39,6	47,0	199,7
Закарпатська	120,9	49,3	244,8	285	8,1	153,0	12,9	38,6	49,4	134,4
Запорізька	102,9	54,4	185,1	311	14,1	172,4	13,2	37,9	50,6	112,3
Івано-Франківська	118,7	41,1	259,9	258	8,3	123,4	12,5	37,5	38,6	187,7
Київська	85,0	69,4	215,5	340	17,8	160,5	13,9	32,2	70,8	119,4
Кіровоградська	110,2	51,7	200,0	306	11,3	170,8	12,3	37,0	43,0	145,2
Луганська	112,4	48,7	185,9	301	13,6	156,6	13,7	41,1	43,2	133,3
Львівська	106,0	48,2	226,1	288	10,9	148,0	14,7	36,8	47,9	174,3
Миколаївська	121,2	50,5	230,2	297	16,2	196,6	16,0	43,3	51,6	103,2
Одеська	113,1	46,8	185,4	290	17,7	171,3	14,7	37,2	60,1	102,9
Полтавська	118,4	53,7	230,9	338	13,2	196,9	12,3	35,4	54,9	143,4
Рівненська	113,3	48,9	239,0	304	10,8	150,9	12,1	41,9	39,4	164,3
Сумська	108,2	45,0	209,4	297	10,0	157,1	12,3	37,2	38,7	186,8
Тернопільська	113,2	46,7	246,4	293	9,7	152,1	14,2	32,4	40,9	176,8
Харківська	105,1	56,1	227,7	300	11,1	165,1	12,3	34,1	50,4	120,3
Херсонська	125,8	49,9	196,2	306	15,6	195,9	13,5	42,7	51,9	142,8
Хмельницька	106,7	45,9	240,6	317	9,5	142,5	13,1	33,0	51,5	196,2
Черкаська	122,3	54,6	233,9	312	16,5	191,1	14,5	47,4	54,0	160,1
Чернівецька	118,7	42,9	243,9	304	10,6	168,8	13,0	37,2	55,1	150,8
Чернігівська	120,9	46,3	239,1	281	13,2	174,7	13,4	45,4	41,5	170,4

Джерело: розраховано за даними [106].

Дані табл. 4.14 свідчать про те, що лише Закарпатська та Одеська області перебувають в зоні «продовольчої небезпеки» за індексом регіонального потенціалу виробництва продовольства, що вказує на те, що галузь сільського господарства практично не розвивається і це створює небезпеку для жителів областей щодо фізичної доступності до продовольства.

Таблиця 4.14

Рівень продовольчої безпеки України за індексом регіонального потенціалу виробництва продовольства

Області	Індекс	Шкала	Рівень продовольчої безпеки
Черкаська	0,87	0,81-1,0	зона продовольчої безпеки
Кіровоградська	0,81		
Хмельницька	0,79	0,61-0,8	зона продовольчого ризику
Чернігівська	0,72		
Вінницька	0,68		
Тернопільська	0,63		
Сумська	0,63		
Київська	0,59	0,41-0,6	зона продовольчих загроз
Житомирська	0,56		
Миколаївська	0,54		
Івано-Франківська	0,54		
Херсонська	0,49		
Полтавська	0,48		
Волинська	0,44		
Харківська	0,42		
Луганська	0,39	0,21-0,4	зона передкризового стану
Рівненська	0,35		
Дніпропетровська	0,34		
Чернівецька	0,32		
Запорізька	0,29		
Донецька	0,27		
Львівська	0,23		
АР Крим	0,22		
Одеська	0,20	0,0-0,2	зона продовольчої небезпеки
Закарпатська	0,14		

Джерело: розраховано за даними [106].

Не зважаючи на те, що галузь сільського господарства в Закарпатській області займає у структурі валової доданої вартості більше ніж 20 %, частка валової продукції, виробленої сільськогосподарськими підприємствами становить лише 5,5 відсотка. Продуктивність праці та рівень рентабельності на цих підприємствах є найнижчими в Україні. Галузь є інвестиційно непривабливою, оскільки лише 2,1 % вкладень від загальної суми капітальних інвестицій в економіку області було спрямовано в сільське господарство.

Одеська область потрапила в зону «продовольчої небезпеки» внаслідок того, що питома вага галузі сільського господарства в економіці області є незначною (8,2 %). Підприємства аграрного сектора працюють збитково або з низьким рівнем рентабельності. Вісім областей України перебувають в зоні «передкризового стану» щодо рівня продовольчої безпеки за індексом регіонального потенціалу виробництва продовольства. Для цієї зони характерним є низький рівень розвитку агропромислового комплексу або окремих його галузей. Потреба у продовольстві забезпечується частково за рахунок використання регіонального продовольчого потенціалу і потребує забезпечення за рахунок інших регіонів чи імпорту.

Вісім областей України перебувають в зоні «продовольчих загроз». Ця зона характеризується тим, що існує загроза не забезпечити продовольчу безпеку регіону без вжиття відповідних важелів (механізмів). Тобто потенціал області дозволяє забезпечити продовольчу безпеку, але загрози, в першу чергу, викликані неефективним використанням продовольчого потенціалу.

Зона «продовольчого ризику» характерна для 6 областей, де рівень продовольчої безпеки за індексом регіонального потенціалу є достатнім, але все ж існує ризик його зниження без вжиття відповідних заходів щодо його підтримання.

Лише Черкаська та Кіровоградська області перебувають в зоні «продовольчої безпеки». Це свідчить про те, що регіональний потенціал виробництва продовольства використовується в повній мірі і це дає можливість для часткового забезпечення продовольчої потреби інших областей.

Індекс продовольчої незалежності визначений як інтегральний індекс, що враховує коефіцієнти продовольчої незалежності основних видів продукції, а також частку експорту та імпорту сільськогосподарської продукції. Коефіцієнт продовольчої незалежності за видами продукції розраховується, як відношення ємності ринку (обсягу виробництва певного виду продукції в області) до фонду споживання. Іншими словами, він вказує на скільки фонд споживання забезпечується продукцією, виробленою в області. Результати розрахунку індексу продовольчої незалежності регіонів України представлені в табл. 4.15.

Визначено, що за індексом продовольчої незалежності регіони України розподілилися в трьох основних зонах: «продовольчої небезпеки», «передкризового стану» та «продовольчих загроз». Зони «продовольчої безпеки» та «продовольчого ризику» не є характерними для жодної із областей України. Такий результат індексу свідчить про те, що жодна з областей України не забезпечує необхідні обсяги фондів споживання усіх видів сільськогосподарської продукції за рахунок внутрішнього виробництва. Існує недостатність виробництва того чи іншого виду продукції в кожній із областей,

яка покривається за рахунок завезення відповідних видів продукції з інших областей чи імпорту.

Таблиця 4.15

Індекс продовольчої незалежності регіонів України

Області	Індекс	Шкала	Рівень продовольчої безпеки
Вінницька	0,58	0,41-0,60	зона продовольчих загроз
Запорізька	0,58		
Хмельницька	0,56		
Полтавська	0,50		
Черкаська	0,48		
Кіровоградська	0,46		
Тернопільська	0,46		
Миколаївська	0,43		
Чернігівська	0,41		
Херсонська	0,38	0,21-0,40	зона передкризового стану
Рівненська	0,36		
Сумська	0,33		
Волинська	0,30		
Житомирська	0,30		
Чернівецька	0,29		
Івано-Франківська	0,28		
Харківська	0,27		
АР Крим	0,26		
Закарпатська	0,20	0,00-0,20	зона продовольчої небезпеки
Луганська	0,18		
Київська	0,18		
Львівська	0,18		
Дніпропетровська	0,18		
Донецька	0,17		
Одеська	0,15		

Джерело: розраховано за даними [106].

За результатами проведено дослідження, визначено, що 9 областей України перебувають в зоні «продовольчих загроз», яка характеризується тим, що існує загроза незабезпечення достатнього обсягу одного або кількох видів продовольства і обсяг дефіциту є незначним.

Наступна зона «передкризового стану» характеризується недостатністю більше, ніж одного виду продовольства. Існує значний дефіцит майже половини окремих видів продовольства. Ця зона є характерною також для 9 областей України та потребує вжиття відповідних заходів для подолання передкризового стану.

В зоні «продовольчої небезпеки» за індексом продовольчої незалежності перебуває 7 областей України і на цьому рівні вжиття заходів для стабілізації ситуації є обов'язковим. В іншому разі жителі даних областей будуть відчувати гостру нестачу тих чи інших видів продовольства, оскільки область не здатна

забезпечити його виробництво на своїй території в міру природних чи кліматичних умов.

Коефіцієнти продовольчої незалежності регіонів України у 2012 році наведені в додатку Н. Як свідчать проведені розрахунки, коефіцієнти міжрегіональних диференціацій продовольчої незалежності за окремими групами продовольства досить значні і складають за групою «риба і рибопродукти» – 255,6 (у 2011 р. цей коефіцієнт становив 319,3); за групою «олія рослинна» – 593,1 (у 2011 р. – 571). Зокрема, Одеська область перебуває в зоні небезпеки за індексом продовольчої незалежності внаслідок низьких коефіцієнтів продовольчої незалежності таких видів сільськогосподарської продукції як цукор, м'ясо, яйця. Також значна частина окремих видів продовольства, що виробляється в області, зокрема риби, відправляється на експорт, чому сприяє вигідне географічне розташування і наявність морських портів.

Донецька область забезпечує своїх жителів м'ясом і м'ясопродуктами на 43,2 %, плодами і ягодами на 42,9, молоком та молокопродуктами – 37,8, рибою – на 10,5, цукром і цукровмісними продуктами – на 1,5 %, як наслідок – індекс продовольчої незалежності становить 0,17.

Дніпропетровська область знаходиться в зоні «продовольчої небезпеки» за індексом продовольчої незалежності 0,18 в результаті того, що фонд споживання забезпечується за рахунок власного виробництва молока і молочних продуктах лише на 54,4 %; цукру і цукровмісних продуктів – 4,8 %; риби – 4,5 %.

Львівська область забезпечує потребу у споживанні олії за рахунок внутрішнього виробництва лише на 6,6 %, риби – на 4,0 % та коефіцієнт покриття експортом імпорту сільськогосподарської продукції становить 0,8, що є найнижчим в Україні.

Результати розрахунку індексу економічної доступності продовольства регіонів України представлені в табл. 4.16. Диференціація споживання продуктів харчування є однією із різновидів соціально-економічної диференціації населення. Вона найбільш яскраво свідчить про існування проблем в соціальній сфері та фактором підвищення соціальної напруги в суспільстві й сигналізує про зниження продовольчої безпеки країни. Рівень доступності продовольства має і чітко виражений економічний характер, пов'язаний із зниженням економічної доступності продовольства для значної частини населення, зумовлений скороченням обсягів платоспроможного попиту, що знижує зацікавленість товаровиробників в збільшенні обсягів виробництва.

Характерною особливістю індексу економічної доступності продовольства є те, що для регіонів України він не має ні крайнього позитивного, ні крайнього негативного значення. Рівень економічної доступності регіонів України знаходиться в діапазоні від зони «передкризового стану» до зони «продовольчого ризику».

Таблиця 4.16

Індекс економічної доступності продовольства в регіонах України

Області	Індекс	Шкала	Рівень продовольчої безпеки
Запорізька	0,74	0,61-0,80	зона продовольчого ризику
Луганська	0,68		
Миколаївська	0,66		
Київська	0,66		
Чернігівська	0,66		
Сумська	0,66		
Дніпропетровська	0,64		
Донецька	0,63		
Харківська	0,62		
Кіровоградська	0,62		
Полтавська	0,60	0,41-0,60	зона продовольчих загроз
Івано-Франківська	0,60		
Хмельницька	0,59		
Житомирська	0,57		
Черкаська	0,55		
Вінницька	0,54		
АР Крим	0,52		
Волинська	0,52		
Херсонська	0,50		
Чернівецька	0,50		
Закарпатська	0,50		
Тернопільська	0,48		
Одеська	0,47		
Львівська	0,45		
Рівненська	0,40	0,21-0,40	зона передкризового стану

Джерело: розраховано за даними [106].

За результатами проведеного дослідження виявлено значну диференціацію регіонів України за індексом економічної доступності. Так, в Дніпропетровській області наявний річний дохід у розрахунку на одну особу становить 27268,9 грн, при тому що у Закарпатській області він становить 15824,7 грн, або в 1,7 раза менше. Найменша частина населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму у Донецькій області і становить вона 4,5 %, натомість у

Тернопільській області частка населення, що живе за межею бідності становить 32,9 відсотки.

Зона «передкризового стану» щодо індикатора економічної доступності продовольства є характерною лише для Рівненської області. В результаті того, що сукупні витрати на харчування в загальній структурі витрат жителів Рівненської області становлять 60,2 % і цей показник є найвищим серед регіонів України. Крім того, індекс споживчих цін на продукти харчування був високим у порівнянні з іншими областями і становив у 2012 р. 123,6 %, зокрема в Рівненській області були найвищими в Україні ціни на яйця та овочі.

Решту областей розподілилися таким чином: 14 областей потрапили в зону «продовольчих загроз» та 10 – в зону «продовольчого ризику». Різниця між цими двома рівнями продовольчої безпеки за індексом економічної доступності продовольства полягає в тому, що продовольчі загрози проявляються в періодичній чи тимчасовій економічній недоступності до продовольства, або окремих його видів. В такій ситуації споживачі заміщають бажані продукти дешевшими, часто нехтуючи якісними характеристиками. При «продовольчому ризику» економічна доступність до продуктів харчування є обмеженою протягом тривалого періоду в році, споживачам постійно приходится робити свій вибір на користь дешевших продуктів. Саме ця категорія споживачів формує добову енергетичну потребу за рахунок таких продуктів як хліб та картопля.

На основі визначених індексів чотирьох основних категорій, що характеризують рівні продовольчої безпеки регіонів, було розраховано інтегральний індекс продовольчої безпеки (табл. 4.17, рис. 4.8.).

Таблиця 4.17

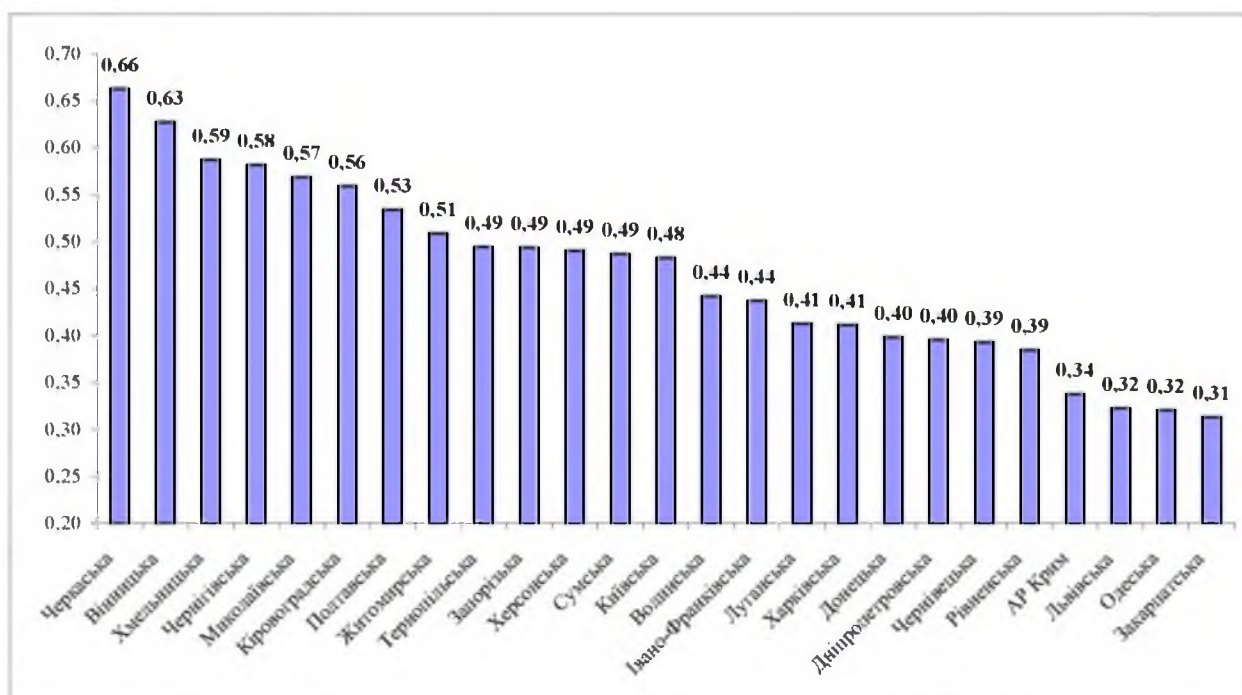
Інтегральний індекс продовольчої безпеки регіонів України

Області	Індекс	Шкала	Рівень продовольчої безпеки
Черкаська	0,66	0,61-0,80	зона продовольчого ризику
Вінницька	0,63		
Хмельницька	0,59	0,41-0,60	зона продовольчих загроз
Чернігівська	0,58		
Миколаївська	0,57		
Кіровоградська	0,56		
Полтавська	0,53		
Житомирська	0,51		
Тернопільська	0,49		
Запорізька	0,49		
Херсонська	0,49		
Сумська	0,49		
Київська	0,48		

Волинська	0,44	0,21-0,40	зона передкризового стану
Івано-Франківська	0,44		
Луганська	0,41		
Харківська	0,41		
Донецька	0,40		
Дніпропетровська	0,40		
Чернівецька	0,39		
Рівненська	0,39		
АР Крим	0,34		
Львівська	0,32		
Одеська	0,32		
Закарпатська	0,31		

Джерело: власні розрахунки.

Результати проведених розрахунків свідчать про те, що інтегральні індекси регіонів України знаходяться в діапазоні від 0,31 до 0,66, або від зони «передкризового стану» до зони «продовольчого ризику».

Рис. 4.8. Рівень продовольчої безпеки регіонів України

Джерело: власні розрахунки.

Результати аналізу первинних показників продовольчої безпеки регіонів дозволяють зробити висновки про значну диференціацію регіонів України. Регіонами-лідерами за рівнем продовольчої безпеки є Черкаська та Вінницька області. Вказані регіони лідирують за індексами достатності споживання,

регіонального потенціалу виробництва продовольства, однак відстають за індексом економічної доступності продовольства.

Переважає більшість регіонів України (15) перебувають в зоні «продовольчих загроз», які для кожного конкретного регіону є специфічними і потребують детального аналізу. Визначено, що 8 областей України за рівнем продовольчої безпеки потрапили в зону «передкризового стану» і саме вони потребують особливої уваги зі сторони усіх суб'єктів, здатних вплинути на ситуацію, що склалася, подолати міжрегіональні диспропорції, вжити превентивних заходів для недопущення виникнення такої ситуації в майбутньому. Лише комплексне вирішення проблем, від яких залежить продовольча безпека країни, недопущення експансії неякісних імпортованих продуктів та продовольчих товарів, які може випускати в необхідних обсягах і належної якості національний агропромисловий комплекс, повинно стати ключовим завданням у сфері економічної, екологічної та аграрної політики України.

4.5. Механізм забезпечення продовольчої безпеки на державному та регіональному рівнях

Гарантування продовольчої безпеки регіонів і формування механізму підвищення ефективності управління нею є одним з пріоритетних завдань сучасних трансформаційних процесів. На основі проведеного аналізу сучасної ситуації на ринку продовольства в Україні можна констатувати, що причини загроз продовольчій безпеці мають виражений регіональний характер, тому дослідження саме територіального аспекту продовольчої безпеки дозволяє визначити ключові фактори забезпечення продовольчої безпеки держави в цілому.

Забезпечення продовольчої безпеки регіону передбачає забезпечення високого рівня самодостатності агропромислового комплексу – забезпечення його природними, фінансовими, інвестиційними, інноваційними та соціальними ресурсами на достатньому рівні; продовольчої незалежності, яка, в першу чергу, повинна проявлятися у можливості регіону здійснювати контроль над своїми ресурсами, спроможності залучати і утримувати інвестиції на власній території та найбільш повно використовувати конкурентні переваги області. Стабільність і стійкість продовольчої безпеки регіону передбачає надійність усіх елементів продовольчої системи як в цілому, так і окремих її компонентів: створення гарантій підприємницької діяльності, пов'язаної з

агропромисловим виробництвом; стримування впливу дестабілізуючих факторів; здатності до розвитку на основі інноваційних стратегій; здійснення постійної модернізації виробництва; ефективної інвестиційної та інноваційної політики.

Визначення рівня продовольчої безпеки регіону за допомогою інтегрального індексу та індексів, що характеризують окремі категорії, які впливають на її рівень, є початковим етапом розробки стратегії забезпечення продовольчої безпеки регіону.

Залежно від того, які значення індексів чотирьох основних категорій, що характеризують рівень продовольчої безпеки, пропонуємо чотири основні стратегії підвищення рівня продовольчої безпеки регіонів України:

1. Стратегія забезпечення достатності споживання.
2. Стратегія інтенсивного розвитку регіонального потенціалу.
3. Стратегія досягнення продовольчої незалежності.
4. Стратегія підвищення економічної доступності продовольства.

Регіонам, які мають найменше значення індексу у відповідній категорії, рекомендуємо реалізовувати стратегію продовольчої безпеки саме в цьому напрямку. Якщо області рекомендовано реалізовувати більше, ніж одну стратегію (наприклад Закарпатська та Одеська – по 3), то доцільно приділяти увагу розвитку саме цих складових продовольчої безпеки, але в першу чергу тієї, де значення індексу є найменшим. Рекомендовані стратегії для областей України наведені в табл. 4.18.

Таблиця 4.18

Рекомендовані стратегії забезпечення продовольчої безпеки в регіонах України

Стратегія забезпечення достатності споживання	Стратегія інтенсивного розвитку регіонального потенціалу	Стратегія досягнення продовольчої незалежності	Стратегія підвищення економічної доступності продовольства
Івано-Франківська	Закарпатська	Одеська	Рівненська
Сумська	Одеська	Донецька	Львівська
Харківська	АР Крим	Дніпропетровська	Одеська
АР Крим	Львівська	Львівська	Тернопільська
Кіровоградська	Донецька	Київська	Закарпатська
Запорізька	Запорізька	Луганська	Чернівецька
Луганська	Чернівецька	Закарпатська	Херсонська

Джерело: власні розробки.

При чому для підвищення рівня продовольчої безпеки за рахунок таких її складових як розвиток регіонального потенціалу та продовольча незалежність регіону основний акцент має бути зроблений на стабільне та постійне

забезпечення регіонального продовольчого ринку необхідними обсягами продуктів харчування належної якості. До методів забезпечення достатності продовольства на рівні регіону відносяться:

- проведення регіональної політики продовольчої безпеки;
- забезпечення виробництва продовольства в обсязі, необхідному для гарантування продовольчої безпеки регіону;
- розробки та реалізації місцевих цільових програм продовольчої безпеки та програм підтримки місцевих виробників продовольства;
- утворення регіональних фондів продовольчих ресурсів та раціонального їх використання.

Якщо потребують підвищення рівня такі категорії продовольчої безпеки як достатність споживання та економічна доступність продовольства, то основним акцентом стратегії продовольчої безпеки регіону має стати політика формування доходів населення, спрямована на зниження рівня бідності та підтримки верств населення з найменшими доходами. До методів забезпечення доступності продовольства для всіх верств населення регіону відносяться:

- реалізація регіональної політики цін та державного регулювання ціноутворення на продовольство;
- запровадження соціальних стандартів і соціальних гарантій у сфері продовольчого забезпечення населення;
- інші соціальні програми та заходи.

Метою стратегії регіональної продовольчої політики має стати досягнення споживання основних продуктів харчування населенням регіону на рівні науково обґрунтованих норм з подальшим покращенням його структури та підвищення якості продукції вітчизняного виробництва, адже в Україні, як і в інших країнах світу, дедалі більше зростає попит на екологічно чисті продукти харчування.

Основними завданнями забезпечення продовольчої безпеки на рівні держави та регіонів незалежно від зміни зовнішніх і внутрішніх умов є:

- своєчасне виявлення та запобігання внутрішніх і зовнішніх загроз продовольчої безпеки, мінімізація їх негативних наслідків за рахунок постійної готовності системи забезпечення громадян харчовими продуктами, формування стратегічних запасів харчових продуктів;
- сталий розвиток вітчизняного виробництва продовольства і сировини, достатній для забезпечення продовольчої незалежності країни та регіонів;
- досягнення і підтримання фізичної та економічної доступності для кожного громадянина країни та жителя регіону в безпечних харчових продуктах відповідних обсягів та асортименту, які відповідають встановленим

раціональним нормам споживання харчових продуктів, необхідних для активного і здорового способу життя.

З Конституційного визначення України як соціальної держави, політика якої спрямована на створення умов щодо забезпечення гідного рівня життя людини, і положень ст. 48 Конституції України, які відносять до відання держави установа основ державної політики, зокрема продовольчої, а також державних програм галузі соціального розвитку, впливає, що держава має захищати права громадян на повноцінне харчування, а саме: установити соціальний порядок, створити справедливую політику продовольчого забезпечення, сприяти при цьому підвищенню рівня калорійності добового раціону харчування населення, усуненню дисбалансу споживання їжі між соціальними групами, підвищенню купівельної спроможності бідних і соціально незахищених верств населення, в т.ч. осіб з фіксованими доходами (пенсіонерів, студентів), що залежать від державного соціального забезпечення. Забезпечуючи захист цього права, держава має знаходити засоби щодо ліквідації продовольчої залежності від зарубіжних країн і скорочення імпорту продовольства [54].

Забезпечення продовольчої безпеки визначено у якості одного з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки в економічній сфері. Стратегією національної безпеки України передбачено необхідність забезпечення послідовності у здійсненні земельної реформи, забезпеченні на практиці пріоритетного розвитку агропромислового комплексу як основи продовольчої безпеки держави [91, с. 3-13]. Проте зазначені законодавчі акти мають суто декларативний характер і не визначають чітких механізмів управління системою продовольчої безпеки. Для системи продовольчої безпеки характерні певні принципи формування (рис. 4.9).

Стрижневим є принцип соціальності, який передбачає цільову спрямованість цієї системи та кожної її складової на задоволення харчових потреб людини. Цей принцип передбачає орієнтацію продовольчої безпеки на кожного жителя регіону та участь усіх учасників продовольчого ринку регіону у її забезпеченні.

Другим важливим принципом є комплексність, що означає одночасний вплив на всі складові системи. Наступний принцип – системність, який передбачає всебічний підхід до вирішення економічних, соціальних, екологічних та інших аспектів проблеми продовольчої безпеки. Агропродовольча сфера являє собою один з об'єктів управління аграрної політики, на який покладається завдання формування пропозиції на продовольство. Одночасно потрібним є формування попиту на нього, тому у даному випадку необхідним є системний підхід, що передбачає визначення

пріоритетів за кожним напрямом аграрної політики з подальшим їх розглядом. Заходи щодо аграрних товаровиробників та переробних підприємств доповнюються заходами щодо підприємств сфери торгівлі і населення. Продовольча безпека формується на основі холістичного підходу, який передбачає тісний взаємозв'язок між всіма складовими зазначеного процесу.

Ще один принцип – адекватність у виборі регуляторів, що пов'язано з неоднозначністю їх дії на різних етапах розвитку системи та в умовах зміни кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків.

Важливий принцип – стійкість системи, тобто обов'язкове дотримання вищевказаних принципів соціальності, комплексності, системності та адекватності незалежно від зміни зовнішнього середовища.

Останній принцип – орієнтації на перспективу, передбачає формування системи продовольчої безпеки, яка буде забезпечувати високий рівень продовольчого забезпечення не лише в поточному періоді, але й в майбутньому.

Основними принципами гарантування продовольчої безпеки на державному рівні є:

- ✓ забезпечення інтересів України у системі міжнародної продовольчої безпеки в умовах глобалізації та регіональної економічної інтеграції;
- ✓ продовольча незалежність держави;
- ✓ економічна обґрунтованість загальнодержавних потреб, пов'язаних із забезпеченням України продовольством, достатність і стабільність запасів продовольства;
- ✓ своєчасність та адекватність заходів щодо формування продовольчої безпеки реальним і потенційним, внутрішнім і зовнішнім загрозам;
- ✓ фізична та економічна доступність якісних і безпечних харчових продуктів для всіх категорій населення в кількості, необхідній для забезпечення активного і здорового життя [76].

Основними інструментами гарантування продовольчої безпеки держави є державні цільові програми продовольчої безпеки та державні продовольчі ресурси. На регіональному рівні – це регіональні програми продовольчої безпеки та регіональні ресурси. Державні продовольчі ресурси формуються та використовуються для запобігання дестабілізації продовольчого забезпечення населення.

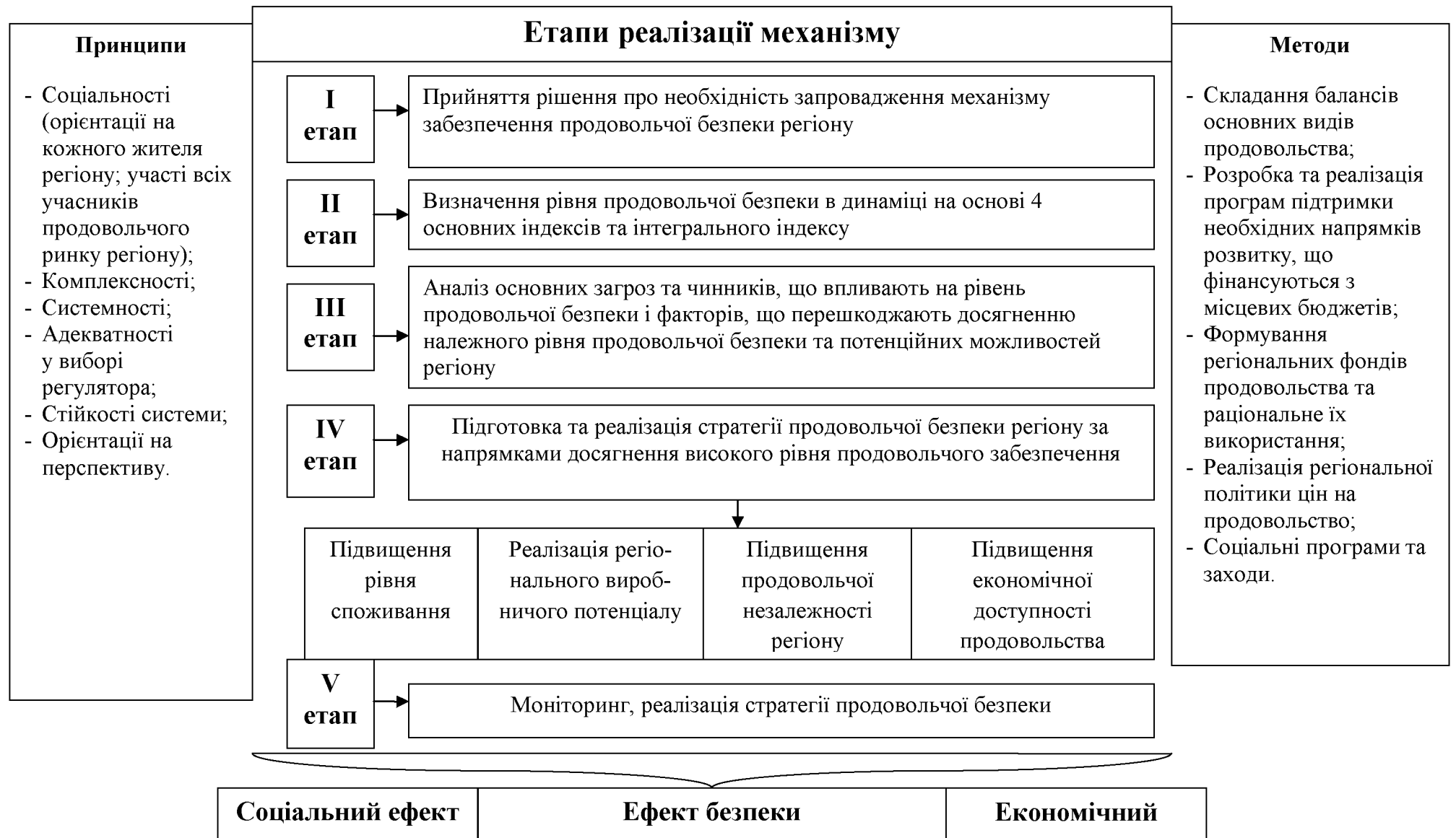

Рис. 4.9. Механізм забезпечення продовольчої безпеки регіону

Джерело: власні розробки.

Місцеві державні адміністрації в межах своїх повноважень забезпечують формування, розподіл, розпорядження регіональними продовольчими ресурсами для розв'язання проблем, пов'язаних з формуванням продовольчої безпеки відповідних регіонів.

Основними напрямками державної політики у сфері гарантування продовольчої безпеки є:

У сфері економічної доступності продовольства:

- пріоритетна підтримка соціально вразливих верств населення шляхом запровадження соціальних програм;
- регулювання ринків окремих видів продовольства, у тому числі за допомогою інтервенційних заходів держави;
- застосування засобів державного регулювання залежно від зміни індикаторів продовольчої безпеки з метою забезпечення стабільного стану продовольчої безпеки України та усунення можливих загроз для його дестабілізації;
- вдосконалення механізмів ціноутворення на ринку продовольства з метою забезпечення його цінової доступності для споживачів.

У сфері фізичної доступності продовольства:

- формування системи постачання продовольства, до яких належать системи оптових продовольчих ринків, мережі заготівельних пунктів;
- створення умов для розширення чисельності об'єктів торговельної інфраструктури, поліпшення транспортної доступності окремих територій для гарантованого забезпечення основними видами харчових продуктів;
- розвиток міждержавної та міжрегіональної інтеграції у сфері забезпечення населення продовольством.

У сфері забезпечення безпечності та якості продовольства:

- стимулювання виробників харчових продуктів до застосування систем управління якістю продукції;
- розвиток наукових досліджень щодо оцінки безпечності та якості харчових продуктів та інгредієнтів, впровадження інноваційних технологій, технологій органічного виробництва харчових продуктів і продовольчої сировини, виробництво збагачених, дієтичних і функціональних харчових продуктів;
- реалізація програм щодо підготовки кадрів у сфері управління якістю харчової продукції, технічної підтримки, розвитку інфраструктури;

- поширення інформації щодо законодавства з питань якості та безпеки продовольства, міжнародного досвіду у цій сфері, результатів контролю якості харчових продуктів;

- гармонізація з міжнародними вимогами показників безпечності продовольчої сировини і харчових продуктів на основі досліджень у сфері науки про харчування;

- заохочення якісного маркування харчових продуктів для покращення розуміння характеристик продуктів споживачами.

У сфері харчування населення:

- розроблення відповідних державних програм раціонального харчування як найважливішого компонента здорового способу життя із залученням засобів масової інформації, створення спеціальних освітніх програм;

- створення відповідних рекомендацій щодо формування медично обґрунтованих та економічно забезпечених стандартів та раціонів харчування і безпечності харчових продуктів в освітніх закладах;

- інформування споживачів щодо безпечності харчових продуктів, а також ризиків, пов'язаних з харчуванням і безпечністю харчових продуктів.

У сфері виробництва і реалізації продовольства:

- підвищення родючості земель сільськогосподарського призначення та урожайності сільськогосподарських культур, розвиток тваринництва і його кормової бази;

- формування фактичних та прогнозних балансів сільськогосподарської продукції і продовольства;

- створення та впровадження нових технологій глибокої та комплексної переробки продовольчої сировини, методів зберігання і транспортування сільськогосподарської сировини та харчових продуктів;

- розвиток системи індикативного планування в аграрному секторі економіки;

- активізація інноваційної діяльності в галузях продовольчого комплексу;

- реалізація інвестиційної політики, спрямованої на впровадження інновацій, здатних за рахунок оновлення техніко-технологічної та організаційної бази виробництва забезпечити виробництво конкурентоспроможної продукції;

- формування доступного інформаційного бізнес-середовища функціонування аграрного ринку.

У сфері зовнішньоекономічної політики:

- раціоналізація співвідношення експорту та імпорту продовольства;
- використання інструментів митно-тарифного регулювання для цілей формування продовольчої безпеки держави, оперативне застосування заходів торгового захисту в разі демпінгового, субсидованого чи різко зростаючого імпорту продовольства;
- скорочення залежності вітчизняного аграрного сектору від імпорту технологій, машин, обладнання та інших ресурсів.

Державна політика продовольчої безпеки України формується і реалізується за умов, коли у сучасному світі нівелюється різниця між внутрішніми та зовнішніми аспектами продовольчої безпеки, зростає вага несилових (політичних, економічних, соціальних, енергетичних, екологічних, інформаційних тощо) складових її забезпечення.

Запорукою ефективності регіональної системи управління продовольчою безпекою є реалізація механізму забезпечення продовольчої безпеки регіону, який включає 5 основних етапів і дає можливість визначити фактичний рівень продовольчої безпеки, провести аналіз основних загроз, підготувати та реалізувати стратегію продовольчої безпеки, специфічну для кожного регіону, що в кінцевому результаті забезпечить економічний та соціальний ефекти та належний рівень продовольчої безпеки не лише в нинішній час, але й в майбутньому.

РОЗДІЛ 5

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ

5.1. Необхідність диверсифікації аграрного підприємництва

В умовах подальшого загострення соціально-економічних проблем розвитку сільських територій Волинської області актуалізується проблема пошуку нетрадиційних сфер докладання праці, диверсифікації сільськогосподарського виробництва та розширення самостійної зайнятості. Справедливо зазначає Малік М.Й., що перспективи розширення сфери зайнятості на селі пов'язані з розвитком двох, на перший погляд суперечливих, а насправді взаємопов'язаних процесів. Перший – відродження сільськогосподарського виробництва, зокрема його трудомістких галузей. Причому відродження не на базі застарілих технологій, а на основі нових технологій та інноваційного розвитку. Другий процес – деаграризація сільської економіки – зменшення у її структурі частки аграрного виробництва. Це відкриває умови для розвитку приватної ініціативи та підприємництва у сільській місцевості. І основним завданням в цьому напрямі є створення умов для розвитку малого підприємництва на селі шляхом формування ефективного мотиваційного середовища та консолідації індивідуально-колективних зусиль для забезпечення стабільного сільського розвитку [58, с.159].

У сучасних умовах в більшості країн ЄС розвиток сільського господарства здійснюється шляхом стимулювання на державному рівні підприємництва у сільських регіонах [15, с. 80]. Справедливо зазначає Скидан О.В. про те, що основними складовими вищого рівня аграрної політики сталого розвитку мають бути заходи щодо стимулювання розвитку людського та соціального капіталу на селі [107]. Головною метою цих заходів є збільшення рентабельності сільськогосподарської діяльності, а також покращання умов і підвищення рівня життя селян за рахунок залучення їх до підприємницької діяльності у сферах, які безпосередньо не пов'язані із сільськогосподарським виробництвом. До таких сфер належать:

- сільський зелений туризм;
- народні промисли (виготовлення сувенірної продукції, лозоплетіння, вишивка, різьба по дереву та ін.);
- соціально-побутова сфера (транспортні перевезення, облаштування торговельних точок, міні-кафе, лазень, пунктів прокату, швейні, ремонтні,

будівельні, фото-послуги, збір металобрухту, вивіз побутового сміття, утилізація відходів тощо).

Досліджуючи проблеми та перспективи розвитку аграрного сектора економіки України, Нів'євський О., справедливо зазначає, що розвиток зайнятості в несільськогосподарському секторі на селі є стрижнем політики розвитку сільських територій та критичним фактором в забезпеченні зайнятості та доходів на селі в довгостроковій перспективі. Сільські домогосподарства в країнах, що розвиваються, зазвичай отримують 30-35 % свого сукупного доходу з несільськогосподарських джерел. З кожним роком спостерігається розвиток підприємницької діяльності, заснованої на розширенні та освоєнні нових видів бізнесу на сільських територіях. Даний процес у світовій практиці здійснюється шляхом диверсифікації. Існує позитивна кореляція між диверсифікацією аграрного виробництва та: вищим рівнем доходів сільських сімей; вищою продуктивністю сільськогосподарських видів діяльності; доступом до кредитних та фінансових послуг тощо [96, с. 169-172].

Процеси диверсифікації активно почали досліджуватися у вітчизняній науці на початку 90-х років минулого століття як напрям продовольчого самозабезпечення країни та одна з умов задоволення потреб населення у продуктах харчування. Перспективність цього явища з часом доводилася посиленням вимог ринку щодо удосконалення організації аграрного виробництва, зміни його структури, розширення експортного асортименту агропродовольчої продукції, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних товарів. Водночас, західна економічна наука ідеї диверсифікації розповсюджувала ще з початку 50-х років ХХ сторіччя. Згідно з думкою зарубіжних вчених періоду 50-70-х років, основними чинниками, які зумовлювали актуальність таких досліджень, слід вважати: накопичення капіталу та його раціональне використання; достатність знань і досвіду для освоєння нових видів виробництва; вивільнення грошей у процесі виробництва матеріальних благ; стабілізація фінансового стану підприємств тощо [45, с. 18].

У контексті даного дослідження важливо зробити акцент на соціально-економічній сутності диверсифікації. Вона полягає у найповнішому використанні усіх видів сільськогосподарської сировини, відходів, ресурсів, враховує природні відмінності, сприяє підвищенню рівня доходів виробників сільськогосподарської і несільськогосподарської продукції на сільських територіях, активізує розвиток сільського підприємництва. Водночас, забезпечується участь сільськогосподарської галузі у міжгалузевій конкуренції та досягаються паритетні відносини з іншими галузями національного виробництва, долається їх іноді непомірний, агресивний монополізм. Незважаючи на чисельні спроби побороти нееквівалентність відносин між

сільським господарством та промисловістю, протягом 50-річного періоду, зробити цього на практиці не вдалось. Більш того, відносини залишаються ще більш несправедливими. У зв'язку з такою ситуацією, диверсифікація діяльності аграрного підприємництва розглядається як перспективний напрям вирішення зазначеної проблеми, а можливо і як концепція розвитку аграрного виробництва [104, с. 59]. Дослідження диверсифікації, як і будь-якого іншого економічного процесу, передбачає встановлення певної цільової орієнтації, в основу якої покладено набір відповідних цілей (рис. 5.1.).

Рис. 5.1. Цілі процесу диверсифікації аграрного підприємництва
Джерело: власні дослідження.

Соціально-економічну орієнтацію диверсифікації аграрного підприємництва у глобалізаційному середовищі підсилює її можливість підвищити зайнятість сільського населення, особливо таких категорій, як молодь та жінки, безробіття яких вже давно набуло хронічного та масового характеру. Диверсифікація – також важливий інструмент мінімізації ризиків, що виникають як наслідок глобалізації. У даному випадку роль диверсифікації виявляється у стабілізації та додаванні економіці стійкого характеру.

Визначаючи диверсифікацію в цілому як позитивний процес, слід не втрачати відчуття реальності щодо складності та наслідків його здійснення. Адже, не можна сьогодні впевнено говорити про виключність позитивних рис

диверсифікації. Як показують дослідження, диверсифікація в агропродовольчій сфері має свої труднощі та, відповідно, й негативні наслідки (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Наслідки процесу диверсифікації в аграрному секторі

Джерело: власні дослідження.

Реалізація цілей та завдань диверсифікації, а також напрямів подолання негативних аспектів, можлива лише за дотримання ключових принципів, які у сукупності створюють суб'єктивний механізм, корелюючий її життєздатність та саморозвиток як соціально-економічного процесу. Основоположні методологічні принципи побудови та становлення сучасних процесів диверсифікації (табл. 5.1) склалися з практики останніх десятиріч аграрного реформування, яке відбувалося як в Україні, так і на всьому європейському континенті.

Основні принципи диверсифікації аграрного підприємництва

<i>Принципи</i>	<i>Характеристика принципу</i>
1. Альтернативності	<ul style="list-style-type: none"> • Розвиток та розширення умов для професійної діяльності. • Врахування відповідного досвіду, капіталу та інших ресурсів аграрного підприємства. • Використання послуг професійних менеджерів, маркетологів або користування послугами сторонніх консультантів.
2. Акумулятивності	<ul style="list-style-type: none"> • Формування інвестиційних портфелів. • Формування нових, високоефективних господарських зв'язків при організації нових видів виробництв, технологій та продукції. • Посилення оперативності, маневреності та мобільності у використанні аграрного ресурсного потенціалу.
3. Гуманізації	<ul style="list-style-type: none"> • Збереження та захищеність духовної культури і “духовного виробництва” у сільській місцевості. • Підтримка і розвиток етико-комунікаційних, демократичних відносин, корисних для майбутнього розвитку села. • Доступність та наповнення новим змістом господарської діяльності. • Підвищення якості життя у сільських регіонах.
4. Інституційності	<ul style="list-style-type: none"> • Адекватна реакція на зміни у політиці та тенденціях соціально-економічного розвитку суспільства. • Захист від несприятливих тенденцій та непередбачених явищ. • Фінансова підтримка з боку держави окремих напрямів розвитку агробізнесу (органічного землеробства, хмелярства, льонарства, садівництва та овочівництва тощо). • Виконання нових соціальних функцій.
5. Інноваційності	<ul style="list-style-type: none"> • Локалізація передових наукових досліджень на базі інтелектуальних та матеріальних можливостей аграрних підприємств. • Органічність зв'язку між науковим пошуком та процесом професійного удосконалення працівників, зайнятих у сфері агропромислового виробництва продукції, робіт, послуг. • Максимальна переорієнтація на фундаментальні дослідження з високою економічною віддачею з врахуванням тенденцій розвитку продуктивних сил, змін у міжнародному поділі праці.
6. Інформаційності	<ul style="list-style-type: none"> • Створення у мережі Інтернет інформаційних сайтів, присвячених розвитку малого і середнього підприємництва та великих агропромислових формувань. • Дослідження кон'юнктури та охоплення нових сегментів ринку.
7. Інтеграційності	<ul style="list-style-type: none"> • Удосконалення та оптимізація структури сільськогосподарського виробництва.
8. Еволюційності	<ul style="list-style-type: none"> • Вплив зовнішніх та внутрішніх обставин на етапи, напрями та цілі диверсифікації. • Трансформаційність змін в аграрній економіці.
9. Комерційності	<ul style="list-style-type: none"> • Регулярність отримання доходів. • Припинення нарощування виробничих потужностей з виробництва сільськогосподарської продукції, яку економічно вигідніше імпортувати. • Можливість вибору найефективніших галузей та підгалузей сільського господарства. • Доступ до нових видів ресурсів та сільськогосподарської сировини.
10. Синергії	<ul style="list-style-type: none"> • Об'єднання і взаємодія матеріальних і нематеріальних ресурсів, технологій, ринкових можливостей, знань, компетенції, досвіду.

Джерело: власні дослідження.

Природно, що ці принципи зумовлені особливостями соціально-економічного, політичного, культурно-психологічного, національного розвитку та розроблені, перш за все, не лише з позицій їх декларативності, але й дієвості у певній конкретній ситуації. Слід зазначити, що серед вищенаведених принципів не існує найголовніших або першорядних чи другорядних, основних або додаткових. Вони є рівнозначними, однаково вузловими і формують єдину цілісну систему. Дослідження підходів зарубіжних вчених до теорії диверсифікації та її здобутків і втрат у практиці сільськогосподарського виробництва підтверджують думку щодо її соціально-економічного значення та доцільності здійснення.

Аналізуючи діяльність окремих канадських сільськогосподарських підприємств, американські дослідники Кляйн К. та Чейс-Вілд Л. відмічають, що аграрні підприємства, діяльність яких диверсифікована, починаючи від виробництва сільськогосподарської продукції до її переробки та доставки до споживачів за територіальним принципом, постійно нарощують доходи. Таким чином з'являється можливість розширювати не лише масштаби, але й напрями діяльності: здійснювати забій тварин, переробку м'яса та зерна на корм, пакування готової продукції, рафінування цукру, зберігання та дегідратацію картоплі, подрібнення насіння олійних культур, консервування овочів тощо. Економії витрат сприяє територіальний підхід до забезпечення споживачів, розрахований на обслуговування населення саме у тому регіоні, де дане виробництво здійснюється. Як наслідок, у провінціях відповідного регіону зазначається відсутність проблем з працевлаштування сільського населення, відмічається зростання підприємницької активності. За підтримки спеціально створеного урядом Канади Головного управління з диверсифікації Західних областей надається фінансова допомога приватним фермам, які здійснюють диверсифікацію економічної діяльності: будують млини, міні-заводи з виробництва хімічних та органічних добрив, ремонтні майстерні з обслуговування сільськогосподарської техніки тощо [149, с. 88-89].

Проведене дослідження свідчить, що численні програми реформування сільськогосподарського виробництва у Волинській області та Україні в цілому виявилися неефективними та не сприяли покращенню добробуту сільського населення і не зменшили непропорційності витрат на соціальні потреби, більша частина яких осідає у містах. Проблеми сільської бідності широко висвітлені у науковій літературі та усвідомлюються суспільством як критична точка національного розвитку. Водночас, загальноновизнаної стратегії її вирішення ще не вироблено ні експліцитно, ні імпліцитно. У загальному, це рішення знаходиться в рамках трьох стратегій: 1) зростанні доходів сільського населення від аграрної зайнятості; 2) зростанні доходів від неаграрної

зайнятості; 3) міграції сільського населення у місто [103]. Рушійною силою для реалізації першої та, особливо, другої стратегії є диверсифікація, оскільки у сучасному українському селі аграрне виробництво не є основним джерелом доходів. Якщо на початку 1990-х років у сільському господарстві було зайнято більше половини усього працездатного сільського населення, то протягом останнього десятиріччя ця частка постійно зменшувалася. Аграрний сектор став основним місцем роботи лише для третини зайнятого населення. Питома вага несільськогосподарських видів діяльності на селі значно зростає (агротуризм, сервіс, кооперативні організації, побутове обслуговування), але, як правило, не за рахунок розширення абсолютної кількості неаграрних робочих місць (як наслідок диверсифікації), а через різке падіння зайнятості у сільському господарстві, зокрема на сільськогосподарських підприємствах. Тобто у такій ситуації важливо використовувати потенційні ресурси та вигоди соціальної складової диверсифікації.

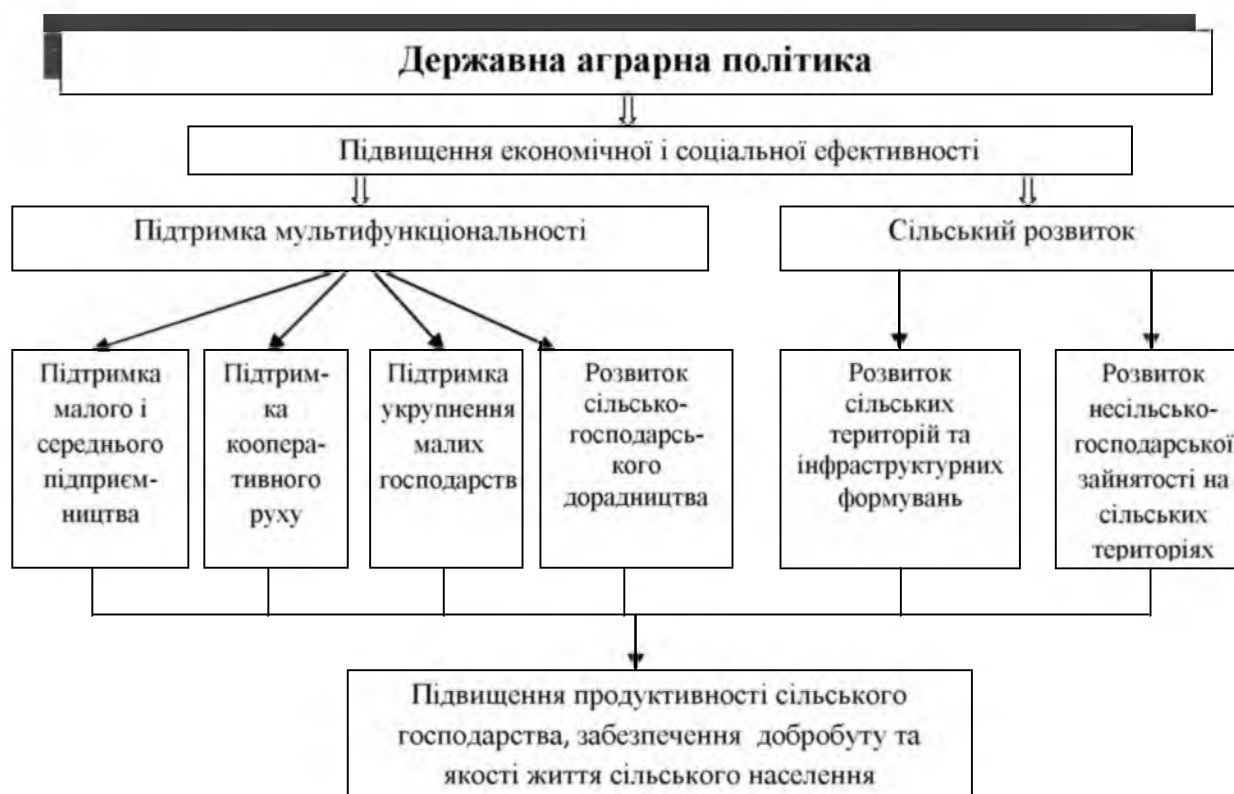
Останні полягають у такому: по-перше, створенні можливостей для вирівнювання доходів; по-друге, зниженні масштабів бідності на селі; по-третє, створенні нових робочих місць; по-четверте, збереженні персоналу сільськогосподарських підприємств; по-п'яте, розвитку сфери комплексу послуг на сільських територіях. Диверсифікація, виконуючи вищезазначені соціальні функції, здана поступово змінювати парадигму ключової ролі сільського господарства на парадигму сільського розвитку за рахунок сприяння альтернативній зайнятості населення, що проживає у сільській місцевості. З огляду на це підтверджується теорія багатofункціональності сільського господарства, що знайшла своє відображення у працях вітчизняних дослідників [40, с.179-180].

З метою удосконалення розвитку соціальної інфраструктури села, відносно якої ще переважає радянський підхід щодо необхідності функціонування на селі школи чи лікарні, також є можливим використовувати потенціал диверсифікації. За сучасних дистанційних технологій радикальні рішення знаходяться у площині дистанційного навчання та діагностування. Інтернет для культурного забезпечення набагато ефективніший, ніж традиційні бібліотека або клуб. Розвиток сільського підприємництва, який формує сферу несільськогосподарської діяльності, сприяє забезпеченню освітніми, медичними, культурними та іншими видами послуг соціального призначення.

У Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» зазначено, що державна аграрна політика базується на національних пріоритетах. Згідно із законом, державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей: гарантування продовольчої безпеки держави; перетворення аграрного сектора економіки

держави на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках; збереження селянства як носія української ідентичності, культури та духовності нації; комплексний розвиток сільських територій; розв'язання соціальних проблем на селі [85].

У цьому зв'язку аграрна політика як система заходів і засобів державного впливу на виробництво і ринок сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства, нібито «вмонтована» у ресурсну базу підприємств, які здійснюють диверсифікацію. Насамперед йдеться про її позитивний та стабілізуючий вплив на соціально-економічну ефективність цього процесу (рис. 5.3).

Рис. 5.3. Заходи аграрної політики з підвищення соціально-економічної ефективності диверсифікації

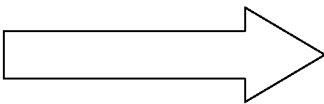
Джерело: власні дослідження.

Найважливішу роль у досягненні зазначених пріоритетів та створенні нового укладу життя на селі відіграє інфраструктура. Аналіз показників соціальної інфраструктури досліджуваного регіону (забезпеченість сільських жителів якісним житловим фондом та комплексом побутових послуг, газифікація сіл, благоустрій сільських територій, ефективність освітнього та медичного забезпечення, інтелектуалізація сільського населення) свідчить про невідповідність їх значення міжнародним стандартам та відсутність підходу до

комплексного розвитку сільської економіки. Крім того, для більшості малих населених пунктів об'єкти інфраструктури малодоступні або недоступні взагалі.

Вважаємо, що в сучасних умовах мотивованими до диверсифікації є як підприємства, так і особисті селянські господарства, за наявності додаткових ресурсів. Водночас, є низка причин, які перешкоджають диверсифікації. Невисокий рівень доходів членів домогосподарств обмежує можливості здійснення несільськогосподарської або урізноманітнення сільськогосподарської діяльності, адже започаткування нового бізнесу вимагає додаткових витрат.

Для досягнення позитивних результатів розвитку підприємництва на селі логічно запропонувати пріоритетні напрями диверсифікації сільськогосподарських підприємств, організацій та господарств населення (рис. 5.4).

Рівень розвитку			
<i>Сфери аграрної економіки</i>	<i>Сільськогосподарські підприємства</i>	<i>Сільськогосподарські організації</i>	<i>Особисті селянські господарства</i>
Оптово-роздрібні ринки сільськогосподарської продукції		- торгово-закупівельні пункти; - дорадчі служби; - сільськогосподарська споживча (виробнича, збутова, страхова, кредитна та інші форми) кооперація; - агросервісні організації	
Організація діяльності суміжних галузей (лісівництво, рибництво, агротуризм тощо)	Розвиток переробної харчової промисловості (молочної, м'ясної, овочеконсервної, борошномукомольної, олієжирової, комбікормової та ін.)	Малий бізнес: млин; переробні цехи тощо	
Розвиток біоенергетики	Готельний бізнес, етнографічний та сільський аграрний туризм		Сільські промисли та ремесла. Заготовка лікарських рослин, ягід, грибів.
		Здача молока та іншої сільськогосподарської продукції	
Розвиток садівництва, рибництва, бджолярства			
Формування сфери агроосвітніх послуг			

Рис. 5.4. Пріоритетні напрями диверсифікації сільськогосподарських підприємств, організацій та особистих селянських господарств Волинської області

Джерело: власні дослідження.

Задоволення всіх життєвих потреб селянина протягом тривалого часу покладалось на сільськогосподарські підприємства, які наразі не можуть їх забезпечити. Місцеві бюджети теж не спроможні покращити ситуацію через брак коштів. Тому важко говорити про відродження села без належного цільового фінансування.

Як показав аналіз виробництва продукції сільського господарства Волинської області, більша частина сільського населення займається виробництвом продукції у власних господарствах. Питома вага господарств населення у виробництві всієї сільськогосподарської продукції у 2012 р. становила 69,5 %, у тому числі продукції рослинництва – 72,0, тваринництва – 66,3 %. Ці господарства виявилися більш стійкими в умовах переходу до ринкових відносин і відчутно впливають на кон'юнктуру ринку. Проте дрібні господарства можуть тільки тимчасово забезпечити населення сільськогосподарською продукцією, а задовольняти потребу населення під силу середнім та великим підприємствам, виробництво яких базується на інших організаційно-технічних і технологічних засадах. Крім того, більшість виробленої продукції в господарствах населення використовується для власного споживання. Збільшити доходи особистих селянських господарств можливо шляхом диверсифікації аграрного виробництва, продажу та оренди надлишкового майна, торгівлі, розвитку агротуризму, зайнятості поза власним господарством.

Варто підвищувати рівень обізнаності сільських жителів щодо програм, прав і можливостей, що можуть стимулювати процес диверсифікації. Для соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів необхідний комплекс заходів, основою якого мали б стати: важелі поживлення ділової активності у сільській місцевості, стимулювання аграрного та неаграрного бізнесу, фінансова підтримка для осіб, які започатковують свій бізнес, поширення податкових пільг для новостворених підприємств, державне інвестування розвитку виробничої та соціальної сфери у сільській місцевості.

Таким чином, метою політики диверсифікації сільської економіки у таких умовах має стати активний розвиток різноманітних форм малого підприємництва залежно від наявних та потенційних ресурсів сільськогосподарського регіону у комплексі з формуванням умов розвитку аграрної економіки інноваційного типу. Саме диверсифікація діяльності аграрних підприємств та ОСГ сприятиме вирішенню соціальних проблем сільської економіки, зокрема підвищенню рівня зайнятості, а отже і рівня добробуту сільського населення.

На Волині впровадження диверсифікації має ряд не лише економічних, а перш за все соціальних переваг: повніше забезпечується зайнятість населення,

реалізується ширше коло соціальних та матеріальних потреб для регіону. У сучасних умовах розвитку аграрного сектора Волинської області найефективнішим шляхом підвищення рівня зайнятості населення на селі є активне впровадження таких заходів, які не потребують для свого розвитку значних капіталовкладень. Як свідчить досвід європейських держав, однією з таких перспективних галузей є туристична, а саме сільський туризм.

5.2. Зелений туризм як фактор зростання добробуту сільського населення

Волинська область має надзвичайно потужний потенціал щодо розвитку аграрного сектора економіки, однак за результатами останніх досліджень доводиться констатувати, що сільськогосподарське виробництво є одним з найменш інвестиційно-привабливих видів економічної діяльності. Брак робочих місць, сезонність виробництва, низька оплата праці, підвищений ризик отримання збитків – це лише окремі з великої кількості факторів, які негативно впливають на розвиток аграрного сектора. За таких умов селянин змушений знаходити інші форми заробітку. При цьому сільський туризм може стати не лише джерелом отримання додаткових грошових надходжень, а й повноцінним видом підприємницької діяльності, яка в змозі забезпечити зростання зайнятості та прибутковості особистих селянських господарств.

Туризм сьогодні – це сфера соціально-економічного комплексу, яка в багатьох країнах перетворилась на індустрію, що бурхливо розвивається. В даний час кожне сьоме робоче місце в світі забезпечує туристичний бізнес. За прогнозами СОТ, до 2020 р. обсяг міжнародних туристичних прибутків складе 1,6 млрд, тобто в 3 рази перевищить показники 2000 р. Результати останніх досліджень засвідчують, що в структурі туристичних потоків все більшого розвитку набуває зелений сільський, або, як його ще називають – агротуризм. Звідси випливає виняткова актуальність подальшого розвитку цього виду туристичної діяльності, як вагомого джерела додаткових грошових надходжень сільських «агроосель» [133, с.135].

На науковій і практичній ниві ще досі тривають дискусії про зміст і направленість таких понять і явищ, як «сільський туризм» і «агротуризм». Звернемось з цим питанням до поважного словника з подорожей, туризму та гостинності британця С. Медліка (1993 р.). Згідно з цим словником, **сільський туризм** (*rural tourism*) – відпочинковий вид туризму, сконцентрований на сільських територіях. Він передбачає розвиток туристичних шляхів, місць для

відпочинку, сільськогосподарських і народних музеїв, а також центрів з обслуговування туристів з провідниками та екскурсоводами. Поняття «сільський туризм» часто ототожнюють з «агротуризмом», але «сільський туризм» значно ширше. **Агротуризм** (*farm tourism*) – відпочинковий туризм, що передбачає використання сільського (фермерського) господарства. Агротуризм може проявлятися у різних формах, але завжди включає наймання помешкання. Розрізняють дві базові форми агротуризму: наймання помешкання з обслуговуванням безпосередньо в межах дворогосподарства або розміщення на нічліг з самообслуговуванням на землях, що належать до дворогосподарства, наприклад в кемпінгах та наметах. Агротуризм таким чином виступає однією з форм сільського туризму. У агротуризмі дворогосподарство (фермерське господарство) становить одночасно нічліжну базу та головний предмет інтересу для туриста [97].

Екотуризм – це форма подорожі, сприятлива для навколишнього середовища. Вона відбувається на територіях, що мають природничу цінність (національні та ландшафтні парки). Екотуризм спрямований на охорону природного й культурного середовища регіонів, які відвідуються туристами. Він передбачає, що учасниками цих подорожей є люди з високою екологічною свідомістю. Синонімом поняття «екотуризм» є **зелений туризм** (*green tourism*), природничий туризм (*nature tourism*). Виділяють такі форми екотуризму – активний екотуризм (піший, велосипедний, водний, кінний, рибальство), фауністичні та флористичні поїздки (орнітологічні поїздки, полювання, тематичні поїздки), культурологічні й етнографічні поїздки [110].

Сільський туризм і його різновидність агротуризм мають багато спільного з екотуризмом і часто відповідають багатьом його пріоритетам, зокрема: збереження природничого та культурного середовища, підтримка добробуту місцевої громади, постачання туристам харчів з місцевих продуктів. Деякі власники агротуристичних господарств, розташованих поблизу природоохоронних територій, підтримують серед туристів проєкологічні вимоги. У сільських місцевостях організовують відвідувачам багато додаткових послуг, що включають екотуристичні програми: кінні та велосипедні прогулянки, маршрути по знакованих стежках у національних і ландшафтних парках, природничі подорожі, збирання ягід та грибів. Сільський туризм (агротуризм) і екотуризм відрізняються основними цілями використання вільного часу, їхня головна різниця полягає у базових мотивах подорожування. Сільський туризм – це форма проведення вільного часу у вигляді стаціонарного відпочинку, тоді як базовою метою екотуризму виступає активне відкриття дикої природи, традицій і культури, їх глибоке пізнання й сприйняття. Сільські оселі можуть використовуватись як база для ночівлі та

харчування екотуристів. У спеціальній літературі з'явилось нове поняття **екоагротуризм**, що передбачає відпочинок у селян, які вирощують сільськогосподарську продукцію із застосуванням екологічних методів. Тут агротуризм поєднується з екологічним сільським господарством.

Наведені вище поняття, пов'язані з сільським туризмом і екотуризмом, знайшли своє використання для визначення форм туристичного руху в Україні. Зокрема, відпочинок в українських селах було визначено як **«сільський зелений туризм»**. Він охопив широкий спектр форм відпочинку на селі: від стаціонарного відпочинку у сільській місцевості (власне сільський туризм), відпочинку у туристичних центрах і курортах, що розташовані у селищах і малих містах, до відпочинку у сільських дворогосподарствах (агротуризм) [98].

Європейська концепція розвитку сільського туризму базується на визначенні сільського господарства як його базису, оскільки саме воно, поряд із сільськими природними благами та бізнес-ініціативою селян, здійснює суттєвий вплив на формування сільської культурної спадщини, що, як відомо, приваблює до сільської місцевості не лише міське населення, а й іноземних туристів, які бажають з ним познайомитися. Саме сільське господарство домінує у формуванні сільського ландшафту, в якому поєднуються різні види виробництва, підприємств, поселень та архітектурних споруд. Крім того, завдяки сільськогосподарському виробництву існує етнологічний потенціал сільської місцевості, який активно використовується в сільському туризмі, зокрема, сільськогосподарські машини та знаряддя, кар'єри, кузні, ремісничі професії та майстерні, самобутні архітектура та фольклор, різноманітна народна кухня тощо. Разом з тим, взаємодія сільського туризму та сільського господарства є взаємовигідною, оскільки рівною мірою приносить соціально-економічні дивіденди як одному, так і іншому. Так, розвиток сільського туризму позитивно впливає на стан сільського господарства, збільшуючи споживання його продукції, а також є важливим фактором розвитку рослинництва, тваринництва, лісівництва, рибальства тощо.

Прийнятий у ЄС підхід до дефініції поняття «сільський туризм» передбачає його розуміння як дій людини, що мандрує та залишається в сільській місцевості на термін до одного повного року для дозвілля, бізнесу і інших цілей (за виключенням оплачуваної діяльності на території перебування) [154]. Інакше кажучи, сільський туризм – сектор туристичної індустрії, який орієнтований на використання природних, культурно-історичних, економічних, людських та інших ресурсів сільської місцевості та її специфічних умов для створення комплексного туристичного продукту.

Разом з тим, паралельно з цим терміном в ЄС та світі часто використовуються як еквівалентні і такі, як агротуризм, агроекотуризм,

агроетнотуризм, агроекотнотуризм, хоча між ними існують принципові відмінності, на основі яких формуються різні моделі сільського туризму (табл. 5.2).

Зважаючи на наведені відмінності різних моделей сільського туризму, подальше дослідження особливостей його розвитку в країнах-членах ЄС буде звужене, задля абстрагування від надмірних деталей та сконцентроване на спільному для кожної з них положенні щодо відпочинку у сільській місцевості, під час якого туристи ведуть сільський спосіб життя та використовують ресурси сільських територій. Відповідно, на противагу традиційному, сільський туризм у країнах-членах ЄС має особливі характеристики, зокрема, орієнтація на сільський спосіб життя, розміщення туристичних об'єктів у малозаселеній місцевості – в природних умовах, які піддаються сезонності та місцевим подіям, спрямованість на збереження локальної культури і традицій [155]. Разом з тим, зрозуміло, що ключові фактори успіху сектора сільського туризму формуються на основі конкурентних переваг та тенденцій розвитку як сільського господарства, так і туризму конкретної країни в цілому.

Таблиця 5.2

Принципові ознаки моделей сільського туризму

Модель туризму	Характерні ознаки
Агротуризм	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ознайомлення з сільською працею та участь у ній; ➤ використання ресурсів сільської місцевості, зокрема, сільськогосподарських тварин та рослин; ➤ харчування сільськогосподарською продукцією місцевого походження.
Агроекотуризм	<ul style="list-style-type: none"> ➤ розташування поселення для туристичної діяльності на території з відносно непорушеною природою; ➤ метою подорожі для туриста є відпочинок та отримання уявлення природних особливостей цієї місцевості.
Агроетнотуризм	<ul style="list-style-type: none"> ➤ відвідування людьми місць проживання етнічних груп або об'єктів їх культури і релігії; ➤ метою такої подорожі для туриста є відпочинок та ознайомлення з життям, побутом, культурою та звичаями етнічних груп.
Агроекотнотуризм	<ul style="list-style-type: none"> ➤ розташування поселення для туристичної діяльності на території з відносно непорушеною природою; ➤ на території сільського поселення проживають етнічні групи або знаходяться об'єкти їх культури та релігії.

Джерело: сформовано на основі [156].

Узагальнюючи сучасні тенденції у розвитку сільського господарства ЄС та пріоритети Спільної аграрної політики [42; 157], а також характерні особливості європейської парадигми туризму [158], можна виокремити чинники кожної з цих галузей, синтез яких визначає потенціал розвитку сільського туризму (табл. 5.3).

Сьогодні європейський сільський туризм мотивується до розвитку з позиції як користувачів, так і виробників характерних для нього послуг. Якщо

важливість такого виду туризму для самих туристів є цілком зрозумілою та неодноразово описаною, то для іншої категорії суб'єктів, що беруть у ньому участь, тобто для виробників туристичних послуг, це питання залишається відкритим, в тому числі і на європейському рівні. Так, одні дослідники обстоюють позицію щодо мотивації агротуристичної діяльності через її сприйняття як соціального вікна до зовнішнього світу, в той час як інші підкреслюють, що він забезпечує надходження зовнішніх засобів для інвестування у сільське господарство [159].

Таблиця 5.3

Потенціал розвитку сільського туризму, синтезований на основі конкурентних переваг сільського господарства та туризму ЄС

Сільське господарство	Сільський туризм	Туризм
<ul style="list-style-type: none"> • Фінансовий / підприємницький аналіз • Розташування (якість ґрунтів) • Доступний ринок • Бізнес-орієнтація • Практика управління сільгоспвиробництвом • Ринково орієнтоване виробництво продукції • Цінова підтримка • Досвід управління працею • Інтерес до навчання та розвитку • Ринкові знання 	<ul style="list-style-type: none"> • Фінансовий / підприємницький аналіз • Розташування (близькість до туристично привабливих сільських регіонів) • Доступний ринок • Орієнтація на споживача • Ефективний маркетинг • Підтримка зовнішніх мереж та агентств • Якість продукції / послуг • Соціальні навички • Інтерес до навчання та розвитку 	<ul style="list-style-type: none"> • Фінансовий / підприємницький аналіз • Розташування • Доступний ринок • Орієнтація на споживача • Навички оперативного управління • Управління доходами • Ефективні комунікації з елементами ринку • Якість продукції / послуг • Інтерес до навчання та розвитку

Джерело: власні дослідження.

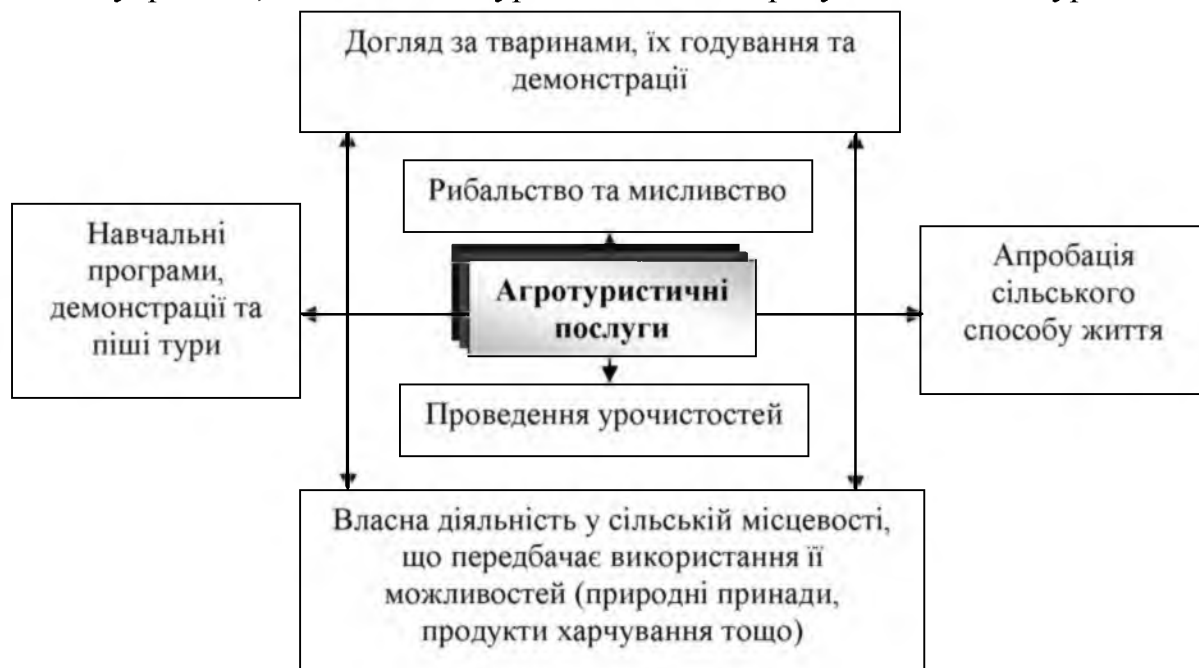
Узагальнення позиції різних вчених щодо цього питання дозволяє стверджувати, що обмеження лише одним з можливих чинників, які спонукають до ведення агротуристичного бізнесу в ЄС, недоцільне, оскільки, як правило, характерним є їх поєднання. Проте, серед основних з таких чинників традиційно відмічаються:

- диверсифікація джерел доходів;
- соціальні або економічні причини, пов'язані зі змінами у житті членів господарства / власників підприємства;
- інтерес до навчання споживачів послуг;
- сприйняття роботи в господарстві кращою, ніж поза ним [160].

Від набору чинників, що мотивують започаткування туристичного бізнесу у сільській місцевості часто залежить і сама форма його здійснення,

комплекс пропонованих послуг, серед яких у країнах ЄС домінуючими вважаються наступні (рис. 5.5).

Дослідження особливостей агротуризму в різних країнах ЄС доводить, що в кожній з них розвиток зазначених на рис. 5.5 видів послуг відбувається по-різному, часто формуються і такі, що непритаманні іншим країнам. Цей факт ще раз доводить можливість розглядати досліджуваний вид туризму не лише як внутрішній, а й з позиції туристичного інтересу для в'їзних туристів.

Рис. 5.5. Види агротуристичних послуг

Джерело: власні дослідження.

Моніторинг розвитку агротуристичної діяльності як інструменту диверсифікації сільської економіки, що входить до ключових осей політики сільського розвитку, в різних країнах-членах ЄС набуває різних рис не лише з огляду на структуру послуг та суб'єктів, які їх надають, а й щодо кількісних параметрів поширення.

Традиційно найкращі результати розвитку агротуристичної діяльності характерні для Німеччини, Австрії, Швейцарії, Франції, Італії та Іспанії¹. Разом з тим, серед французьких фермерів лише 2,8 % надають послуги туристам, з яких: 69 % пропонують умови для проживання, 16 – харчування, 3,9 – можливість участі у місцевих промислах, 29 % – в інших видах діяльності. Якісна сторона агротуристичних перетворень у Франції пов'язується з двома процесами: *по-перше*, починаючи з 1998 р. кількість диверсифікованих господарств, що обрали саме цей вид альтернативної діяльності, зросла на 13 %; *по-друге*, все це відбулося на фоні катастрофічного зменшення кількості

¹ Аналіз розвитку агротуризму в окремих країнах ЄС зроблено на основі офіційних даних Європейської тренувальної мережі «Rural Tourism International» / www.ruraltourisminternational.org.

фермерських господарств взагалі. Тож можна стверджувати, що агротуризм як стратегія диверсифікації діяльності фермерських господарств з усіма можливими позитивними та негативними її наслідками та з урахуванням тенденцій розвитку сільськогосподарського виробництва у Франції набула значної популярності.

На відміну від Франції, агротуризм в Іспанії, що наразі не отримав єдиного термінологічного окреслення, розвивався з дещо інших причин: його головною місією стала необхідність призупинення депопуляційних процесів, створення додаткових джерел доходів та формування передумов для нових людських контактів. Проте значною мірою сучасний стан розвитку агротуризму в цій країні зумовлюється значними обсягами наданої підтримки зі сторони європейських програм Leader I, Leader II та Leader Plus, а також їх іспанського прототипу – ініціативи «PRODER».

У цілому, агротуристичний сектор займає в загальній туристичній індустрії Іспанії лише п'ятипроцентний сегмент, що включає приблизно 50 000 ліжко-місць, які розміщені в 7000 господарств, тобто, в середньому, можливості кожної з таких туристичних садиб обмежені прийняттям та обслуговуванням 7 туристів.

У Великобританії, яка однією з перших започаткувала поширення туристичних потоків у сільську місцевість, сільський туризм визначено стратегічним напрямом розвитку сільської економіки, процес якого охопив понад 63 % фермерів. Серед диверсифікованих у такий спосіб фермерських господарств майже 100 % визнали цей вид діяльності життєво необхідним.

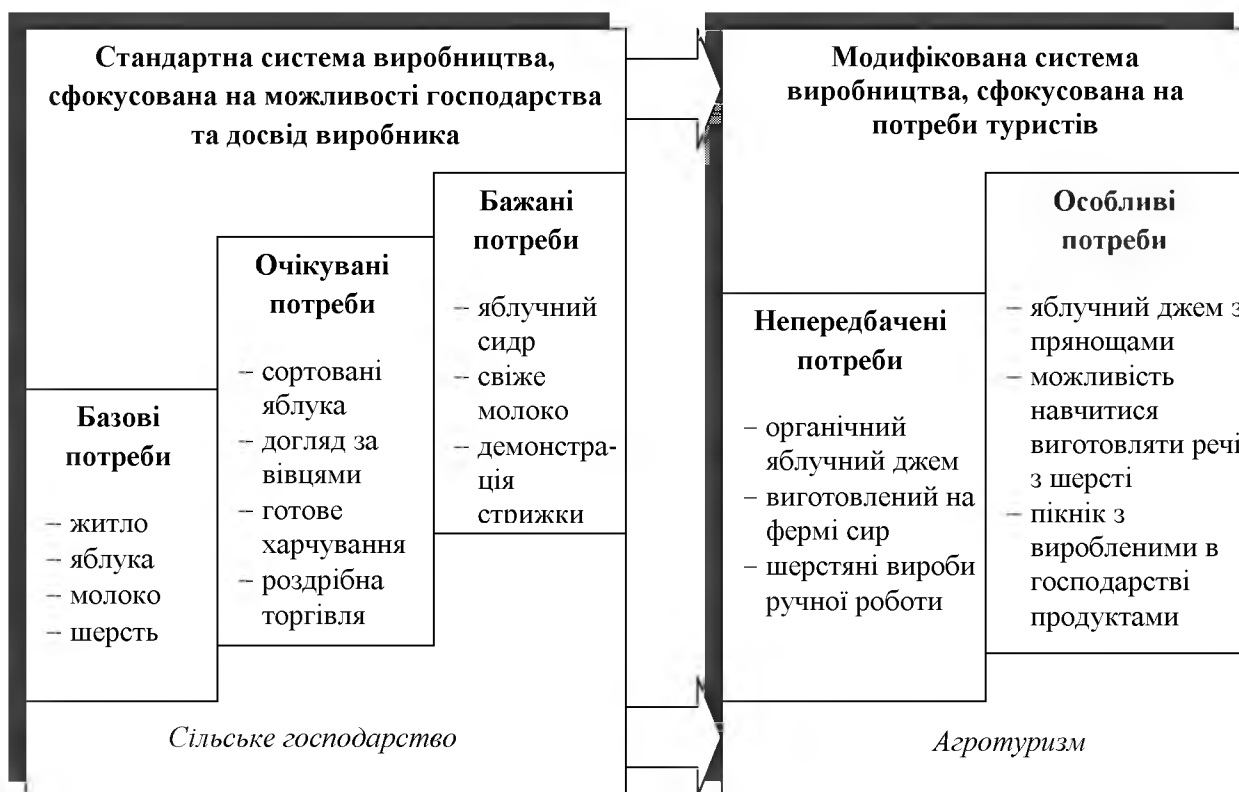
Дещо іншою є ситуація з розвитком сільського туризму в країнах-членах ЄС останньої хвилі приєднання. Зокрема, в Румунії агротуризм хоча й існував починаючи з 1990-х рр., проте мав неорганізований характер. Для впорядкування тіньового ринку туристичних послуг у сільській місцевості країна отримала ряд преференцій, серед яких лібералізація податкової системи та пільгові кредитні можливості для господарств, які планували започаткувати власний туристичний бізнес, а також сприяння у формуванні належного інституційного середовища. Результатами таких заходів стало переосмислення традиційної господарської поведінки фермерів, які визнавали основним джерелом своїх доходів виключно сільське господарство, на користь сільського туризму та імплементація європейських підходів щодо його організації (впровадження системи класифікації умов для проживання туристів, їх відповідне маркування, моніторинг якості послуг тощо).

У Болгарії розвиток агротуристичних послуг пов'язується переважно з ідеями національної культурної спадщини, традиційної сільської архітектури та особливостей сільського способу життя, можливості для ознайомлення з якими

є максимальними саме за умов проживання у сільській місцевості. Крім того, особлива увага приділяється споживанню екологічно чистої продукції, що доводить позитивний вплив сільського туризму на розвиток екологічного землеробства. Проте за оцінками європейських експертів, потенціал Болгарії у сфері сільського туризму використовується наразі неповною мірою.

Доповнюючи зазначене, слід зауважити на ключових рисах, які вирізняють європейський підхід до розвитку сільського туризму, що притаманний кожній з розглянутих країн, зокрема таких, як самоідентифікація та самодопомога, кооперація між всіма учасниками цього процесу, підтримка розвитку туризму завдяки реалізації програм розвитку територій та міжрегіональне і міжгалузеве співробітництво [73]. Це ще раз засвідчує необхідність сприйняття сільського туризму як напряму диверсифікації сільськогосподарських товаровиробників, ключовими чинниками успіху якої є людський потенціал (зокрема здатність до підприємництва, ефективні комунікативні навички) та розвинені соціальні мережі.

Не можливо недооцінити і такий критичний для агротуристичної діяльності фактор успіху, як розуміння потреб споживачів, здатність до якої корелює з можливістю надання якісних послуг та виступає базисом розвитку прибуткового туристичного бізнесу у сільській місцевості (рис. 5.6).

Рис. 5.6. Модель розвитку сільськогосподарського виробництва в умовах агротуристичної діяльності господарств

Джерело: адаптовано на основі [160].

Крім того, важливим є і вміння поєднувати традиційну сільськогосподарську діяльність з потребами туристів, від якої залежить власне і структура виробництва. Запропонована модель свідчить про необхідність застосування принципів стратегічного планування стосовно виробничої структури диверсифікованих господарств та моделювання трансформаційних процесів, які можуть диктуватися потребами туристів.

Дослідження характеристик сучасної європейської парадигми сільського туризму, його внеску у диверсифікацію сільської економіки та забезпечення високих стандартів якості життя сільського населення, розвиток підприємництва та альтернативних джерел доходів фермерських господарств дозволяє зробити висновок про біполярний характер його впливу. Це означає, що процес розвитку туристичного сектора у сільській місцевості супроводжується як позитивними, так і негативними наслідками у соціально-економічному, культурному та природничому сенсах (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Характеристика впливу сільського туризму на розвиток сільських територій

Соціально-економічний вплив	Культурний вплив	Розвиток будівництва та природного середовища
<i>Позитив</i>		
<ul style="list-style-type: none"> • Джерело нових / альтернативних / додаткових джерел доходу та зайнятості • Зменшення гендерного дисбалансу • Посилення спільної діяльності громади • Загальний мультиплікаційний ефект 	<ul style="list-style-type: none"> • Зміцнення локальної культури • Визначення змісту місцевої ідентифікації 	<ul style="list-style-type: none"> • Внесок у перетворення в архітектурно-будівельній сфері території • Сприяння використанню занедбаної власності
<i>Негатив</i>		
<ul style="list-style-type: none"> • Зростання місцевих цін • Спотворення структури зайнятості • Порушення ринку житлової нерухомості • Посилення сприйняття жіночої зайнятості як малооплачуваної, часткової та переважно домашньої • Розвиток самодостатніх комплексів, непов'язаних з місцевою економікою • Сезонні спади попиту 	<ul style="list-style-type: none"> • Викривлення місцевої культури з метою комерціалізації сільського туризму • Знищення ендемічної культури 	<ul style="list-style-type: none"> • Знищення традиційного середовища проживання сільського населення • Засмічення та викиди, інші форми забруднення • Будівництво нових конструкцій, що завдають негативного впливу вже існуючим забудовам

Джерело: побудовано на основі [161; 158].

Зважаючи на виявлені позитивні та негативні наслідки розвитку сільського туризму для сільського соціо-еколого-економічного та культурного середовища, в Європейському Союзі постійно наголошується на необхідності інтегрованого підходу до менеджменту туристичної діяльності в сільській місцевості. З метою забезпечення його практичної реалізації при Союзі туризму Європейської комісії було створено програму Комплексного управління якістю сільського туризму.

На семінарі, який проводився за підтримки ініціативи LEADER в Австрії у 1999 р. [162], було визначено головні принципи управління якістю туристичних послуг в ЄС, головними з яких визнано:

1) підтримку стратегії розвитку сільського туризму на місцевому рівні, партнерство між туристичними підприємствами, координуючими організаціями та іншими суб'єктами його розвитку;

2) забезпечення якості сільських туристичних послуг на всіх етапах їх надання, увага до деталей;

3) моніторинг якості послуг сільського туризму.

На фоні зазначеного доволі примітивно виглядає використовуваний у ЄС підхід до визначення індикаторів розвитку сільського туризму, основним з яких є загальна кількість ліжко-місць в усіх формах туристичних апартаментів [24, с. 229], оскільки він повністю абстрагується від проблем якості сільських туристичних послуг, на якій акцентується увага у різноманітних програмах та проектах його розвитку.

Отже, наведене вище дозволяє стверджувати, що європейська парадигма сільського туризму, яка є визначальним чинником для розвитку сільського господарства, відповідає його розумінню і в Україні, де протягом останніх років відбувається поступальний процес опанування природних, культурних та інших благ сільської місцевості з метою задоволення рекреаційних потреб населення. Спільною для європейського та національного бачення сільського туризму є і позиція щодо його визначення як одного з вагомих напрямів розвитку підприємницької діяльності серед сільського населення та сільськогосподарських товаровиробників, а отже, диверсифікації каналів формування доходів на селі.

Волинська область володіє значним туристичним та рекреаційним потенціалом, представленим багатими природними ресурсами, лікувальним мікрокліматом, значною історико-культурною спадщиною, розвинутими самобутніми народними мистецтвами. На території області розташована значна кількість пам'яток архітектури, містобудування, історії, мистецтва, природи, археології, чисельність яких становить близько 150 об'єктів, функціонують 2 історико-культурних заповідника, Народний музей історії сільського

господарства Волині тощо. Підґрунтям для розвитку туризму є проведення на території області низки фестивалів, що відображають регіональні особливості.

На території області функціонують 90 зон тривалого відпочинку загальною площею 259,44 га, 138 зон короткочасного відпочинку загальною площею 1776,04 га. Область характеризується сприятливою екологічною ситуацією, яка сформувалася внаслідок порівняно невисокого рівня індустріалізації території та незначного антропогенного навантаження. Це обумовило збереження високої рекреаційної здатності території області, віднесення Волині до перспективних регіонів України з розвитку туристсько-рекреаційної галузі, сприяє розширенню потенційних можливостей розвитку туристсько-рекреаційної галузі в майбутньому та створює передумови для організації та функціонування лікувально-оздоровчого, культурно-пізнавального, спортивного, сільського та інших видів туризму. Можливості розвитку туристичної галузі у Волинській області посилюються прикордонним положенням та транспортною доступністю її території.

Проте туристсько-рекреаційний потенціал Волині використовується недостатньо ефективно. Так, при наявності вагомого туристсько-рекреаційного потенціалу за ефективністю його використання Волинська область посідає 25 рейтингову позицію серед інших регіонів України.

Вважаємо, що волинський селянин в межах сільського туризму може організувати на платній основі:

- активний туризм (збудувати на своїй території спортивний майданчик, розробити маршрути для велотуристів, кінні прогулянки);
- екотуризм (відпочинок в екологічній чистій місцевості, вживання чистих продуктів);
- мисливський туризм;
- культурно-етнічний (екскурсії, розповіді про історію краю, національні обряди, побут) тощо.

Основою сільського туризму є власне сам селянин та його побут. Селянин запрошує до своєї оселі:

- людину з міста, подивитись на сільськогосподарське виробництво (як робиться цей особливий сир, масло, ковбаса тощо, як вирощуються ці свині, кролі, корови, коні, страуси);
- людину творчої, розумової праці, подивитись на майстерність ремісника (як робиться дерев'яний або глиняний посуд, як плетуться меблі);
- іноземців, подивитись на особливості національних традицій, культури.

На підставі аналізу досліджень і публікацій присвячених актуалізованій проблемі зазначимо, що першочерговою проблемою, яку необхідно розв'язати

для розвитку ринку якісних послуг сільського туризму є: відсутність в Україні законодавчо закріпленого категоріального апарату, зокрема, видової класифікації сільського туризму; нечіткий розподіл України на окремі регіони, з урахуванням особливостей природних та рекреаційно-туристичних ресурсів і пріоритетів розвитку тих чи інших видів сільського туризму, відсутність категоризації особистих селянських господарств як закладів розміщення в сільській місцевості.

Щоб визначити критерії за допомогою яких можна було б відрізнити сільський туризм від усіх інших, необхідно законодавчо закріпити ряд вимог до житла та до власника житла, який надає послуги з сільського зеленого туризму. На жаль, державна підтримка сільського туризму (агротуризму) на загальнодержавному рівні впродовж багатьох років носить переважно декларативний характер, про що справедливо зазначають Микитюк В.М., Скидан О.В. та ін. [97, с. 80-85].

Розвиток сільського туризму в Україні вимагає розробки і запровадження системи стандартизації та сертифікації сільської бази розміщення, зокрема приватного сектору. Передовсім існує необхідність у розробці типології (категоризації за видами розселення) закладів розміщення в сільській місцевості.

Корисною, на наш погляд, є ідея виявлення територій першочергової організації туристичної і відпочинкової діяльності на селі, що висловлена науковцями та практиками в сфері туризму. Волинське село має величезну історико-архітектурну спадщину, самобутній побут, багаті лікувально-рекреаційні ресурси, і звичайно – працюючий трудовий потенціал. В той же час найбільш гострою проблемою для багатьох сіл є брак робочих місць, зростаючий надлишок робочої сили, вивільненої з сільськогосподарського виробництва. З цією метою, нами рекомендується виділити у Волинській області **чотири регіони**, які найбільш привабливі для сільського туризму (табл. 5.5).

Нині у Волинській області створений і успішно функціонує Інформаційний Центр підтримки та розвитку сільського зеленого туризму, послуги сільського туризму надають 300 агросадиб, з них 226 – розміщені у Шацькому районі; видано туристичну карту «Волинь. Історія, культура, туризм», щороку проводяться тренінги «Зелений туризм – скарбничка ідей для самозайнятості». Наприклад, на мальовничому березі р. Західний Буг, в с. Литовеж Іваничівського району родиною Пилипчуків збудовано готельно-оздоровчий комплекс «Три бобри», в с. Петрово цього ж району – приватний підприємець Л. Вітковський збудував розважально-оздоровчий комплекс тощо. В області діє туристичний маршрут «Магія Волинської казки». Він пролягає

селами Переспа, Любче, Рудка-Козинська та Козин Рожищенського району. Маршрут розділено на три підкатегорії: релігійний, етнографічний та культурно-дозвільний.

Таблиця 5.5

Регіони Волинської області, найбільш привабливі для сільського туризму

№ п/п	Регіони	Об'єкти
1.	Південний (Лісостеп)	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Історико-меморіальний комплекс – заповідник «Козацькі могили», що біля м. Берестечка Горохівського району; ➤ с. Старий Загорів Локачинського району – в якому знаходиться Загорівський монастир Різдва Богородиці XVI ст. з могилами воїнів УПА, який має національно-патріотичне значення; ➤ Музей-садиба політолога В'ячеслава Липинського, де можна вивчити надбання культурно-літературної спадщини Західної України XIX ст. (с. Затурці Локачинського району); ➤ Музей-садиба видатного композитора І. Стравінського (с. Устилуг Володимир-Волинського району); <p>Успенський Святогірський жіночий монастир у с. Зимно Вол.- Волинського району та істиричний центр м. Вол. -Волинський.</p>
2.	Перехідна зона	<ul style="list-style-type: none"> ➤ с. Олика Луцького р-ну із Замок литовських князів Радзивілів XV-XVI ст., ➤ с. Піддубці, де функціонує монастирський храм святої Покрови (1745 р.), якому немає аналогів в Україні; ➤ Цуманське мисливське господарство (Ківецівський р-н), де розводять зубрів, благородних оленів; ➤ Ковельщина: з батьківщиною славетної поетеси, класика української літератури Лесі Українки (с. Колодяжне Ковельського району) – культурно-мистецький центр літературно-мистецький центр літературно-меморіального музею-садиби Лесі Українки; відвідання Волині Т.Г. Шевченком (с. Вербки).
3.	Зона Полісся	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Найглибше на Україні озеро Світязь з каскадом озер Шацького національного природного парку (Любомльський і Шацькі райони) – відпочинок, риболовля тощо; ➤ Ландшафтний парк «Прип'ять-стохід» Любешівського району; ➤ Черемський природний заповідник у Маневицькому районі, де зосереджено рідкісні та унікальні види рослин й тварин; Оконські джерела з мережею ставків форелевого господарства; Журавичівське родовище з мінеральною «живою» водою; <p>Озеро Біле (Старовижівський район) – відпочинок, риболовля плюс ознайомлення з національними і етнічними особливостями Волинського Полісся.</p>
4.	Центральний	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Історико-культурна та архітектурна пам'ятка XIII ст. – Луцький Замок Любарта, який отримав четверте місце в конкурсі «7 чудес України: замки, фортеці, палаци», є головним об'єктом історико-культурного заповідника «Старий Луцьк» та безпосередньо Старе місто (Свято-троїцький кафедральний собор, монастир домініканців, Лютеранська кірха та ін.); ➤ Музей «Скансен» Історії сільського господарства Волині, єдиний музей такого типу на Україні знаний ще й як «козацький зимівник» (смт. Рокині Луцького району); ➤ с. Кульчин Луцького району, яке славиться розвитком у ньому полив'яного Кульчинського гончарства (XI-XIII ст.).

Джерело: власні дослідження.

У сучасних реаліях зелений туризм – чудовий шанс для селян працевлаштуватися. Для цього не потрібно щось вигадувати, адже усі ресурси для цієї справи уже створені. Варто лише сповна використати природний, матеріальний, культурний і мистецький потенціал, який є в регіоні. Разом з тим існує ряд питань, які потребують вирішення, зокрема, потреба в розширенні інфраструктури розвитку малого підприємництва на селі, так і в підвищенні рівня якості послуг, які надаються.

Актуальною проблемою правової підтримки сільського туризму є формування організаційно-господарського механізму його функціонування і державної підтримки у вирішенні таких питань:

а) прийняття нормативних документів, які регулюватимуть діяльність різних форм сільського туризму;

б) здійснення заходів щодо підтримки та просування сільського туризму на внутрішньому та міжнародному туристичному ринку;

в) забезпечення організаційної й матеріальної підтримки з боку держави нового виду послуг на селі – сільського туризму та агротуризму.

Впровадження різноманітних форм малого підприємництва та розвитку зеленого туризму на сільських територіях Волині дозволить створити умови для подолання депресивності, сприятиме розвитку об'єктів соціальної інфраструктури та надасть можливість сільським родинам отримати додатковий заробіток. З цією метою необхідно втілити в життя наступні заходи:

- надання адресної допомоги підтримки бізнес-проектів малого підприємництва на селі, що мають значне соціально-економічне значення для розвитку населеного пункту;

- створення і забезпечення вільного доступу до фінансово-кредитних, інформаційних та земельних ресурсів;

- розвиток інфраструктури підтримки підприємництва (бізнес-центрів, лізингових центрів, кредитних спілок, фондів підтримки, інформаційно-консультаційних закладів);

- відкриття центрів навчання різним народним ремеслам, організація виставок тощо.

Відповідно до затвердженої Волинською обласною радою у 2012 р. «Стратегії економічного і соціального розвитку Волинської області на 2012-2015 роки з урахуванням завдань Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», для стимулювання розвитку підприємництва в туристсько-рекреаційній сфері з акцентом на розвитку малого підприємництва у сфері організації сільського туризму Волині необхідно вирішити такі завдання:

1. забезпечення методичної, організаційної, інформаційної підтримки підприємництва у сфері туристсько-рекреаційної діяльності регіону;
2. стимулювання розвитку малого підприємництва у сфері організації відпочинку на селі, забезпечення його нормативно-правовою, рекламно-інформаційною та організаційною підтримкою органами виконавчої влади;
3. створення умов для всебічного заохочення населення області до участі у розвитку сільського туризму як високорентабельної ланки туристичної індустрії та додаткового джерела поповнення особистих доходів громадян, місцевих і державного бюджетів;
4. сприяння розвитку та відродженню народних промислів та ремесел (гончарства, ткацтва, вишивки, різьби по дереву, лозоплетіння, ковальства тощо);
5. проведення обстеження населених пунктів з метою визначення перспективних територій для розвитку сільського туризму;
6. розробити спеціальні туристичні маршрути за вище вказаними місцями;
7. забезпечити видання туристичних путівників, буклетів, мап та іншої друкованої рекламно-інформаційної продукції українською та англійською мовами;
8. забезпечити промоцію туристично-рекреаційного потенціалу області на міжнародних туристичних виставках, ярмарках, салонах;
9. налагодити випуск та розповсюдження сувенірної продукції із символікою Волині;
10. забезпечити акредитацію гідів, екскурсоловів, інших фахівців туристичного супроводу в установленому порядку;
11. підготувати культурно-мистецькі програми, виступи творчих колективів у містах та районах вздовж основних транспортних магістралей;
12. установити дорожні знаки, що інформуватимуть про розташування об'єктів туристичного показу, закладів соціальної сфери, охорони здоров'я, готельного та ресторанного господарства українською та англійською мовами – [122, с. 19-20].

Отже, в сучасних умовах господарювання у Волинській області необхідно знайти нові види діяльності, які б доповнили сільськогосподарську. Пошук підходів до вирішення цієї задачі пояснює підвищену увагу до сільського туризму, що за швидкого розвитку може оживити багато сільських регіонів. З одного боку – сільський туризм сьогодні – це надання послуг для відпочинку туристів у сільській місцевості, пов'язаного з перебуванням у будинку сільського господаря з використанням ресурсів місцевості. З іншого – дієвий інструмент стабільного соціально-економічного розвитку села.

5.3. Стратегічні напрями підвищення рівня зайнятості сільського населення

Проведене дослідження свідчить, що на рівень зайнятості населення сільських територій Волині впливає ряд факторів, які можна поділити на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх факторів відносять наступні: нормативно-правове регулювання зайнятості і безробіття; науково-методичне та інформаційно-консультативне забезпечення ефективної самозайнятості населення; розвиток прогресивних технологій підтримки малого підприємництва на селі тощо. В свою чергу внутрішніми факторами, що впливають на процес формування використання трудового потенціалу села у Волинській області є: розвиток соціальної інфраструктури; економічна ефективність сільськогосподарського виробництва в підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання; відсутність дієвих мотиваційних стимулів до праці та ін.

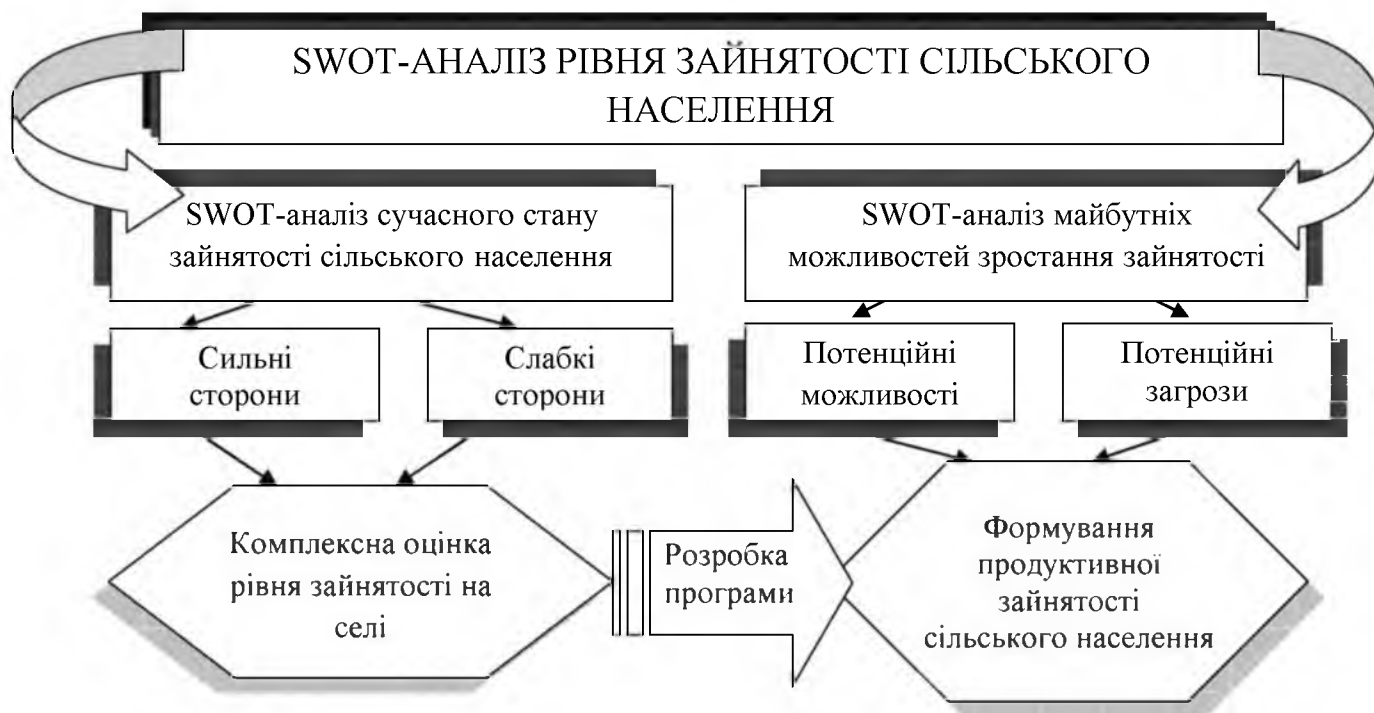
Сучасна стратегія розвитку аграрного сектора економіки України, яка побудована на соціально-економічних засадах, вимагає пошуку нових дієвих інструментів процесу формування продуктивної зайнятості сільського населення. Розвиток сільських територій прямо залежить від якості управління трудовим потенціалом (забезпечення умов для його збереження і відтворення, створення можливостей для ефективного прикладання трудової діяльності, регулювання мобільності працівників тощо).

Проведений аналіз факторів внутрішнього й зовнішнього середовища та ранжування їх за рівнем впливу на процес формування продуктивної зайнятості сільського населення Волинської області дозволив сформулювати конкретний перелік його слабких і сильних сторін, а також загроз і можливостей. Встановлення зв'язків між найбільш впливовими слабкими і сильними сторонами, загрозами і можливостями зовнішнього середовища доцільним вбачається проводити за допомогою *SWOT*-аналізу.

SWOT-аналіз (*S* – *Strengths*, *W* – *Weaknesses*, *O* – *Opportunities*, *T* – *Threats* – відповідно, сильні сторони, слабкі сторони, можливості та загрози) є однією з найчастіше застосовуваних моделей стратегічного аналізу, який дає змогу охопити максимально широке коло чинників та аналітичних показників, що характеризують досліджувану проблему. У рамках кожної групи необхідно сформулювати не більше десяти лаконічних тверджень – висновків за результатами проведеної оцінки.

Практична доцільність здійснення *SWOT*-аналізу полягає в тому, що він визначає напрями підвищення рівня зайнятості та зменшення безробіття в конкретному регіоні. За його допомогою ідентифікуються головні переваги

формування продуктивної зайнятості та певні перешкоди розвитку. Принципова схема проведення SWOT-аналізу досліджуваного процесу наведена на рис. 5.7.

Рис. 5.7. Алгоритм SWOT-аналізу рівня зайнятості сільського населення

Джерело: власні дослідження.

Результати SWOT-аналізу дозволяють створити початкову інформаційну базу для її наступної обробки, дають змогу адекватно оцінити рівень розвитку ринку праці, виявити переваги та визначити напрямки дальшого прикладання зусиль щодо зниження рівня безробіття та забезпечення зростання зайнятості сільських жителів (табл. 5.6). Комплексний аналіз сильних та слабких сторін процесу формування продуктивної зайнятості сільського населення області дає можливість оцінити його реальний стан. Встановлено, що слабкими сторонами досліджуваного явища є: поглиблення демографічної кризи в сільській місцевості; недостатнє матеріальне стимулювання працівників сільського господарства (рівень заробітної плати в підприємствах аграрної сфери Волинської області залишається найнижчим серед усіх галузей економіки і найнижчим серед усіх областей України, у 2012 р. середньомісячні заробітки волинських селян становили 1532 грн на 1 працівника); міграційний вплив селян (за 2008-2011 рр. найвищий показник міграційних потоків населення області (сальдо міграції) був у 2009 р. і становив 218 осіб, у 2011 р. в області міграційні процеси стабілізувались, сальдо зовнішньої міграції позитивне – прибуло в область 5736 осіб, а вибуло лише 5065, проте у 2012 р. міграційні

процеси відновились, і за всіма потоками міграції у звітному році прибуло 17074 особи, а вибуло 17350); низька якість життя сільського населення порівняно з міським (частка сільського населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами нижчими прожиткового рівня становила в 2012 р. – 30,8 %, що засвідчує той негативний факт – кожен третій волинський селянин живе за межею бідності); втрата інтелектуального потенціалу села (у 2012 р. було прийнято 2914 працівники, а звільнено 5082, тобто рух кадрів на селі характеризується високим рівнем мобільності).

Таблиця 5.6

**SWOT-аналіз процесу формування зайнятості сільського населення
Волинської області**

СИЛЬНІ СТОРОНИ	СЛАБКІ СТОРОНИ
<ul style="list-style-type: none"> ➤ прибуткове виробництво сільськогосподарської продукції в аграрних формуваннях області (15,5 % рівень рентабельності у 2012 р.); ➤ активізація інвестиційних процесів у розвиток аграрного сектора; ➤ значний досвід та професіоналізм сільськогосподарських працівників; ➤ тісна співпраця обласного і районних Центрів зайнятості з органами влади та Департаментом агропромислового розвитку; ➤ зростання обсягів виробництва с.-г. продукції в ОСГ. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ глибока демографічна криза (низька народжуваність та висока смертність населення на селі, швидке старіння), як наслідок – скорочення кількості сільського населення; ➤ високий рівень безробіття та незбалансованість ринку робочої сили; ➤ зовнішня і внутрішня міграція кваліфікованих сільських працівників; ➤ низький рівень матеріальної мотивації праці найманих працівників сільськогосподарських підприємств та реальних доходів домогосподарств; ➤ високий рівень плинності кадрів.
МОЖЛИВОСТІ	ЗАГРОЗИ
<ul style="list-style-type: none"> • прискорене відтворення (відродження) соціальної інфраструктури села; • залучення населення до підприємницької діяльності; • перетворення ОСГ у сімейні (родинні) ферми і надання їм відповідного статусу; • розвиток сільського зеленого туризму (агротуризму); • диверсифікація виробництва в сільськогосподарських підприємствах; • посилення ролі сільських громад і їх міжсільських об'єднань у сільській місцевості. • створення нових робочих місць. 	<ul style="list-style-type: none"> • нестабільність розвитку СОК; • низький рівень взаємодії між сільськогосподарськими, переробними і особистими господарствами; • перешкоджання вільного доступу до необхідних фінансово-кредитних, інформаційних та земельних ресурсів; • недостатнє виділення коштів підприємствами корпоративного сектора на утримання соціальної сфери села; • посилення впливу факторів невизначеності та ризику на господарську діяльність.

Джерело: власні дослідження.

Крім того, процеси трансформації аграрного сектору та економічний стан підприємств, які функціонують в сільському господарстві значно вплинули на

зайнятість трудових ресурсів Волині. Всього у 2012 р. в сільському господарстві та суміжних галузях області було зайнято 118,8 тис. осіб, у тому числі 14,1 тис. найманих працівників, тобто на 100 працівників, зайнятих в аграрному секторі економіки області лише 12 осіб працюють на умовах найму.

У свою чергу, важливою є наявність сильних сторін процесу забезпечення зростання зайнятості сільських жителів області. На формування та використання трудового потенціалу села має вагомий вплив рівень розвитку соціальної інфраструктури. У Волинській області щороку зростає кількість закладів соціального спрямування: в 2012 р. порівняно з 2000 р. зросла кількість дитячих дошкільних закладів на 79,5 %, бібліотек на 3,4, лікарняних закладів на 9,7 %. Крім того, сільський житловий фонд збільшився порівняно з 2000 р. на 9,5 в.п. Визначено, що волинське село має величезну історико-архітектурну спадщину, самобутній побут, багаті лікувально-рекреаційні ресурси і, звичайно, працьовитий трудовий потенціал. Тому, в сучасних умовах господарювання у Волинській області існує реальна можливість знайти нові види діяльності, які б доповнили сільськогосподарську, що підтверджує доцільність диверсифікації аграрного підприємництва та розвитку сільського туризму.

Сильною стороною процесу формування продуктивної зайнятості сільського населення області є тісна співпраця обласного і районних Центрів зайнятості з органами влади та Департаментом агропромислового розвитку облдержадміністрації. Слід відмітити активізацію інвестиційних процесів у аграрному секторі регіону: прямі інвестиції в сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги у 2012 р. склали 228,2 млн грн (7,0 % до загального обсягу); у 2011 р. вартість інвестицій в основний капітал досліджуваної галузі склала 196,7 млн грн, що на 70,3 млн грн вище рівня 2010 р.

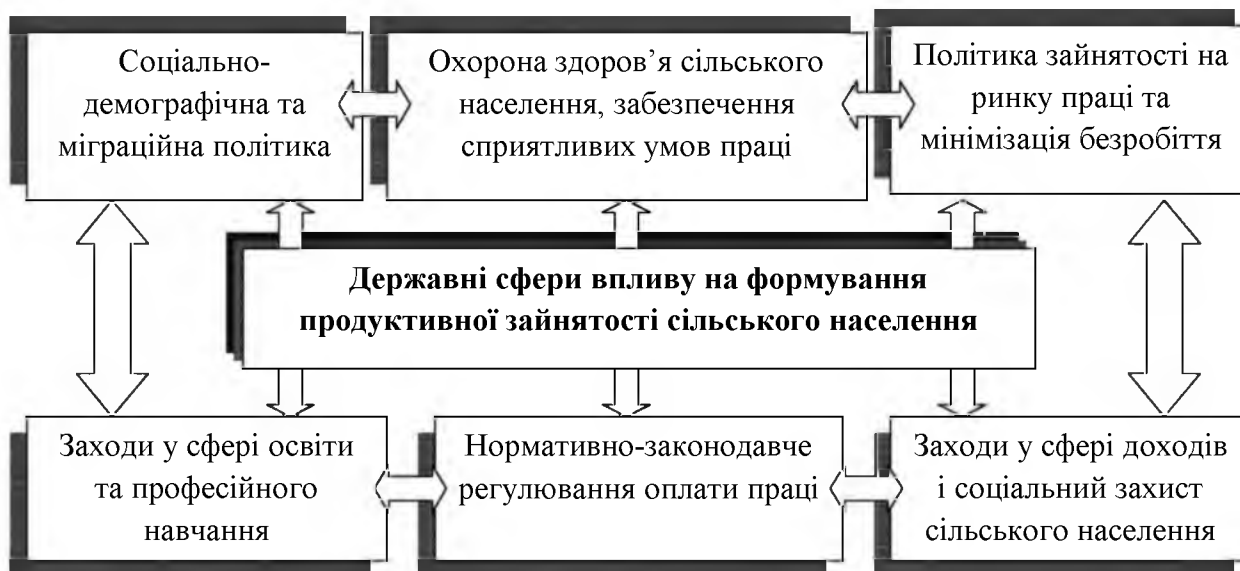
Крім того, вважаємо, що заходи впливу на зайнятість сільського населення доцільно класифікувати з погляду рівня такого впливу на процес регулювання зайнятості. Тому пропонується виділити три рівні впливу:

- **макрорівень** – визначає загальні соціально-економічні умови формування державного рівня зайнятості населення (пріоритетні напрями економічної політики, розвиток форм господарювання та підприємництва, інвестиційна та інноваційна політика, структурні зрушення, розвиток соціальної сфери та ін.);

- **мезорівень** – визначає індивідуальні умови розвитку регіону та забезпечення робочою силою на рівні економічного регіону, адміністративної області, природно-економічної зони;

- **мікрорівень** – визначає умови розвитку окремого сільськогосподарського товаровиробника, його кадрову політику тощо.

Вважаємо, що державний механізм реалізації політики забезпечення зайнятості сільського населення, повинен складатись із наступних елементів, які тісно пов'язані між собою (рис. 5.8).

Рис. 5.8. Державний механізм реалізації політики зайнятості сільського населення

Джерело: власні дослідження.

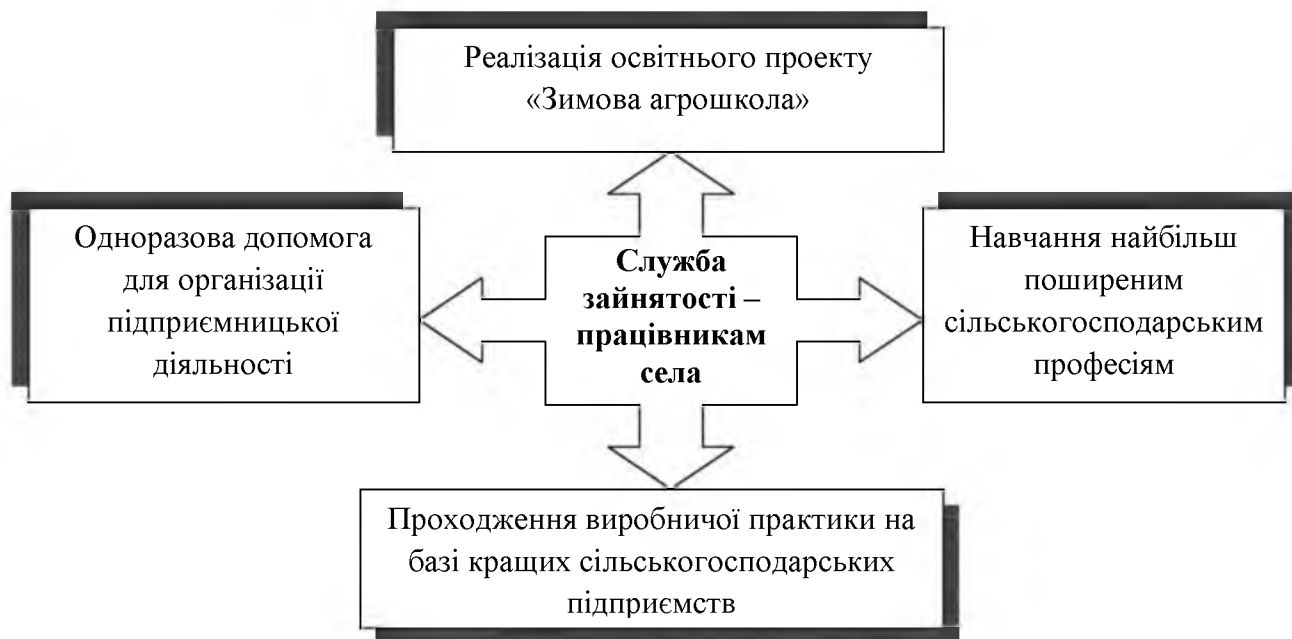
Демографічна політика має бути спрямована, перш за все, на стимулювання рівня народжуваності, покращення його статеві-вікової структури, поліпшення стану здоров'я, збільшення середньої тривалості життя, фінансову підтримку малозабезпечених сімей (див. розділ 1). Заходи у сфері освіти та професійного навчання повинні бути спрямовані на всебічний розвиток сільського населення, його розумових та фізичних здібностей, підвищення освітнього рівня, збагачення інтелектуального, творчого, культурного потенціалу і забезпечення ринку праці якісною робочою силою тощо.

В сучасних умовах стратегічним напрямом розвитку аграрного сектора економіки є орієнтація виробництва на інтеграційний шлях розвитку на основі конкурентних відносин, активізації цільових зусиль працівників, розвитку їхньої творчої ініціативи і заповзятливості, вишукування та залучення у виробництво внутрішніх резервів. Одним із них є виявлення можливостей зростання рівня зайнятості сільського населення, що сприятиме зростанню

ефективності аграрного виробництва в умовах інтеграції України до світового економічного простору.

Заходи сприяння зайнятості традиційно поділяють на пасивні і активні. Пасивні заходи сприяння зайнятості передбачають надання безробітним фінансової допомоги, яка базується на страхуванні на випадок безробіття, що може стимулювати людей залишитися безробітними довше, ніж потрібно. Тому пасивні заходи слід доповнювати активними, які сприятимуть поверненню безробітних до лав зайнятих. Важлива роль при цьому відводиться Державним центрам зайнятості (ДЦЗ). Волинський обласний та районні центри зайнятості, будучи органом виконавчої дирекції загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, здійснюють організаційну та фінансову підтримку програм, які сприяють зайнятості сільського населення області. В основному це відбувається через реалізацію таких активних програм служби зайнятості, як:

- професійне навчання, перенавчання, підвищення кваліфікації незайнятого населення сільської місцевості;
- підтримка започаткування власної справи в сфері агробізнесу;
- дотування роботодавців для працевлаштування найбільш соціально вразливих верств сільського населення;
- інформаційна підтримка і забезпечення широкої роз'яснювальної роботи;
- організація оплачуваних громадських робіт тощо (рис. 5.9).

Рис. 5.9. Заходи сприяння зайнятості сільського населення Волині
Джерело: власні дослідження.

Регулювання зареєстрованого ринку праці області службою зайнятості проводиться шляхом підвищення якості та результативності соціальних послуг, збільшення пропускнуої спроможності центрів зайнятості, забезпечення реалізації концепції самопомоги клієнтам, надання розгорнутої інформації роботодавцям, населенню та соціальним партнерам.

Одним із пріоритетів діяльності Волинського ДЦЗ є повернення громадян до продуктивної праці, скорочення терміну перебування безробітних на обліку, прискорення їхнього працевлаштування шляхом підвищення конкурентоспроможності на ринку праці. З цією метою служба зайнятості здійснює професійне навчання безробітних відповідно до потреб регіонального ринку праці та замовлень роботодавців. За даними Волинського обласного центру зайнятості, чисельність незайнятих громадян, які отримали роботу за сприяння центрів зайнятості у 2012 р. зросла і становила 25,0 тис. осіб, в тому числі 1,6 тис. неконкурентоспроможних громадян працевлаштовані з наданням дотації роботодавцю [92].

Професійне навчання різних категорій сільського населення є одним із найважливіших заходів політики зайнятості, засобом досягнення стабільного економічного зростання, активно впливає на профілактику масового безробіття, забезпечує збереження і розвиток трудового потенціалу села. У 2012 р. професійним навчанням в області були охоплені понад 5,6 тис. безробітних, що на 5,9 % більше, ніж у 2011 році. Рівень працевлаштування громадян після проходження навчання склав 85,1 %. Організація тимчасових оплачуваних громадських робіт дозволила 11,0 тис. безробітним відновити трудові навички та поліпшити матеріальне становище. Після організації громадських робіт на постійні робочі місця працевлаштовано 2,5 тис. безробітних.

З метою забезпечення росту заробітної плати працюючих, зниження рівня тіньової зайнятості, обласною службою зайнятості щорічно проводиться бліц-навчання роботодавців за галузевою ознакою. В 2012 р. у бліц-навчаннях за 7 напрямками взяли участь 714 роботодавців, 185 членів сімейних (родинних) ферм та дрібних сільгоспвиробників.

З метою сприяння побудові та реалізації професійної кар'єри студентської молоді, формуванні активної позиції на ринку праці, навчання технології пошуку роботи та навикам самореалізації проводилася робота зі створення Центрів кар'єри в навчальних закладах області. У 2012 р. за сприяння служби зайнятості створено чотири студентських Центри кар'єри.

Впродовж 2011-2012 навчального року у Центрах кар'єри Волині спільно з центрами зайнятості, організаціями, роботодавцями проведено 21 ярмарок кар'єри, 6 економічних екскурсій, 4 майстер-класи, 23 «круглі» столи, зустрічі з

роботодавцями, семінари, виїзні акції. Ці заходи відвідали 97 роботодавців, 239 викладачів та 3,5 тис. студентів.

У 2012 р. рівень укомплектування вакансій в області збільшився на 5,4 % відповідно до 2011 року та становив 77,6 % від загальної кількості зареєстрованих вакансій. Кількість укомплектованих вакансій зросла за 2011-2012 рр. на 6,2 %. Середній розмір оплати праці в розрахунку на 1 вакансію у 2012 р. склав 1345 грн проти 1206 грн у 2011 році. Середня тривалість перебування на обліку незайнятих громадян залишилась на рівні 2011 року і становила 126 календарних днів. Збільшилася кількість діючих договорів між найманими працівниками та фізичними особами - підприємцями на 2,8 % [92].

З метою надання допомоги у реалізації вирощеної продукції сільськими жителями, Волинська служба зайнятості облаштувала місця придорожньої торгівлі та упорядкувала прилеглу територію, при цьому були укладені договори з сільськими радами щодо організації оплачуваних громадських робіт.

Особливо слід відмітити позитивні наслідки впровадження освітнього проекту «Зимова агрошкола», який діє з 2008 р. і в реалізації якого консолідується зусилля багатьох партнерів:

- Волинського обласного та районних центрів зайнятості;
- Волинського обласного учбового центру підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів агропромислового комплексу;
- Волинської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту сільського господарства Західного Полісся НААН України;
- Луцької державної сортодослідної станції;
- Департаменту агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації.

Переваги та значення реалізації освітнього проекту «Зимова агрошкола» для вирішення проблем зайнятості сільського населенні Волині наступні:

- проєкт сприяє підвищенню конкурентоспроможності жителів сільської місцевості на ринку праці;
- допомагає у ефективній організації та веденні ОСГ, започаткуванні власної справи;
- забезпечує зростання якості отриманої продукції галузей рослинництва і тваринництва відповідно до світових стандартів;
- сприяє отриманню високих показників врожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тварин тощо.

Впродовж п'яти сезонів «Зимової агрошколи» (2008-2013 рр.) в області проведено понад 500 семінарів за 30 напрямками, в яких взяли участь біля 10,0 тис. селян; 370 безробітних розпочали підприємницьку діяльність в сфері

сіського господарства, мисливства та лісового господарства, зеленого туризму. Так, лише в Іваничівському районі у навчальних семінарах «Зимової агрошколи» протягом 2008-2013 рр. взяли участь 433 слухачі (табл. 5.7).

Слід зазначити, що з кожним роком зростає чисельність безробітних, які залучаються до громадських робіт в агропромисловому комплексі. Так у 2012 р. відповідними центрами зайнятості було укладено 162 договори на виконання громадських робіт на суму 335,6 тис. грн. Проведена робота дозволяє розширити сфери застосування праці у сільській місцевості за рахунок диверсифікації аграрного підприємництва і розвитку таких напрямів сільського господарства як садівництво, ягідництво, вирощування грибів та овочів в теплицях, переробка овочів та фруктів тощо.

Таблиця 5.7

**Результати «Зимової агрошколи»,
організованої Іваничівським районним центром зайнятості**

Рік проведення	Назва семінарів	Кількість слухачів, осіб
2008-2009 рр.	1. Технологія вирощування овочів; 2. Особливості вирощування картоплі.	30
2009-2010 рр.	1. Садівництво; 2. Особливості вирощування картоплі; 3. Особливості вирощування грибів.	75
2010-2011 рр.	1. Садівництво; 2. Крільництво; 3. Квітникарство; 4. Молочне скотарство.	87
2011-2012 рр.	1. Практичні можливості переробки овочів та фруктів; 2. Основи бджільництва; 3. Особливості вирощування грибів; 4. Основи садівництва; 5. Тваринництво; 6. Особливості вирощування картоплі; 7. Програми підтримки власників ОСГ в галузі тваринництва; 8. Особливості вирощування цукрових буряків.	122
2012-2013 рр.	1. Особливості вирощування цукрових буряків; 2. Особливості розведення кролів; 3. Відродження сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. Ініціатива соціально-економічного розвитку сільських територій «Рідне село»; 4. Особливості вирощування овочів в теплицях, їх збут; 5. Тваринництво; 6. Особливості вирощування цукрових буряків; 7. Технологія вирощування зернових культур; 8. Особливості переробки овочів.	119
Разом		433

Джерело: побудовано за даними Іваничівського районного центру зайнятості.

У рамках вище вказаного освітнього проекту «Зимова школа», для безробітних проводяться навчальні семінари за такими напрямками:

- Основи бджільництва;
- Вирощування овочів у теплицях;
- Грибівництво;
- Квітникарство;
- Особливості розведення кролів;
- Особливості вирощування картоплі;
- Сучасні технології вирощування цукрових буряків;
- Основи свинарства;
- Основи рибальства;
- Розведення страусів;
- Основи розведення домашньої птиці;
- Основи садівництва і ягідництва;
- Технології вирощування овочів на Поліссі та ін.

Питання зайнятості молоді, особливо сільської, є одним із пріоритетних у реалізації соціальних ініціатив Президента України. Відповідно до ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення» молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах належить до категорії громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню [79]. Новим законодавством також передбачено відшкодування сум єдиного соціального внеску протягом року для роботодавців, що працевлаштували такого безробітного за направленням служби зайнятості на новостворені робочі місця. Підвищення конкурентоспроможності сільської молоді на ринку праці можливе шляхом:

- ✓ удосконалення системи освіти і професійної підготовки молоді;
- ✓ підвищення економічної активності та сприяння працевлаштуванню;
- ✓ підтримка самозайнятості та підприємництва серед молоді;
- ✓ удосконалення соціального діалогу на ринку праці;
- ✓ підвищення якості життя молоді;
- ✓ удосконалення системи мотивації та оплати праці молодих людей;
- ✓ покращання стану здоров'я молоді та сприяння демографічному розвитку;
- ✓ створення сприятливих житлово-побутових умов для сільської молоді;
- ✓ стимулювання наукових досліджень та впровадження інноваційних розробок талановитою молоддю;

Поліпшенню ситуації щодо зростання зайнятості та скорочення безробіття сприятиме збільшення обсягів та підвищення ефективності соціальних послуг, які надаються населенню та роботодавцям державною

службою зайнятості та Волинського обласного учбового центру АПК, у тому числі за допомогою новітніх інформаційних технологій (застосування SMS-повідомлень для підбору підходящої роботи; запровадження Інтернет-послуг для розміщення власноруч резюме шукачами роботи та вакансій роботодавцями; розміщення в школах мережі профорієнтаційних терміналів).

Проведений *SWOT*-аналіз зовнішнього і внутрішнього середовища процесу формування продуктивної зайнятості сільського населення на Волині дозволив виокремити нормативно-правові, організаційно-економічні та інформаційно-консультативні заходи та розробити перспективні напрями підвищення його рівня (додаток О, рис. 5.10).

Рис. 5.10. Стратегічні напрями підвищення рівня зайнятості сільського населення Волині

Джерело: власні дослідження.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що, зайнятість сільського населення Волинської області протягом наступних 10 років формуватиметься за трьома напрямками. Молоді, заповзяті та практичні люди, представники сільськогосподарської «еліти» та їхні родини зуміють організувати рентабельні фермерські господарства з найманою робочою силою. Частина найманих працівників із найбільш підприємливих та працездатних у подальшому зможуть відокремитись та відкрити власну справу і провадити успішний агробізнес, а решта залишиться працювати на умовах найму.

Другий напрям формування агрозайнятості – створення малих підприємств з надання будівельних, технічних, ремонтних, фінансових та інших послуг сільськогосподарським виробникам. Попит на фахівців та робітників буде сталим за умови їхньої високої кваліфікації та наявності професійного досвіду. Третій напрям – самозайнятість сільських мешканців через використання земельних та майнових паїв, присадибних ділянок, оренду землі тощо. Ця категорія населення буде відігравати головну роль у вирощуванні сільськогосподарської продукції Волинської області. Однак недосконала фінансово-кредитна політика держави, несприятливе оподаткування, незадовільний рівень соціального захисту селян-власників ОСГ, низька конкурентоспроможність продукції та інші чинники гальмують розширення підприємницької діяльності, розвиток агропромислової інтеграції та кооперації дрібних товаровиробників.

Одна з найскладніших проблем аграрної економічної науки – передбачити майбутнє і віднайти ефективні рішення в умовах невизначеності. Інструментом мінімізації невизначеності слугує прогнозування, а прогнозом називають науково обґрунтований висновок про майбутні події, про перспективи розвитку процесів, про можливі наслідки господарських рішень.

Прогнозування передбачає систему наукових доведень, використання методів і прийомів з різним ступенем формалізації, узгодженість окремих висновків і оцінок щодо майбутнього розвитку процесу. В світовій практиці прикладного прогнозування використовують різні методи: статистичні (прогнозна екстраполяція), функціонально-ієрархічні (прогнозні сценарії), методи структурної аналогії, імітаційного моделювання, експертні оцінки.

У практиці економічного прогнозування найчастіше використовуються однофакторні та багатофакторні моделі. Однофакторні моделі достатньо прості у розрахунках. За допомогою цих моделей вирішується завдання прогнозування тенденції зростання економічного показника у тому випадку, коли він залежить від єдиного фактора – часу. Однофакторні моделі можуть забезпечити достатньо високу вірогідність прогнозу (70-80 %), якщо прогнозованому процесу притаманна стійка тенденція розвитку. Разом з тим для

макроекономічних показників часовий період екстраполяції не повинен перевищувати 5-7 років.

Прогнозний результат на період упередження можна представити одним числом (точковий прогноз) або інтервалом значень, до якого з певною ймовірністю належить прогнозна величина (інтервальний прогноз). При проведенні дослідження зайнятості сільського населення слід використовувати методи системно-структурного аналізу та моделювання.

Науковими працівниками ННЦ «Інституту аграрної економіки» розроблено «Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року», у якій визначені основні стратегічні напрями розвитку сільськогосподарського виробництва та сільських територій, удосконалення земельних відносин, організації та техніко-технологічного забезпечення виробництва, підприємництва, формування інфраструктури ринку і цінового механізму, удосконалення міжгалузевих і внутрігалузевих економічних відносин, фінансово-кредитного забезпечення управління галуззю, інформатизації, інноваційного забезпечення розвитку сільського господарства [120].

Метою стратегії розвитку сільських територій є формування соціально орієнтованої економіки, вирівнювання пропорцій економічного і соціального розвитку сільських територій, зосередженого на інтересах громади села, її кожного селянина, створення у сільських поселеннях належних умов праці та проживання.

Основними стратегічними цілями розвитку сільських територій з урахуванням визначеної мети є [120, с. 102-103]:

- покращення демографічної ситуації на селі;
- підвищення ефективності використання трудового ресурсу, рівня життя та соціального захисту населення;
- покращення соціального облаштування сільських населених пунктів.

Для досягнення стратегічних цілей з урахуванням визначеної мети передбачається опрацювання та реалізація Національної програми демографічного розвитку села, органічного поєднання продуктивних сил, економічних відносин із соціально-економічним розвитком сільських територій.

Реалізація стратегічних заходів забезпечить зменшення втрат сільського населення. За оптимістичним прогнозом до 2015 р. чисельність жителів села порівняно з 2010 р. зменшиться на 340,8 тис. осіб, або на 2,4 % і становитиме 14,1 млн осіб. За песимістичним варіантом кількість жителів села зменшиться на 392,9 тис., або на 2,7 %. До 2020 р. чисельність селян за оптимістичним

варіантом зменшиться на 663,0 тис., або на 4,6 %, за песимістичним – скоротиться відповідно на 802,7 тис. і 5,6 % – табл. 5.8.

Таблиця 5.8

**Прогнозування чисельності та зайнятості сільського населення
України на 2015 та 2020 роки, тис. осіб**

Показник	2000 р.	2010 р.	2015 р.		2020 р.	
			оптим.	песим.	оптим.	песим.
Кількість сільського населення – всього *	16184,3	14412,2	14071,4	14019,3	13749,2	13609,5
у т.ч. працездатного віку	8126,7	8097,8	7871,5	7865,1	7466,4	7414,4
Питома вага осіб працездатного віку, %	50,2	56,2	55,9	56,1	54,3	54,5
Економічно активне населення у віці 15-70 років	6713,6	6967,7	7265,3	7169,2	7196,2	6973,6
із них: зайняті	6255,5	6474,2	6753,9	6664,5	6689,6	6482,7
безробітні	458,1	493,5	511,4	504,7	506,6	490,9

Джерело: адаптовано [120, с.155].

*– за даними Державної служби статистики України та Інституту демографії і соціальних досліджень ім. М.В. Птухи.

Аналогічна ситуації в сфері зайнятості сільського населення притаманна і Волинській області. Враховуючи сучасний стан демографічної ситуації (див. розділ 1 монографії), показники попиту і пропозиції на ринку праці, рівень зайнятості і безробіття економічно активного населення сільських територій Волині, прогнозування чисельності та зайнятості сільського населення на 2015 та 2020 роки доцільно здійснювати за трьома варіантами (можливими сценаріями): I – оптимістичним (ймовірним за найбільш сприятливих умов для забезпечення продуктивної зайнятості на селі); II – песимістичним (відповідає найгіршим умовам розвитку); III – реалістичним (базується на тенденціях, які спостерігаються в сфері зайнятості сільського населення протягом останніх 10-20 років).

Вихідним (базовим) періодом при цьому є показники 2005-2012 рр., а прогнозованим – 2015 р. та 2020 р. Для визначення перспектив зайнятості сільського населення було застосовано адаптивне прогнозування, інструментарій якого включає статистичні регресійні моделі. З цією метою було проведено аналіз загальних тенденцій на ринку праці, які відбувались за досліджуваний період. З відомих методів прогнозування найбільш поширеним вважається аналітичне вирівнювання рядів динаміки способом найменших квадратів. Ефективність вирівнювання рядів динаміки за способом найменших квадратів залежить від вибору математичного рівняння, яке повинно

забезпечити точне відображення тенденцій зміни чисельності сільського населення, осіб працездатного віку, чисельності зайнятих і безробітних у досліджуваному регіоні. З метою отримання поваріантного прогнозу чисельності та зайнятості сільського населення було використано регресійний метод (прогнозування за моделями регресії). Для визначення оптимістичних та песимістичних прогнозних значень досліджуваних показників, які характеризують стан зайнятості в сільській місцевості Волині використано формулу групової дисперсії [59]:

$$\bar{y} - t_{\alpha} \times S^* \leq \bar{y} \leq \bar{y} + t_{\alpha} \times S^* \quad (5.1)$$

де $\bar{y}$ – прогнозоване значення досліджуваного показника;

t_{α} – критерій Стюдента (табличне значення);

S^* – вирівняна дисперсія.

В результаті проведених статистичних розрахунків здійснено прогноз основних показників рівня зайнятості за трьома можливими варіантами розвитку (табл. 5.9).

Таблиця 5.9

Прогноз чисельності та зайнятості сільського населення Волинської області на 2015 та 2020 роки, тис. осіб

Показник	2005р.	2011р.	2015 р.			2020 р.		
			оптим.	реаліс.	песим.	оптим.	реаліс.	песим.
Кількість наявного сільського населення – всього, тис осіб	518,6	499,5	498,3	497,6	495,2	494,4	492,6	490,5
Кількість постійного сільського населення – всього, тис осіб	521,8	502,8	502,1	501,3	500,5	499,5	498,3	495,6
у т.ч. працездатного віку	276,7	323,0	322,9	324,3	325,3	311,7	306,5	300,3
Питома вага осіб працездатного віку, %	53,0	64,2	64,3	64,7	65,0	62,4	61,5	60,6
Економічно активне населення у віці 15-70 років, тис. осіб	240,9	253,2	254,6	253,9	253,6	256,5	255,1	254,5
із них: зайняті	211,7	227,5	229,5	228,6	228,0	232,5	230,6	229,3
безробітні	29,2	25,7	25,1	25,3	25,6	24,0	24,5	25,2

Джерело: власні розрахунки.

Згідно проведених розрахунків, за найбільш реалістичним прогнозом до 2015 р. чисельність наявних волинських жителів села порівняно з 2011 р. зменшиться на 1,9 тис. осіб, або на 0,3 % і становитиме 497,6 тис. осіб. За песимістичним варіантом кількість жителів села зменшиться на 4,3 тис., або на 0,9 %. До 2020 р. чисельність постійного сільського населення за

оптимістичним варіантом зменшиться на 3,3 тис. осіб за песимістичним – складе 495,6 тис. осіб. Оскільки у 2011 р. в Україні змінилось пенсійне законодавство, то різко зросла чисельність і питома вага осіб працездатного віку. На період до 2020 р. за реалістичним варіантом прогнозу вона стабілізується і складе 60,6 %, зросте чисельність зайнятих і скоротиться рівень безробіття.

В контексті даного дослідження Могильний О.М. зазначає, що Україна має шанс збільшити чисельність зайнятих у сільській місцевості, урахувавши у планах соціально-економічного розвитку на мезо- та макrorівні особливості сільськогосподарського ринку праці та сприяючи адаптації сільських домогосподарств, сімейних ферм, фізичних осіб-підприємців, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та інших дрібнотоварних виробників до вимог внутрішнього і зовнішнього агропродовольчих ринків [65, с. 5].

Призупинення негативних руйнівних процесів в аграрному секторі економіки Волинської області та України в цілому можливе за умов: ефективно функціонуючого та соціально-орієнтованого сільського господарства, яке забезпечує зайнятість більшості сільських жителів і є основним джерелом їх доходів та надходжень в місцеві бюджети; реформування інституціональних засад забезпечення облаштування сільських територій через визначення функцій, важелів економічного впливу та відповідальності міністерств і відомств; посилення ролі сільських громад і їх міжсільських об'єднань у формуванні сприятливого середовища для життєдіяльності людей у сільській місцевості регіону.

Отже, проблема подолання демографічної кризи, бідності, безробіття, забезпечення продуктивної зайнятості на сільських територіях Волинської області є комплексною. Її вирішення можливе за умови здійснення цілісної системи заходів правового, економічного, соціального, освітнього, культурного, організаційного та природоохоронного характеру – з боку держави. Водночас необхідні внутрішні зрушення в аграрному секторі економіки області, зокрема підвищення енергоозброєності сільськогосподарської праці та механізації робіт, дійова підтримка приватного агровиробництва і бізнесу, а також розширення самозайнятості як в аграрному, так і в обслуговуючому його секторах. Розв'язання зазначених проблем сприятиме формуванню системи продуктивної зайнятості та ефективного використання трудових ресурсів в аграрному секторі досліджуваного регіону.

5.4. Підвищення ролі сільських громад у соціально-економічному розвитку сільських територій

Сучасний стан економіки сільської території, свідчить що у період ринкової трансформації аграрної сфери не було активовано у достатній мірі дієвих механізмів, спроможних впливати на підвищення ролі сільських громад. Наразі, потрібні сучасні важелі здійснення регулювання управління сільськими територіями, які матимуть як характер окремої складової соціальної політики, так і «вбудовуватимуться» у якості елементів в інвестиційну, кредитно-фінансову, податкову та інші напрями економічної політики забезпечення благополуччя держави. Актуальним завданням при цьому є формування відповідного мотиваційного механізму, який би спонукав економічні суб'єкти господарювання, що здійснюють свою діяльність на селі, до створення сприятливих умов проживання на селі та розширення дієвої взаємодії з громадськістю при вирішенні соціальних питань, розширюючи доступ до отримання сільськими мешканцями матеріальних і духовних благ. Політика у сфері діяльності такої взаємодії має забезпечити економічну стабільність сільських поселень, ґрунтуючись на розробці та виконанні регіональних стратегій і вироблення на їх основі цільових програм розвитку сільських територій, які формуються з урахуванням інтересів сільських громад. При цьому важливим контекстним питанням є забезпечення тісної взаємодії та співпраці останніх з сільськогосподарськими товаровиробниками, що стане основою вироблення та втілення конструктивних рішень, підкріплених фінансовим забезпеченням.

Проведене дослідження свідчить, що сучасний стан сільських територій Волинської області характеризується значним дисбалансом, який зумовлений недосконалою організаційною структурою управління, його слабким економічним розвитком. Станом на 1.01.2013 р. в області нараховувалось 1054 сільських населених пункти, які знаходились в підпорядкуванні 379 сільських рад. Стабільний розвиток сільської території переважно залежить від організації регіональної специфіки та галузевої спеціалізації, інфраструктури, фінансової стабільності регіону. У цьому зв'язку визначальне місце в управлінні сільською територією належить наряду удосконалення наукових основ формування та діяльності місцевої громади, як органу місцевого самоврядування на основі системності. Засади системності є одним із науково-методологічних положень економічної організації розвитку сільських територій, які виходять із положень, що кожна з таких територій сама по собі є своєрідною системою і це змушує організовувати її розвиток на відповідних принципах та підходах. У свою чергу лише системний підхід здатний надати

становленню кожної окремо взятої сільської громади, всієї їх сукупності, і сільського розвитку загалом необхідну динаміку, тісний взаємозв'язок усіх її складових, орієнтацію на кінцевий результат.

Необхідною є розробка нових концептуальних підходів до питань системного регулювання, прогнозування, стимулювання розвитку громади, визначення нової ролі сільськогосподарського виробництва на розвиток сільської території. Одним із напрямів дослідження економічного розвитку сільських громад є системний підхід.

Системний підхід становлення, діяльності та розвитку сільської громади - це логічно обґрунтоване положення, що базується на наукових постулатах дослідження об'єктів як складних систем, що містять окремі елементи з численними внутрішніми і зовнішніми зв'язками. Для повноцінної організації діяльності сільських громад та виконання їх функцій системність має базуватися на основних фундаментальних принципах, які можна розглядати як **два рівні взаємодії**.

Перший, який можна назвати економіко-правовим рівнем системності визначає сільську громаду як об'єкт управління сільськими територіями, що характеризується:

- ✓ ієрархічністю;
- ✓ структуризацією;
- ✓ упорядкуванням.

Ієрархічність означає, що сільська громада має збалансовану побудову, складається із колегіальних, виконавчих і контролюючих елементів, розташованих на принципах підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня. Реалізація цього принципу закладена в основі створення, діяльності та ліквідації громадських організацій. Крім того, ієрархічні елементи мають дві підсистеми: керуючу і керовану, відповідно одна підпорядковується іншій, що створює ефективну систему управління.

Структуризація - це акцентування уваги на складових елементах громади в сфері здійснення економічних відносин у таких розмірах і поєднанні, які б забезпечили максимальний ефект від її діяльності. З іншого боку, структуризація дозволяє аналізувати елементи громади та їх взаємозв'язки в рамках конкретної організаційної структури. Як правило, процес функціонування громади обумовлений не стільки властивостями її окремих елементів, скільки властивостями самої структури.

Упорядкування для сільської громади означає властивість мати всі ознаки організації, як об'єднання громадян для досягнення спільних інтересів сільських мешканців.

Другий рівень - економіко-організаційний, містить організаційний

аспект і може бути представлений двома принципами - цілісність і множинність:

Цілісність - дозволяє розглядати сільську громаду як єдиний об'єкт і в той же час як підсистему для вищих територіальних організаційних рівнів. Крім того, сільська громада виступає, як динамічний елемент розвитку і взаємодії різних елементів у певній системі, що відображає динамічну цілісність її складових та їх взаємозалежність при змінні одного складового змінюється інший. Даний принцип необхідно враховувати при економічному плануванні й прогнозуванні діяльності громади.

Множинність, з одного боку, визначає можливість використання безліч економіко-математичних моделей для опису окремих елементів і системи сільської громади в цілому. З іншого боку громада має розглядатися як об'єкт, що проявляється у багатьох формах і видах (правовому, законотворчому, економічному, договірному та ін.).

Такий підхід дозволить побудувати систему інструментів створення взаємозв'язків громади з іншими суб'єктами розвитку сільських територій регіону. Механізм розвитку сільських територій має на меті узгоджувати інтереси всіх суб'єктів (роботодавців, власників, профспілок та сільських громад). Програмні заходи, які мають реалізовуватися в рамках цього механізму, повинні врахувати поточну ситуацію на ринку праці та передбачати ймовірні прогнози розвитку, мати поступальний характер при прийнятті управлінських рішень. Моделювання аграрної політики неможливо без створення дієвого механізму розвитку сільських територій, підвищення якості життя, виступає одним з визначальних чинників формування людського і відповідно, соціального капіталу на селі.

Визначено, що основним фактором депресивної ситуації у соціальній сфері села Волинської області є погіршення ресурсного і організаційного забезпечення її функціонування та перспективи розвитку. Причиною такого стану є правова нездатність на підприємницькій основі та у повній мірі забезпечувати утримання й здійснювати розширене відтворення соціальної інфраструктури органами місцевого самоврядування. З іншого боку, трансформаційні перетворення привели до самоусунення сільських бізнес структур від виконання соціальних функцій на селі. При цьому, у переважній більшості названі структури фактично є орендарями земельних і майнових паїв населення, діють тільки, враховуючи свої власні інтереси. Відправним пунктом подолання такого становища має стати перегляд статусу обов'язків орендарів, сільських бізнес структур і налагодження взаємодії із сільськими громадами з метою усунення існуючих негативних соціально-економічних наслідків на селі. Постає проблема визначення та закріплення базових основ щодо виконання

соціальної функції підприємств на селі. Невирішеним залишається встановлення нових та перегляд установлених економічних, правових технічних норм виконання соціальних функцій підприємства, як бізнес-структури перед суспільством.

Бізнес-структури займають особливе місце в життєдіяльності сучасного суспільства і виступають в якості основного структурного елемента економіки. Це є поєднанням трудових, матеріальних та фінансових ресурсів для виробництва продукції та надання послуг. Вони є джерелом задоволення потреб у товарах і послугах, а також місцем прикладання робочої сили більшості працездатного населення. Трудовий колектив підприємства виступає втіленням професійного надбання, де поєднуються індивідууми і соціум, через нього реалізуються потреби особи у виконанні суспільного призначення. Взаємодії між підприємствами в певній мірі визначають правове середовище держави і служать моделлю взаємовідносин юридичних осіб різноманітної природи. Роль підприємства як інституційного економічного суб'єкта можна оцінювати по-різному. *По-перше*, основне призначення підприємства полягає в забезпеченні певного доходу його власникам. *По-друге*, суть підприємства полягає у виробництві товарів і послуг та задоволенні матеріальних потреб суспільства. Важливим є і те, що підприємство виконує функцію забезпечення зайнятості населення. На справді роль підприємства у житті суспільства набагато ширша і вагоміша, у більшій мірі це визначається корпоративною соціальною відповідальністю. В умовах розвитку ринкової економіки із соціальною направленістю мають бути створені і функціонувати підприємства за принципом соціальної відповідальності бізнесу. Саме через декларування положення ділової етики і добровільного внеску бізнес-структур в людський капітал, охорону навколишнього середовища і соціально-орієнтовані програми понад передбаченого мінімуму законодавством можна сформулювати основи їх взаємодії із сільськими громадами.

Компонентною основою взаємодії виробників і сільських громад мають стати форми та очікування від співпраці із бізнес-структурами. Форми взаємодії залежно від функціональної направленості можуть бути засновані на традиційних уже випробуваних основах:

- правові, які дали змогу заключати договори, проводити фінансування розвитку сільських територій. У даному контексті необхідно побудувати та розширити положення, діючу практику Національної служби посередництва і примирення. Додатково розширити її діяльність щодо створення та забезпечення умов взаємодії громадських організацій і роботодавців, зокрема у сільській місцевості, акцентувати увагу на попередженні виникнення конфліктних ситуацій.

- економічна форма взаємодії має будуватися на принципах державно-приватного партнерства, де саме і передбачена соціальна відповідальність бізнес структур. Відповідно до Закону України «Про державно-приватне партнерство» виражається така взаємодія, що передбачає: впровадження соціальних програм поліпшення умов праці власного персоналу, навчання (розвиток) персоналу, благодійна допомога, застосування в політиці компанії принципів етичного та відповідального становища до споживачів, участь в регіональних програмах розвитку, реалізація екологічних програм, відповідальність перед партнерами, відкрите подання інформації про діяльність компанії [78].

Вважаємо, що сільська громада має виступати як орган самоуправління, як представник групи населення, так і окремих індивідуумів. В їх ролі виступають: населення і його окремі групи (працівники підприємств, члени їх сімей, акціонери, інвестори, власники та ін.); інші підприємства (реальні та потенційні партнери, конкуренти, власники нових технологій, фінансових і матеріальних ресурсів тощо); банки; податкові органи; науково-дослідні та проектно-конструкторські організації; місцеві та державні органи виконавчої та законодавчої влади; навчальні заклади. Відповідно суб'єкти очікувань можуть висувати різновекторні вимоги, критерії вирішення соціальних проблем на селі. Відповідно, тут постає завдання: винайти підходи та визначити ступінь хронологічного вирішення проблем, правильно сформулювати соціальне замовлення до виконання. Таке соціальне замовлення може бути втілене у вигляді кошторисів проектів розвитку соціальної інфраструктури на селі.

Аналіз існуючої ситуації факторів економічно-правової взаємодії дозволяє виявити і зосередити увагу на вирішенні наступних проблем, що перешкоджають реалізації потенціалу співпраці бізнесу та сільських громад на Волині:

1. відсутність законодавчих норм щодо пільгового оподаткування прибутку, які вкладають бізнес-структури у розвиток соціальної інфраструктури села, що стримує участь бізнесу у реалізації соціальних програмах;
2. відсутність системи формування соціального замовлення з боку сільської громади;
3. складність створення (реєстрації) громадських організацій та фондів на селі;
4. занедбана інфраструктура підтримки та ресурсного забезпечення соціальних ініціатив сільського населення;
5. бюрократичні бар'єри при реєстрації міжнародних проектів технічної допомоги та міжнародної гуманітарної допомоги, виявлення суб'єктивізму в

цих питаннях;

б. проблема публічності, популярності, іміджу (населення недостатньо інформоване про внесок бізнесу в соціальні програми і про їх досягнення та можливості) та ін.

Вирішення проблем має здійснюватися поетапно на основі індивідуальної розробки програм усунення негативних тенденцій у розвитку соціальної сфери сільських територій області в розрізі окремих поселенських мереж. Найбільш вагомими факторами визначення пріоритетів розробки і реалізації програми мають стати:

➤ диференціація (групування) сільських населених пунктів за територіальною ознакою та чисельністю населення;

➤ наявний рівень їх соціально-економічного розвитку. За такими ознаками можливо виділити умовно *три групи* сучасних сільських поселенських мереж.

Під час проведення аграрних реформ кризові явища були характерні для усіх типів сільських поселень, але найбільше потерпіли малі та віддалені села Волині, які знаходяться в Камінь-Каширському, Маневицькому, Любешівському, Ратнівському та інших районах поліської зони. Група таких периферійних сіл, із незначною кількістю жителів, нажаль, нині потребує приділення максимальної уваги до розвитку соціальної інфраструктури, через їх повну деградацію і вимирання. В залежності від вікових груп населення таких сіл доцільний вибірково-індивідуальний підхід до вирішення соціальних проблем: організація виїзної торгівлі засобами першої необхідності, ліками тощо.

Доцільно відмити протилежну тенденцію до функціонування сіл, які розташовані на густозаселених територіях, що сформувалися навколо великих міст, в рекреаційних зонах. Для таких населених пунктів характерний розвиток різноманітних видів діяльності, ведення інтенсивного сільськогосподарського виробництва та наявність зони дачних поселень. Соціальна інфраструктура поселень другого типу потребує вирішення індивідуальних завдань. Ступінь впливу на розвиток соціальної сфери таких поселень з боку виробників у фінансовому плані може бути мінімальним. Скоріше тут буде в нагоді організаційна і технічна підтримка розвитку сільської громади.

Наступна група сіл характеризується різноплановою потребою становлення взаємодії із бізнес-структурами щодо сприяння розвитку поселенської мережі. Саме такі поселення мають привертати до себе увагу з боку підприємців в плані розширеного розвитку поселенських мереж. Основними напрямками тут можуть стати підтримка закладів соціально-культурного призначення, функціонування галузей торгівлі, покращення стану

доріг тощо. Це дасть змогу отримати взаємовигоду щодо закріплення працездатного населення на робочих місцях, забезпечити транспортними шляхами вивезення зібраної сільськогосподарської продукції.

Такий поділ поселенської мережі носить умовний характер, взагалі це потребує подальшого дослідження та напрацювань щодо визначення потреб сільських громад і їх задоволення за різними параметрами. Відповідно соціальний запит має на меті сформувавати механізм, що забезпечить узгодження інтересів суб'єктів взаємодії та сприятиме підвищенню рівня життя й соціального захисту сільського населення Волині. Даний запит має бути викладений у програмах розвитку сільських територій. Всі заходи цільових програм мають ґрунтуватися на моніторингових дослідженнях, координації і контролі за реалізацією цілей, передбачених напрямів їх реалізації.

Важливим інструментом взаємодії та інформаційною ланкою між бізнес-структурами і сільськими громадами можуть стати інформаційні центри, в основі роботи яких будуть використанні інтернет-ресурси (рис. 5.11).

Рис. 5.11. Механізм інформаційної взаємодії суб'єктів розвитку сільської місцевості Волинської області

Джерело: власні дослідження.

Такі центри також могли б стати дієвим заходом щодо моніторингу стану ринку праці на селі, основою поглибленого інформаційного забезпечення проведення досліджень економічного стану сільських домогосподарств. Розробку та запровадження таких центрів могли б на себе взяти районні центри зайнятості та органи соціального захисту населення й бізнес-структури. Базовою основою таких інтернет-центрів можуть стати сайти сільських громад (деякі уже можна знайти у світовій павутині) та інформаційна база органів соціального забезпечення населення.

Створення динамічного інформаційного механізму підвищення ролі сільських громад потребує комплексної діяльності за широким спектром напрямів, базовими з яких є працевлаштування незайнятих, їх соціальна адаптація та психологічна підтримка, професійне навчання та консультування, підтримка підприємництва і самозайнятості, стимулювання розвитку альтернативних видів зайнятості на селі тощо (рис. 5.12).

Рис. 5.12. Базові напрями інформаційної взаємодії сільської громади за допомогою Інтернет-ресурсів

Джерело: власні дослідження.

В сучасних умовах динамічно зростає значення інформаційної складової соціально-економічного розвитку. У цьому контексті не є виключенням питання реалізації політики взаємодії сільських громад із роботодавцями, яке потребує відповідного інформаційного забезпечення, система якого

включатиме оперативну інформацію щодо чисельності безробітних і якісних характеристик вакантних місць на відповідних територіях. Створення такої системи сприятиме виникненню позитивних зовнішніх ефектів, оскільки попит на послуги такої інформаційної системи зростатиме із збільшенням масштабів охоплення нею територіального ринку праці.

Інтеграція у рамках системи різнопланових напрямів діяльності щодо регулювання попиту й пропозиції робочої сили, зокрема щодо збору і накопичення відповідної інформації, прогнозування змін на ринку праці, страхування від безробіття, професійної перепідготовки тощо створить можливості для забезпечення необхідною інформацією відповідних органів самоврядування та розробки програми взаємодії громадськості із виробниками сільськогосподарської продукції. Необхідним елементом пропонованої системи є блок інформаційно-методичного забезпечення, який включатиме інформацію щодо нормативно-правової бази, регулюючої права та обов'язки громадян на ринку праці (включаючи правовідносини соціального захисту населення), інститутів, функціонуючих на ньому, їх повноважень та можливостей щодо врегулювання соціально-трудова проблем, вивчення потреб сільських жителів.

Формування територіальних інформаційних систем взаємодії сільської громади з іншими суб'єктами, має мати спрямованість на забезпечення варіативності прийняття рішень та зниження суб'єктами взаємодії рівня ресурсних витрат - основної складової політики розвитку сільських територій. Ключовим напрямом розвитку співпраці сільських громад через територіальні інформаційні центри є забезпечення продуктивної зайнятості, проведення професійної перепідготовки населення, подання інформації про ринки збуту сільськогосподарської продукції, вирощеної в особистих господарствах, виявлення потреб у розвитку соціальної інфраструктури конкретного села.

Також це дасть змогу подолати соціальну відірваність та ізолюваність сільських територій на основі ущільнення мережі інформаційних комунікацій, насичення сільської місцевості системами інформаційного забезпечення, як об'єктів соціального значення.

Підвищення ролі сільських громад у соціально-економічному розвитку сільських територій Волинської області та України в цілому, нині має пройти через розширення їх функціональних можливостей та при встановленні і розвитку взаємодій із бізнес-структурами. У свою чергу розвиток сільських громад - це неперервний процес, який передбачає рух уперед та пошук нових форм прояву для покращення умов життя на селі.

5.5. Європейський досвід вирішення проблем сільського розвитку

В Україні сільські території традиційно пов'язуються з агровиробництвом, тоді як розвинені країни характеризуються інтегрованим сільським розвитком, що відбиває комплексні зв'язки і взаємодії сільських економік. На думку Губені Ю., вітчизняна політика розвитку сільських територій повинна будуватися, спираючись на наукову базу, яка, в свою чергу, повинна бути зорієнтована на дотримання певних норм і вимог, що вже сформовані в більшості європейських країн. Розвиток сільських територій, як і спільна аграрна політика Європейського Союзу має здійснюватися відповідно до визначених стратегічних напрямів, в яких визначено низку пріоритетних цілей ЄС щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, а саме формування динамічної, конкурентної і сучасної економіки, досягнення найвищого рівня працевлаштування, модернізація систем соціального забезпечення й соціальних гарантій та інше [27].

Сільські території Європейського Союзу (ЄС) покривають близько 91 % його території, на якій проживає понад 56 % населення. Головною силою сучасних сільських територій в ЄС є, перш за все, те, що вони життєво необхідні для задоволення існуючих в ньому економічних та соціальних потреб. Сільське та лісове господарство роблять сільську місцевість найважливішим постачальником агропродовольчої продукції та сировини для переробних підприємств. Крім того, сільські території є постійно зростаючими за своєю важливістю центрами виробництва енергії з біомаси та інших відновлювальних ресурсів. Важливість сільських територій у ЄС визначається також їх часткою у запасах прісної води. У нерозривній єдності з ними застосовується поняття біорізноманітності, яке на рівні ЄС розглядається з позицій генетичної (урожайність рослин і продуктивність тварин), спадкової (різні типи систем землекористування) та просторової різноманітності, яка визначається заселеністю певної території різними видами живих організмів.

Разом з тим, сучасний образ сільських територій асоціюється в країнах-членах ЄС також і з нетрадиційними дотепер секторами економіки, як, наприклад, агротуризм та інші види економічної діяльності, які, активно розвиваючись, використовують та примножують сільський природний та людський капітал.

Проте, незважаючи на очевидні позитивні результати у сільському розвитку в ЄС, що підтверджується дослідженнями багатьох вчених та відповідною статистичною інформацією [163, 42, 124], сільським територіям все ж властива певна нестабільність в економічному, екологічному та соціальному розумінні. Головну роль у збереженні природних ресурсів та

підтриманні культурних ландшафтів як середовища розвитку інших сфер людської діяльності в сільській місцевості продовжують відігравати сільське та лісове господарство. Водночас, неадекватні сталому розвитку методи ведення сільського господарства можуть завдавати негативного впливу на сільське природне середовище, особливо, на його біорізноманіття, водні та земельні ресурси, провокувати кліматичні зміни. Характерне для останнього десятиліття зростання попиту на сільськогосподарську та лісову продукцію в ЄС паралельно з ринковою політикою та технологічним розвитком призвели до інтенсифікації й спеціалізації в системі сільського господарства, результатом чого стало посилення тиску на природні ресурси. Проте інтенсифікація сільськогосподарського виробництва як результат зростання попиту на його продукцію, незважаючи на існування серйозних екологічних ризиків, виступає рушієм економічного розвитку сільських територій.

У зазначеному контексті формується ключове завдання та, водночас, і основний виклик щодо політики сільського розвитку ЄС – пошук балансу між екологічними, економічними та соціальними складовими розвитку сільських територій з урахуванням нових можливостей, що формуються перед ними завдяки спільним для всіх країн-членів спільноти пріоритетам політики згуртування. Після Лісабонського саміту ЄЄ (2005 р.) політику розвитку сільських територій було включено до складу САП ЄС (спільна аграрна політика Європейського Союзу), яка отримала назву Спільної аграрної політики та політики розвитку сільських територій Європи (CARPE), де провідна роль належить аграрній політиці, а політика розвитку сільських територій розглядається як складова частина останньої [71].

Для того, щоб подолати виклики, які постають перед сільськими територіями в сучасних умовах конкуренції між соціальними, ринковими та екологічними пріоритетами їх функціонування, в ЄС запроваджена та постійно зазнає вдосконалення згідно з потребами часу політика сільського розвитку. Відповідно до визначення Європейської комісії, політика сільського розвитку повинна супроводжувати та доповнювати політику підтримки ринку та доходів у межах САП ЄС та сприяти досягненню її завдань. Крім того, політика сільського розвитку повинна враховувати економічні та соціальні завдання політики згуртування, об'єднуючи їх головні пріоритети на теренах сільських територій з метою забезпечення високого рівня їх конкурентоспроможності як середовища життєдіяльності та підтримки сталого розвитку [164]. Відтак, зважаючи на складність та важливість місії сучасної політики сільського розвитку в ЄС, сформовані основні підходи до її реалізації:

– *по-перше*, політика сільського розвитку ЄС пропонує *гнучкий підхід*, заснований на субсидіарності та співпраці. Це означає, що при

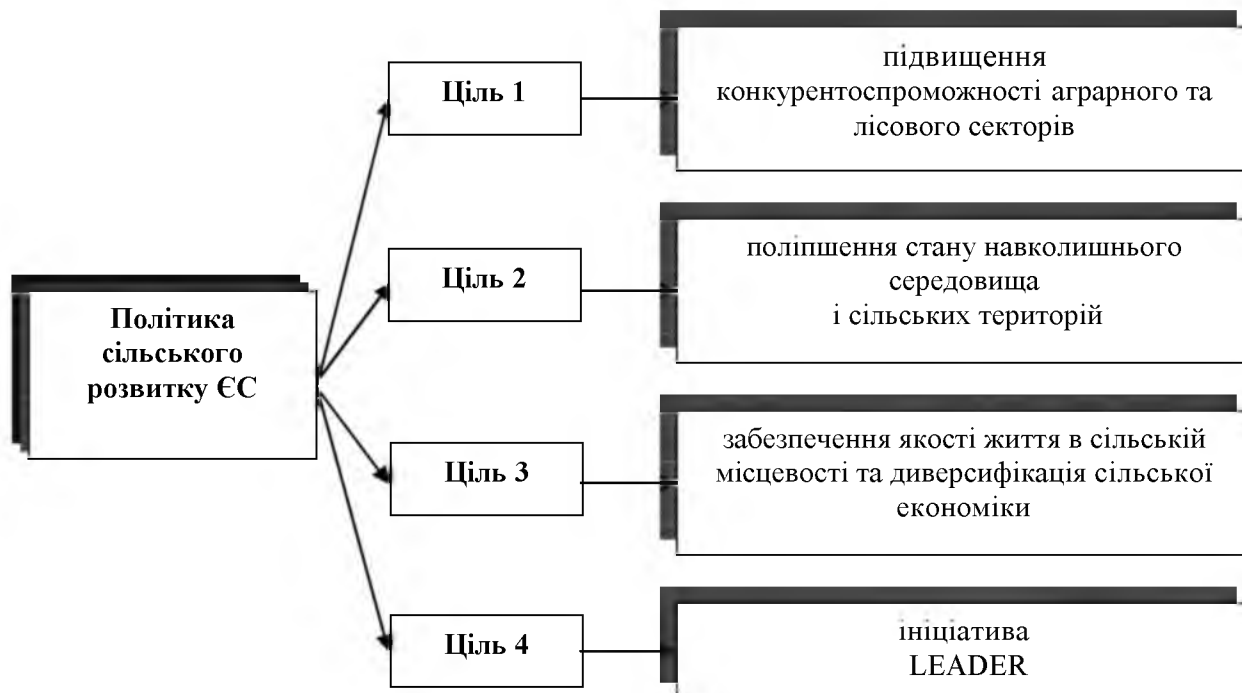
проектуванні політики сільського розвитку на національному рівні, незважаючи на спільні принципи та пріоритети, країни-члени ЄС є повноправними у визначенні власного “меню” заходів підтримки розвитку сільських територій, цінність яких визначається з огляду на специфічні галузеві та територіальні обмеження конкретного сільського регіону, його переваг і слабкостей;

– *по-друге*, гарантування цілеспрямованого використання ресурсів вимагає від політики сільського розвитку застосування *стратегічного підходу*, що базується на дотриманні пріоритетів стратегій, прийнятих у Лісабоні та Гетебурзі щодо примноження робочих місць і забезпечення сталого розвитку, та національних пріоритетів розвитку сільської місцевості;

– *по-третє*, дотримання *тематичного підходу*, який передбачає групування заходів довкола відповідних об’єктів впливу (відомих на програмному рівні як аксиси): економічний – підвищення конкурентоспроможності та забезпечення зайнятості; екологічний – біорізноманіття, зміни клімату, сталі основи природокористування; соціальний – якість життя;

– *по-четверте*, політика сільського розвитку заснована на *інтегрованому підході*, що демонструється завдяки визначеним для неї завданням, які відображають економічні, соціальні та екологічні пріоритети. Крім того, незважаючи на їх віднесення до конкретного аксису, їх виконання забезпечує значно ширший результат, відчутний і в інших сферах [157, с. 5].

У будь-якому випадку, політика сільського розвитку повинна забезпечувати множинний ефект: інвестування в людський капітал критично важливе для максимальної експлуатації можливостей з метою економічного зростання та збільшення зайнятості в сільській місцевості. Саме такі чинники чітко вирізняються серед повного переліку заходів сільського розвитку, оскільки вони можуть забезпечити: допомогу людям в адаптації до ринково орієнтованого сільського господарства; просування нових шляхів збуту продукції та подолання ризиків на висококонкурентних ринках; підвищення рівня економічної активності; підтримку розвитку дрібних бізнес-структур. У свою чергу, це сприяє динамічному розвитку підприємництва, поліпшенню управлінських процесів в агропродовольчому ланцюзі, збільшенню користі від вдосконалення місцевої інфраструктури та екологічно обґрунтованого менеджменту земельних ресурсів. З огляду на охарактеризовану логіку політики сільського розвитку, в Європейському Союзі були визначені та законодавчо закріплені у Рішенні Уряду про Суспільні стратегічні напрями сільського розвитку ключові її цілі [165], трактування яких відображено на рис. 5.13.

Рис. 5.13. Стратегічні цілі політики сільського розвитку ЄС на 2007-2013 рр.

Джерело: побудовано за даними [165].

Підвищення конкурентоспроможності аграрного та лісового секторів вбачається можливим за рахунок заходів, що мають на меті забезпечення сільського та лісового господарств, а також харчової промисловості людськими та фізичними ресурсами задля забезпечення якості агропродовольчої та лісової продукції, зокрема, просування передачі знань, досвіду і поширення інновацій. Реалізація другої цілі потребує заходів, зорієнтованих на захист та примноження природних ресурсів, збереження значимості лісоводства та сільського господарства для культурних ландшафтів сільських територій.

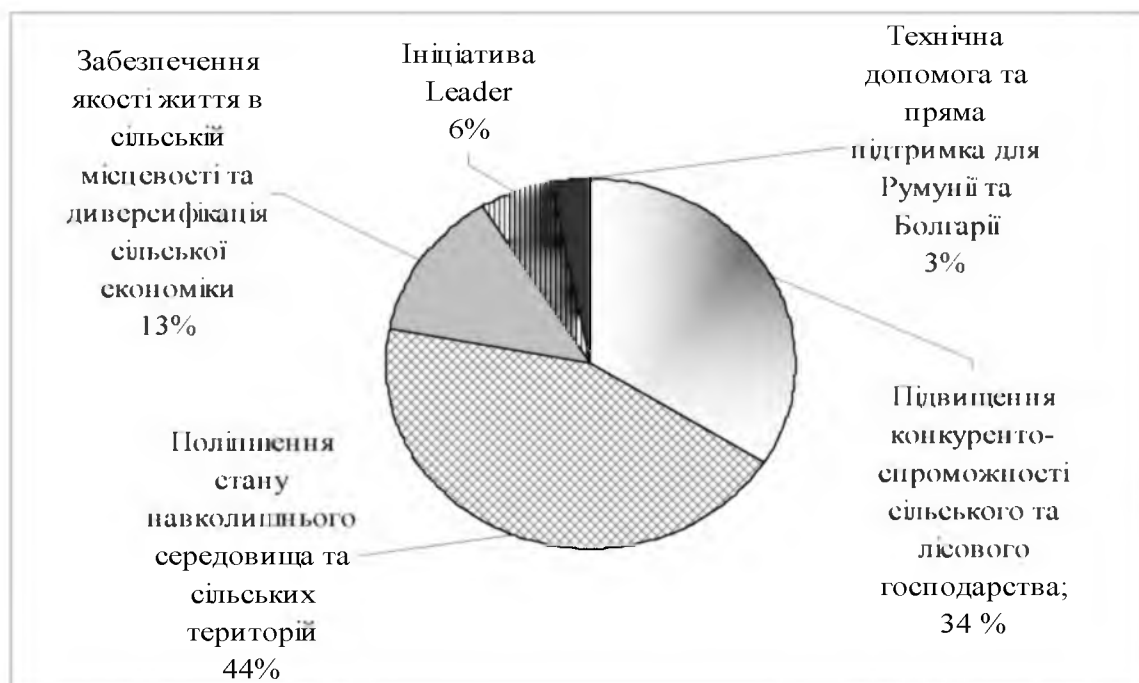
Якість життя у сільській місцевості в контексті третьої цілі політики сільського розвитку повинна забезпечуватися завдяки допомозі у розвитку локальної інфраструктури, поліпшенню умов для створення додаткових робочих місць у всіх секторах сільської економіки та диверсифікації господарської діяльності. Ініціатива LEADER серед інших цілей покликана для сприяння створенню можливостей для інноваційного розвитку на локальному рівні, що ґрунтується на підході «знизу-вверх».

Необхідно зазначити, що проведений аналіз визначення цілей поточного програмного періоду (2007-2013 рр.) у політиці сільського розвитку ЄС дозволяє стверджувати про послідовність підтримки цього процесу. Так, після переформатування завдань політики сільського розвитку у відповідності з вимогами часу та ситуації в сільській місцевості було прийнято також рішення про необхідність формування відповідного інституційного забезпечення

реалізації її цілей. У результаті було створено Європейський сільськогосподарський фонд сільського розвитку (EAFRD), місією якого визначено просування сталого сільського розвитку ЄС у спосіб, комплементарний по відношенню до ринкових інструментів та політики забезпечення доходів, спільної аграрної та рибальської політик, політики згуртування [164, с. 277]. Крім того, починаючи з 2007 рр., саме він координує фінансові потоки в межах країн-членів угруповання, направлені на сприяння сільському розвитку з бюджету ЄС.

Згідно з чинним європейським законодавством, розподіл фінансування з фонду на реалізацію встановлених цілей здійснюється з дотриманням таких принципів: ініціатива LEADER – не менше 7 % коштів, осі 1 і 3 – не менше, ніж по 15 %, вісь 2 – не менше 25 % [157, с. 151]. Пропорції поділу фінансових ресурсів визначаються урядами окремих країн-членів ЄС індивідуально, що зумовлено різними проблемами та потребами, але за умови обов'язкового дотримання наведених вимог щодо мінімальної вагомості кожної з осей у фінансовому плані.

Що ж до фінансових ресурсів власне фонду EAFRD, то, за даними Генерального директорату сільського господарства та сільського розвитку Єврокомісії, практика виділення фондом коштів доводить існування такої структури їх поділу між окремими цілями (рис. 5.14).

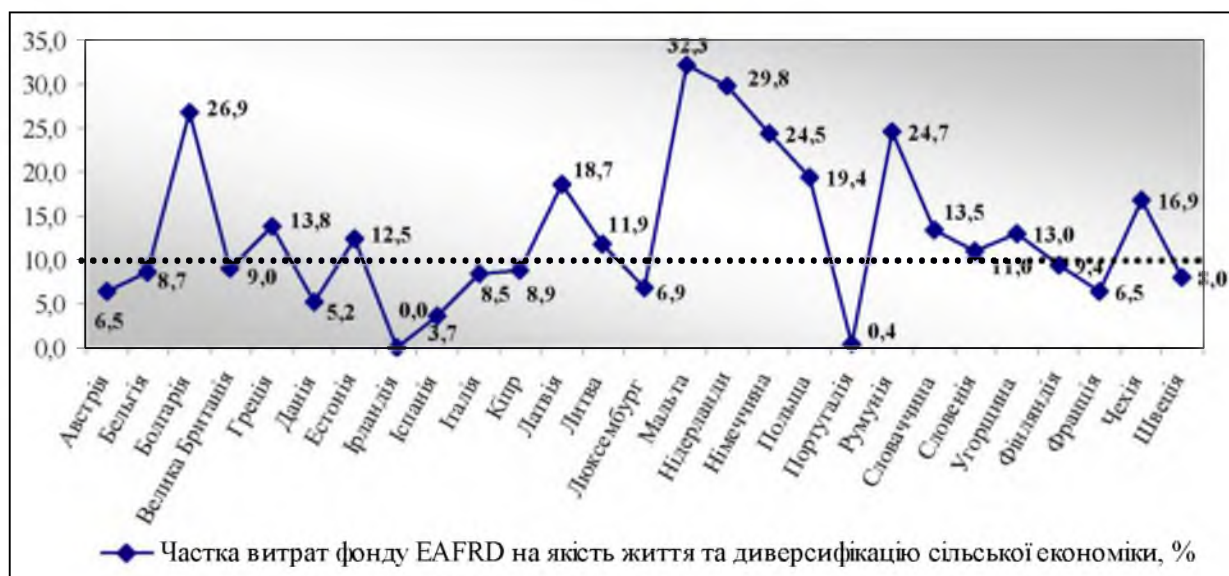

Рис. 5.14. Структура загальних витрат з фонду EAFRD на 2007–2013 рр.

Джерело: побудовано за даними [157, с. 6].

Необхідно зазначити, що з фонду EAFRD на виконання 94 програм сільського розвитку, в яких деталізовано напрями реалізації цієї політики, виділяється лише близько 90,8 млрд євро, з яких 12,7 млрд євро надійдуть за рахунок модуляції прямих доплат для великих господарств. У цілому планується формування бюджету політики сільського розвитку для даного програмного періоду в сумі 226 млрд євро [157, с. 6]. Звідси формується висновок, що незважаючи на потужну фінансову підтримку сільського розвитку зі сторони інституційної системи ЄС, основна частка витрат на її реалізацію (близько 135 млрд євро) покладається на національні бюджети, зокрема на приватних інвесторів.

Разом з тим, емпіричний аналіз реальних фінансових потоків зі сторони EAFRD у більшості країн-членів ЄС у напрямі забезпечення якості життя в сільській місцевості та диверсифікації сільської економіки не відповідають встановленому законодавством мінімуму (рис. 5.15).

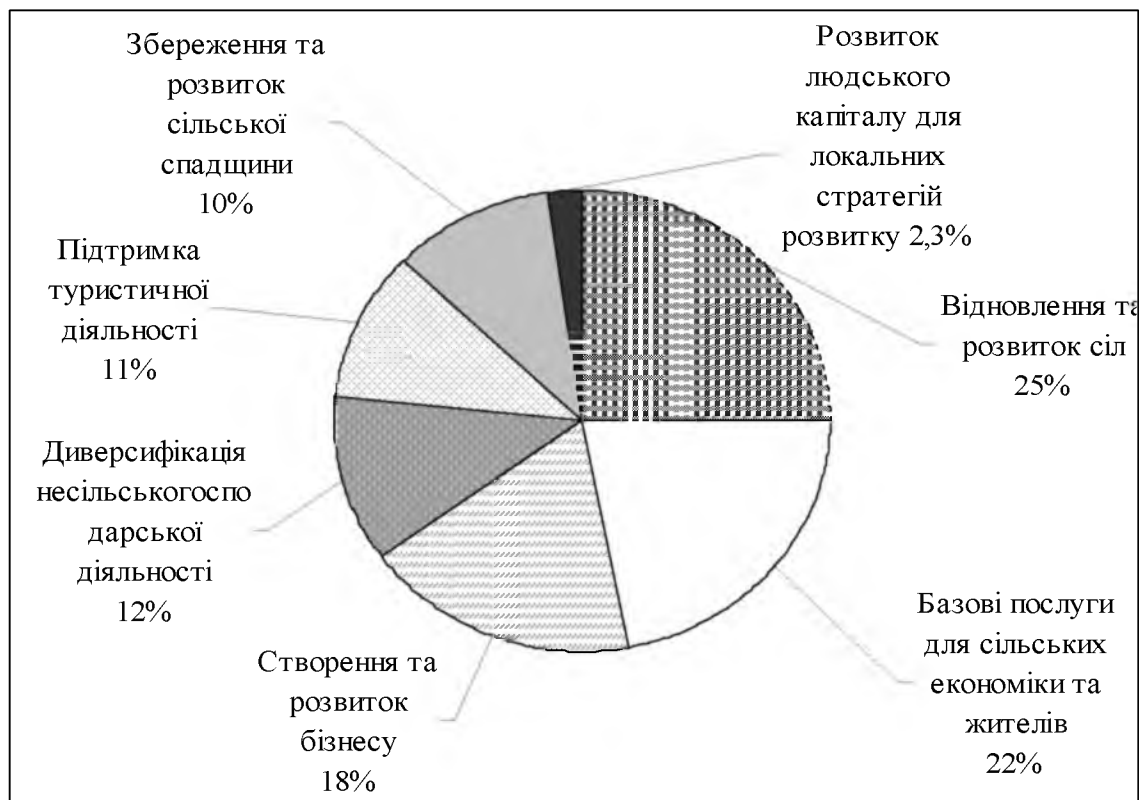

Рис. 5.15. Частка у загальному обсязі витрат фонду EAFRD на реалізацію цілі 3 в країнах-членах ЄС, %

Джерело: побудовано за даними [164, с. 311-367].

Наведені дані свідчать про те, що у 12-и країнах-членах ЄС не забезпечується дотримання встановленої вимоги про відведення як мінімум 10 % коштів на ціль 3, в той час як більш урбанізовані країни, наприклад, Мальта та Нідерланди, використовують у даному напрямі майже 30 %. Крім того, слід зауважити, що виділена сума для підтримки процесу диверсифікації в сільській місцевості підлягає розподілу на різні заходи, найбільш вагомими серед яких наразі виступають такі (рис. 5.16).

Виділення зазначених фінансових ресурсів для підтримки диверсифікації сільської економіки, згідно з визначеною для періоду 2007-2013 рр. філософії політики сільського розвитку ЄС, має на меті сприяння формуванню можливостей для працевлаштування сільського населення та умов для зростання сільських територій шляхом придбання навиків та організації локальних стратегій розвитку, що гарантуватимуть збереження привабливості сільських територій для майбутніх поколінь.

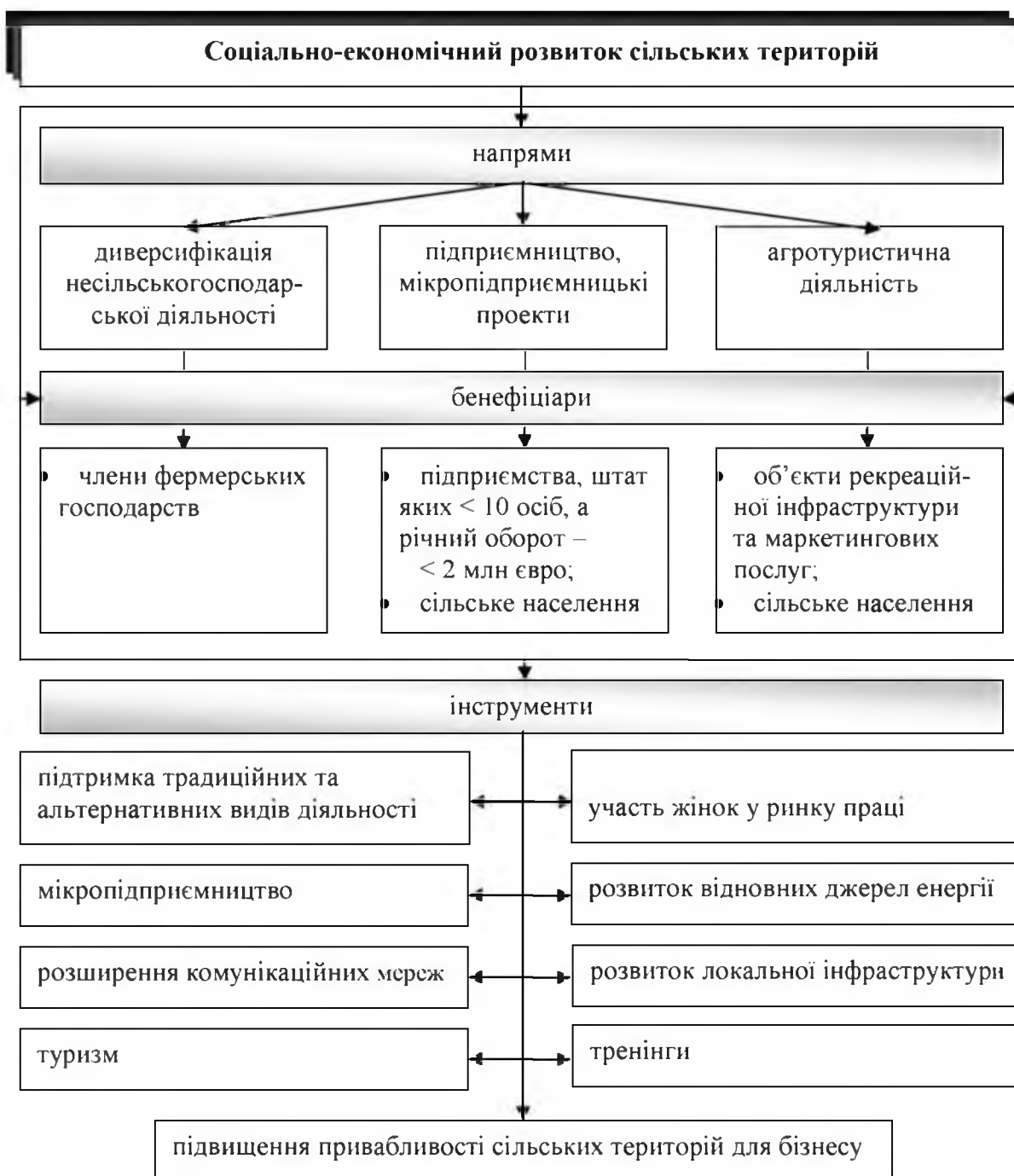

Рис. 5.16. Структура витрат фонду EAFRD на реалізацію заходів щодо забезпечення якості життя та диверсифікації сільської економіки ЄС, %
Джерело: побудовано за даними [157, с. 6].

Проте, з точки зору практики формування національної моделі сільського розвитку, особливу цінність становить структурно-логічний механізм забезпечення диверсифікації сільської економіки та його бенефіціари (рис. 5.17). Наведена схема соціально-економічного розвитку сільської економіки в ЄС дозволяє визначити як основні напрями цього процесу, так і потенційне коло його суб'єктів.

Разом з тим, особливу увагу слід приділити інструментам його забезпечення, оскільки від правильності їх підбору, зокрема, з точки зору адекватності умовам конкретного сільського регіону та доцільності застосування з урахуванням пануючого в ЄС триединого підходу [3, с. 174], залежать соціо-еколого-економічні наслідки використання запропонованих інструментів для сільських територій.

Формування необхідного набору таких інструментів залежить від: основних цілей розвитку в конкретній місцевості; рівня суб'єктів активізації підприємницьких ініціатив (інституції ЄС, національні органи влади та неурядові організації, сільські громади тощо); сформованості та готовності соціального капіталу певної території до підтримки та участі в цьому процесі.

Рис. 5.17. Структурно-логічна схема розвитку сільської економіки в країнах-членах ЄС

Джерело: власні дослідження.

Існуючий досвід країн-членів ЄС дозволяє сформуванню основні характеристики згаданих інструментів, особливо тих, що вже довели свою вагомість для досягнення загальної мети розвитку сільської економіки (табл. 5.10). Характеристика інструментів розвитку сільських територій в ЄС доводить орієнтацію даного процесу на забезпечення як економічних, так і соціальних та екологічних результатів. Це слугує підтвердженням дотримання концепції сталості в політиці сільського розвитку, під якою слід розуміти забезпечення відповідного балансу між людським, економічним, соціальним та екологічним компонентами [3, с. 292].

Таблиця 5.10

Характеристика інструментів розвитку сільської економіки ЄС

<i>Інструменти</i>	<i>Характеристика</i>
Підтримка традиційних та альтернативних видів діяльності	Диверсифікація необхідна для економічного зростання, зайнятості та сталого розвитку сільської місцевості, а тому сприяє кращому територіальному балансу в економічній, та соціальній сферах. Туризм, ремесла, постачання сільських територій необхідними благами є секторами зростання у багатьох регіонах
Участь жінок у ринку праці	Для більшості сільських територій характерне неадекватне надання послуг по догляду за дітьми, що створює відчутні бар'єри для повноцінної участі жінок у економічній діяльності. Локальні ініціативи повинні сприяти вирішенню цієї проблеми, щоб полегшити доступ сільських жінок до трудової діяльності та бізнес-ініціатив
Мікропідприємництво	Розвиток мікропідприємництва може будуватися на традиційному досвіді або потребувати нових навиків, особливо коли йдеться про комбінування з новим обладнанням, тренінгами та коучингом, а тому сприяє просуванню підприємництва та розвитку економічного базису сільських територій
Підвищення привабливості сільських територій для бізнесу	Об'єднання зусиль суб'єктів сільського розвитку у поєднанні з диверсифікацією, створенням бізнес-структур, активізацією потоків інвестицій у сільську культурну спадщину, інфраструктуру для локальних послуг та реновації підтримуватимуть покращення економічних перспектив та якості життя у сільській місцевості
Розвиток відновних джерел енергії	Розвиток постачання та інноваційного використання відновних джерел енергії сприятимуть формуванню нових видів аграрної та лісогосподарської продукції, диверсифікації сільського господарства
Тренінги	Особлива направленість інформаційних програм на сільську молодь, формування навиків, необхідних для агротуризму, рекреації, екологічних послуг та традиційних видів сільської економічної діяльності
Розширення комунікаційних мереж	Розвиток комунікаційних мереж є життєво важливим для диверсифікації сільської економіки, як і для локального розвитку, формуючи базис для використання переваг електронних бізнес-технологій

продовження табл. 5.10	
Туризм	Туризм є головним сектором зростання в багатьох сільських регіонах та повинен розвивати існуючу культурну та природну спадщину. Проте для його подальшої активізації необхідні сучасні комунікаційні технології, які сприяють просуванню, маркетингу, реалізації туристичних проєктів, особливо коли це дозволяє отримувати доступ до інформації про невеликі туристичні об'єкти та агротуристичні садиби
Розвиток локальної інфраструктури	Значні інвестиції для розвитку локальної інфраструктури будуть зроблені в напрямі розвитку ключових комунікацій, транспорту, енергетичних та водних шляхів. Основна підтримка буде доступна зі сторони структурних фондів ЄС, починаючи від трансєвропейських мереж аж до формування зв'язків між бізнесом та науковими парками.

Джерело: власні дослідження.

Інакше кажучи, сталий сільський розвиток передбачає активізацію економічної діяльності, що забезпечує зростання ефективності сільської економіки (перш за все, сільського господарства як системоутворюючої галузі), забезпечення високої якості життя сільського населення та збереження духовно-культурної його спадщини, підтримання екологічної рівноваги в сільській місцевості.

Виходячи зі сказаного можна зробити висновок, що диверсифікація сільської економіки сприяє утвердженню та повноцінній реалізації концепції сталого сільського розвитку в ЄС, проте окремі країни-члени мають свої національні особливості, які можна розглядати як виклики, що загрожують сталості на сільських територіях [166]. Так, до категорії викликів на обраному шляху розвитку сільської економіки можна віднести: *по-перше*, ситуацію щодо зайнятості в різних секторах економіки та відношення фермерів до інших видів прибуткової діяльності, оцінка потенціалу для розвитку сфери зайнятості; *по-друге*, можливості (рівень освіти, кваліфікація) сільського населення задовольняти наявний попит на ринку праці, підприємницькі здібності та здатність ризикувати, оцінка навчання, прагнення та інформаційних потреб; *по-третє*, локальні можливості (приватні та суспільні) для розвитку стратегії сталого використання ендogenous потенціалу, оцінку місцевих потреб в управлінні.

У країнах-членах ЄС кожен з цих викликів може існувати відокремлено або в комплексі з іншими та мати різний ступінь глибини, відтак повноцінно врахувати їх у загальноєвропейських програмах, що стимулюють сільський розвиток в цілому, практично неможливо. Тому все це враховується при формуванні національних стратегічних планів та локальних стратегій розвитку.

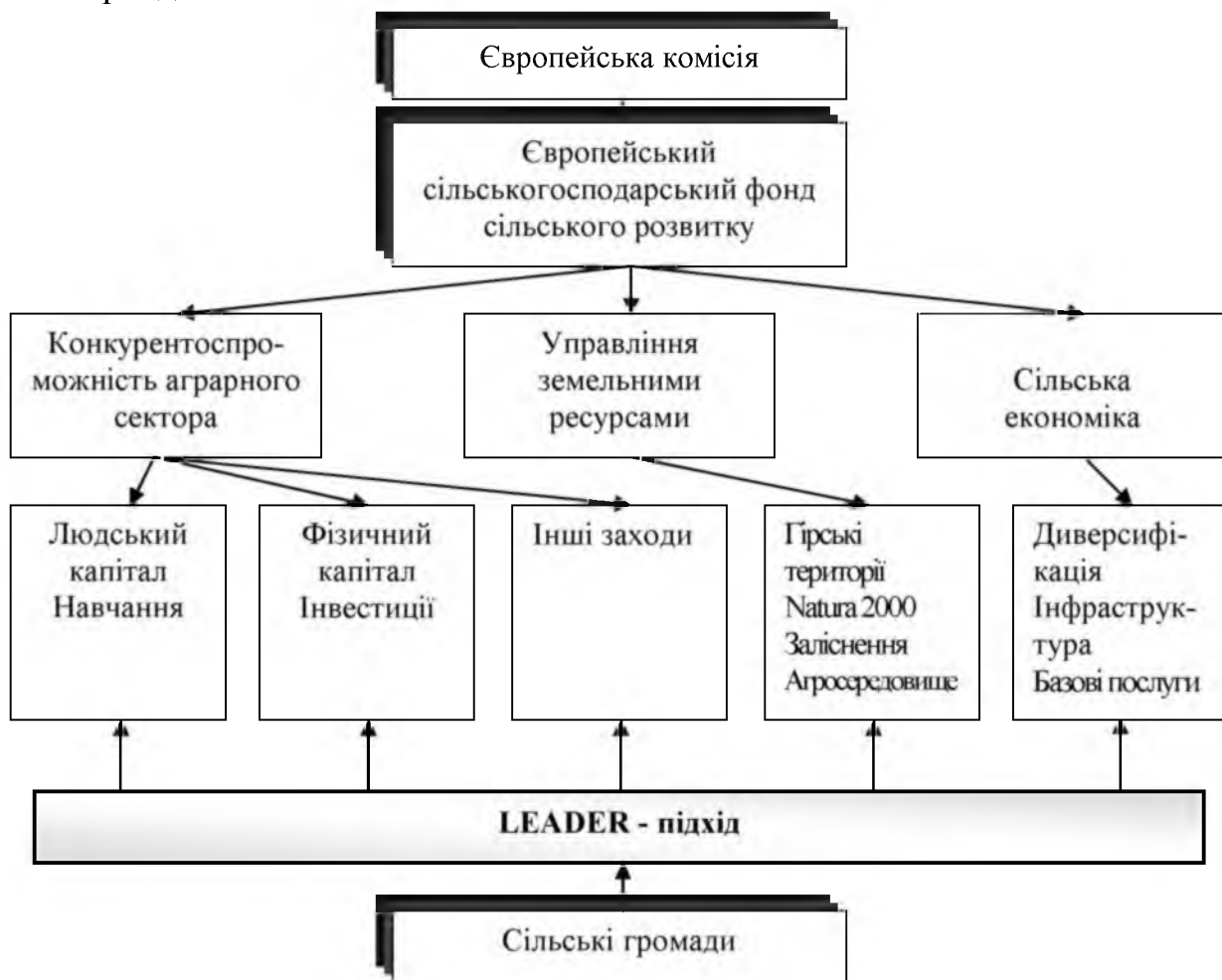

У такому контексті особливої ваги набуває якість та розвиненість людського капіталу, його здатність до побудови соціальних мереж, які сприяють повноцінному використанню наявних конкурентних переваг сільських територій [162, с. 114], на основі яких формуються перспективи для подальшого сільського розвитку. Практика Європейського Союзу у цій сфері доводить ефективність функціонування ініціативи LEADER, на яку покладено функції стимуляції розвитку людського та соціального капіталу у сільській місцевості, індикатором виконання яких є налагодження взаємодії між членами сільських громад, їх об'єднання для досягнення спільних цілей та побудови, оцінки і реалізації стратегій локального розвитку, співпраця з органами державної влади.

За своєю сутністю ініціатива LEADER має програмний характер, тобто як програма вона була заснована в 2000 р. та першочергово спрямовувалася на заохочення ініціативи сільських жителів до саморозвитку території [24, с. 16]. Нині ж це горизонтальна вісь у політиці сільського розвитку ЄС, завдяки комплексному підходу якої забезпечується реалізація трьох вертикальних осей (конкурентоспроможність аграрного та лісового секторів, покращення стану навколишнього середовища та сільських територій, диверсифікація сільської економіки) та оновленої мети – об'єднання зусиль для розвитку сільської економіки [167]. Особливість підходу цієї програми визначається об'єднанням таких ідей: *висхідні ініціативи* сільських жителів та громад у партнерстві з органами влади в процесі формування стратегій розвитку національного та локального значення; орієнтація на *ендогенний потенціал* території; *партнерство* між суспільним та приватним секторами в процесі сільського розвитку; *інновації*; *співпраця*; *відкритість та взаємодія* між сільськими регіонами, розвиток *локальних груп дій* (LAG) тощо (рис. 5.18).

Активним інструментом реалізації ініціативи LEADER є локальні групи дій, які забезпечують поширення інформації та зустрічі з учасниками різноманітних проектів, технічне сприяння розвитку проектів, розгляд та оцінка пропозицій, вибір проектів на основі суспільно-приватної співпраці тощо. Невирішеність вказаних проблем розвитку сільських територій, а також тривалість процесу розширення, властивого ЄС протягом останнього десятиліття, відбувається підсилення значимості регіональної політики. У зазначеному розумінні регіональну політику Європейського Союзу, у переплетінні з соціальною, можна сприймати своєрідним інструментом реалізації політики згуртування, яка, базуючись на програмно-цільовому підході, вважається філософською основою політичних процесів на території Єврозони.

Крім того, зважаючи на визнання таких груп, важливим чинником ініціалізації сільського розвитку, їх наявність слугує своєрідним індикатором активності реалізації ініціативи LEADER. Методологія визначення цього індикатора в ЄС зводиться до визначення частки сільського населення, яке проживає в місцевості, де проводиться діяльність LAG [163, с. 231]. На основі такого методологічного положення та наявних статистичних даних Європейського комітету статистики, розвиток локальних груп діє серед різних країн ЄС, має різну активність, демонструючи максимальне значення в «старих» членах спільноти, зокрема Нідерландах, та мінімальне – у новоприєднаних – Литві.

Рис. 5.18. Реалізація підходу LEADER в реалізації політики сільського розвитку ЄС

Джерело: власні дослідження.

Таким чином, кожна з країн ЄС володіє необхідною активно діючою силою для підтримки реалізації цілей політики сільського розвитку, визначених на програмний період 2007-2013 рр., практична здійсненність якої завдяки таким групам підсилуватиметься у напрямі підтримки бізнес-ініціатив,

технічного та фінансового сприяння їх реалізації, підтримки, завдяки загальноєвропейським та національним програмам та стратегіям.

Необхідно відмітити, що цільовою орієнтацією регіональної політики ЄС, в першу чергу, виступає забезпечення конкурентоспроможності окремих регіонів, від якої залежать конкурентні переваги економіки об'єднаної Європи на світовому ринку, а також її здатність використовувати такі властиві їй фактори розвитку, як інвестиційні та інноваційні ресурси, можливості електронної комерції, швидка адаптація до нових технологій, зростаюча продуктивність праці тощо. Як наслідок, регіональна політика ЄС використовує для реалізації зазначеного значну частку бюджету, в якому на програмний період 2007-2013 рр. їй відведено близько 36 % загальних витрат (табл. 5.11).

Таблиця 5.11

Склад і структура бюджету ЄС на 2007–2013 рр., (у цінах 2004 р.)

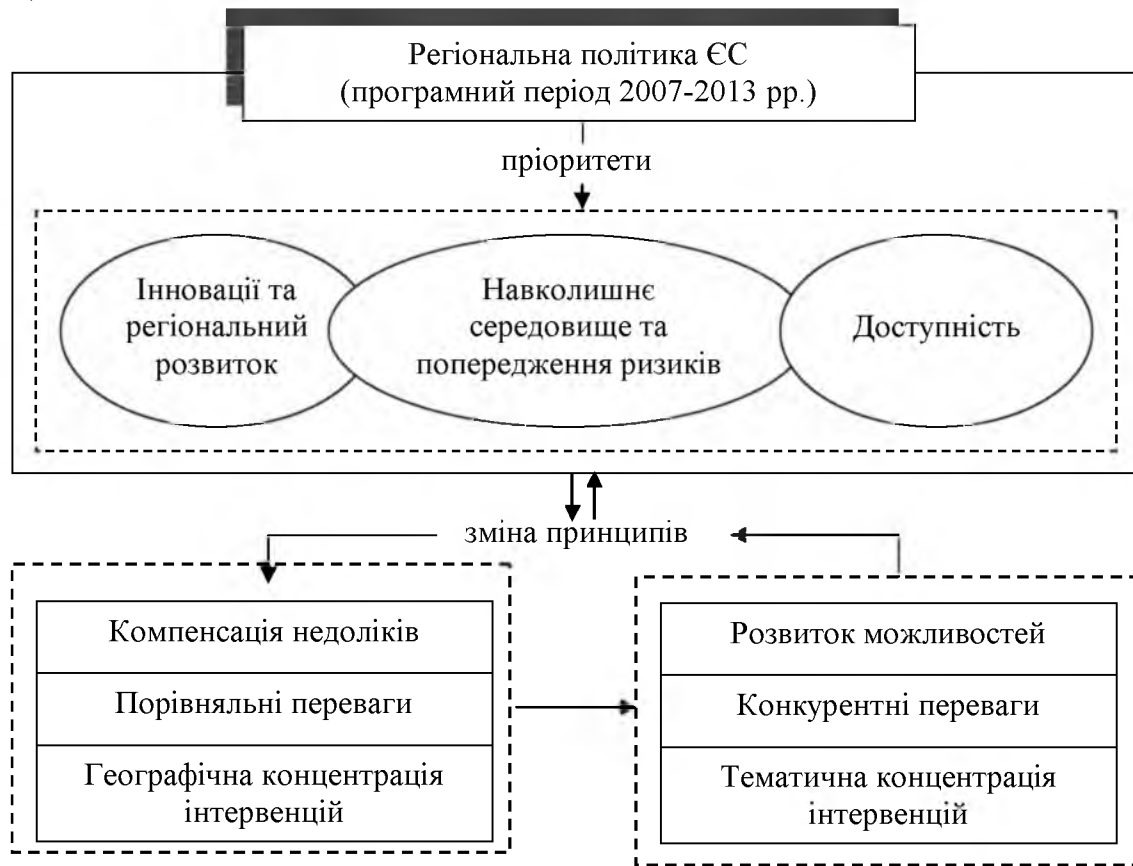
Статті розподілу коштів	млрд євро	%
Конкурентоспроможність для економічного зростання та зайнятості (дослідження, інновації, конкурентоспроможність)	72,1	8,4
Згуртування для економічного зростання та зайнятості (регіональна політика)	307,6	35,7
Захист та менеджмент природних ресурсів (САП, сільський розвиток, навколишнє середовище)	371,2	43,1
Громадянство, свобода, захист (зовнішня політика, суспільне здоров'я, соціальний захист, імміграція)	10,3	1,2
ЄС як глобальний партнер (гуманітаризація та розвиток)	50,0	5,8
Загальні адміністративні витрати	50,3	5,8
Компенсаційні витрати для Болгарії та Румунії	0,8	0,1
Всього	862,4	100,0

Джерело: розраховано за даними [168].

Здійснена оцінка перспектив САП ЄС у рамках фінансового періоду 2007-2013 рр. вказує на те, що реформа аграрної політики розглядається вже не як суто галузева проблема, а як соціально-економічне завдання, яке відповідає проблемам суспільства щодо вдосконалення охорони навколишнього природного середовища, захисту прав споживача, захисту тварин і закріплення соціальної справедливості.

Незважаючи на окремі суперечності, що виникали на початкових етапах становлення та реформування САП, вона в основному досягла поставленої мети. На сучасному етапі європейська модель сільського господарства порівняно успішно розвивається, сприяє проходженню сільськогосподарських товарів ЄС на світові ринки, а також забезпечує стабільність і достатність доходів фермерів, безпеку продовольства, відновлення порушених агроландшафтів і охорону навколишнього природного середовища.

Узагальнення результатів еволюції регіональної політики ЄС дозволяє стверджувати про настання чергового етапу в її реалізації, якому властива нова економічна логіка, що базується на переході від традиційного регіонального світогляду, притаманного країнам ЄС, до нових пріоритетів та принципів (рис. 5.19).

Рис. 5.19. Економічна логіка регіональної політики ЄС у 2007–2013 рр.

Джерело: побудовано на основі [169].

Вирішення існуючих проблем у розвитку сільської місцевості з позиції європейської регіональної політики тісно переплітається з диверсифікацією сільської економіки та підвищенням якості життя сільського населення [169], що водночас є пріоритетним для європейської політики сільського розвитку та згуртування. Як наслідок, Європейські фонди регіонального та соціального розвитку на комплементарній основі працюють у цій сфері разом з Європейським сільськогосподарським фондом сільського розвитку. У руральній площині головними завданнями Європейського фонду регіонального розвитку виступають:

- створення робочих місць поза сільським господарством (нові технології бізнесу, розвиток туристично орієнтованої діяльності тощо);
- розвиток зв'язків між містами та сільською місцевістю, особливо в контексті орієнтованості на інформатизацію суспільства;

- підтримка малого та середнього підприємництва в галузі сільського господарства (підтримка інновацій та розвиток нових продуктів), аграрному та лісогосподарському секторах;
- контроль ризиків у сільському та лісовому господарстві;
- розвиток базової інфраструктури у сільській місцевості, особливо у нових країнах-членах [170].

Відомо, що особливе місце в регіональній політиці Європейського Союзу посідають переважно сільські регіони, які, становлячи понад ½ його площі та будучи ареалом для проживання близько 20% населення, водночас потребують особливих підходів до формування політики розвитку, оскільки, порівняно з регіонами переважно міськими та змішаного типу, є найбільш проблемними (табл. 5.12).

Таблиця 5.12

Диференціація індикаторів розвитку регіонів ЄС

Індикатори	Регіони		
	переважно міські	змішані	сільські
Загальна кількість населення, тис. осіб	215022	184143	90506
Частка населення, %	44	38	18
Середньорічна зміна чисельності населення, %	0,29	0,31	0,02
Частка регіонів зі зростаючим населенням, %	55	44	64
Щільність населення, жителів/на 1 км ²	552	112	40
ВВП на 1 особу, % (рівень ЄС-27=100 %)	127	84	70
Регіони зі зростаючою часткою в структурі ВВП, %	57	55	64
Структура валової доданої вартості:			
- сільське господарство	0,8	3,3	5,8
- промисловість	23,7	29,3	31,3
- сфера послуг	75,6	68,4	63,1

Джерело: побудовано за даними [170, с. 2].

Отже, з точки зору регіональної політики ЄС, диверсифікація в аграрному секторі є важливим інструментом підвищення рівня соціально-економічного розвитку європейських регіонів за такими принципами: *балансування* регіонів, де рівноважливий внесок у загальний результат здійснюють кілька продуктів, з регіонами, де у виробництві домінує один продукт; *різноманітність* – еволюціонування регіонів з п'ятьма класичними продуктами до рівня регіонів з десятьма такими продуктами; *диференційованість* – диверсифіковані регіони, де крім сільського господарства розвивається агротуризм, вирощування енергетичних культур тощо [171].

Водночас, як наголошує Бйорнсен М., слід пам'ятати, що поряд з існуванням різних типів регіонів, як наслідок, існують і різні регіональні виклики, що стримують їх розвиток. Відповідно, виникає конфлікт між

загальними політичними заходами, орієнтованими на прискорене подолання деструктивів регіонального розвитку, і комплексністю та, водночас, диверсифікованістю існуючих проблем. Як наслідок, регіональна політика не завжди відповідає потребам потенційних реципієнтів, якими слід вважати і фермерів [172, с. 2]. Останні, як учасники економічних процесів у сільській місцевості, повинні розглядатися як підприємці, дії яких спрямовані на реалізацію власних інтересів, що часто формуються як конкурентні по відношенню до інтересів громади в цілому, оскільки її члени крім продукції сільського господарства потребують також реалізації ними своєї багатофункціональної ролі, зокрема виробництва суспільних благ. Разом з тим, зважаючи на прагнення фермерів до максимальної комерціалізації власної діяльності, регіональна політика завдяки сформованій системі фінансових інструментів здатна сприяти їм за рахунок підтримки запровадження інновацій, пошуку нових альтернатив традиційному сільськогосподарському бізнесу, створення нових робочих місць тощо. Тобто, логічно припустити, що регіональна політика, підтримуючи диверсифікацію сільської економіки, не перешкоджає інтересам сільськогосподарських товаровиробників, а навпаки, сприяє їх задоволенню, особливо в напрямі урізноманітнення традиційної діяльності.

Сказане вище ще раз доводить, що в основу європейської регіональної політики, всупереч звичним для ЄС ідеалам політики згуртування, покладено доволі прагматичний методологічний підхід, суть якого полягає в орієнтації всіх процесів, які відбуваються в рамках стимульованого регіонального розвитку, на зростання створюваної валової доданої вартості. Зазначене стосується і сільських регіонів, в яких бажане економічне зростання, в сучасному баченні, пов'язується з розширенням потенціалу аграрного бізнесу.

Запобігання подальшому поглибленню руйнівних процесів на селі передбачає активізацію опрацювання і поступового втілення в життя комплексу нормативно-правових та організаційно-економічних заходів, тобто посилення регулятивного впливу органів місцевого самоврядування на засадах органічного поєднання функцій місцевих владних структур та регіональних і загальнодержавних органів влади у вирішенні завдань розвитку сільських територій. Важливого значення може мати забезпечення розробки механізмів підтримки розвитку сільських населених пунктів за рахунок коштів підприємств та організацій, що функціонують у межах сільських територій; формування сприятливих умов для розвитку приватної ініціативи в сільській місцевості, розвитку сфери послуг; забезпечення збуту продукції селянських та фермерських господарств шляхом розвитку їх кооперування у збутовій сфері; забезпечення умов розвитку сільських громадських інститутів.

ПІСЛЯМОВА

Результати проведеного дослідження підтвердили, що формування соціально-економічних умов розвитку села разом з організаційно-технологічними особливостями аграрного виробництва, у якому основним засобом виступає земля, а предметом праці слугує сукупність сільськогосподарських культур та видів продуктивних тварин, створюють специфічний спосіб життя сільського населення держави. Нинішній стан українського села, його соціально-економічна інфраструктура, культурно-побутові умови населення, рівень оплати праці вимагають здійснення невідкладних і разом з тим радикальних організаційно-економічних, техніко-технологічних, а також політико-правових державних заходів, спрямованих на докорінні зміни у розвитку сільської поселенської мережі, на цілковиту перебудову у свідомості суспільства ролі та значення сільської категорії населення як у сучасній, так і в стратегічній перспективі формування високоцивілізованої держави.

За результатами проведених теоретичних та емпіричних досліджень визначено, що сучасний стан соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області характеризується постійним скороченням сільського населення, його старінням та погіршенням демовідтворювальної ситуації, наявністю деформації на ринку праці, повільним зростанням якісних та кількісних показників життєвого рівня селян. За останні 22 роки (1990-2012 рр.) суттєво змінилась структура наявного міського і сільського населення і в сторону зниження питомої ваги сільського населення. Абсолютне і відносне зменшення чисельності сільського населення спостерігається в трьох природно-економічних зонах області: Поліссі, Лісостепу та Перехідній зоні. Станом на 1.01.2013 р. у сільській місцевості Волині проживає 498,5 тис. осіб, що на 5,0 тис. осіб (1,0 %) менше ніж у 2009 році.

Основні тенденції і закономірності демографічних процесів проявляються у віковій структурі сільського населення області. Її аналіз якої свідчить про те, що населення молодше працездатного віку складає у 2012 р. – 20,6 %, працездатного – 64,3 %, старше працездатного – 15,1 % жителів області. Позитивним моментом є те, що станом на 1.01.2013 р. чисельність дітей та підлітків в області склала 103,4 тис. чол., тобто кожний п'ятий мешканець Волині є представником підростаючого покоління. Сучасні демографічні реалії свідчать про позитивні тенденції у динаміці народжуваності і смертності сільського населення Волинської області. Найнижчі вище вказані показники спостерігались у 2000-2005 рр. Незважаючи на зниження кількості померлих селян у 2006-2011 рр. природний приріст має від'ємне значення, тобто на 1000

жителів у 2011 р. народилось 15,3 особи, а померло 16,1. Проте у 2012 р. ситуація змінилась на краще, померли 7965 осіб, а народилось 8074, тобто вперше за останні 22 роки природний приріст сільського населення – додатній.

З метою комплексної оцінки демографічного стану розвитку сільської території було здійснено розрахунок інтегрального багатомірного індексу рівня демографічного розвитку, який виявив значні відмінності у демографічному розвитку Поліських районів, Лісостепової та Перехідної природно-економічних зон. Саме рейтингова оцінка районів Волині за основними демографічними параметрами виявила значні регіональні демографічні проблеми та резерви покращання демографічної основи відтворення трудового потенціалу села та довела необхідність розробки і впровадження стратегії соціально-економічного розвитку сільських територій з урахуванням демографічних особливостей природно-економічних зон Волинської області.

Дослідженнями встановлено, що у Волинській області дуже низький офіційний попит на робочу силу працівників аграрного сектору. Станом на 1 січня 2013 р. потреба підприємств у працівниках галузі склала лише 5 робочих місць, при цьому навантаження на одне вільне робоче місце 59 осіб, що на 39 осіб більше, ніж у 2007 р. На цей період кількість зареєстрованих безробітних у сільській місцевості склала 23,6 тис. осіб працездатного віку, що становить 60,5 % від всіх офіційно незайнятих в області (для порівняння у міських поселеннях кількість зареєстрованих безробітних складає відповідно 15,4 тис. осіб). Найгірша ситуація на Поліссі, де у 2012 р. навантаження на 1 вільне робоче місце (вакансію) склало 53 особи, що вище середньообласного показника у 7 раз. Визначено, що у 2012 р. кількість економічно активного населення області знизилась на 11,6 % порівняно з 2000 р. і становила 481,8 тис. осіб. Проте за останні 5 років найвища чисельність економічно активного населення працездатного віку спостерігається саме у звітному періоді – 2012 р., відповідно зросла чисельність економічно активного населення працездатного віку на 9,7 тис. осіб порівняно з 2010 р. Це відбулося у зв'язку із змінами в Пенсійному законодавстві за рахунок підвищення пенсійного віку, а також активізації самостійної зайнятості населення, особливо у сільському, лісовому, рибному господарствах і мисливстві.

Проведене дослідження свідчить про те, що для сільського населення характерним є вищий рівень зайнятості серед осіб віком 40-49 років (83,6 %), на другому місці – вікова ланка 35-39 років (81,8 %). Найважче знайти роботу сільським жителям у віці 15-24 років, де рівень безробіття складає 19,0 %, що на 3,0 % вище середнього показника по області у даній віковій категорії. Такий стан приховує в собі надзвичайно велику соціальну небезпеку. Руйнуються

традиційні життєві принципи та цінності, безробіття та бідність стають спадковими.

Доведено, що процеси трансформації аграрного сектору та економічний стан підприємств, які функціонують в сільському господарстві, значною мірою впливають на соціально-економічний стан сільських територій досліджуваного регіону. У 2012 р. сільськогосподарську діяльність на Волині здійснювали: 379 сільгосппідприємств різних організаційно-правових форм господарювання; 585 фермерських господарств; 156,1 тис. особистих селянських господарств. Переважаючою формою господарювання серед аграрних формувань області є господарські товариства (156 од.) та приватні підприємства (83 од.), питома вага яких становить 41,2 % та 21,9 % відповідно. У 2012 р. в області всього функціонувало 964 сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, з них: у Лісостеповій зоні – 507 (52,4 %); Перехідній зоні – 273 (28,3 %); на Поліссі – 184 (19,3 %).

У сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання та мисливстві у 2012 р. було зайнято 8,4 тис. осіб найманих працівників (26,8 % до загальної кількості зайнятих в економіці області), що на 69,9 тис. осіб менше ніж у 2000 р. Всього у 2012 р. в сільському господарстві та суміжних галузях області було зайнято 118,8 тис. осіб, у тому числі 14,1 тис. найманих працівників, тобто на 100 працівників, зайнятих в аграрному секторі економіки області, лише 12 осіб працюють на умовах найму. Для сільського ринку праці Волинської області характерним є високий рівень плинності кадрів. У 2012 р. було прийнято 2914 працівників, а звільнено 5082, тобто рух кадрів на селі характеризується високим рівнем мобільності, селяни шукають більш високих заробітків, кращих умов праці.

Неефективний механізм мотивації до праці волинських селян спричинений нестачею належних робочих місць та низькими заробітками, адже за статистичними даними рівень заробітної плати у підприємствах аграрної сфери Волинської області залишається найнижчим серед усіх галузей економіки і серед усіх областей України: у 2012 р. середньомісячна заробітна плата 1 працівника, зайнятого в сільському господарстві області склала лише 65,5 % та 66,9 % від заробітної плати за всіма видами економічної діяльності у Волинській області та в Україні в цілому. Це свідчить про низьку купівельну спроможність частини населення, яка зайнята в сільському господарстві. За 2012 р. середньомісячні заробітки волинських селян зросли на 40,7 % і становили 1532 грн (в області – 2339 грн). Визначено, що основним результативним показником стану мотивації праці є рівень її продуктивності, який безпосередньо залежить від оплати праці. Однак така залежність підтверджується не завжди, що зумовлено недосконалістю системи оплати

праці в окремих галузях сільськогосподарського виробництва, та спричиняє потребу в застосуванні інших неплатіжних матеріальних і нематеріальних форм мотивації працівників. В сільськогосподарських підприємствах Волинської області пропонується використовувати систему матеріальних і нематеріальних мотиваторів. Доцільність їх застосування визначається організаційно-правовою формою і станом розвитку сільськогосподарського підприємства.

Проведений багатофакторний кореляційно-регресійний аналіз обсягу виробництва валової продукції сільського господарства Волинської області (в постійних цінах 2010 р.) з розрахунку на 1 сільського жителя дозволив виявити міру впливу різних факторів, в тому числі і зайнятості, на кінцеві результати господарської діяльності аграрних товаровиробників всіх категорій. Встановлено, що найбільший вплив з обраних факторів має показник, який характеризує стан демографічного розвитку сільського населення, а коефіцієнт множинної кореляції, який характеризує тісноту зв'язку між рівнем результативності аграрного виробництва в області та факторами, які її обумовлюють вказує, що зв'язок між результативною ознакою та її факторами досить тісний.

Визначено, що особисті селянські господарства залишаються стійкою формою господарювання в аграрному секторі Волинської області. Частка господарств населення Волині у структурі виробництва валової продукції сільського господарства, незважаючи на поступове скорочення, залишається переважаючою – 69,5 % у 2012 р. В економіці Волині спостерігаються не лише значні зрушення в обсягах виробництва ОСГ, але й зростання їх значення у відтворенні життєвих благ селян. Сільські домогосподарства слід розглядати не як альтернативу великотоварним підприємствам, а як взаємодоповнюючу ланку, що сприяє збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції та підвищенню доходів сільського населення області. Функціонування ОСГ є основним чинником, що пояснює різкі динамічні зміни зайнятості сільського населення Волинської області у 2000-2012 рр. Нині проходить перетворення ОСГ у сімейні (родинні) ферми, яких, за оперативними даними Департаменту агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації, станом на 1.08.2013 р. в області нараховується 3263 сімейні (родинні) ферми, в яких утримується 10999 корів. Відповідними державними органами влади області затверджено Положення про сімейну (родинну) ферму, розроблено посвідчення встановленого зразка. Перед Міністерством аграрної політики та продовольства України та Кабінетом Міністрів України ініційовано визначення статусу сімейних (родинних) ферм на законодавчому рівні, з наданням певних преференцій (пільга з пенсійного забезпечення принаймні 1 члену СРФ).

Результати проведеного аналізу доходів і витрат сільського населення Волинської області свідчать, що протягом аналізованого періоду спостерігалось зростання як обсягів їхніх сукупних ресурсів, так і покращення структури цих ресурсів. Це проявилось у зростанні питомої ваги грошових доходів, зокрема заробітної плати, доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, збільшенні інших видів доходів. Про підвищення добробуту селян свідчить і збільшення їхніх сукупних витрат, а також покращення структури цих витрат. Проте частка сільського населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами нижчими прожиткового рівня становила в 2012 р. – 30,8 %, що засвідчує негативний факт – кожен третій волинський селянин живе за межею бідності. Доведено, що створення сприятливих умов для подальшого розвитку особистих селянських господарств області і забезпечення для них альтернативних каналів надходження ресурсів, шляхом розвитку обслуговуючої кооперації та агропромислової інтеграції, сприятиме їх економічній незалежності і стабільності розвитку, що, зрештою, підвищить життєвий рівень сільського населення Волині – про що свідчить впровадження Програми підвищення зайнятості в ОСГ «Маєток», розробленої і втіленої в життя АПГ «Пан Курчак».

Визначено, що на соціально-економічний розвиток сільських територій має безпосередній вплив стан соціальної інфраструктури. У Волинській області щороку зростає кількість закладів соціальної сфери: у 2012 р. порівняно з 2000 р. зросла кількість дитячих дошкільних закладів на 79,5 %, бібліотек – на 3,4%, лікарняних закладів – на 9,7 %. Станом на 1.01.2013 р. в області функціонують 459 дошкільних навчальних закладів (у т. ч. 350 – у сільській місцевості, 109 – у містах) та 44 навчально-виховні комплекси, у складі яких діють дошкільні відділення. Усіма формами здобуття дошкільної освіти охоплено 48 % дітей вікової категорії від 1 до 6 років, у т. ч. у сільській місцевості – 31 в.п., міській – 66 в.п. У 2012 р. на реалізацію обласної цільової Програми підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» з обласного бюджету виділено 3,2 млн грн. Введено в дію 35 одиниць житла загальною площею 5520 м², закуплено 8 будинків площею 603 м². У 2012 р. порівняно із 2000 р. кількість газифікованих сільських населених пунктів збільшилась на 368 і складає 604. Щороку зростає кількість населених пунктів, які обладнані водопроводом і каналізацією, поліпшується поштовий і телефонний зв'язок – кількість телефонних апаратів у сільській місцевості за період 2000-2012 рр. зросла на 28,3 % і складає 44276 од.

Доведено, що реформування аграрного сектора України відповідно до економічних законів ринку зумовлюють особливу увагу до формування системи продовольчої безпеки в нових умовах. Продовольча безпека країни

забезпечується за рахунок гарантування продовольчої безпеки в кожному її регіоні, що обумовлюється різноманітністю природно-кліматичних умов, рівнем соціально-економічного розвитку окремих територій, демографічною ситуацією тощо. Визначено, що запорукою ефективності регіональної системи управління продовольчою безпекою є реалізація механізму забезпечення продовольчої безпеки регіону, який включає 5 основних етапів і дає можливість визначити фактичний рівень продовольчої безпеки, провести аналіз основних загроз, підготувати та реалізувати стратегію продовольчої безпеки, специфічну для кожного регіону, що в кінцевому результаті забезпечить економічний, соціальний та екологічний ефекти і належний рівень продовольчої безпеки.

Обґрунтовано, що в сучасних умовах господарювання для вирішення соціально-економічних проблем сільських територій досліджуваного регіону необхідно знайти нові види діяльності, які б доповнили сільськогосподарську. Пошук підходів до вирішення цієї проблеми пояснює підвищену увагу до диверсифікації сільського господарства, яка забезпечує найповніше використання усіх видів сільськогосподарської сировини, відходів, ресурсів, враховує природні відмінності, сприяє підвищенню рівня доходів виробників сільськогосподарської і несільськогосподарської продукції на сільських територіях, активізує розвиток сільського підприємництва. Водночас, забезпечує участь сільськогосподарської галузі у міжгалузевій конкуренції та дозволяє досягти паритетних відносин з іншими галузями національного виробництва, подолати їх іноді непомірний, агресивний монополізм, тобто, залежність вирішення соціальних проблем сільського населення логічно розглядати не лише в контексті традиційних шляхів збільшення обсягів виробництва та забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури, але й через можливості диверсифікації.

За результатами проведеного дослідження визначено, що волинське село має величезну історико-архітектурну спадщину, самобутній побут, багаті лікувально-рекреаційні ресурси і, звичайно, працьовитий трудовий потенціал. В той же час, найбільш гострою проблемою для багатьох сіл є брак робочих місць, зростаючий надлишок робочої сили, вивільненої з сільськогосподарського виробництва. За таких умов сільська місцевість втрачає свою привабливість як місце проживання та роботи, відбувається зниження рівня зайнятості, а інколи – і зростання бідності. Тож можна стверджувати, що саме розвиток сільського туризму є позитивним як для мікро-, так і для макрорівня сільської економіки. Крім того, позитивний досвід країн ЄС засвідчує необхідність врахування проблем та перспектив сільського туризму при розробці стратегій та програм розвитку в рамках аграрної політики та політики сільського розвитку. З цією метою нами рекомендується виділити у

Волинській області чотири регіони, найбільш привабливі для сільського туризму: Центральний, Поліський, Перехідний та Південний. З одного боку – сільський туризм сьогодні – це надання послуг для відпочинку туристів у сільській місцевості, пов'язаний з перебуванням у будинку сільського господаря з використанням ресурсів місцевості. З іншого – дієвий інструмент сталого соціально-економічного розвитку села.

Доведено, що забезпечення зайнятості сільського населення Волинської області – це першочергова проблема, вирішення якої передбачає створення сприятливих умов для розвитку людського капіталу; реалізації заходів, спрямованих на подолання бідності, збереження та створення нових робочих місць, впровадження результативної політики доходів. Невід'ємною складовою підвищення зайнятості в регіоні є ефективна демографічна, молодіжна та гендерна політика, удосконалення системи освіти, медичного обслуговування й соціальної підтримки найбільш вразливих верств сільського населення. Поряд з цим, створення сприятливих умов для розвитку сільського населення формує основу для комфортного, безпечного проживання людини, її всебічного гармонійного розвитку та становлення соціального капіталу на селі.

При формуванні сучасної стратегії розвитку зайнятості сільського населення необхідно врахувати запропоновані нами нові концептуальні підходи, що включають в себе такі основні складові: створення сприятливих соціально-економічних умов для розвитку підприємництва; демографічне оздоровлення сільського населення; удосконалення нормативно-правової бази; створення сприятливих умов фінансування та кредитування; розвиток особистих селянських господарств; організація маркетингу та іншої нефінансової допомоги; покращання інформаційно-консультаційного обслуговування; забезпечення освітньої та професійної підготовки селян; розробка і реалізація спеціальних систем та програм для безробітних; організація підприємців та інших самостійно зайнятих осіб; підвищення ролі профспілок.

Проведений *SWOT*-аналіз факторів внутрішнього й зовнішнього середовища та ранжування їх за рівнем впливу на процес формування зайнятості сільського населення Волинської області дозволив сформулювати конкретний перелік його слабких і сильних сторін, загроз і можливостей, а також дозволив виокремити нормативно-правові, організаційно-економічні та інформаційно-консультаційні заходи, розробити перспективні напрями підвищення рівня зайнятості сільського населення та здійснити прогноз рівня зайнятості сільського населення на перспективу.

Визначено, що сучасний стан сільських територій Волинської області характеризується значним дисбалансом, який зумовлений недосконалою

організаційною структурою управління, низьким економічним розвитком. Стабільний розвиток сільської території переважно залежить від організації регіональної специфіки та галузевої спеціалізації, інфраструктури, фінансової стабільності регіону. У цьому зв'язку визначальне місце в управлінні сільською територією належить наряду удосконалення наукових основ формування та діяльності місцевої громади, як органу місцевого самоврядування. Тому доцільним вбачається удосконалення системи управління сільськими територіями, активізація ініціативності та відповідальності сільських територіальних громад, створення умов для розвитку багатофункціонального професійно-орієнтованого сільського господарства і села, з урахуванням інтересів різних соціальних груп суспільства, що передбачає раціональне формування конкурентоспроможного багатогалузевого та багатокладного сільського господарства на основі збалансованого нарощування людського і соціального капіталів й розвитку партнерства держави, бізнесу і громад.

Розвиток сільських територій України в умовах євроінтеграції має здійснюватись відповідно до розроблених стратегічних напрямів, в яких визначено низку пріоритетних цілей ЄС щодо розвитку сільського господарства і сільських територій, а саме формування динамічної, конкурентної та сучасної економіки, досягнення найвищого рівня зайнятості, удосконалення систем соціального забезпечення і соціальних гарантій. Вирішення соціально-економічних проблем розвитку сільських територій Волинської області можливе за наступних умов: диверсифікації виробництва, як однієї з основ формування альтернативних джерел зайнятості сільського населення, і розвиток внаслідок цього додаткових, робочих місць; забезпечення ефективного функціонування і виведення на якісно новий рівень розвитку сільського господарства як головної галузі сільських територій регіону; прискореного відтворення соціальної інфраструктури сільських поселень як однієї з найважливіших передумов розвитку ринку праці села; врахування соціальних, економічних та інших чинників підвищення заінтересованості сільського населення у ефективному використанні виробничого і ресурсного потенціалу сільських територій та його примноження; визначення оптимальної моделі особистих селянських господарств, що забезпечує прибуткове ведення бізнесу самозайнятих селян і підвищує якісні та кількісні показники їх рівня життя; запровадження європейських підходів до програмування та реалізації програми сталого сільського розвитку; адаптації українського законодавства з європейським в питаннях розвитку сільського господарства та сільської місцевості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аграрний комплекс Волині : економічна доповідь / за ред. В. Ю. Науменка ; Головне управління статистики у Волинській області. – Луцьк, 2013. – 45 с.
2. Аграрний сектор підприємництва // Волинь. – 2011. – 30 червня // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.volyn.com.ua.
3. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції : монографія / [М. Бетлій та ін.] ; за ред. О. М. Бородіної. – Ужгород : ІВА, 2006. – 496 с.
4. Агропромгрупа «Пан Курчак» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pankurchak.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=251&Itemid=1&lang=ua.
5. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенко. – Київ. : Державна служба статистики України, 2012. – 56 с.
6. Бандурка О. М. Основи економічної безпеки : підруч. / О. М. Бандурка, В. Є. Духов, К. Я. Петрова, І. М. Червяков. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 236 с.
7. Бірюченко С. Ю. Роль стимулювання праці в формуванні додаткових доходів працівників підприємств / С. Ю. Бірюченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Economics/24180.
8. Благодійник Волинського краю // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroparty.org.ua/main/110-vidomuy-blagodiyruk-voluni>.
9. Богиня Д. П. Українське село вмирає : національна небезпека / Д. П. Богиня, К. І. Якуба // Економіка України. – 2011. – № 4. – С. 56 – 66.
10. Бородіна О. В. Державна підтримка сільського господарства : концепція, механізми, ефективність / О. М. Бородіна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ief.org.ua/Arjv_EP/Borodina106.pdf.
11. Буряк П. Ю. Економіка праці й соціально-економічні відносини : навч. посіб. / П. Ю. Буряк, Б. А. Карпінський, М. І. Григор'єва. – К. : ЦНТ, 2004. – 440 с.
12. Валькована О. В. Трудові ресурси села – визначальний чинник підвищення конкурентоспроможного аграрного виробництва / О. В. Валькована // Український соціум. – 2004. – № 3 (5). – С. 22 – 27.
13. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 р. Частина II. Автономна республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь. Волинська область (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – Київ, 2013. – 179 с.

14. Вісин В. В. Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору Волині (ретроспективний аналіз) / В. В. Вісин, Т. М. Вісина // Актуальні проблеми розвитку регіональних АПК : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 26-27 трав. 2011 р. ; відп. ред. Т. В. Божидарнік. – Луцьк : РВВ Луцьк. нац. техн. у-ту, 2011. – С. 107 – 108.
15. Ворона П. В. Державна підтримка малого і середнього бізнесу як стимулювання розвитку регіонів (зарубіжний досвід) / П. В. Ворона // Економіка та держава. – 2010. – № 6. – С. 80 – 84.
16. Гапоненко Н. В. Мотивація і стимулювання аграрної праці / Н. В. Гапоненко, Л. Мельянова, В. Ярославський // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2006. – №6 (153). – С. 14 – 16.
17. Гасуха Л. О. Продовольча безпека регіону (на прикладі Волинської області) / Л. О. Гасуха // Органічне виробництво і продовольча безпека. – Житомир : Полісся, 2013. – С. 140 – 145.
18. Геєць В. М. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення) / В. М. Геєць, В. В. Юрчишин, О. М. Бородіна, І. В. Прокопа // Економіка України. – 2011. – № 12. – С. 4 – 15.
19. Гелей С. Кооперативний рух на Волині у 1921-1939 рр. / С. Гелей, Я. Шабала // Українська кооперація : історичні та соціально-економічні аспекти : збірник статей. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 47 – 58.
20. Герасимчук З. В. Економічна безпека регіону : діагностика та механізм забезпечення : монографія / З. В. Герасимчук, Н. С. Вавдіюк. – Луцьк : Надстир'я, 2006. – 244 с.
21. Герасимчук З. В. Теоретичні та прикладні засади прогнозування стійкого розвитку регіону : монографія / З. В. Герасимчук, І. С. Кондіус. – Луцьк : Надстир'я, 2010. – 412 с.
22. Гойдук О. І. Продовольча безпека : теорія, методологія, проблеми : автореф. дис. д-ра екон. наук : спец. 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК / О. І. Гойдук. – Миколаїв, 2004. – 40 с.
23. Голій Н. П. Роль особистих селянських господарств у формуванні пропозиції сільськогосподарської продукції / Н. П. Голій // Формування стратегії науково-технічного, екологічного і соціально-економічного розвитку суспільства : матеріали II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції, 5-6 груд. 2013 р. – Тернопіль : Крок, 2013. – С. 143 – 146.
24. Грамцов А. Развитие сельских регионов в Польше : местная инициатива “Leader +” – дополнительный элемент традиционных агрополитических мероприятий ? / А. Грамцов, П. Кросняк ; Лейбниц Институт аграрного развития в Центральной и Восточной Европе (IAMO). – Хале, 2006. – С. 15 – 21.

25.Греськів Т. С. Формування системи мотивації праці в сільському господарстві : автореф. дис ... канд. економ. наук : спец. 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК / Т. С. Греськів ; Дніпроп. держ. аграрн. ун.-т.– Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.

26.Гриценко М. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи : створення та діяльність / М. Гриценко. – К. : Київська обласна дорадча служба, 2005. – 345 с.

27.Губені Ю. Розвиток сільських територій : деякі аспекти європейської торії і практики / Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62 – 70.

28.Деякі питання продовольчої безпеки : постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 року № 1379 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.

29.Дієсперов В. С. Економіка сільськогосподарської праці / В. С. Дієсперов. – К. : ІАЕ УААН, 2004. – 488 с.

30.Дієсперов В. С. Зайнятість населення в сільському районі / В. С. Дієсперов // Україна : аспекти праці. – 2013. – № 4. – С. 3 – 9.

31.Дієсперов В. С. Наші реалії у світлі передових світових тенденцій / В. С. Дієсперов // Формування та розвиток аграрного ринку : матер. Шостих річних зборів Всеукр. конгр. вчен. економістів-аграрників, 16-17 січня 2004 р. / Редкол. : П. Т. Саблук та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – 586 с.

32.До вищого рівня життя. Економічна програма для України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ier.kiev.ua>.

33.Економічна активність населення Волині – 2011 : статистичний збірник / за ред. В. Ю. Науменка, С. Л. Баранюк. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській області, 2012. – 134 с.

34.Економічна активність населення України – 2012 : стат. збірник / Державна служба статистики України, 2013. – 204 с.

35.Економічне забезпечення виробництва зернових і олійних культур у Волинській області : методичні аспекти / О. В. Голій, Ю. М. Горбенко, Т. В. Божидарнік, А. О. Соколова, В. М. Плакса, Л. О. Гасуха, Н. В. Дудченко. – Рокині: ВДСГДС ІСГЗП, 2012. – 50 с.

36.Завіновська Г. Т. Економіка праці : навч. посіб. / Г. Т. Завіновська. – К. : КНЕУ, 2006. – 300 с.

37.Загвойська О. В. Державне регулювання зайнятості сільського населення в умовах реформування аграрного сектора економіки : автореф. дис ...канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.02 – механізми державного управління / О. В. Загвойська ; Нац. академія держ. управління при Президентові України. – Київ, 2007. – 19 с.

38. Зайнятість населення // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

39. Запоточний І. В. Державне регулювання регіональної економіки / І. В. Запоточний, В. І. Захарченко. – Харків : Одиссей, 2003. – 592 с.

40. Зінчук Т. А. Многофункціональна роль сільського господарства в умовах глобального соціально-економічного кризиса / Т. А. Зінчук // Partnerstwo i wspolpraca a kryzys gospodarczo-spoeczny w Europie srodkowej i wschodniej / pod red. S. Partyckiego. – Lublin : Wydawnictwo KUL, 2010. – Tom 1. – S. 178 – 183.

41. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Логос, 2001. – 380 с.

42. Зінчук Т. О. Європейська інтеграція : проблеми адаптації аграрного сектора економіки : монографія / Т. О. Зінчук. – Житомир : ДВНЗ «Державний агроєкологічний університет», 2008. – 384 с.

43. Зінчук Т. О. Теоретично-методичні засади диверсифікації сільської економіки в контексті європейського досвіду / Т. О. Зінчук, В. І. Ткачук // Економіка АПК. – 2011. – № 1. – С. 27 – 34.

44. Канінський П. К. Підвищення ефективності аграрного виробництва : монографія / П. К. Канінський, М. П. Канінський. – К. : ННУ ІАЕ, 2011. – 432 с.

45. Карлофф Б. Делова стратегія : концепція, содержание, символи / Б. Карлофф ; пер. с англ. – М. : Экономика, 1991. – 239 с.

46. Карпенко В. Зайнятість сільського населення України як умова ефективного відтворення кадрового потенціалу аграрного сектора / В. Карпенко // Україна : аспекти праці. – 2011. – № 5. – С. 31 – 39.

47. Кафлевська С. Г. Оцінка демографічних чинників формування трудового потенціалу сільських територій / С. Г. Кафлевська // Економіка АПК. – 2011. – № 12. – С. 102 – 108.

48. Кільницька О. С. До питання про суть та особливості самозайнятості населення // Зайнятість та ринок праці : міжвід. наук. зб. – К. : РВПС України НАНУ, 1999. – Вип. 9. – С. 199 – 206.

49. Кільницька О. С. Методичні підходи до визначення типології самостійної зайнятості населення у сільському господарстві // Зайнятість та ринок праці : міжвід. наук. зб. – К. : РВПС України НАНУ, 2000. – Вип. 12. – С. 40 – 47.

50. Кільницька О. С. Особисте підсобне господарство населення як форма самозайнятості в сільському господарстві // Економіка АПК. – 1998. – № 11. – С. 93 – 95.

51. Кільницька О. С. Оцінка доходів від самозайнятості селян в особистому підсобному господарстві у Житомирській області // Вісник ДАУ. – 2001. – № 2. – С. 126 – 130.

52. Кільницька О. С. Форми самозайнятості населення у сільському господарстві // Економіка АПК. – 1999. – № 12. – С. 75 – 80.

53. Кодекс законів про працю України від 10.09.96р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=322-08>.

54. Конституція України [Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання] // Вісті Верховної ради. – 1996. – № 30. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

55. Крисанов Д. Ф. Впровадження інноваційних розробок у господарствах населення / Д. Ф. Крисанов, Л. О. Удова, О. М. Варченко // Вісник аграрної науки. – 2011. – № 6. – С. 48 – 53.

56. Купалова Г. І. Ринок робочої сили в аграрному секторі економіки України (теоретичні та практичні проблеми) / Г. І. Купалова. – Київ : ІАЕ, 1995. – 234 с.

57. Лупенко Ю. О. Формування перспективної моделі сільського господарства України / Ю. О. Лупенко // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 10 – 14.

58. Малік М. Й. Концептуальні засади розвитку сільських територій / М. Й. Малік, П. А. Пулім // Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку : допов. міжнар. симпозиуму, 16-18 травня 2007 р. – Житомир : ДВНЗ «Державний агроєкологічний університет», 2007. – С. 156 – 163.

59. Мармоза А. Т. Практикум з сільськогосподарської статистики : навч. посіб. / А. Т. Мармоза. – Житомир : Державний агроєкологічний університет, 2004. – 490 с.

60. Матеріальний добробут сільських жителів / за ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К. : ІАЕ УААН, 2002. – 369 с.

61. Махсма М. Доходи і витрати сільського населення України / М. Махсма // Україна : аспекти праці. – 2012. – № 7. – С. 3 – 13.

62. Махсма М. Масштаби і тенденції сільського безробіття в Україні / М. Махсма // Україна : аспекти праці. – 2013. – № 7. – С. 29 – 37.

63. Микитюк В. М. Формування продовольчої безпеки в Україні : регіональний аспект / В. М. Микитюк, О. В. Скидан. – Житомир : Державний агроєкологічний університет, 2005. – 248 с.

64. Мобілізація в кооперації // Становлення та розвиток обслуговуючої кооперації як рушійної сили АПК : підсумки Всеукраїнських слухань // Аграрний тиждень. – 2010. – № 35. – С. 4.

65. Могильний О. М. Інституціональні ознаки сільського безробіття в контексті невідкладних завдань державної політики зайнятості /

О. М. Могильний // Економіка праці та проблеми зайнятості. – 2013. – № 3. – С. 5 – 10.

66. Молдаван Л. В. Роль кооперативів у подоланні сільської бідності / Л. В. Молдаван, Д. Ф. Крисанов, Л. О. Удова // Економіка АПК. – 2010. – № 11. – С. 48 – 58.

67. Молодь та молодіжна політика в Україні : соціально-демографічні аспекти / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.

68. Національна доктрина реформування та розвитку агропродовольчого комплексу України (проект 2010 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://test.minagro.gov.ua>.

69. Особливості формування продуктивної зайнятості сільського населення в регіоні / О. В. Голій, А. О. Соколова, Н. В. Дудченко, В. М. Рушак, Н. П. Голій // Перспективи розвитку економіки України : теорія, методологія, практика : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф., 29-30 трав. 2013 р. / відп. ред. Л. Г. Ліпич. – Луцьк : Вежа-Друк. – С. 28 – 30.

70. Павлов О. І. Концептуальні засади державної політики розвитку сільських територій / О. І. Павлов // Український центр політичного менеджменту // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua>.

71. Павлов О. І. Сільські території України : функціонально-управлінська модель : монографія / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.

72. Передумови та особливості інтеграційного розвитку особистих селянських господарств Волинської області / О. В. Голій, А. О. Соколова, Н. В. Дудченко, К. С. Пахольчук // Вісник Степу : науковий збірник. – Ювілейний вип. Ч. 2. – Кіровоград : Код, 2012. – С. 260 – 265.

73. Платнова Ю. В. Применение немецкого опыта развития агротуризма в Ярославской области Российской Федерации // [Электронный ресурс] / Ю. В. Платнова. – Режим доступа : http://tourlib.net/statti_tourism/platonova.htm.

74. Праця України у 2012 р. : статистичний збірник / Державна служба статистики // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

75. Прихода Г. З історії господарювання волинських селян за Польщі (1921-1939) / Г. Прихода, Я. Шабала. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 96 с.

76. Про безпечність та якість харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 р. № 771 / 97-ВР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1rada.gov.ua>.

77. Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу фінансової кризи на сферу зайнятості населення : Закон України від 25.12.2008 р. № 799-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

78. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI. // [Електронний ресурс ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>.

79. Про зайнятість населення : Закон України № 5067-VI від 5 липня 2012 р. // *Голос України*. – 2012. – № 153 – 154. – 18 серпня.

80. Про зайнятість населення : Закон України від 01.03.1991 р. № 803 – XII (зі змін. і доп.) // *Відомості Верховної Ради України*, 1991. – № 14. – С. 170.

81. Про затвердження державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. : Постанова КМУ від 19.09.2007 р. № 1158 // *Офіційний вісник України*. – 2007. – № 73. – С. 9.

82. Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 рр. : Постанова КМУ від 19 грудня 2002 р. // *Офіційний вісник України*. – 2002. – № 51. – С. 38 – 42.

83. Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах : Указ Президента України від 19 грудня 2000 р. № 1348 // *Голос України*. – 2000. – 19 груд.

84. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України із змінами і доповненнями від 8.07.2011 р. № 3668-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

85. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р. : Закон України від 18.10.2005р. №2982-IV // *Відомості Верховної Ради України*. – 2006. – № 1. – С. 17.

86. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15 травня 2003 р. № 742-IV // *Відомості Верховної Ради України*. – 2003. – № 29. – Ст. 232.

87. Про продовольчу безпеку України : Проект Закону України // [Електронний ресурс ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

88. Про сільське господарство України : Проект Закону України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// minagro.gov.ua](http://minagro.gov.ua).

89. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 17 червня 2004 р. № 1807-IV // *Агроінком*. – 2004. – № 7 – 8. – С. 18 – 21.

90. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України із змін. та доп. від 29 червня 2004 р. № 1929-IV // *Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив : практ. посібник*. – К. : Аграрна освіта, 2009. – С. 70 – 88.

91. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України № 105 / 2007 від 12.02.2007 року // *Стратегічна панорама*. – 2007. – № 1. – С. 3 – 13.

92. Програма зайнятості населення Волинської області на період до 2017 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// volunrada.gov.ua](http://volunrada.gov.ua).

93. Програма розвитку особистих селянських господарств в Україні на період до 2020 року (проект) / за ред. Ю. О. Лупенка, М. Й. Маліка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2013. – 28 с.

94. Прокопа І. В. Формалізація зайнятості в особистих селянських господарствах як засіб подолання соціального відторгнення селян / І. В. Прокопа // Економіка праці та проблеми зайнятості. – 2013. – № 3. – С. 10 – 14.

95. Результати соціологічного дослідження рівня продовольчої безпеки в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rb.com.ua/ukr/projects/uacrisis/7328/>.

96. Реформа ринку праці та економічне зростання в Україні : механізми взаємозв'язку та економічна політика / за ред. Л. Хандріха, І. Бураковського, О. Бетлій. – Київ : Альфа – Прайм, 2004. – 340 с.

97. Розвиток підприємництва у сільській місцевості [текст] : довідник / [В. М. Микитюк, О. В. Скидан, О. Д. Ковальчук та ін.]. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 320 с.

98. Розвиток сільського зеленого туризму та сільських територій в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroua.net/economics/documents/category-102/doc-26/>.

99. Рушак В. М. Обґрунтування необхідності відновлення родючості ґрунту в сільськогосподарських підприємствах Волині / В. М. Рушак // Формування ефективної моделі розвитку підприємства : тези I Міжнар. наук.-практ. конф., 20-21 лист. 2013 р. – Житомир : ЖДТУ, 2013. – С. 385 – 388.

100. Рушак В. М. Організаційно-економічні проблеми збереження родючості земельних угідь / В. М. Рушак // Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., 16-17 травн. 2013 р. – Тернопіль : Крок, 2013. – С. 368 – 370.

101. Рушак В. М. Становлення та розвиток фермерського землекористування у Волинській області / В. М. Рушак // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки) / за ред. М. Ф. Кропивка. – Мелітополь : Мелітопольська типографія «Люкс», 2013. – № 1 (21), том 2. – С. 279 – 287.

102. Рябоконт В. П. Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення / В. П. Рябоконт // Економіка АПК. – 2012. – № 12. – С. 95 – 99.

103. Савицкий А. Зона свободной торговли с ЕС : вот-вот ? // [Электронный ресурс] / А. Савицкий, А. Дубровык, Н. Белоусова. – Режим доступа : <http://smi.liga.net>.

104. Сафронов В. Диверсификация в аграрной экономике / В. Сафронов, С. Дябин, Е. Овсянников // АПК : экономика, управление. – 2007. – № 6. – С. 58 – 59.

105. Сільське господарство Волині – 2012 : статистичний збірник / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській області, 2013. – 340 с.

106. Сільське господарство України. Agriculture of Ukraine – 2012 : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенко ; Державна служба статистики України. – Київ, 2013. – 402 с.

107. Скидан О. В. Інституційні засади формування аграрної політики України : монографія / О. В. Скидан. – Житомир : Полісся, 2010. – 308 с.

108. Соколова А. А. Оценка демографического потенциала сельской местности Западного Полесья Украины / А. А. Соколова, Н. В. Дудченко, Е. С. Пахольчук // Природная среда Полесья : особенности и перспективы развития : сборник научных трудов. – Выпуск 5. – Брест : Альтернатива, 2012. – С. 245 – 247.

109. Соколова А. О. SWOT-аналіз як дієвий інструмент процесу формування продуктивної зайнятості сільського населення / А. О. Соколова, Т. М. Ратошнюк // Економіка АПК. – 2014. – № 1 (231). – С. 57 – 65.

110. Соколова А. О. Зелений туризм як форма самозайнятості сільського населення Волині / А. О. Соколова, Н. В. Дудченко // Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., 16-17 травн. 2013 р. – Тернопіль : Крок, 2013. – С. 377 – 380.

111. Соколова А. О. Історичні аспекти становлення та перспективи розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на Волині / А. О. Соколова, Н. В. Дудченко // Продуктивність агропромислового виробництва : науково-практичний збірник (економічні науки). – 2013. – № 23. – С. 48 – 52.

112. Соколова А. О. Мотиваційна основа продуктивності праці в сільському господарстві / А. О. Соколова, Н. В. Дудченко // Формування ефективної моделі розвитку підприємства : тези I Міжнар. наук.-практ. конф., 20-21 лист. 2013 р. – Житомир : ЖДТУ, 2013. – С. 465 – 468.

113. Соколова А. О. Особисті селянські господарства як стабілізуюча ланка у виробництві продукції тваринництва Волинської області / А. О. Соколова, Н. П. Голій // Продуктивність агропромислового виробництва : науково-практичний збірник (економічні науки). – 2013. – № 24. – С. 52 – 58.

114. Соколова А. О. Роль особистих селянських господарств у реалізації концепції багатофункціональності сільського господарства / А. О. Соколова // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного

університету (економічні науки) / за ред. М. Ф. Кропивка. – Мелітополь : Мелітопольська типографія «Люкс», 2013. – № 1 (21), том 3. – С. 227 – 236.

115. Соколова А. О. Сучасний стан і оцінка демографічного розвитку сільської місцевості Волинської області / А. О. Соколова, О. С. Кільницька // Україна : аспекти праці. – 2012. – № 7. – С. 46 – 51.

116. Соколова А. О. Сучасний стан і перспективи виробництва зерна в контексті забезпечення продовольчої безпеки регіону / А. О. Соколова, Л. О. Гасуха // Економічні науки : збірник наукових праць / редкол. : відп. ред. д.е.н., професор З.В. Герасимчук ; Луцький національний технічний університет. – Випуск 9 (35). – Ч. 2.– Луцьк. – С. 238 – 248. – Серія «Регіональна економіка».

117. Соколова А. О. Умови праці в сільському господарстві та їх вплив на ефективність виробництва / А. О. Соколова // Економіка АПК. – 2002. – № 1. – С. 121 – 123.

118. Соціально-трудоий потенціал українського села. Стан, проблеми, шляхи вирішення / Ю. Ф. Мельник, Б. К. Супіханов, Ю. Я. Лузан та ін. – К. : НДІ «Укראгропромпродуктивність», 2007. – 352 с.

119. Статистичний щорічник Волинь – 2012 / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській області, 2013. – 521 с.

120. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель – Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.

121. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Булавка та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка та О. Г. Булавки. – К. : ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.

122. Стратегія економічного і соціального розвитку Волинської області на 2012 – 2015 роки з урахуванням завдань Програми економічних реформ на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volunrada.gov.ua/node/29409>.

123. Тинчук В. Молочна кооперація на Любешівщині / В. Тинчук // Monitor Wolyn'ski. – 2012. – № 9 (69). – 9 травня. – С. 5.

124. Ткачук В. І. Агротуристична модель диверсифікації сільської економіки : європейській підхід / В. І. Ткачук // Агроінком. – 2010. – № 7 – 9. – С. 14 – 17.

125. Ткачук В. І. Диверсифікація аграрного підприємництва : монографія / В. І. Ткачук. – Житомир : ЖНАЕУ. – 2011. – 268 с.

126. Ткачук В. І. Диверсифікація сільськогосподарського виробництва в контексті світового досвіду / В. І. Ткачук // Вісник Сумського національного

аграрного університету : економіка та менеджмент. – 2008. – Вип. 7 / 1 (29). – С. 62 – 65.

127. Ткачук В. І. Диверсифікація сільської економіки : соціально-економічний ефект / В. І. Ткачук, Н. М. Куцмус // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 125 – 132.

128. Ткачук В. І. Диверсифікація як стратегія сільськогосподарських підприємств / В. І. Ткачук // Вісник Львівського національного аграрного університету : економіка АПК. – 2008. – № 17 (2). – С. 24 – 30.

129. Ткачук В. І. Європейська парадигма сільського туризму в умовах диверсифікації сільської економіки / В. І. Ткачук // Вісник ЖНАЕУ. – 2010. – № 1 (26). – Т.2. – С. 25 – 30.

130. Ткачук В. І. Інституційне забезпечення туризму як форми диверсифікації сільськогосподарського виробництва / В. І. Ткачук // Аграрна економіка. – 2010. – № 1 – 2, Т. 3. – С. 83 – 87.

131. Ткачук В. І. Інфраструктурне забезпечення диверсифікації аграрних підприємств / В. І. Ткачук // Продуктивність агропромислового виробництва. – 2008. – № 10. – С. 30 – 34.

132. Ткачук В. І. Розвиток процесу диверсифікації аграрних підприємств у ринкових умовах / В. І. Ткачук // Вісник Львівського державного аграрного університету : економіка АПК. – 2008. – № 15. – С. 54 – 58.

133. Трухан О. Л. Сільський туризм як джерело додаткових грошових надходжень особистих селянських господарств / О. Л. Трухан // Стратегія розвитку і реалізації потенціалу АПК : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26 вересня 2008 р. м. Житомир / Житомирське обласне об'єднання громадської організації «Спілка економістів України». – Житомир, 2008. – 194.

134. Туган – Барановський М. Політична економія. Курс популярний / М. Туган – Барановський. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 186.

135. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика : підручник / Л. Ф. Удотова. – К. : КНЕУ, 2002. – 376 с.

136. Україна аграрна / автор-упорядник В. В. Болгов. – Випуск III. – Київ : ВАТ «Поліграфкнига», 2005. – 352 с.

137. Україна на шляху до соціального залучення : національна доповідь про людський розвиток, 2011 р. – К., 2011. – С. 63.

138. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуторов та ін.] ; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи ; Ін-т економіки і прогнозування. – К., 2012. – 56 с.

139. Цимбал В. О. Розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в аграрному секторі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / В. О. Цимбал. – Київ, 2010. – 20 с.
140. Шабала Я. М. Аграрна реформа на Волині і кооперація : перспективи розвитку в контексті історичного досвіду / Я. М. Шабала // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/18.pdf.
141. Швець Т. В. Формування і функціонування сільськогосподарських кооперативів при сільських громадах : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. екон. наук / Т. В. Швець. – Житомир, 2006. – 20 с.
142. Шишкіна К. І. Мінімальна заробітна плата як державна соціальна гарантія та світовий досвід її визначення / К. І. Шишкіна // Продуктивність агропромислового виробництва : науково-практичний збірник (економічні науки). – 2013. – № 23. – С. 32 – 36.
143. Якуба К. І. Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія, практика / К. І. Якуба. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 362 с.
144. Якуба К. І. Ознаки тривалості життя українського селянства / К. І. Якуба // Вісник аграрної науки. – 2011. – № 2. – С. 60 – 64.
145. Яценко В. М. Формування і розвиток агропромислової інтеграції в Україні / В. М. Яценко // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С. 34 – 35.
146. Rocznik ziednoczenia zwiazkow spoldzielni rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej za 1929 rok. – Warszawa, 1930. – 56 s.
147. Dzsalamnosc i stan spoldzielni Okregowego zwiazku spoldzielni rolniczych i zarobkowo-gospodarczych Rzeczypospolitej Polskiej w 1935 r. – Luck, 1935. – 42 s.
148. Przewodnic po IX targach Wolynskich 10-12. IX. 1938. Informator gospodarcty. – Luck, 1938. – 103 s.
149. Chase-Wilde L. Growth and Development of Value-Added Activities / Wilde L. Chase, K. Klein // Free trade and Agricultural Diversification : Canada and United States / ed. by A. Schmitz. – Boulder : Westview Press, 1989. – P. 88 – 138.
150. Ansoff A. The Secrets of Strategic Management : The Ansoffian Approach Paperback. – 2006. – February 23.
151. Drucker P. Managing the Nonprofit Organization / P. Drucker // Practices and Principles. – New York : Harper Collins. – 1990.
152. Porter M. E. The Five Competitive Forces That Shape Strategy / M.E . Porter // Harvard Business Review. – 2008. – January. – P. 79 – 93.
153. Thompson A. III. Strategic Management / A. Thompson, Jr. A. Strickland // Concepts and Cases. – 12th ed. – Boston, Mass. : McGraw-hill/Irvin, 2001. – 666 p.

154. Community Methodology on Tourism Statistics (Paperback) – Eurostat : European Commission, 1998. – 83 p.

155. Boučková B. Definition of agritourism // [Electronic resource] / B. Boučková AgriTourNet 'S Hertogen Bosch March 2008. – Available on : http://agrotournet.tringos.eu/files/DEFINITION_OF_AGRITOURISM.ppt.

156. Mader R. Exploring Ecotourism // [Electronic resource] / R. Mader. – Available on : <http://www.planeta.com/ecotravel/tour/definitions.html>.

157. The EU Rural Development Policy : Facing the Challenges // [Electronic resource]. – European Commission – Directorate-General for Agriculture and Rural Development, 2008. – 24 p. Available on : http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_en.htm.

158. Maclellan R. Tourism in Scotland / R. Maclellan, R. Smith. – London : International Business Press, 1998. – 298 p.

159. Telfer D. Tourism and Development in the Developing World / D. Telfer, R. Sharpley. – 2008. – 263 p.

160. Comen T. Agricultural Diversification and Agritourism : Critical Success Factors // [Electronic resource] / T. Comen, D. Foster. – Interim Report (2008), Vermont. – Available on :

www.uvm.edu/tourismresearch/agtour/publications/Agritourism%20Report.pdf.

161. The Family, a Niche for Rural Tourism // [Electronic resource]. – Available on : www.ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/rural-en/biblio/touris/family.htm.

162. Moody J. Structural Cohesion and Embeddedness : A Hierarchical Concept of Social Groups [Electronic resource] / J. Moody, D. White // American Sociological Review. – 2003. – 68 (1). – P. 103 – 127. – Available on : <http://www2.asanet.org/journals/ASRFeb03MoodyWhite.pdf>.

163. Rural Development in the European Union : Statistical and Economic Information : Report 2008. – European Commission, 2008. – 378 p.

164. Council regulation (EC) No 1698 / 2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) // Official Journal of the Europe Union. – 2005. – L. 277. – P. 1 – 40.

165. Council Decision of 20 February 2006 on Community strategic guidelines for rural development (programming period 2007 to 2013), 2006 / 144 / EC // Official Journal of the Europe Union. – 2006. – L 55. – P. 20 – 29.

166. Svendsen G. The right to development : construction of a non-agriculturalist discourse of rurality in Denmark / G. Svendsen // Journal of Rural Studies. Volume 20. – 2004. – № 1. – P. 79 – 94.

167. A Selection of Leader+ best practices // [Electronic resource] // European Commission. – 2009. – № 4 (1). – P. 104. – Available on : http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leaderplus/pdf/bestpractice/bp4_en.

168. 2007-2013 Budget Distribution by Heading. EU Funding in Figures // [Electronic resource]. – Available on : www.2007-2013.eu/eu_funding_in_figures.php#1.

169. EU Regional Policy : an overview. DG Regional Policy, European Commission [Electronic resource]. – Available on : http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/slides/slides_en.htm.

170. Dijkstra L. Remote Rural Regions. How proximity to a city influences the performance of rural regions / L. Dijkstra, H. Poelman // A series of short papers on regional research and indicators produced by the Directorate-General for Regional Policy. – 2008. – № 1. – 7 p.

171. Diversification within rural areas and resilience – the TERESA agent-based model // [Electronic resource] / R. Kempener, P. Kaufmann, S. Stagl, A. Stirling // Conference of project TERESA and ETUDE [Rural Potentials for Regional Development]. – Vienna, 2008. – Available on : www.teresa-eu.info.

172. Bjornsen M. Which policies and strategies would make rural areas more resilient? // [Electronic resource] / M. Bjornsen // Conference of the 6th Framework Programme projects TERESA and ETUDE. [Rural Potentials for Regional Development]. November 27th-28th, 2008 Vienna. – Available on : www.teresa-eu.info.

ДОДАТКИ

Додаток А

SWOT-АНАЛІЗ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

	<u>СИЛЬНІ СТОРОНИ</u>	<u>СЛАБКІ СТОРОНИ</u>	<u>МОЖЛИВОСТІ</u>	<u>ЗАГРОЗИ</u>
Інвестицій на діяльність	Наявні матеріальна, сировинна бази	Зношеність основних фондів. Фінансова неспроможність великої кількості підприємств до оновлення	Розширення міжнародної співпраці, розвиток внутрішнього ринку	Недостатній розвиток сільської місцевості
	Вигідне географічне розташування	Невелика кількість підприємств експортно-орієнтованої продукції	Впровадження інвестиційних проектів	Від'ємне зовнішньоторговельне сальдо
Інноваційний розвиток	Високий професійний рівень працівників	Низький рівень фінансування науково-дослідних установ та організацій	Розвиток міжнародних контактів	Відтік молоді, науковців та кваліфікованих кадрів
	Наявність інноваційних продуктів	Недостатність коштів на інноваційну діяльність	Розширення переліку конкурентоспроможної продукції	Великі витрати на нововведення
Розвиток підприємництва	Наявність інфраструктури підтримки підприємництва, мережі дозвільних центрів, географічні, природні та трудові ресурси	Відсутність дешевих банківських кредитів для реалізації проектів суб'єктами малого та середнього підприємництва	Удосконалення роботи дозвільних центрів. Залучення коштів міжнародної технічної допомоги, розвиток партнерства і взаємовигідного діалогу влади та бізнесу	Припинення підприємницької діяльності суб'єктами малого та середнього бізнесу

Використання та оновлення промислово-технологічного та агропромислового потенціалу	Нові інвестиції в промисловість	Низький рівень інновацій в промисловість	Збільшення частки інноваційних інвестицій	Високе податкове навантаження, високі банківські відсотки
	Наявність майже всіх основних галузей промисловості	Висока енергоємність підприємств	Запровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій	Зростання вартості енергоносіїв, низька платоспроможність споживачів продукції
	Великий природний земельний потенціал	Низька ефективність діючих сільськогосподарських підприємств	Технічне і технологічне оновлення аграрних підприємств	Диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію та засоби її виробництва
	Велика кількість агроформувань ринкового типу	Високий рівень фізичного та морального зносу основних виробничих фондів та низький відсоток оборотних засобів у структурі наявного майна	Створення конкурентного середовища на ринку сільськогосподарської продукції	Обмежений доступ до фінансових ресурсів для оновлення матеріально-технічної бази підприємств АПК
Ефективність енергоспоживання	Електрифікація 100 % населених пунктів області. Функціональні можливості електромереж та трансформаторного парку ПАТ «Волиньобленерго» забезпечують стабільну роботу системи електропостачання при максимальних навантаженнях до 400 МВт. У нічний час вільні потужності для споживання становлять не менше 200 МВт влітку і 100 МВт взимку	Щорічні низькі рівні фінансування інвестиційних програм ПАТ «Волиньобленерго», що не забезпечує оновлення енергогосподарства	Упровадження електричного теплоаккумуляційного обігріву замість природного газу та в негазифікованих районах	Стрімке старіння мережі електропередачі 10 кВ, які стримують збільшення величини приєднаної потужності та підключення нових струмоприймачів, а також запровадження електроопалення

	Наявність сировинних баз для розвитку виробництва альтернативних видів палива	Недостатня інженерна підготовка проектів, що передбачають використання енергоносіїв з нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії.	Підвищення рівня енергозабезпеченості регіону за рахунок використання нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії до 50 відсотків (на сьогодні – 35 %)	Несвоєчасне прийняття нормативних актів, що регулюють спрямування бюджетних коштів у рамках Державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010-2015 роки
Розвиток транспортної інфраструктури, зв'язку та інформаційних технологій	Наявність мережі автомобільних доріг, залізничний транспорт	Незадовільна якість доріг	Залучення коштів інвесторів	Зниження транспортно-експлуатаційних показників на дорогах міського значення
	Наявність впевненого прийому сигналу мобільного зв'язку та стаціонарного телефонного зв'язку майже на всій території області	Слабкий розвиток абонентської мережі у містах. У сільській місцевості застаріле обладнання, відсутність абонентської мережі	Створення доступу до мережі Інтернет за технологією ADSL	
	Передача по цифровому телебаченню програм вітчизняних операторів по 32 каналах	Відсутність прийому регіональних телепрограм у північних районах області	Заповнення інформаційного простору програмами вітчизняних операторів	

Демографічна ситуація та ринок праці	Вища ніж в середньому по Україні народжуваність	Високий рівень безробіття, незайняті молоді спеціалісти	Підвищення освітнього і професійного рівня	Депопуляція сільських територій
	Дешева робоча сила	Природне скорочення населення	Набуття практичного досвіду за кордоном і його використання у власній державі	Втрата наукового потенціалу через низьку оплату праці науковців
	Велика пропозиція спеціальностей на ринку праці	Проблема працевлаштування населення після 40 років	Співпраця між центрами зайнятості та підприємствами	Відтік працездатного населення за кордон
Освіта, якість людського потенціалу	Активне впровадження державно-громадської моделі управління навчальними закладами	Часткове забезпечення фінансування для утримання навчальних закладів освіти та недостатнє фінансування для розвитку освіти. Неможливість забезпечення права громадянам здобути якісну освіту	Забезпечення належного фінансування навчальних закладів	Зниження інтелектуального ресурсу держави. Відтік обдарованої та творчої молоді за кордон
	Зменшення наповнюваності класів, шкіл. Організація навчання в одну зміну	Зменшення контингенту учнів	Розроблення комплексу взаємозв'язаних завдань і заходів з відповідним фінансуванням	Відтік педагогічних кадрів з освітніх закладів. Закриття, призупинення роботи шкіл
Охорона здоров'я	Розвинута мережа лікувально-профілактичних закладів	Захворюваність на онкопатології, серцево-судинні хвороби	Стовідсоткове забезпечення лікарськими засобами хворих на онкозахворювання, оснащення лікарень сучасною діагностичною та лікувальною апаратурою	Погіршення демографічної ситуації
	Розвиток високоспеціалізованої допомоги на базі обласної клінічної лікарні	Слабке забезпечення лікувально-профілактичних закладів санітарним транспортом	Придбання санітарного транспорту за рахунок централізованих коштів та коштів місцевих бюджетів	Несвоєчасне надання невідкладної медичної допомоги

Житлово-комунальні послуги, забезпечення житлом	Наявність водних ресурсів для забезпечення питною водою	Велика зношеність комунікацій, мереж і спецтранспорту	Перехід на альтернативні види палива, індивідуальне опалення, дахові котельні	Нестача коштів на реконструкцію та оновлення житлово-комунального господарства
	Поступова передача житла в обслуговування населення	Старіння житлового фонду	Переведення житла в об'єднання співвласників багатоквартирних будинків	Нестача коштів на капітальний ремонт
Охорона та раціональне використання природних ресурсів	Велика частка сільськогосподарських угідь	Зменшення родючості ґрунтів, низький рівень використання осушених земель, заболочення	Програма відновлення лісів, проведення робіт з вапнування кислих ґрунтів	Нестача коштів на природоохоронну діяльність
	Наявність покладів корисних копалин	Незадовільне фінансування природоохоронних заходів	Заліснення небезпечних територій	Відсутність прогресивних технологій при розробці корисних копалин
Використання культурного та туристичного потенціалу для регіонального розвитку	Наявність природних та рекреаційних ресурсів (сприятливі кліматичні умови, багатство флори і фауни)	Відсутність спеціалістів з розвитку туризму у районних державних адміністраціях, недостатнє фінансування програм з розвитку туристично-рекреаційної сфери в області	Розвиток туристичної інфраструктури, розвиток «зеленого» туризму. Збільшення кількості робочих місць у сфері обслуговування, а також надходжень до бюджету	Недостатня державна підтримка суб'єктів господарювання внутрішнього туризму (пільгові кредити, податкові канікули)
	Наявність пам'яток археології, історії, архітектури національного і місцевого значення	Недостатність обслуговуючого персоналу (гіди, екскурсоводи тощо)	Поліпшення міжнародного іміджу України і Волині	Зменшення інвестицій на охорону навколишнього середовища. Погіршення екологічної ситуації. Занепад архітектурних пам'яток через брак коштів на їх охорону

Додаток Б

Смертність населення Волинської області за основними причинами у 2008-2012 рр.

Причини смерті	2008 р.		2009 р.		2010 р.		2011 р.		2012 р.		2012 р. до 2008 р., (+,-)
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	
Всього померлих	15594	100,0	14628	100,0	14362	100,0	13842	100,0	13710	100,0	-1884
у тому числі від:											
- хвороб системи кровообігу	9972	63,9	9698	66,3	9658	67,2	9328	67,4	9311	67,9	-661
- новоутворень	1516	9,7	1435	9,8	1468	10,2	1422	10,3	1437	10,5	-79
- хвороб органів дихання	948	6,1	923	6,3	820	5,7	744	5,4	713	5,2	-210
- зовнішніх причин	1191	7,6	985	6,7	907	6,3	905	6,5	890	6,5	-301
- хвороб органів травлення	890	5,7	644	4,4	595	4,1	562	4,1	545	4,0	-345
- деяких інфекційних та паразитарних хвороб	338	2,2	273	1,9	262	1,8	251	1,8	246	1,8	-92
- інші	739	4,7	670	4,6	652	4,5	692	4,5	568	4,1	-171

Джерело: розраховано за даними [119, с. 289-290].

Додаток В
Основні напрями міграції населення Волинської області
у 2008-2012 рр., осіб

Напрями міграції	2008 р.			2009 р.			2010 р.			2011 р.			2012 р.		
	прибуло	вибуло	міграц. приріст	прибуло	вибуло	міграц. приріст	прибуло	вибуло	міграц. приріст	прибуло	вибуло	міграц. приріст	прибуло	вибуло	міграц. приріст
Всі потоки міграції	19053	18975	+78	17072	17290	-218	17718	17720	-2	17253	16582	671	17074	17350	-276
Внутрішньорегіональна міграція	13369	13369	0	11783	11783	0	12086	12086	0	11517	11517	0	11396	11396	x
Зовнішня міграція, в т. ч.:	5684	5606	+78	5189	5407	-218	5632	5634	-2	5736	5065	671	5678	5954	-276
міграція за межі України, з неї:	590	541	+49	470	437	+33	479	372	+107	485	289	196	598	261	337
країни СНД	421	301	+120	347	246	+101	352	170	+182	339	119	220	347	87	260
інші країни	169	240	-71	123	191	-68	127	202	-75	146	170	-24	251	174	77
міжрегіональна міграція	5094	5065	+29	4919	4970	-251	5153	5262	-109	5251	4776	475	5080	5693	-613

Джерело: розраховано за даними [119, с. 297-298].

**Додаток Д
ПЕРЕЛІК**

**об'єктів соціальної інфраструктури у Волинській області,
які передбачається фінансувати за рахунок бюджетних коштів**

№ з/п	Найменування об'єкта та його місцезнаходження	Рік початку і закінчення будівництва	Проектна потужність (одиниць)	Кошторисна вартість об'єкта (тис. грн)		2012 рік	
				усього	орієнтовний залишок на 01.01. 2012	потреба у фінансуванні (тис. грн)	введення в експлуатацію (одиниць)
<i>Охорона здоров'я</i>							
1.	Центральна районна лікарня, смт. Іваничі – будівництво	2011-2013	124 ліжка	49876	26000	13000	
2.	Реконструкція недобудованої будівлі банку «Україна» під поліклінічне відділення Шацької райлікарні з денним стаціонаром та пунктом швидкої медичної допомоги, II черга	2011-2012	20 ліжок	11715	7715	7715	20 ліжок
3.	Поліклініка, м. Ковель – будівництво	2008-2014	1200 відвідувань у зміну	62056	60563	10000	
4.	Пологовий будинок, м. Ковель – капітальний ремонт харчоблоку	2012	об'єкт	3360	3360	3360	об'єкт

5.	Перинатальний центр, м. Луцьк - будівництво	2000-2013	80 ліжок, 200 відвід. у зміну	84000	82000	32000	80 ліжок, 200 відвід увань у зміну
6.	Учбово-лабораторний корпус № 3 базового медичного коледжу, м. Луцьк – ремонт та реставрація	2012	об'єкт	3101	3101	3101	об'єкт
7.	Реконструкція системи тепlopостачання обласної інфекційної лікарні з установленням теплового насосу, м.Луцьк – розробка проектно-кошторисної документації	2012		300	300	300	
8.	Обласний онкологічний диспансер, м. Луцьк – капітальний ремонт	2012	об'єкт	1000	1000	1000	об'єкт
9.	Обласна психіатрична лікарня № 1, м. Луцьк – капітальний ремонт будівлі. Утеплення фасадів, заміна вікон, дверей, влаштування покрівель (II етап)	2012	об'єкт	6845	6845	6845	об'єкт
10.	Обласна інфекційна лікарня, м. Луцьк – капітальний ремонт будівлі. Утеплення фасадів, заміна вікон, дверей, влаштування покрівель (II етап)	2012	об'єкт	2851	2851	2851	об'єкт
11.	Обласний протитуберкульозний диспансер, м. Луцьк – капітальний ремонт будівлі. Утеплення фасадів, заміна вікон, дверей, влаштування покрівель	2012	об'єкт	1825	1825	1825	об'єкт
12.	Обласне дитяче територіальне медичне об'єднання, м. Луцьк – капітальний ремонт будівлі. Утеплення фасадів, заміна вікон, дверей, влаштування покрівель (II етап)	2012	об'єкт	3487	3487	3487	об'єкт
<i>Освіта</i>							
13.	Дошкільний навчальний заклад, с. Заріччя Володимир-Волинського району - реконструкція	2012	40 місць	560	560	560	40 місць
14.	Дошкільний навчальний заклад, с. Пустомити Горохівського району – реконструкція	2012	20 місць	1500	1500	1500	20 місць
15.	Розширення дошкільного закладу, с. Колона Іваничівського району	2012	20 місць	295	295	295	20 місць

16.	Реконструкція частини приміщення школи під дитячий садочок, с. Заставне Іваничівського району	2011 -2012	15 місць	1533	1454	1454	15 місць
17.	Загальноосвітня школа, с. Гряди Іваничівського району – добудова	2011 -2013	об'єкт	25666	25466	5750	
18.	Загальноосвітня школа с. Житнівка Камінь-Каширського району – будівництво	2008-2013	162 учнівських місць	25275	18875	3400	
19.	Школа, с. Осівці Камінь-Каширського району – будівництво	2012 -2014	об'єкт	20212	20212	4000	
20.	Дошкільний навчальний заклад, с. Добре Камінь-Каширського району – ремонт	2012	40 місць	500	500	500	40 місць
21.	Дитячий навчальний заклад, с. Бузаки Камінь-Каширського району – реконструкція	2012	об'єкт	750	750	750	об'єкт
22.	Загальноосвітня школа, с. Карпилівка Ківерцівського району – будівництво (II, III черги)	1993-2012	356 учн. місць	12576	7602	7602	356 учнівських місць
23.	Дошкільний навчальний заклад, смт Олика Ківерівського району – реконструкція двох груп	2012	40 місць	300	300	300	40 місць
24.	Загальноосвітня школа, с. Грем'яче Ківерцівського району – будівництво	2012-2014	305 учн. місць	8836	8836	2000	
25.	Дитячий садочок с. Жидичин Ківерцівського району – будівництво	2008-2012	60 місць	3738	2038	2038	60 місць
26.	Школа, с. Білин Ковельського району - будівництво	2011-2012	196 учн.	22560	1579	1579	196 учнівських місць
27.	Дитячий садочок по вул. Лесі Українки, с. Любитів Ковельського району – будівництво	2012 -2013	45 місць	8000	8000	4000	
28.	Дошкільний навчальний заклад, с. Колодяжне Ковельського району – реконструкція	2012 -2013		4800	4800	1000	

29.	Дошкільний навчальний заклад, с. Скулин Ковельського району – реконструкція	2012	20 місць	428	428	428	20 місць
30.	Загальноосвітня школа I-II ст., с. Волошки Ковельського району – реконструкція	2011 -2012	об'єкт	1700	1200	1200	об'єкт
31.	Дитячий садок, с. Крухиничі Локачинського району – реконструкція	2012	30 місць	1500	1500	1500	30 місць
32.	Добудова класних кімнат до приміщення дитячого навчального закладу, с. Марковичі Локачинського району	2008 -2012	об'єкт	1348	1348	1348	об'єкт
33.	Дошкільний навчальний заклад, с. Озютичі Локачинського району – реконструкція	2012	20 місць	299	299	299	20 місць
34.	Громадський комплекс: школа – дитячий садок, с. Рованці Луцького району	2004 -2012	148 учнівських місць	20937	10244	10244	148 учнівських місць
35.	Дитячий навчальний заклад, смт. Торчин Луцького району – будівництво та реконструкція	2012	150 місць	10289	10289	10289	150 місць
36.	Дитячий садок на вул. Молодіжній, 3, с. Романів Луцького району – капітальний ремонт	2012	20 місць	297	297	297	20 місць
37.	Загальноосвітня школа, с. Гаразджа Луцького району – реконструкція	2009 -2013	198 учнівських місць	17906	17906	9000	
38.	Добудова класних кімнат с. Седлище Любешівського району	2012		1000	1000	1000	
39.	Розширення дошкільного навчального закладу, с. Велика Глуша Любешівського району	2012	20 місць	300	300	300	20 місць
40.	Навчально-виховний комплекс, с. Сильно Любомльського району – будівництво	2012	70 учн. місць	2697	2641	2641	70 учнівських місць
41.	Розширення колишнього будинку тваринника під дитячий садок, с. Столенські-Смоляри Любомльського району	2012	40 місць	290	290	290	40 місць
42.	Дошкільний навчальний заклад, с. Копилля Маневицького району – реконструкція	2012	40 місць	570	570	570	40 місць

43.	Загальноосвітня школа, с. Видраниця Ратнівського району, будівництво (II черга)	1992 -2012	300 учнівських місць	15410	12410	3158	300 учнівських місць
44.	Школа, с. Межисить Ратнівського району – будівництво (I черга)	1991 -2012	об'єкт	20334	20334	6100	об'єкт
45.	Реконструкція старого приміщення дитячого садка, с. Заліси Ратнівського району	2012	20 місць	290	290	290	20 місць
46.	Дитячий садок, с. Жиричі Ратнівського району – добудова	2009 -2012	55 місць	3400	3400	3400	55 місць
47.	Дитячий садок, с. Залісі Рожищенського району – реконструкція	2012	20 місць	1000	1000	1000	20 місць
48.	Розширення дитячого навчального закладу для відкриття двох додаткових груп, с. Переспа Рожищенського району	2012	40 місць	340	340	340	40 місць
49.	Загальноосвітня школа, с. Любохини Старовижівського району – будівництво (I черга)	2010 -2013	198 учн. місць	34347	34015	1050	
50.	Реконструкція приміщення інтернату в с. Кримне Старовижівського району під дитячий садок	2012	65 місць	2500	2500	2500	65 місць
51.	Загальноосвітня школа I-III ступенів, с. Смідин Старовижівського району – реконструкція з добудовою спортивного залу	2011-2012	260 учнівських місць	12174	7105	7105	260 учнівських місць
52.	Дошкільний навчальний заклад, с. Дубечне Старовижівського району – реконструкція	2012	20 місць	589	589	589	20 місць
53.	Дошкільний навчальний заклад, с. Смолярі Старовижівського району – реконструкція	2012	20 місць	295	295	295	20 місць
54.	Загальноосвітня школа I-II ступенів с. Мокрець Турійського району – добудова	2006-2012	86 учнівських місць	4603	4000	4000	86 учнівських місць
55.	Добудова приміщення дошкільного навчального закладу № 2 «Сонечко» з реконструкцією котельні смт. Турійськ	2012	50 місць	1500	1500	1500	50 місць
56.	Дошкільний навчальний заклад, смт. Луків Турійського району – реконструкція	2012	20 місць	870	870	870	20 місць

57.	Загальноосвітня школа I-III ступенів, смт. Шацьк – реконструкція з розширенням	2011 -2013	384 учнівських місць	25196	20056	7000	
58.	Центр оздоровлення учнівської молоді «Супутник», Шацький район – будівництво	2012	об'єкт	3000	3000	3000	об'єкт
59.	Спеціалізована школа-інтернат I - III ступенів, м. Володимир-Волинський – будівництво спортивного та актового залів	2012 -2013		5882	5882	4000	
60.	Реконструкція приміщення під відкриття нової групи та ремонт системи опалення дитячого навчального закладу № 7 «Волиняночка», м. Володимир-Волинський	2012	20 місць	294	294	294	20 місць
61.	Дошкільний навчальний заклад № 1, м. Ковель – реконструкція	2012	20 місць	500	500	500	20 місць
62.	Школа з дитсадком в 55 мікрорайоні, м.Луцьк - будівництво	2010 -2014	630 учн., 200 місць	98099	94099	5000	
63.	Дитячий навчальний заклад № 26, м.Луцьк – реконструкція приміщення харчоблоку	2012		342	342	342	
64.	Обласний ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою, м. Луцьк – будівництво спортивного комплексу	2011 -2012	об'єкт	6274	6274	6274	об'єкт
65.	Реконструкція приміщення загальноосвітніх шкіл № 8, № 2 на дві групи для дітей дошкільного віку, м. Нововолинськ	2012	40 місць	385	385	385	40 місць
Соціальний захист населення							
66.	Берестечківський психоневрологічний інтернат – реконструкція їдальні та медпункту, м. Берестечко Горохівського району	2003 -2012	80 місць	6079	3912	2168	80 місць
67.	Голобський дитячий будинок-інтернат, смт. Голоби - капітальний ремонт каналізаційної мережі, - реконструкція мережі водопостачання	2012	об'єкт	450 50	450 50	450 50	об'єкт
68.	Руденський психоневрологічний інтернат, Любомльський район – реконструкція житлових кімнат для лежачих хворих	2012	об'єкт	700	700	700	об'єкт
69.	Луцький геріатричний пансіонат, м. Луцьк - капітальний ремонт головного корпусу - реконструкція мережі тепlopостачання	2012	об'єкт	215 43	215 43	215 43	об'єкт

Житлово-комунальне господарство							
70.	Каналізація на вул. Незалежності з примиканням прилеглих вулиць, м. Ківерці – будівництво	2010-2012	40 куб. м на добу	3146	2015	2015	40 куб. м на добу
71.	Котельня на вул. Ільїна, 3, м. Любомль – реконструкція	2007-2012	2100 кВт	2500	1480	1480	2100 кВт
72.	Заміна зношеного водопроводу, м. Любомль	2012	2,6км	1250	1250	1250	2,6км
73.	Водопровідна мережа, смт Ратне – реконструкція та будівництво	2007-2012	об'єкт	6615	6615	6615	об'єкт
74.	Теплові мережі котельні мікрорайону цукрового заводу, м. Володимир-Волинський – реконструкція	2012	об'єкт	1800	1800	1800	об'єкт
75.	Котельня на вул. Відродження – Заводська, м. Ковель – будівництво	2012	об'єкт	12120	12120	12120	об'єкт
Спортивні заклади							
76.	Реконструкція і добудова дизельної під спортзал, смт. Головне Любомльського району	2008-2012		13381	6000	6000	
77.	Спорткомплекс з галереєю на вул. Драгоманова, 20, м. Володимир-Волинський - реконструкція	2003-2012		8927	800	800	
78.	Обласний центр туризму, спорту та екскурсій, м. Луцьк – капітальний ремонт	2012		388	388	388	
Культура, охорона культурної спадщини							
79.	Музей-садиба Ігоря Стравінського, м. Устилуг Володимир-Волинського району: - ремонтно-реставраційні роботи, - завершення виготовлення проектно-кошторисної документації інженерних мереж	2012		3000 50	3000 50	3000 50	
80.	Реконструкція будинку культури під культурно-мистецький центр літературно-мистецький центр літературно-меморіального музею-садиби Лесі Українки, с. Колодяжне Ковельський район	2011- 012		8000	6000	6000	
81.	Будинок культури, смт Луків Турійського району – реконструкція	2012		1207	1207	1207	

82.	Шляхетський будинок (художній музей), м. Луцьк – ремонтно-реставраційні роботи	2012		2482	2482	2482	
83.	Волинський академічний обласний театр ляльок, м. Луцьк – капітальний ремонт	2012		2343	2343	2343	
Інші							
84.	Радіотелевізійна станція поблизу с. Дігтів Володимир-Волинського району - будівництво	2012-2013		4500	4500	1500	
85.	Меморіал жертв фашизму м. Володимир-Волинський – реконструкція	2012	об'єкт	1451	1451	1451	об'єкт
86.	Приміщення обласної державної телерадіокомпанії, м. Луцьк, реконструкція (II черга).	2012	об'єкт	100	100	100	об'єкт
87.	Будівництво низької пасажирської платформи зупиночного пункту 145 км 7 пк Любленець - Ковель, Львівської залізниці	2012	об'єкт	252	252	252	об'єкт
УСЬОГО				745436	623971	280541	

Додаток Е
Кількість діючих сільськогосподарських підприємств зони Північно-західного Полісся

	2011 р.		2012 р.	
	усього	у % до загальної кількості	усього	у % до загальної кількості
<i>Усього підприємств</i>				
Україна	56133	100	55866	100
Житомирська область	1300	100	1339	100
Чернігівська область	1214	100	1038	100
Рівненська область	767	100	823	100
Волинська область	939	100	964	100
<i>Господарські товариства</i>				
Україна	7757	13,8	8121	15,4
Житомирська область	272	20,9	298	22,3
Чернігівська область	372	30,7	232	31,1
Рівненська область	117	15,3	110	13,3
Волинська область	137	14,6	156	16,2
<i>Приватні підприємства</i>				
Україна	4140	7,4	4183	7,5
Житомирська область	195	15,0	178	13,3
Чернігівська область	179	14,7	143	13,8
Рівненська область	121	15,8	103	12,5
Волинська область	80	8,5	83	8,6
<i>Виробничі кооперативи</i>				
Україна	905	1,6	856	1,5
Житомирська область	30	2,3	28	2,1
Чернігівська область	54	4,4	32	3,1
Рівненська область	77	10,0	56	6,8
Волинська область	92	9,8	81	8,4
<i>Фермерські господарства</i>				
Україна	41488	73,9	40732	72,9
Житомирська область	746	57,4	780	58,2
Чернігівська область	505	41,7	465	44,8
Рівненська область	416	54,2	520	63,2
Волинська область	578	61,6	585	60,7
<i>Державні підприємства</i>				
Україна	311	0,6	294	0,5
Житомирська область	6	0,5	6	0,4
Чернігівська область	9	0,7	10	0,1
Рівненська область	3	0,4	6	0,8
Волинська область	8	0,8	9	0,9
<i>Підприємства інших форм господарювання</i>				
Україна	1532	2,7	1680	3,0
Житомирська область	51	3,9	49	3,7
Чернігівська область	95	7,8	65	6,2
Рівненська область	33	4,3	28	3,4
Волинська область	44	4,7	50	5,2

Додаток Ж

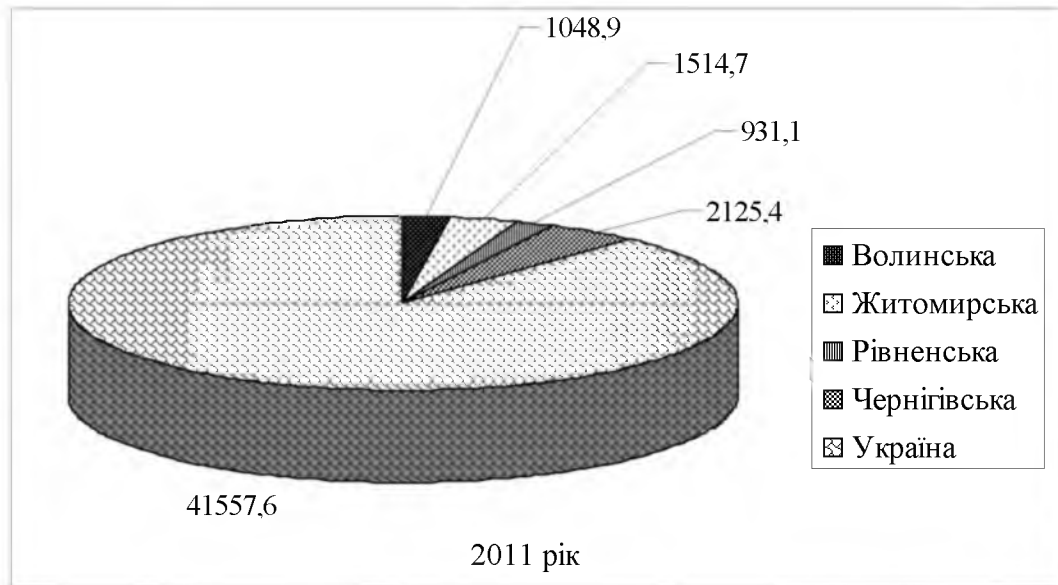

Рис. Розподіл сільськогосподарських угідь у 2011 р. в областях регіону Північно-західного Полісся, тис. га

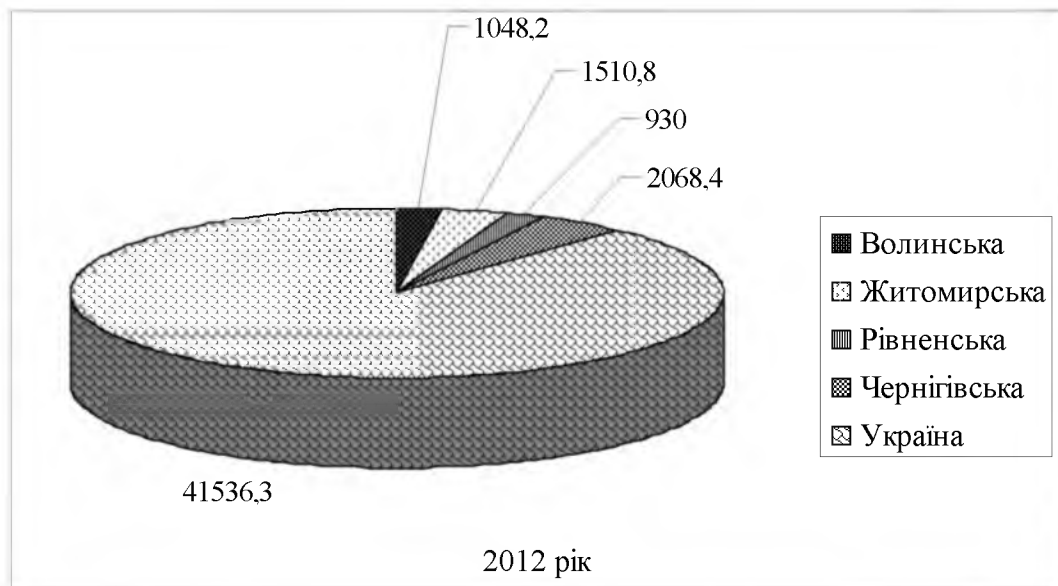

Рис. Розподіл сільськогосподарських угідь у 2012 році в областях регіону Північно-західного Полісся, тис. га

Додаток З 1

Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації робітничих кадрів АПК Волинської області у 2010 р.

Назва професії	Замовлення	Виконання				Навчається			
		Всього	Держбюджет	Служба зайнятості	Інші форми оплати	Всього	Держбюджет	Служба зайнятості	Інші форми оплати
Підготовка, перепідготовка									
Тракторист-машиніст категорії «А»	150	272	236	36		120	76	44	
Електрогазозварник	25	63		63		8		8	
Оператор котельні	50	48	48						
Тракторист-машиніст для роботи на конкретному тракторі	75	20	20						
Перукар	-	15			15				
Перукар, манікюрниця	-	23		23		50		42	8
Всього	300	441	304	122	15	178	76	94	8
Підвищення кваліфікації									
Трактористи-машиністи категорії	«В»	25	20	20					
	«С»	50	93	57	36		44		44
	«D»	25							
	«E»	25							
	«F»	25	31	31					
Оператор, машиніст котельні	100	427	287	101	39				
Машиніст крана		7	7						
Відповідальний за газове господарство		70	70						
Всього	250	648	472	137	39	44		44	
Разом	550	1089	776	259	54	222	76	138	8

Джерело: дані Волинського обласного учбового центру підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів агропромислового комплексу

Додаток 3 2

Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації робітничих кадрів АПК Волинської області в 2011 р.

Назва професії	Замовлення	Виконання				Навчається			
		Всього	Держбюджет	Служба зайнятості	Інші форми оплати	Всього	Держбюджет	Служба зайнятості	Інші форми оплати
Підготовка, перепідготовка									
Тракторист-машиніст категорії «А»	200	442	366	76		223	165	58	
Електрогазозварник	25	59	21	38		35		35	
Оператор котельні	50	92	69		23				
Тракторист-машиніст для роботи на конкретному тракторі	50	15	15						
Перукар		29		29		56		48	8
Перукар, манікюрниця		48		40	8				
Всього	350	685	471	183	31	314	165	141	8
Підвищення кваліфікації									
Трактористи-машиністи категорії	«В»	25							
	«С»	50	79	19	60		58		58
	«D»	25							
	«E»	25							
	«F»	25	56	56					
Оператор, машиніст котельні	50	390	59	97	234				
Машиніст крана		7			7				
Відповідальний за газове господарство		90			90				
Всього	200	622	134	157	331	58		58	
Разом	550	1307	605	340	362	372	165	199	8

Джерело: дані Волинського обласного учбового центру підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів агропромислового комплексу

Додаток 3 3

Підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів АПК Волинської області у 2010 р.

Категорії працівників	Кількість груп		Кількість слухачів		% виконання плану
	план	факт	план	факт	
Керівники агроформувань	5	2	150	59	39,3
Спеціалісти з охорони праці	4	1	120	25	20,8
Економісти	1		30		
Бухгалтери	4	1	120	32	26,7
Зоотехніки	2	3	60	109	181,7
Інженери-механіки	3	2	90	52	57,8
Агрономи	4	2	12	57	47,5
Ветлікарі, ветфельдшери	7	3	210	94	44,8
Фермери, власники особистих селянських господарств	2	14	60	402	в 6,7 р.
Працівники переробних підприємств	1		30		
Землевпорядники	1		30		
Оператори штучного осіменіння тварин		10		190	
Всього	34	38	1020	1020	100,0
Власники особистих селянських господарств (за договором)		14		424	
Разом	34	50	1020	1444	141,6

Джерело: дані Волинського обласного учбового центру підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів агропромислового комплексу

Додаток З 4

Підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів АПК Волинської області в 2011 р.

Категорії працівників	Кількість груп		Кількість слухачів		% виконання плану
	план	факт	план	факт	
Керівники агроформувань	3	5	90	162	180,0
Спеціалісти з охорони праці	3	3	90	90	100,0
Бухгалтери	3		90		
Зоотехніки	3		90		
Інженери-механіки	2	1	60	30	50,0
Агрономи	4	3	120	111	92,5
Ветлікарі, ветфельдшери	5	2	150	60	40,0
Фермери, власники особистих селянських господарств	7	15	210	450	214,3
Працівники переробних підприємств	1		20		
Землевпорядники	1		20		
Техніки штучного осіменіння тварин і птиці		3		90	
Всього	32	32	940	993	105,6
Власники ОСГ, фермери (за договором)		7		212	
Разом	32	39	940	1205	

Джерело: дані Волинського обласного учбового центру підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів агропромислового комплексу

Додаток И

Результаты множинного регресійного аналізу

ВЫВОД ИТОГОВ								
<i>Регрессионная статистика</i>								
Множественный R	0,967381518	коєфіцієнт кореляції						
R-квадрат	0,935827002	квадрат коєфіцієнту кореляції, показує ступінь пояснення експериментальних даних моделлю						
Нормированный R-квадрат	0,903740503	має зміст песимістичного прогнозу R-квадрату						
Стандартная ошибка	1999,156149	середньоквадратичне відхилення моделі						
Наблюдения	16	кількість експериментальних точок						
Дисперсионный анализ								
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
Регрессия	5	582822993,7	116564598,7	29,16575605	1,17568E-05			
Остаток	10	39966253,07	3996625,307					
Итого	15	622789246,8						
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	44145,0093	19920,28937	2,216082733	0,051032147	-240,1611953	88530,1798	-240,1611953	88530,1798
Переменная X 1	-359,888845	89,84417356	-4,005700434	0,002495288	-560,0741378	-159,7035521	-560,0741378	159,7035521
Переменная X 2	-48,45070528	50,65047258	-0,956569659	0,361338049	-161,3069906	64,40558006	-161,3069906	64,40558006
Переменная X 3	6308,787624	13800,02358	0,457157742	0,657328082	-24439,58095	37057,1562	-24439,58095	37057,1562
Переменная X 4	9,280540839	4,563122483	2,03381366	0,069361104	-19,44781129	0,886729608	-19,44781129	0,886729608
Переменная X 5	-3151,772536	1274,115293	-2,473694926	0,032896087	-5990,678311	-312,8667613	-5990,678311	312,8667613

Додаток К

ПРОГРАМИ ПІДТРИМКИ АПК ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Назва програми	Напря́м фінансування
«Програма підтримки особистих селянських господарств області на 2012-2016 роки» затверджена рішенням сесії облради від 27.12.2011 № 8/13	- придбання і безоплатна передача доїльних апаратів власникам ОСГ, які утримують 3 і більше корів
	- дотація власникам ОСГ, які утримують 3 і більше корів, в розмірі 200 грн. на кожну корову
	- здешевлення вартості штучного осіменіння корів і телиць в ОСГ та фермерських господарствах (до 60 грн за одне осіменіння)
	- компенсація відсотків за кредитами, отриманих на закупівлю тракторів потужністю не більшою, ніж тяговий клас 0,9 та причіпного інвентарю, який агрегується з ними
	- придбання та безкоштовна передача холодильного обладнання для ОСГ, які утримують 5 і більше корів
«Програма розвитку тваринництва на 2012 - 2015 роки» , затверджена рішенням обласної ради від 27.12.2011 № 8/14	- закупівля обладнання для пунктів штучного осіменіння
	- часткове здешевлення відсоткових ставок банківських кредитів на кормозаготівельну техніку та технологічне обладнання для тваринницьких ферм
	- часткове здешевлення вартості штучного осіменіння корів та телиць в агроформуваннях, фермерських господарствах, (до 60 грн за одне осіменіння)
«Обласна цільова програма підтримки індивідуального житлового будівництва на селі „Власний дім” на 2012-2017 роки» , затверджена рішенням сесії облради від 04.11.2011 №7/5	- надання кредитів індивідуальним сільським забудовникам, під 3 % річних
	- надання кредитів на придбання корів та нетелів
	- надання кредитів на придбання індивідуальних доїльних апаратів
«Регіональна програма охорони родючості ґрунтів Волинської області на 2010-2015 роки» затверджена рішенням сесії облради від 27.08.2010 № 342/13	- створення громадських пасовищ (здійснення заходів з консервації деградованих і малопродуктивних земель запасу та резервного фонду шляхом їх залуження)
	- здійснення заходів з консервації деградованих і малопродуктивних земель запасу та резервного фонду шляхом їх заліснення
«Програма виробництва зерна озимого жита та гречки у 2011-2015 роках» затверджена рішенням сесії обласної ради від 22.12.2010 № 2/10	- виплата дотації за посів озимого жита (100 грн за 1 га посіву)

	продовження додатку К
«Програма розвитку інфраструктури аграрного ринку області на період до 2015 року», затверджена рішенням сесії обласної ради від 29.10.2009 р. № 34/6	<ul style="list-style-type: none"> - пільгове кредитування СОК для придбання обладнання - часткове відшкодування СОК вартості закупленого обладнання - придбання та безкоштовна передача холодильного обладнання для СОК
«Програма створення регіонального страхового запасу продовольчого зерна у Волинській області на 2013-2014 та наступні маркетингові періоди», затверджена рішенням сесії обласної ради від 24.05.2013 р. № 19/4	- здешевлення кредитів на закупівлю продовольчого зерна для потреб області
«Програма розвитку рибного господарства Волинської області на 2011-2015 роки», затверджена рішенням сесії обласної ради від 13.05.2011 року № 4/8	- відшкодування відсоткової ставки банківських кредитів на закупівлю малька риби для зариблення водних об'єктів та товарного вирощування риби орендарям
«Регіональна програма підтримки малого підприємництва у Волинській області на 2011-2012 роки», затверджена рішенням сесії обласної ради від 03.03.2011 року № 3/17 та від 04.11.2011 року № 7/6	- часткове відшкодування витрат на будівництво і реконструкцію овоче-, фрукто- та картоплесховищ
«Програма розвитку бджільництва у Волинській області на 2012-2015 роки», затверджена рішенням сесії обласної ради від 21.06.2012 року № 12/19	<ul style="list-style-type: none"> - виплата дотації пасічникам 15 грн за 1 бджолосім'ю - відшкодування вартості закупленого насіння трав медоносів - відшкодування проведених протиепізоотичних заходів

Додаток Л

Положення

про статус та функціонування сімейних (родинних) ферм Волині

1. Поняття та статус сімейних (родинних) ферм

Сімейна (родинна) ферма (далі – СРФ) – це господарська діяльність, яка проводиться фізичною особою або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, мають у власності трьох і більше корів які ідентифіковані та проходять ветеринарні обстеження згідно вимог ветеринарного законодавства, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків.

Члени СРФ здійснюють діяльність на власний розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку, дотримуючись вимог законодавства України.

Для ведення СРФ використовуються земельні ділянки особистих селянських господарств, переданих у власність або оренду у встановленому законом порядку та майно до якого належать жилі будинки, господарські будівлі і споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, вироблена сільськогосподарська продукція і продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства у встановленому законом порядку. Земельні ділянки та майно можуть бути власністю однієї особи, спільною сумісною власністю подружжя згідно чинного законодавства.

1.1. Забезпечення та підтримка функціонування сімейних (родинних) ферм Волині.

СРФ повинна мати у власності 3 і більше ідентифікованих корів, приміщення для їх утримання та дотримуватися санітарно-ветеринарних вимог, що дає можливість користуватись підтримкою в рамках загальнодержавних та регіональних програм, які реалізуються шляхом:

- придбання та безоплатної передачі доїльних апаратів, холодильних установок;
- дотації власникам СРФ, які утримують 3 і більше корів в розмірах установлених відповідними програмами;
- здешевлення вартості штучного осіменіння корів і телиць;
- компенсації відсотків за кредитами, отриманих на закупівлю тракторів потужністю не більшою тягового класу 0,9 та причіпного інвентарю, який агрегується з ними;
- надання тракторів тягового класу не більше 0,9 у лізинг;
- забезпечення кормами, зокрема виділення жому та комбікорму;
- надання кредитів на придбання корів та нетелів, індивідуальних доїльних апаратів.

1.2. Права членів сімейних (родинних) ферм:

- самостійно встановлювати та утримувати в належному стані поголів'я корів;
- самостійно здійснювати свою господарську діяльність;
- в установленому законодавством порядку укладати особисто або через уповноважену особу договори (угоди), в тому числі з переробними підприємствами на пільгових умовах;
- реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним особам;
- об'єднуватись у кооперативи для збуту сільськогосподарської продукції;
- використовувати громадські пасовища та лісові угіддя не вкриті лісом з дозволу лісової охорони;
- самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва;
- відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку;
- надавати послуги з використанням майна СРФ;
- на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- одержувати дорадчі послуги;

- брати участь на конкурсах сільськогосподарських виробників для одержання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм;
- проводити у встановленому законодавством порядку іншу діяльність;
- на пенсійне забезпечення.

1.3. Обов'язки членів сімейних (родинних) ферм:

- утримувати 3 і більше корів, які повинні проходити відповідні ветеринарні дослідження та бути проідентифіковані;
- вести селекційно-племінну роботу з покращення продуктивності ВРХ;
- забезпечувати використання земельної ділянки, за цільовим призначенням;
- підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- надавати сільським, селищним, міським радам необхідні дані щодо ведення автоматизованої системи обліку поголів'я, тощо.

Підтримка СРФ здійснюється відповідно до загальнодержавних і регіональних програм.

2. Критерії створення та діяльності сімейних (родинних) ферм

Метою діяльності СРФ є забезпечення власних потреб в сільськогосподарській продукції та реалізації лишків продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним особам. Вид діяльності таких ферм не відноситься до підприємницької діяльності.

Засновниками виступають фізичні особи, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають. Членами СРФ виступають особи, які мають у власності або користуванні земельні паї.

Основним принципом існування СРФ є економічна свобода. Члени СРФ повинні утримувати 3 і більше ідентифікованих корів та дотримуватись ветеринарних вимог відповідно до законодавства України.

Підтримка здійснюється за рахунок державного і місцевих бюджетів, відповідно розроблених програм.

Облік сімейних (родинних) ферм здійснюють сільські, селищні, міські ради за місцем знаходження СРФ, облік у районі – здійснюють районі управління АПР за даними сільських рад, в області - головне управління АПР.

СРФ може володіти нерухомістю, будівлями та спорудами, технікою та інвентарем, транспортними засобами, тваринами (3 і більше поголів'я корів), продукцією і майном, набути у власність членами ферми.

Члени СРФ належать до зайнятого населення у разі, якщо місячний дохід одного члена більший або рівний мінімальній заробітній платі. Трудові відносини базуються на основі праці членів СРФ.

3. Реєстрація та посвідчення сімейної (родинної) ферми.

Реєстрація діяльності СРФ здійснюється без створення юридичної особи з видачею посвідчення.

Посвідчення СРФ видається управлінням агропромислового розвитку райдержадміністрації за встановленим зразком згідно заявки сільської ради.

У разі зменшення поголів'я до межі нижче установлених вимог, посвідчення буде вилучено за поданням сільських, селищних, міських рад.

Головне управління агропромислового розвитку облдержадміністрації веде зведений реєстр СРФ.

Додаток М1

Сильні і слабкі сторони розвитку галузі сільськогосподарського виробництва Волинської області

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> • ріст виробництва валової продукції рослинництва; • ріст виробництва валової продукції рослинництва у сільськогосподарських підприємствах; • зростання ефективності використання земель сільськогосподарськими підприємствами; • зростання урожайності більшості вирощуваних культур; • зростання кількості підприємств із урожайністю зернових більше 30 ц/га; • підвищення рівня рентабельності вирощування рослинницької продукції; • підвищення рівня рентабельності зернових культур; • зростання кількості підприємств, які отримали прибутки; • скорочення кількості кооперативів, які є збитковими; • формування запасу продовольчого зерна Аграрним фондом для потреб області; • скорочення заборгованості по заробітній платі; • позитивне сальдо у зовнішній торгівлі.	<ul style="list-style-type: none"> • відсутність належної державної підтримки агропромислового сектору; • нечіткість та суперечливість законодавчої бази; • відсутність програм стимулювання інвестиційної привабливості сільських територій; • нестача висококваліфікованих спеціалістів у галузі; • незадовільний стан матеріально-технічної бази багатьох підприємств; • низький рівень впровадження новітніх методів управління діяльністю; • наявність проблем підтримки родючості ґрунтів та від'ємний баланс гумусу; • зменшення кількості зайнятих працівників у сільському господарстві; • високий рівень мобільності кадрів; • низький рівень заробітної плати, порівняно із іншими галузями; • нерівномірність розвитку сільського господарства в області.

Додаток М2

Можливості та загрози розвитку галузі сільськогосподарського виробництва Волинської області

Можливості	Загрози
<ul style="list-style-type: none"> • використання іноземного досвіду у формуванні власної політики діяльності; • побудова бізнес-процесів на основі використання маркетингових аспектів; • інтеграція зусиль учасників агроринку з метою вирішення проблем галузі; • підготовка необхідних кадрів власними силами підприємств; • використання довгострокових контрактів для регулювання взаємовідносин між учасниками ринку; • підтримання темпів росту заробітної плати, які є одним із найвищих, серед інших галузей; • незначне зростання коефіцієнту оновлення тракторів та комбайнів; • зростання суми іноземних інвестицій в основний капітал та у розвиток рослинництва ; • підтримання процесу концентрації сільськогосподарського виробництва у великотоварних підприємствах, ефективність діяльності яких є вищою, порівняно із дрібнотоварними. • забезпечення рівноправного доступу виробників до державних та регіональних програм підтримки розвитку АПК.	<ul style="list-style-type: none"> • відсутність належної інфраструктури агроринку; • подальше зростання кількості продукції іноземного походження на внутрішніх ринках; • зростання кількості іноземних власників та корпорацій на внутрішньому ринку; • відтік працездатного населення із сільських територій та значна кількість зайнятих пенсіонерів; • низький рівень інтеграції зусиль учасників агроринку за для вирішення проблем галузі; • нераціональність використання азотних та фосфатних добрив, що негативно впливає на стійкість культур до хвороб та шкідників; • недостатність внесення органічних добрив через скорочення поголів'я худоби; • подальше скорочення державних виплат по підтримці галузі; • повільність втілення земельної реформи.

Додаток Н

Коефіцієнти продовольчої незалежності у 2012 році у розрізі регіонів

(тис. тонн, млн. шт.)

Області	Групи продовольства								
	м'ясо та м'ясопродукти			молоко та молочні продукти			яйця і яйцепродукти		
	фонд споживання	ємність ринку (виробництво (в забійній вазі))	продовольча незалежність, %	фонд споживання	ємність ринку (обсяги виробництва)	продовольча незалежність, %	фонд споживання	ємність ринку (обсяги виробництва)	продовольча незалежність, %
Україна	2478,0	2219,6	89,6	9797,1	11377,6	116,1	14019,6	19110,5	136,3
АР Крим	132,9	146,5	110,2	435,5	310,2	71,2	696,9	746,3	107,1
Вінницька	86,4	82,7	95,7	356,9	847,4	237,4	518,5	806,2	155,5
Волинська	54,1	92,7	171,3	251,6	466,5	185,4	281,7	186,0	66,0
Дніпропетровська	197,4	225,5	114,2	631,0	343,4	54,4	1072,8	1093,0	101,9
Донецька	292,9	126,5	43,2	879,9	332,9	37,8	1410,0	2215,8	157,1
Житомирська	62,7	50,3	80,2	301,8	594,9	197,1	407,9	519,4	127,3
Закарпатська	61,8	58,4	94,5	306,6	401,1	130,8	357,0	332,6	93,2
Запорізька	97,3	61,5	63,2	331,0	257,5	77,8	556,2	727,3	130,8
Івано-Франківська	56,8	75,7	133,3	358,9	466,3	129,9	356,3	859,6	241,3
Київська	315,7	227,4	72,0	980,7	476,3	48,6	1548,4	2479,0	160,1
Кіровоградська	51,6	48,7	94,4	199,8	309,2	154,8	305,6	537,0	175,7
Луганська	110,2	46,4	42,1	421,1	282,0	67,0	680,6	848,2	124,6
Львівська	122,5	123,3	100,7	574,4	620,7	108,1	731,8	519,9	71,0
Миколаївська	59,4	31,1	52,4	270,7	367,4	135,7	349,2	553,8	158,6
Одеська	111,9	46,4	41,5	443,5	397,9	89,7	692,4	353,7	51,1
Полтавська	79,1	58,2	73,6	340,0	777,8	228,8	497,7	671,8	135,0
Рівненська	56,5	56,2	99,5	276,2	442,6	160,2	351,7	490,4	139,4
Сумська	51,7	40,1	77,6	240,3	427,3	177,8	340,9	377,7	110,8
Тернопільська	50,4	40,5	80,4	265,8	459,6	172,9	316,1	414,3	131,1
Харківська	153,9	76,9	50,0	624,7	513,3	82,2	823,0	1140,5	138,6
Херсонська	53,9	41,8	77,6	212,0	310,5	146,5	330,7	542,5	164,0
Хмельницька	60,4	53,4	88,4	316,9	594,7	187,7	417,5	1195,1	286,3
Черкаська	69,5	332,0	477,7	297,8	498,5	167,4	397,2	798,3	201,0
Чернівецька	38,9	42,7	109,8	221,0	298,3	135,0	275,1	431,0	156,7
Чернігівська	50,1	34,7	69,3	259,0	581,3	224,4	304,4	271,1	89,1

Коефіцієнти продовольчої незалежності у 2012 році у розрізі регіонів

(тис. тонн)

Області	I групи продовольства								
	хлібні продукти			цукор і цукровмісні			картопля		
	фонд споживання	ємність ринку (валовий збір зернових продо-вольчої групи)	продовольча незалежність, %	фонд споживання	ємність ринку (цукор з цукрових буряків, виращених в областях)	продовольча незалежність, %	фонд споживання	ємність ринку (валовий збір)	продовольча незалежність, %
Україна	4989,9	13933,4	329,5	1713,4	2304,9	134,5	6393,9	23250,2	363,6
Автономна Республіка Крим	258,3	408,4	175,7	84,8	0,0	0,0	289,1	343,8	118,9
Вінницька	200,3	1185,8	707,3	71,2	355,5	499,3	291,8	1732,6	593,8
Волинська	133,9	393,5	384,2	41,0	81,6	198,9	193,5	1161,5	600,3
Дніпропетровська	340,8	488,8	159,4	115,2	5,6	4,8	350,9	481,7	137,3
Донецька	455,8	817,1	199,2	168,4	2,5	1,5	511,6	750,5	146,7
Житомирська	157,0	345,9	288,0	50,3	69,1	137,4	253,8	1343,9	529,5
Закарпатська	151,5	85,9	74,1	48,4	0,0	0,0	168,3	608,6	361,6
Запорізька	184,1	644,0	388,6	67,8	0,0	0,0	200,9	321,0	159,8
Івано-Франківська	163,9	169,0	134,8	51,8	16,5	31,8	259,2	927,6	357,9
Київська	386,8	767,2	237,0	146,4	150,0	102,5	543,4	1741,1	320,4
Кіровоградська	110,1	542,7	547,7	37,0	78,6	212,3	145,0	384,0	264,8
Луганська	254,5	708,5	309,3	93,0	0,0	0,0	301,9	404,4	134,0
Львівська	269,2	445,7	216,4	93,6	104,3	111,4	442,8	1830,8	413,5
Миколаївська	142,5	378,6	295,2	50,9	7,4	14,5	121,4	173,9	143,2
Одеська	270,6	772,7	317,3	89,0	1,3	1,4	246,1	502,6	204,2
Полтавська	174,3	564,9	387,2	52,1	361,9	694,6	211,2	950,9	450,2
Рівненська	130,9	343,9	343,5	48,4	113,5	234,4	189,9	1335,0	703,0
Сумська	124,2	628,3	604,4	42,7	74,0	173,3	214,4	1128,6	526,4
Тернопільська	122,1	742,6	726,6	35,0	236,6	675,9	190,8	1284,6	673,3
Харківська	288,2	873,2	362,0	93,6	109,5	116,9	330,1	980,4	297,0
Херсонська	136,0	304,8	267,7	46,1	0,0	0,0	154,3	276,1	178,9
Хмельницька	140,6	843,5	666,6	43,4	277,4	639,1	258,4	1591,2	615,8
Черкаська	155,7	790,7	606,7	60,4	178,6	295,7	203,8	762,7	374,2
Чернівецька	107,6	148,6	165,0	33,7	11,9	35,2	136,7	601,9	440,3
Чернігівська	131,0	539,2	538,0	49,2	69,5	141,2	184,6	1630,8	883,4
Коефіцієнт міжрегіональних диференціацій	4,2	13,8	9,8	5,0			4,5	10,5	6,6

* Розраховано за даними Державного комітету статистики

Коефіцієнти продовольчої незалежності у 2012 році у розрізі регіонів

(тис. тонн)

Області	Групи продовольства								
	овочі і баштанні культури			плоди, ягоди та виноград			олії рослинні		
	фонд споживання	ємність ринку (валовий збір)	продовольча незалежність, %	фонд споживання	ємність ринку (валовий збір)	продовольча незалежність, %	фонд споживання	ємність ринку (виробництво олій з соняшнику, вирощеного в областях), тонн	продовольча незалежність, %
Україна	7452,2	10016,7	134,4	2432,3	2008,7	82,6	590,5	4193,6	710,2
Автономна Республіка Крим	349,2	391,3	336,1	120,8	123,1	101,9	29,7	36,9	124,1
Вінницька	284,0	366,2	612,4	88,2	252,2	285,9	23,4	173,3	740,6
Волинська	165,1	281,9	281,9	44,4	35,7	80,4	13,0	1,3	10,0
Дніпропетровська	555,0	671,6	258,8	208,5	157,1	75,3	42,1	401,5	953,6
Донецька	721,0	511,9	195,2	275,4	118,1	42,9	58,3	370,9	636,2
Житомирська	188,4	242,2	230,4	59,7	41,7	69,8	17,2	46,0	267,4
Закарпатська	191,7	282,7	51,1	61,9	114,1	184,3	15,6	3,3	20,8
Запорізька	308,4	346,1	473,7	90,5	68,8	76,0	22,0	375,1	1704,8
Івано-Франківська	170,4	146,5	125,4	53,3	40,5	76,0	16,7	7,8	46,7
Київська	730,4	568,3	85,7	322,2	56,6	17,6	57,6	105,0	182,3
Кіровоградська	170,6	210,5	596,6	42,9	23,3	54,3	11,6	454,1	3914,2
Луганська	354,7	333,3	202,0	97,8	29,8	30,5	30,4	279,2	918,4
Львівська	376,0	471,3	147,3	121,7	93,9	77,2	36,1	2,4	6,6
Миколаївська	231,2	521,3	522,4	60,7	35,5	58,5	17,9	346,3	1934,6
Одеська	409,6	472,9	360,6	143,7	81,2	56,5	34,0	240,5	707,2
Полтавська	290,0	491,9	364,7	80,8	91,4	113,1	17,6	276,4	1570,2
Рівненська	174,4	250,5	258,7	45,5	80,6	177,1	14,2	4,0	27,8
Сумська	180,3	185,3	378,9	44,4	13,9	31,3	13,3	145,4	1092,9
Тернопільська	164,1	254,8	523,3	44,1	42,7	96,8	14,8	11,6	78,0
Харківська	452,8	698,4	344,6	138,3	74,9	54,2	31,1	439,4	1412,9
Херсонська	211,7	1287,7	730,7	56,1	80,0	142,6	14,1	148,1	1050,0
Хмельницька	187,7	225,4	533,1	67,8	154,2	227,4	15,9	36,7	230,5
Черкаська	243,3	368,6	398,1	68,7	43,8	63,8	18,8	186,5	992,0
Чернівецька	153,0	228,3	105,6	49,9	140,5	281,6	11,8	7,8	65,7
Чернігівська	189,2	207,8	303,9	45,0	15,1	33,6	13,3	94,7	712,0
Коефіцієнт міжрегіональних диференціацій	4,7	8,8	14,3	6,2	16,7	9,4	4,9	349,3	588,8

* Розраховано за даними Державного комітету статистики

Додаток О

НАПРЯМИ ТА ЗАХОДИ ЩОДО ПОЛІПШЕННЯ СИТУАЦІЇ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ ТА МОТИВАЦІЇ ПРАЦІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У 2014-2017 РР.

Орієнтовна структура (на основі Програми зайнятості населення Волинської області на період до 2017 р.) [92]

Найменування заходу	Виконавці	Термін виконання
1	2	3
<i>1. Розширення сфери застосування праці та стимулювання заінтересованості роботодавців у створенні нових робочих місць</i>		
Проаналізувати вплив Програми підтримки особистих селянських господарств Волинської області на 2012-2016 рр. на створення нових робочих місць	Департаменти економічного розвитку і торгівлі, агропромислового розвитку облдержадміністрації, обласний центр зайнятості	щорічно
Ініціювати створення на території кожної сільської ради сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК)	Департамент агропромислового розвитку облдержадміністрації, райдержадміністрації	постійно
Сформувати каталог трансформації діяльності ринкоутворюючих підприємств на ринку праці області для популяризації та пропагування серед роботодавців можливості створення нових робочих місць	Обласний центр зайнятості, обласне об'єднання організацій роботодавців	2014 рік
Постійно оновлювати базу даних вільних земельних ділянок та об'єктів виробничого призначення, які можуть бути запропоновані потенційним інвесторам; презентаційні матеріали щодо інвестиційного потенціалу області	Департамент економічного розвитку і торгівлі облдержадміністрації	2014-2017 рр.
Висвітлювати інвестиційні можливості області на веб-сайтах, семінарах, конференціях, виставках та ярмарках	Департамент економічного розвитку і торгівлі облдержадміністрації	2014-2017 рр.
Пропагувати можливості програм «Власний дім», «Доступне житло»	Державна програма забезпечення молоді житлом	2014-2017 рр.
Сприяти активізації участі підприємств, приватних підприємців у виставкових заходах з метою розширення економічних зв'язків, пропаганди здобутків власного виробництва	Департаменти економічного розвитку і торгівлі, агропромислового розвитку облдержадміністрації, райдержадміністрації, виконкоми міських (міст обласного значення) рад	2014-2017 рр.

Здійснювати інформаційно-роз'яснювальну роботу серед роботодавців з питань компенсації витрат в розмірі єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування України на випадок безробіття шляхом проведення семінарів, круглих столів, індивідуальних зустрічей з роботодавцями	Обласний центр зайнятості	2014 рік
Популяризувати соціально-відповідальних роботодавців шляхом проведення ярмарків, презентацій, оновлення каталогу про соціально-відповідальних роботодавців	Обласний центр зайнятості, Обласне об'єднання організацій роботодавців	2014-2015 рр.
Проводити бліц-навчання роботодавців за галузевою ознакою	Обласний центр зайнятості, Волинське обласне об'єднання організацій роботодавців, Роботодавці	2014-2017 рр.
Провести обговорення з роботодавцями можливостей організації транспортного довозу працівників з віддалених територій до місця роботи	Обласне об'єднання організацій роботодавців, обласний центр зайнятості	Березень 2014 рік
Провести заходи з нагоди Дня підприємця. Запровадити щорічне проведення ярмарок дрібних промислів «Волинь особлива»	Департаменти економічного розвитку і торгівлі облдержадміністрації, управління культури і туризму облдержадміністрації, управління лісового господарства, обласний центр зайнятості	Вересень 2014-2017 рр.
Популяризувати підприємницькі ініціативи населення шляхом розширення «Каталогу підприємливих ідей безробітних Волині», постійно діючої фотогалереї «Підприємливі люди волинського села», висвітлення в рубриці сайту Волинського обласного центру зайнятості «Власна справа»	Обласний центр зайнятості, обласний фонд підтримки підприємництва, представництво Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва в області, засоби масової інформації	Постійно 2014-2017 рр.
Сприяти та популяризувати розвиток підприємництва у сфері надання послуг, туризму, народних ремесел в тому числі, в сільській місцевості, шляхом реалізації освітніх проєктів «Школа підтримки культури і туризму» та «Зимова агрошкола»	Управління культури і туризму облдержадміністрації, департамент агропромислового розвитку облдержадміністрації, обласний центр зайнятості	2014-2017 рр.

Провести обласну конференцію за участю громадських організацій та органів місцевого самоврядування з питань ефективних практик зайнятості від реалізації місцевих проектів	Обласний центр зайнятості, обласний молодіжний центр праці, ГО «Волинські перспективи», Молодіжна громадська організація «Регіональний інститут Європейського розвитку», відділ міжнародного співробітництва та проектної діяльності обласної ради	I півріччя 2015-2017 рр.
Організувати щоквартальне засідання координаційного комітету сприяння зайнятості населення із висвітлення роботи комітету через блог (www.volkomitet.blogspot.com)	Обласний центр зайнятості, обласне об'єднання організацій роботодавців, Федерація профспілок Волинської області	2014-2017 рр.
Висвітлювати професійні дні у ЗМІ для організації профорієнтаційних заходів	Обласний центр зайнятості, обласне об'єднання організацій роботодавців, галузеві організації роботодавців, Федерація профспілок Волинської області, галузеві профспілки, кадрові агентства	2014-2017 роки
Проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення щодо залучення безробітних до громадських робіт та інших робіт тимчасового характеру	Обласний центр зайнятості, місцеві органи влади, Обласне об'єднання організацій роботодавців	2014 рік
Розширювати напрямки організації громадських робіт та інших робіт тимчасового характеру	Обласний центр зайнятості, Роботодавці	Друге півріччя 2014-2017 рр.
Розширити мережу Центрів кар'єри при навчальних закладах	Навчальні заклади області, обласний центр зайнятості	2014-2017 рр.
Сприяти підвищенню рівня зайнятості населення шляхом створення нових робочих місць з належними умовами та гідною оплатою праці	Управління інфраструктури та туризму, департаменти агропромислового розвитку, економічного розвитку і торгівлі, соціального захисту населення облдержадміністрації, обласний центр зайнятості	2014-2017 рр.
2. Підвищення професійного рівня та конкурентоспроможності економічно активного населення		
Надавати консультативну та методичну допомогу підприємствам з питань професійного навчання працівників на виробництві	Обласний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, Федерація профспілок Волинської області	2014-2017 рр.

<p>Інформувати громадськість про зміст, терміни навчання, умови надання освітніх послуг навчальними закладами області для працюючого населення, публічно через біг-борди, сайти обласної та районних державних адміністрацій, Федерації профспілок області, обласної служби зайнятості</p>	<p>Райдержадміністрації, виконкоми міських (міст обласного значення) рад, управління освіти і науки облдержадміністрації, обласний центр зайнятості</p>	<p>2014-2017 рр.</p>
<p>Поповнити інформаційні матеріали в школах, закладах професійно-технічної освіти, вищих навчальних закладах, Центрах кар'єри, центрах зайнятості місцевими прикладами кар'єрного росту, висвітлювати їх в засобах масової інформації</p>	<p>Райдержадміністрації, виконкоми міських (міст обласного значення) рад, обласне об'єднання організацій роботодавців, управління освіти і науки облдержадміністрації, обласна служба зайнятості, Федерація профспілок області</p>	<p>2014-2017 рр.</p>
<p>Популяризувати робітничі професії пріоритетних галузей економіки шляхом проведення професіографічних екскурсій, презентацій професій, днів відчинених дверей навчальних закладів, професійних турнірів, виїзних акцій з використанням мобільних засобів служби зайнятості, профорієнтаційних терміналів</p>	<p>Управління освіти та науки облдержадміністрації, обласний центр зайнятості</p>	<p>2014-2017 рр.</p>
<p>Популяризувати серед роботодавців та населення можливості центрів професійно-технічної освіти служби зайнятості</p>	<p>Обласний центр зайнятості, обласне об'єднання організацій роботодавців</p>	<p>2014-2017 рр.</p>
<p>Проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу та заходи щодо професійної переорієнтації з працівниками підприємств, організацій, установ, у яких здійснюється або планується звільнення працівників, їх масове звільнення або переведення на іншу роботу</p>	<p>Обласне об'єднання організацій роботодавців, обласна служба зайнятості</p>	<p>2013-2017 рр.</p>
<p>Проводити опитування роботодавців щодо визначення перспективної потреби в кадрах (індивідуальне, поштове, телефонне)</p>	<p>Обласний центр зайнятості</p>	<p>Друге півріччя 2014-2017 рр.</p>
<p>Забезпечити підвищення рівня охоплення професійним навчанням зареєстрованих безробітних</p>	<p>Обласний центр зайнятості обласне об'єднання організацій роботодавців</p>	<p>2014-2017 рр.</p>

<p>Забезпечити ліцензування інтегрованих робітничих професій у навчальних закладах області за галузями:</p> <ul style="list-style-type: none"> - лісова та деревообробна галузь; - сільське господарство; - побутове обслуговування; - транспортна галузь; - туризм 	<p>Управління освіти та науки облдержадміністрації, обласний центр зайнятості, галузеві організації роботодавців</p>	<p>2014-2015 рр.</p>
<p>Ініціювати створення в області Центру оцінювання з підтвердження кваліфікації за професіями сільського господарства для підтвердження результатів неформального професійного навчання</p>	<p>Управління освіти і науки облдержадміністрації, департамент агропромислового розвитку облдержадміністрації, обласний центр зайнятості</p>	<p>2014-2014 рр.</p>
<p>3. Підвищення мобільності робочої сили на ринку праці та удосконалення регулювання трудової міграції</p>		
<p>Забезпечити інформування населення області про вакансії в інших регіонах</p>	<p>Обласний центр зайнятості</p>	<p>2014-2017 рр.</p>
<p>Забезпечити ведення переліку суб'єктів господарювання області, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні та контролю за їх діяльністю</p>	<p>Відділ державної реєстрації суб'єктів господарювання, обласний центр зайнятості,</p>	<p>2014-2017 рр.</p>
<p>Провести цикл заходів з роботодавцями області, які використовують найману працю іноземців з питань видачі, продовження строку дії та анулювання дозволів на використання праці іноземців та осіб без громадянства</p>	<p>Обласний центр зайнятості, обласне об'єднання організацій роботодавців</p>	<p>2014-2017 рр.</p>
<p>Забезпечити на замовлення соціальних партнерів консультування населення за допомогою мобільних центрів служби зайнятості з питань запобігання нелегальній трудовій міграції та торгівлі людьми шляхом формування у потенційних мігрантів правильних соціальних орієнтирів, реальних уявлень про умови й ризики праці за кордоном</p>	<p>Обласний центр зайнятості, управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю облдержадміністрації, управління у справах сім'ї, молоді та спорту облдержадміністрації, обласний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, громадські організації</p>	<p>2014-2017 рр.</p>

Провести дослідження та сформувавши банк пустуючих житлових приміщень на сільських територіях, що можуть бути використанні для надання житла за умови працевлаштування в даній місцевості	Райдержадміністрації, голови сільських (селищних) рад	2014-2017 рр.
Здійснювати обмін інформацією з питань зайнятості населення, поліпшення ситуації на прикордонному ринку праці в рамках міжнародних проектів між Воєводським бюро праці в м. Любліні Республіки Польща та обласною службою зайнятості	Управління міжнародного співробітництва та європейської інтеграції облдержадміністрації, обласний центр зайнятості	2014-2017 рр.
Провести обговорення з роботодавцями можливостей організації транспортного довозення працівників з віддалених територій до місця роботи	Обласне об'єднання організацій роботодавців, обласний центр зайнятості	2013-2015 рр.
Забезпечити безперебійне транспортне сполучення між населеними пунктами, продовжити реконструкцію освітлюваних мереж та відновлення зовнішнього освітлення населених пунктів районів	Райдержадміністрації	2013-2017 рр.
Інформувати населення та роботодавців через веб-портал, засоби масової інформації у населених пунктах, де передбачається консервація підприємств вугільної галузі про вільні робочі місця, послуги, що надаються державною службою зайнятості	Обласна служба зайнятості	2013-2017 рр.
Координувати проведення перевірок діяльності суб'єктів господарювання з питань дотримання ними вимог діючого законодавства. Повідомляти органи прокуратури для вжиття відповідних заходів у разі виявлення порушень законодавства про працю	Державна територіальна інспекція праці в області, Державна податкова адміністрація в області, департамент соціального захисту населення облдержадміністрації, обласний центр зайнятості	2013-2017 рр.
Сприяти поверненню трудових мігрантів шляхом підвищення рівня заробітної плати, створення належних умов праці та сприятливого для підприємницьких ініціатив середовища	Управління міжнародного співробітництва та європейської інтеграції, департамент соціального захисту населення облдержадміністрації.	2013-2017 рр.

4. Сприяння зайнятості громадян, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних умовах конкурувати на ринку праці:

<p>Проведення акцій, семінарів, засідань та круглих столів, виставок, спрямованих на вирішення питання зайнятості молоді, розроблення та впровадження інноваційних механізмів розв'язання проблеми безробіття серед молоді (зокрема, працевлаштування на перше робоче місце), забезпечення працевлаштування соціально незахищених категорій населення.</p>	<p>Управління у справах сім'ї, молоді та спорту облдержадміністрації, Департамент соціального захисту населення облдержадміністрації, Обласний центр зайнятості, Обласний молодіжний центр праці</p>	<p>2014-2017 рр.</p>
<p>Проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу серед роботодавців щодо сприяння у працевлаштуванні на перше робоче місце за отриманою професією (спеціальністю) молоді та осіб з інвалідністю, осіб інших соціально вразливих верств населення</p>	<p>Обласний центр зайнятості, Обласне об'єднання організацій роботодавців, Державна телерадіокомпанія</p>	<p>2014 рік</p>
<p>Зберегти та продовжити практику створення центрів кар'єри при вищих та професійно-технічних навчальних закладів області</p>	<p>Управління освіти і науки облдержадміністрації, вищі та професійно-технічні навчальні заклади області, обласний центр зайнятості</p>	<p>2014-2017 рр.</p>
<p>Забезпечити надання комплексу соціальних послуг для сприяння працевлаштуванню неповнолітніх відповідно до затвердженого в області Порядку взаємодії з питань праці та працевлаштування дітей</p>	<p>Служба у справах дітей облдержадміністрації, Волинський обласний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді облдержадміністрації, обласний центр зайнятості управління Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду по Волинській області, управління освіти і науки облдержадміністрації, управління Міністерства внутрішніх справ України в області, територіальна державна інспекція праці в області</p>	<p>2014-2017 рр.</p>

Провести анкетування роботодавців щодо можливості стажування студентів (учнів ПТУ) на підприємствах, установах та організаціях шляхом опитування, анкетування та сформувати базу даних	Обласний центр зайнятості, обласне об'єднання організацій роботодавців	2014-2017 рр.
Актуалізувати інформацію у паспортах підприємств, установ, організацій, що надають можливість стажування студентів (учнів ПТУ) та забезпечити вільний доступ до інформації через сектори, веб-портал центрів зайнятості та центри кар'єри	Обласний центр зайнятості	2014-2017 рр.
Забезпечити організацію та проведення професійного навчання інвалідів, які зареєстровані в державній службі зайнятості як безробітні, враховуючи рекомендації МСЕК, вибір виду діяльності, професії, місця роботи відповідно до наявних в інваліда кваліфікації, знань, професійних інтересів, нахилів, здібностей та з урахуванням його побажань	Фонд соціального захисту інвалідів, управління освіти і науки облдержадміністрації, обласний центр зайнятості	2014-2017 рр.
Організувати проведення щорічних місячників на тему: «Особливим сім'ям-особлива увага» (прийомні, з інвалідністю, багатодітні)	Обласний центр зайнятості, управління у справах сім'ї, молоді та спорту облдержадміністрації, Служба у справах дітей	Травень-жовтень 2014-2017 рр.
Популяризувати успішних молодих підприємців та підприємницькі ініціативи для самозайнятості молоді	Обласний молодіжний центр праці, управління у справах сім'ї, молоді та спорту облдержадміністрації, обласний центр зайнятості, Державна телерадіокомпанія	2014-2017 рр.
Підтримувати ініціативу громадських організацій при написанні проектів, спрямованих на підвищення зайнятості	Громадські організації, обласна служба зайнятості	2014-2017 рр.

ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ

Стор.

<i>Таблиця 1.1</i>	Територія і кількість адміністративно-територіальних одиниць у Волинській області станом на 1 січня 2013 р, <i>тис. осіб</i>	14
<i>Таблиця 1.2</i>	Динаміка кількості наявного міського і сільського населення Волинської області станом на 1 січня, <i>тис. осіб</i>	15
<i>Таблиця 1.3</i>	Динаміка кількості наявного сільського населення Волинської області, <i>станом на 1 січня, тис. осіб</i>	16
<i>Таблиця 1.4</i>	Чисельність і структура наявного населення Волинської області, <i>станом на 1 січня 2013 р.</i>	17
<i>Таблиця 1.5</i>	Динаміка і статева структура постійного населення Волинської області у 2000-2013 рр., <i>станом на 1 січня</i>	18
<i>Таблиця 1.6</i>	Розподіл постійного сільського населення Волинської області за статтю, <i>станом на 1 січня 2013 р., тис. осіб</i>	19
<i>Таблиця 1.7</i>	Розподіл постійно сільського населення Волинської області за віковими групами, <i>станом на 1 січня</i>	20
<i>Таблиця 1.8</i>	Розподіл сільського населення Волинської області за статтю та основними віковими групами, <i>станом на 1 січня 2013 р.</i>	21
<i>Таблиця 1.9</i>	Середній вік сільського населення Волинської області за статтю станом на 1 січня, <i>років</i>	22
<i>Таблиця 1.10</i>	Динаміка демографічного навантаження на сільське населення працездатного віку Волинської області осіб, <i>на 1000 осіб працездатного віку припадає осіб непрацездатного</i>	23
<i>Таблиця 1.11</i>	Динаміка народжуваності, смертності та природного приросту, скорочення (-) населення сільської місцевості Волинської області, <i>осіб</i>	23
<i>Таблиця 1.12</i>	Народжуваність, смертність та природний приріст, скорочення (-) населення сільської місцевості Волинської області у 2012 р., <i>осіб</i>	24
<i>Таблиця 1.13</i>	Середня очікувана тривалість життя при народженні населення Волинської області, <i>років</i>	26
<i>Таблиця 1.14</i>	Рейтингова оцінка сучасного стану демографічної ситуації в сільській місцевості Волинської області, (в середньому за 2010-2012 р.)	27
<i>Таблиця 1.15</i>	Загальна міграція населення Волинської області в розрізі природно-економічних зон у 2012 р., <i>осіб</i>	30
<i>Таблиця 1.16</i>	Розподіл населення Рокинівської селищної ради за місцем знаходження роботи у 2010-2012 рр.	32
<i>Таблиця 1.17</i>	Попит та пропозиція робочої сили на ринку праці зайнятих в сільському та лісовому господарстві риборозведенні та рибалстві, <i>на кінець року, осіб</i>	38

Таблиця 1.18	Динаміка рівня зареєстрованого безробіття у країнах СНД, у % до економічно активного населення, на кінець року	42
Таблиця 1.19	Динаміка рівня зайнятості населення в Україні та деяких країнах Європейського Союзу, у % до всього населення віком 15-70 років	43
Таблиця 1.20	Склад і структура сільського населення Волинської області за економічною активністю у 2011-2013 рр., станом на 1 січня	44
Таблиця 1.21	Рівень зайнятості та безробіття сільського населення Волинської області за віковими групами у 2011-2012 рр.	45
Таблиця 1.22	Склад і структура працевлаштованих працівників сільського господарства Волинської області у 2010-2012 рр	46
Таблиця 1.23	Розміри відрахувань у фонди соціального страхування на випадок безробіття в деяких країнах світу, %	48
Таблиця 1.24	Стан розвитку соціальної інфраструктури в сільській місцевості Волинської області	52
Таблиця 2.1	Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у Волинській області в 2012 році, од.	57
Таблиця 2.2	Розташування та природні умови Волинської області	58
Таблиця 2.3	Площа сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів Волинської області, тис. га	60
Таблиця 2.4	Зміни розмірів сільськогосподарських угідь та ріллі Волинської області, тис. га	61
Таблиця 2.5	Групкування діючих сільськогосподарських підприємств Волинської області за розміром сільгоспугідь	63
Таблиця 2.6	Динаміка внесення добрив під сільськогосподарські культури в аграрних формуваннях Волинської області у 1990-2012 рр.	64
Таблиця 2.7	Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей в сільськогосподарських підприємствах Волинської області	66
Таблиця 2.8	Середньорічна кількість найманих працівників в галузі сільського господарства Волинської області	68
Таблиця 2.9	Розподіл найманих працівників сільського господарства та суміжних галузей Волинської області за рівнем освіти	69
Таблиця 2.10	Зайнятість молоді в сільському господарстві та суміжних галузях Волинської області	69
Таблиця 2.11	Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації робітничих кадрів АПК Волинської області в 2012 р.	70

Таблиця 2.12	Підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів АПК Волинської області в 2012 р.	71
Таблиця 2.13	Мобільність кадрів у сільському господарстві та суміжних галузях Волинської області	72
Таблиця 2.14	Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників України та Волинської області, грн.	75
Таблиця 2.15	Співвідношення заробітної плати у сільському господарстві Волинської області з мінімальними соціальними стандартами і гарантіями в Україні	76
Таблиця 2.16	Рейтинг сільськогосподарських підприємств Волині, які виплачували найвищу заробітну плату в 2012 р.	77
Таблиця 2.17	Мінімальна заробітна плата в деяких країнах Європи та Україні, станом на 1.12.2012 р., €	78
Таблиця 2.18	Середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства та пов'язаних з ним послуг в областях зони Західного Полісся України, грн.	80
Таблиця 2.19	Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах, на 1 зайнятого в сільськогосподарському виробництві, грн.	81
Таблиця 2.20	Продуктивність праці сільськогосподарських працівників Волинської області та України в галузі рослинництва і тваринництва, грн.	81
Таблиця 2.21	Динаміка продуктивності праці та середньомісячної заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах Волині	82
Таблиця 2.22	Сучасний стан оплати праці та її продуктивності в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання Волині у 2012 р.	84
Таблиця 2.23	Співвідношення темпів росту (зниження) продуктивності праці і її оплати в ДП ЕДГ «Еліта» Волинської ДСГДС ІСГЗП	85
Таблиця 2.24	Землекористування фермерських господарств Волинської області, га	91
Таблиця 2.25	Чисельність працівників у фермерських господарствах, осіб	92
Таблиця 2.26	Забезпеченість сільськогосподарською технікою фермерських господарств Волинської області, шт	93
Таблиця 2.27	Державна підтримка фермерських господарств, тис. грн	94
Таблиця 2.28	Фінансові результати функціонування фермерських господарств Волині, млн грн	95
Таблиця 2.29	Валова продукція сільського господарства Волинської області за категоріями господарств, у постійних цінах 2010 р., млн грн	97

Таблиця 2.30	Урожайність сільськогосподарських культур в аграрних формуваннях Волинської області, ц з га зібраної площі	99
Таблиця 2.31	Продуктивність сільськогосподарських тварин в аграрних формуваннях Волинської області	100
Таблиця 2.32	Динаміка реалізації сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами Волинської області, тис. т	101
Таблиця 2.33	Динаміка надходження худоби та птиці (у живій вазі) на переробні підприємства Волинської області, тис. т	104
Таблиця 2.34	Ефективність сільськогосподарського виробництва у сільськогосподарських підприємствах Волинської області	105
Таблиця 2.35	Рівень рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції в аграрних формуваннях Волинської області, %	106
Таблиця 2.36	Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників Волинської області, млн грн	109
Таблиця 2.37	Результати багатofакторної кореляційно-регресійної залежності обсягів виробництва валової продукції сільського господарства Волинської області	112
Таблиця 3.1	Динаміка основних показників розвитку ОСГ Волинської області	116
Таблиця 3.2	Місце особистих селянських господарств Волині в економіці України	117
Таблиця 3.3	Динаміка наявності тракторів і зернозбиральних комбайнів в ОСГ Волинської області, штук	118
Таблиця 3.4	Частка господарств населення Волинської області у виробництві продукції сільського господарства, %	119
Таблиця 3.5	Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в ОСГ Волинської області, тис.т	119
Таблиця 3.6	Урожайність основних сільськогосподарських культур в ОСГ Волинської області, ц з 1 га зібраної площі	120
Таблиця 3.7	Продуктивність худоби та птиці в ОСГ Волинської області	120
Таблиця 3.8	Динаміка поголів'я худоби та птиці в ОСГ Волинської області	121
Таблиця 3.9	Питома вага господарств населення Волинської області в загальному обсязі надходжень продукції на переробні підприємства, %	122
Таблиця 3.10.	Здійснення окремих заходів з ефективного ведення господарства сільськими домогосподарствами Волині, %	123
Таблиця 3.11	Кількість сімейних (родинних) ферм у Волинській області	133
Таблиця 3.12	Загальна характеристика сільських домогосподарств у Волинській області	137

Таблиця 3.13	Грошові доходи сільських домогосподарств Волинської області, у середньому за місяць з розрахунку на одне домогосподарство	138
Таблиця 3.14	Склад і структура сукупних ресурсів сільських домогосподарств Волинської області, у середньому за місяць з розрахунку на одне домогосподарство	139
Таблиця 3.15	Рівень середньодушових грошових еквівалентних доходів сільських домогосподарств Волинської області у 2007-2011 рр., %	141
Таблиця 3.16	Рівень середньодушових грошових та загальних еквівалентних доходів сільських та міських домогосподарств Волинської області у 2012 р.	142
Таблиця 3.17	Грошові витрати сільських домогосподарств Волині у 2000-2012 рр., у середньому за місяць, у розрахунку на одне домогосподарство	144
Таблиця 3.18	Динаміка показників бідності сільського населення Волинської області у 2008-2012 рр.	145
Таблиця 3.19	Динаміка споживання продуктів харчування у сільських домогосподарствах Волині, в середньому за місяць на одну особу, кг	146
Таблиця 3.20	Основні показники функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Волинської області	153
Таблиця 3.21	Показники розвитку окремих СОК Волинської області у 2012 р.	154
Таблиця 3.22	Кількість обслуговуючих кооперативів у Волинському воєводстві станом на 1934 р., од.	155
Таблиця 3.23	Склад та виробничий напрям діяльності підприємств Агропромислової групи «Пан Курчак»	159
Таблиця 4.1	Шкала рівнів продовольчої безпеки регіону	175
Таблиця 4.2	Індикатори та граничні (порогові) критерії основних індикаторів продовольчої безпеки регіону	177
Таблиця 4.3	Прогнозний баланс попиту та пропозиції зерна у Волинській області на 2014/15 маркетинговий рік (МР), тис. тонн	180
Таблиця 4.4	Наявність сертифікованих зернових складів у Волинській області, станом на 12.09.2013 р.	181
Таблиця 4.5	Споживання основних продуктів харчування населенням Волинської області, у розрахунку на 1 жителя в рік, кг	183
Таблиця 4.6	Розрахунок індикатора достатності споживання основних продуктів харчування у Волинській області	183
Таблиця 4.7	Фонд споживання основних продуктів харчування населенням Волинської області, тис. тонн	184

Таблиця 4.8	Структура витрат домогосподарств області за основними статтями споживчих витрат у 2012 році, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство	187
Таблиця 4.9	Співвідношення між сукупними витратами на харчування різних категорій домогосподарств Волинської області	189
Таблиця 4.10	Продукція сільського господарства Волинської області в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, у постійних цінах 2010р.; тис. грн.	190
Таблиця 4.11	Рівень самозабезпечення потреб населення Волинської області харчовими продуктами	192
Таблиця 4.12	Рівень продовольчої безпеки регіонів України за індексом достатності споживання	194
Таблиця 4.13	Споживання основних видів продовольства у 2012 р. в розрізі регіонів, на одну особу за рік; кілограмів, штук	196
Таблиця 4.14	Рівень продовольчої безпеки України за індексом регіонального потенціалу виробництва продовольства	197
Таблиця 4.15	Індекс продовольчої незалежності регіонів України	199
Таблиця 4.16	Індекс економічної доступності продовольства в регіонах	201
Таблиця 4.17	Інтегральний індекс продовольчої безпеки регіонів України	202
Таблиця 4.18	Рекомендовані стратегії забезпечення продовольчої безпеки в регіонах України	205
Таблиця 5.1	Основні принципи диверсифікації аграрного підприємництва	217
Таблиця 5.2	Принципові ознаки моделей сільського туризму	226
Таблиця 5.3	Потенціал розвитку сільського туризму, синтезований на основі конкурентних переваг сільського господарства та туризму ЄС	227
Таблиця 5.4	Характеристика впливу сільського туризму на розвиток сільських територій	230
Таблиця 5.5	Регіони Волинської області, найбільш привабливі для сільського туризму	235
Таблиця 5.6	SWOT-аналіз процесу формування зайнятості сільського населення Волинської області	240
Таблиця 5.7	Результати «Зимової агрошколи», організованої Іваничівським районним центром зайнятості	246
Таблиця 5.8	Прогнозування чисельності та зайнятості сільського населення України на 2015 та 2020 роки, тис. осіб	251
Таблиця 5.9	Прогноз чисельності та зайнятості сільського населення Волинської області на 2015 та 2020 роки, тис. осіб	252
Таблиця 5.10	Характеристика інструментів диверсифікації сільської економіки ЄС	271
Таблиця 5.11	Бюджет ЄС на 2007–2013 рр., (у цінах 2004 р.)	275
Таблиця 5.12	Диференціація індикаторів розвитку регіонів ЄС	277

ПЕРЕЛІК РИСУНКІВ

		Стор.
Рис. 1.1.	Склад і структура населення Волині, станом на 1 січня 2013 р.	18
Рис. 1.2.	Вікова структура сільського населення Волинської області у 2012 р., %	21
Рис. 1.3	Коефіцієнти смертності дітей у віці до 1 року у Волинській області, <i>померло дітей віком до 1 року на 1000 народжених живими</i>	25
Рис.1.4.	Склад економічно активного населення	35
Рис. 1.5.	Склад і структура зайнятого населення	35
Рис. 1.6.	Рівень зареєстрованого безробіття за регіонами області, станом на 1 січня 2013 року, %	39
Рис. 1.7	Склад об'єктів соціальної інфраструктури села	51
Рис. 2.1.	Структура сільськогосподарських підприємств Волинської області за організаційно-правовими формами господарювання у 2012 р., %	56
Рис.2.2.	Розподіл сільськогосподарських угідь в областях регіону Західного Полісся України у 2012 році, <i>тис. га</i>	59
Рис. 2.3.	Розподіл сільськогосподарських угідь між власниками і землекористувачами регіону Західного Полісся України, <i>тис. га</i>	59
Рис. 2.4.	Складові системи матеріального стимулювання працівників сільського господарства	87
Рис. 2.5.	Структура трудового потенціалу фермерських господарств у середньому за 2010-2012 рр., %	93
Рис. 2.6.	Структура реалізації зернових та зернобобових культур сільськогосподарськими підприємствами Волинської області, %	101
Рис. 2.7.	Динаміка реалізації зернових та зернобобових культур сільськогосподарських підприємств Волинської області за різними каналами збуту, %	102
Рис. 2.8.	Динаміка надходження цукрових буряків (включаючи давальницьку сировину) на переробні підприємства Волинської області, <i>тис. тонн</i>	103
Рис. 2.9.	Динаміка надходження молока та молочних продуктів на переробні підприємства Волинської області, <i>тис. тонн</i>	104
Рис. 2.10.	Динаміка експорту-імпорту сільськогосподарської продукції у Волинській області, <i>млн. грн.</i>	110
Рис. 3.1.	Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства, %	115
Рис. 3.2.	Функції, які виконують особисті селянські господарства Волинської області	126
Рис. 3.3.	Основні напрями подальшого розвитку ОСГ Волині	134
Рис. 3.4.	Структура сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів регіону Західного Полісся (за видами) у 2012 р.	152

Рис. 3.5.	Проблеми і перешкоди розвитку СОК Волинської області	157
Рис. 4.1.	Класифікація продовольчих загроз регіону	167
Рис. 4.2.	Система продовольчої безпеки регіону	169
Рис. 4.3.	Основні складові інтегрального індексу продовольчої безпеки регіону	173
Рис. 4.4.	Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням Волинської області у розрахунку на одну особу, ккал	182
Рис. 4.5.	Забезпечення внутрішніх потреб Волинської області власною продукцією, %	185
Рис. 4.6.	Відношення фактичного споживання в області до раціональної норми, %	186
Рис. 4.7.	Структура витрат домогосподарств Волинської області на харчування у 2012 р., %	188
Рис. 4.8.	Рівень продовольчої безпеки регіонів України	203
Рис. 4.9.	Механізм забезпечення продовольчої безпеки регіону	209
Рис. 5.1.	Цілі процесу диверсифікації аграрного підприємництва	215
Рис. 5.2.	Наслідки процесу диверсифікації в аграрному секторі	216
Рис. 5.3	Заходи аграрної політики з підвищення соціально-економічної ефективності диверсифікації	220
Рис. 5.4.	Пріоритетні напрями диверсифікації сільськогосподарських підприємств, організацій та особистих селянських господарств Волинської області	221
Рис. 5.5.	Види агротуристичних послуг	228
Рис. 5.6.	Модель розвитку сільськогосподарського виробництва в умовах агротуристичної діяльності господарства	230
Рис. 5.7	Алгоритм SWOT-аналізу рівня зайнятості сільського населення	239
Рис. 5.8.	Державний механізм реалізації політики зайнятості сільського населення	242
Рис. 5.9.	Заходи сприяння зайнятості сільського населення Волині	243
Рис. 5.10.	Стратегічні напрями підвищення рівня зайнятості сільського населення Волині	248
Рис. 5.11.	Механізм інформаційної взаємодії суб'єктів розвитку сільської місцевості Волинської області	260
Рис. 5.12.	Базові напрями інформаційної взаємодії сільської громади за допомогою Інтернет-ресурсів	261
Рис. 5.13.	Стратегічні цілі політики сільського розвитку ЄС на 2007–2013 рр.	266
Рис. 5.14.	Структура загальних витрат з фонду EAFRD на 2007–2013 рр.	267
Рис. 5.15	Частка у загальному обсязі витрат фонду EAFRD на реалізацію цілі 3 в країнах-членах ЄС, %	268

Рис. 5.16	Структура витрат фонду EAFRD на реалізацію заходів щодо забезпечення якості життя та диверсифікації сільської економіки ЄС, %	269
Рис. 5.17	Структурно-логічна схема розвитку сільської економіки в країнах-членах ЄС	270
Рис. 5.18	Реалізація підходу LEADER в реалізації політики сільського розвитку ЄС	274
Рис. 5.19	Економічна логіка регіональної політики ЄС у 2007-2013 рр.	276

ПЕРЕЛІК ДОДАТКІВ

Додаток А	SWOT-аналіз економічного потенціалу Волинської області
Додаток Б	Смертність населення Волинської області за основними причинами у 2008-2012 рр.
Додаток В	Основні напрями міграції населення Волинської області у 2008-2012 рр., осіб
Додаток Д	Перелік об'єктів соціальної інфраструктури у Волинській області, які передбачається фінансувати за рахунок бюджетних коштів
Додаток Е	Кількість діючих сільськогосподарських підприємств зони Північно-західного Полісся
Додаток Ж	Розподіл сільськогосподарських угідь у 2011 р. та у 2012 р. в областях регіону Північно-західного Полісся, тис. га
Додаток З1	Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації робітничих кадрів АПК Волинської області у 2010 р.
Додаток З2	Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації робітничих кадрів АПК Волинської області в 2011 р.
Додаток З3	Підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів АПК Волинської області у 2010 р.
Додаток З4	Підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів АПК Волинської області в 2011 р.
Додаток И	Результати множинного регресійного аналізу
Додаток К	Програми підтримки АПК Волинської області
Додаток Л	Положення про статус та функціонування сімейних (родинних) ферм Волині
Додаток М1	Сильні і слабкі сторони розвитку галузі сільськогосподарського виробництва Волинської області
Додаток М2	Можливості та загрози розвитку галузі сільськогосподарського виробництва Волинської області
Додаток Н	Коефіцієнти продовольчої незалежності у 2012 році у розрізі регіонів, тис. тонн, млн шт.
Додаток О	Напрями та заходи щодо поліпшення ситуації у сфері зайнятості та мотивації праці сільського населення у 2014-2017 рр. Орієнтовна структура (на основі Програми зайнятості населення Волинської області на період до 2017 р.)

Социально-экономические проблемы развития сельских территорий: региональный аспект

В коллективной монографии исследовано комплекс научно-методологических и практических проблем социально-экономического развития сельских территорий Волынской области. Проанализировано современное состояние демографической ситуации в сельской местности; исследованы особенности и произведена оценка рынка труда на селе; определены тенденции развития сельскохозяйственных предприятий и их основные задачи на современном этапе; выявлен ряд социально-экономических проблем функционирования личных крестьянских хозяйств и обоснованы перспективы их развития на основе кооперации и агропромышленной интеграции; произведены анализ и оценка современного состояния уровня оплаты труда и его производительности в сельскохозяйственных предприятиях различных организационно-правовых форм хозяйствования; проведено исследование основных тенденций уровня и структуры совокупных доходов и издержек сельских домохозяйств; произведена оценка фактического уровня продовольственной безопасности и обоснован выбор стратегии по ее обеспечению.

С помощью произведенного SWOT-анализа внешней и внутренней среды процесса формирования занятости сельского населения на Волыни разработаны стратегические направления решения социально-экономических проблем сельского развития на основе диверсификации аграрного предпринимательства, развития зеленого туризма на селе, возрождения социальной инфраструктуры, повышения роли сельских общин и использования европейского опыта.

Для научных работников, руководителей и специалистов аграрного сектора, работников органов государственного управления и местного самоуправления, преподавателей, студентов, докторантов, аспирантов и всех, кто интересуется проблемами социально-экономического развития сельских территорий.

Socio-economic problems of rural development: a regional perspective

The complex of scientific, methodological and practical problems of socio-economic development of rural areas in Volyn region was investigated in the group monograph. It analyzed the current state of the demographic situation in rural areas, investigated the labor market and defined the trends of farms development and their main task at this stage. It also identified a number of socio-economic problems of the private farms and reasonable prospects of their development through cooperation and agro-industrial integration. Further more it analyzed and estimated current state of wages and productivity in agricultural enterprises of different organizational management forms, investigated major trends in income and expenditure levels of rural households. This monograph has ultimately evaluated the actual level of food security the choice of strategy to ensure it.

On a complementary track, SWOT technique was used to analyze the process of rural employment formation in Volyn. The Monograph developed strategic directions for solving likely socio-economic problems of rural development. The solution approach was based on diversification of agribusiness and eco-tourism development in rural areas on one hand and the revival of social infrastructure on the other hand. It also enhanced the role of rural communities and the use of European experience.

This research work would be of interest for scientists, managers and specialists of the agricultural sector, employees of state and local governments, teachers, students, doctoral students, graduate students and all those interested in the problems of socio-economic development of rural areas.

Наукове видання

Василь Іванович Ткачук
Олександр Валентинович Голій
Алла Олександрівна Соколова
Оксана Михайлівна Пузняк
Ніна Василівна Дудченко
Наталія Петрівна Голій
Володимир Михайлович Рушак
Катерина Сергіївна Пахольчук
Олена Сергіївна Кільницька
Ігор Іванович Світлишин
Наталія Миколаївна Куцмус
Микола Миколайович Матюха
Тетяна Миколаївна Ратошнюк
Тарас Вікторович Божидарнік
Валентина Олександрівна Морохова
Вікторія Богданівна Здрілюк
Юрій Мефодійович Горбенко
Лариса Олександрівна Гасуха

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

За редакцією доктора економічних наук
В.І. ТКАЧУКА

Редактори:
Поліщук М.О.

Підписано до друку 30.01.2015 р. Формат 8460 1/16. папір друкарський.
Ум. друк. арк. 2,1. Обл.-вид. арк. 1,1. Зам. № 4128
Тираж 50 примірників.
Віддруковано з готових оригінал-макетів автора
у Приватному друкарському видавництві «Рута»,
10008, м. Житомир, вул. Шевченка 18-а